

**«Мәдени мұра»
Мемлекеттік бағдарламасының
кітап сериялары
Қазақстан Республикасының
тұңғыш Президенті
Нұрсұлтан Назарбаевтың
бастамасы бойынша
шығарылып отыр**

**«МӘДЕНИ МҮРА»
БАҒДАРЛАМАСЫ
ҚОҒАМДЫҚ
КЕҢЕСІНІҢ
МҮШЕЛЕРІ**

**Әшімбаев М.С.,
кеңес төрағасы
Асқаров Ә.А.,
жауапты хатшы
Абдрахманов С.А.
Аяған Б.Ғ.
Әбусентова М.Қ.
Әжіғали С.Е.
Әлімбай Н.
Әуезов М.М.
Байпақов К.М.
Балықбаев Т.О.
Есім Ғ.
Жақып Б.
Қасқабасов С.А.
Қойгелдиев М.Қ.
Құл-Мұхаммед М.А.
Мәжитов С.Ф.
Мұхамәдиұлы А.
Мыңбай Д.Қ.
Нысанбаев Ә.Н.
Салғара Қ.
Самашев З.
Сариева Р.Х.
Сұлтанов Қ.С.
Тұяқбаев Қ.Қ.
Түймебаев Ж.Қ.
Хұсайынов К.Ш.**

Шоқан Уәлиханов

*Көп томдық
шығармалар
жинағы*

Бірінші том

Алматы
2010

УДК 910
ББК 26.8Г
У17

Қазақстан Республикасы Мәдениет министрлігі
«Мәдени мұра» Мемлекеттік бағдарламасы

Ғылыми редактор:
Көшім Есмағамбетов

УӘЛИХАНОВ Ш. Ш.
Көп томдық шығармалар жинағы/Шоқан Уәлиханов.
– Алматы: «Толағай групп», 2010. Т1. -376 бет.

ISBN 978-601-280-066-1

Бұл кітап – қазақ халқының көрнекті ғалымы, ағартушы-демократ Шоқан Шыңғысұлы Уәлихановтың көп томдық шығармалар жинағының бірінші томы.

Мұнда ғалымның өмірі мен қызметі жайлы мақалалар және оның 1851-1856 жж. аралығындағы тарих, география мен этнография, шығыс елдерінің ауыз әдебиеті және тіл біліміне қатысты еңбектері 1985 ж. Ш.Уәлиханов атындағы тарих, археология және этнография институты дайындаған Ш.Уәлихановтың бес томдық шығармалар жинағының негізінде қазақ тіліне аударылып, жарияланып отыр.

Басылымда қазіргі уақыттың талаптарына сәйкес, грамматикалық және стилистикалық, ұғымдық ерекшеліктер ескеріле отырып, кең көлемді түсіндірмелер мен иллюстрациялар берілген.

Кітап жалпы оқырман қауымға арналған.

43170

УДК 910
ББК 26.8Г

ISBN 978-601-280-066-1(т.1)
ISBN 978-601-280-065-4

©Қазақ кеңес энциклопедиясының
Бас редакциясы, 1984 ж.
© «Толағай групп»

Жобаның үйлестірушісі:

Е.Б. Саиров

Редакциялық алқа:

Қ.С. Алдажұманов

М.Қ. Әбусейітова

М.М. Әуезов

Ә.С. Бейсенова

Ә.Б. Ғали

С.З. Зиманов

Т.Е. Жабелова

К. Л. Есмағамбетов

С. А. Қасқабасов

Б.Е. Көмеков (жауапты редактор)

С.Ф. Мәжитов

С.К. Өтениязов

Е.Б. Саиров

А.Ә. Сарым

Е.Ж. Уәлиханов

Құрастырушылар:

В.Я. Басин

И.В. Ерофеева

Б.Е.Көмеков

В.Н. Настич

Аудармашылар:

Т.Ж. Жұманов

Д.Б. Мәзен

**Ш.Ш.Уәлихановтың ғылыми мұрасын жинап,
сараптап, құрастыруда зор еңбек сіңірген
ғұлама ғалым, академик Ә.Х.Марғұлан**

АЛҒЫ СӨЗ

2010 жылы қараша айында қазақтың маңдайына біткен жарық жұлдызы, ғалым, ағартушы Шокан Шыңғысұлы Уәлихановтың туғанына 175 жыл толады. Осы айтулы мерейтойға орай тұңғыш рет Шоканның толық көп томдық шығармаларының қазақ тіліндегі жинағын жарыққа шығару қолға алынып отыр.

Ш.Ш. Уәлихановтың шығармашылығы көзі тірісінде әлемге таныла отырып, бүгінгі күнге дейін ғылыми құндылығын жойған жоқ. Шоканның еңбектерінен қоғамдық-гуманитарлық, жаратылыстану ғылымдарының өкілдері кең, маңызды дерек алып келеді.

Ш.Ш. Уәлиханов әлемдік ғылымға қомақты үлес қосқан алғашқы қазақ ғалымы. Өзінің асқан талантымен, білімпаздығымен, көпқырлы ғылыми білгірлігімен және интеллектуалдық тереңдігімен орыстың зиялы қауымын ғана емес, сонымен қатар Еуропа мәдениетін таңдай қақтырып, тәнті етті.

Тамаша ғалым Қазақстанның, Қырғызстанның, Оңтүстік Сібір және Шығыс Түркістанның тарих, этнография, мәдениет, экономика, физикалық география салаларын терең ғылыми зерттеулерімен толықтырды. Сол кездің өзінде ол қайсарлығымен, ерекше табандылығымен көзге түсті. Ш.Ш. Уәлихановтың Қашғарға ғылыми сапары Марко Поло заманынан (XIII ғ.) кейін, Орталық Азияның зерттелмеген түкпірін еуропалық ғылыми қауымдастыққа таныстырып, жан-жақты ғылыми сипаттама берген алғашқы ғылыми ерлік болды.

Қазақстанның Ресей құрамына қосылу үрдісінің соңғы кезеңін бастан өткеріп отырған өз халқының тағдыры Ш.Ш. Уәлихановты терең толғандтты. Ол қазақ халқының нақтылы-тарихи өмір салтына қайшы келетін, әдет-ғұрпы мен дәстүріне жат сот реформаларын зорлықпен таңып отырған патша өкіметінің самодержавиелік саясатына батыл қарсы шығып, қолдамады. Алайда, бұл оның Қазақстан мен Ресейдің достық қатынасын қолдауына кедергі келтірмеді. Ол алдыңғы қатарлы орыс зиялы қауымы өкілдерімен тығыз шығармашылық және достық қатынастарда бола

отырып, өз халқын еуропалық және бүкіл адамзаттық білім-ғылымды игеруге шақырғаны белгілі.

Ш.Ш.Уәлихановтың ғылыми көкжиегінің кеңдігі, сансалалы білімі, жемісті ой-тұжырымдарға жетелеп, түркі халықтарының ортақ шығу тегі, тіл туыстығы, тарихи тағдырының бірлігі сынды бүгінгі күні де көкейкесті болып тұрған Орталық Азиядағы Түркі әлемінің бірлігі идеясына әкеледі. Олар Ш.Ш.Уәлихановтың жарқын таланты және керемет эрудициясы, оның теңдесіз энергиясы және еңбекқорлығы аз мерзімде көп көлемдегі құнды және әралуан еңбектерді дүниеге әкелуге мүмкіндік берді. Ш.Ш.Уәлихановтың қолжазбаларын жинақтауда, реттеуде Қазақ КСР Академиясының академигі Ә.Х.Марғұланнның еңбегі зор. 1961-1972 жж. санқырлы ғылыми білгір тұлға Ә.Х. Марғұланнның жетекшілігімен Ш.Ш.Уәлиханов шығармаларының бес томдық жинағы жарық көрді. Бұл басылым тақырыптық қағидатты негізге алды. Ш.Ш.Уәлиханов шығармаларының екінші бес томдық жинағы 150 жылдық мерейтойына арнайы жоспарланып, 1984-1985 жж. жарияланды. Бұрын жарық көрмеген еңбектері мен бірқатар түзетулер енгізілген бұл басылым хронологиялық қағидатқа сүйенді. Шоқанның шығармашылық мұрасын зерттеу барысында тақырыптық та әрі хронологиялық та тәсілдерді қатар ескеру түсінікті жайт.

Қазақ тілінде дайындалған көп томдық осы басылым орыс тілінде жарық көрген екінші басылымды негізге алды. Бірінші томға ғалымның күнделіктері және 1853-1855 жж. ғылым жолының бастапқы кезеңінде жазылған алғашқы ғылыми мақалалары енді; екінші том 1856-1857 жж. жазылған еңбектер негізінде құрастырылды; үшінші том Ш.Ш.Уәлихановтың ғылыми және ағартушылық қызметінің ең жемісті 1858-1861 жж. жазылған шығармаларын қамтиды; төртінші томға 1862 жылдан шығармашылығының соңғы кезеңіне дейінгі шығармалары және жазылған уақыты белгіленбеген мақалалары мен қолжазбалары және ғалымның жеке мұрағаты енді; бесінші том ғалымның эпистолярлық жинағы және өмірбаяндық деректерінен тұрады.

Бұл жаңа жинақта бұрынғы басылымдардағы түсіндірмелер нақтыланып, бірқатар түзетулер енгізілді. Сонымен қатар, қазіргі ғылымның жетістіктерін және геосаяси жағдайды – Қазақстанның тәуелсіздік алуын ескере отырып, Ш.Уәлихановқа қатысты бірқатар мақалалар мәтініне маңызды өзгертулер жасалды. Бұл түзетулер, мәселен 130 жылға созылған Қазақстанның Ресейге қосылуы ерікті құбылыс болмағандығын, Кенесары Қасымұлы бастаған көтеріліс ұлт-азаттық сипат-

та болғандығына қатысты жасалды. Ш.Ш.Уәлиханов – өз дәуірінің ұлы. Оның шығармашылығына патша өкіметінің дәуірі және идеологиясы әсер етті. Осылайша, ғалымның көзі тірісінде орыс әдебиеттерінде бұратана текті ұлт-ұлыстарды кемсіту мақсатында экзоэтнонимдер қолданылды: мысалы, «қазақтың» орнына – «кайсакиргиз», «киргиз», «қырғыздың» орнына – «диикоаменные киргизы», «буруты». Ш.Ш.Уәлиханов барлық жерде қолданған бұл терминология ХІХ ғасырдағы империялық Ресей әкімшілігінің сол кездегі отаршылдық саясатының құйтырқы әрекеттерін көрсету мақсатымен және оқырманға ғұлама ғалымның шығармаларын қайталанбас дерек ретінде түпнұсқада беру үшін қазақ тіліне аударма мәтінінде сол күйінде сақталды.

Б.Е.Көмеков,
ҚР Ұлттық Ғылым Академиясының академигі

Шоқан (Мұхаммед-Ханафия) Шыңғысұлы Уәлихановтың өмірі мен қызметі

Ш. Ш. Уәлихановтың ата-бабалары байырғы сұлтандар әулетіне жатады. Оның бабасы, Орта жүздің ханы Абылай алғашқылардың бірі болып Ресейдің қол астына кіріп, өмірінің соңына дейін Ресеймен сауда және саяси байланыс жасап отырды. Абылайдың үлкен баласы, Орта жүздің соңғы ханы Уәли бұл байланысты одан әрі дамыта түсті*2. Шоқан Уәлиханов фамилиясына туған атасы Уәли есімін алады.

XIX ғасырдың екінші жартысында Г. Н. Потанин жазып алған Уәлихановтардың отбасына қатысты әңгімеде былай делінеді: «Уәли ханның екі қыстауы болған, бірі – Көкшетаудың шығыс жағындағы хан көлінде, екіншісі – Сырымбетте. Абылайдың бәйбішесі Сайманнан өрген ұрпақтар қазір де сонда (яғни, Бурабай жағасында) тұрады. Айғанымның (Уәли ханның кіші әйелі) балалары Сырымбетте»*3.

Уәли хан мен оның ұрпақтарына мұрасы ретінде тиген Бас орда Бурабай көлінің жағасында орналасқан және ол түрліше (Орда, Хан көлі, Ханның Қызылағашы т. с. с.) атпен белгілі болатын.

Хан билігі жойылып, «Сібір қырғыздары жөніндегі Жарғы» қабылданғаннан кейін Уәли ханның мұрагерлікке қалдырған жерлері балаларына бөлініп берілді. Оның қара шаңырағы Қызылағаш үлкен баласы Ғұбайдоллаға және оның ұрпақтарына көшіп*4, ал Сырымбет Уәлидің кіші әйелі Айғанымның балаларының еншісіне тиді.

Шоқанның әкесі, Абылай ханның немересі Шыңғыс Уәлиев 1811 жылы Қызылағашта

*Сырымбеттегі
Айғанымның мекені.
Ш. Ш. Уәлихановтың
суреті.
1853 ж.*

*1 История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней. В пяти томах. Т. 3, Алма-Ата, 1979.

*2 Қараңыз: Басин В. Я. Россия и Казахские ханства в XVI-XVIII вв. (Казахстан в системе внешней политики Российской империи). Алма-Ата, 1971.

*3 Потанин Г. Н. Этнографические записки НБТГУ, архив Г.Н. Потанина, Л. 3144.

*4 О разрешении султану Валиханову строительства домов на урочище Коп-Куль и Кызыл-Агач. ЦГА КазССР, Ф. 345, Оп. 1, Д. 1918, Л. 340.

(басқа деректер бойынша Сырымбетте) туған. Уәли қайтыс болғанда Шыңғыс жеті жаста еді. Шыңғыс жас кезінен бастап орыстармен тығыз қарым-қатынас жасады, Омбы әскери училищесін тамамдады, патша әкімшілігіне жақын қазақ ақсүйектерінің бірі болды. Әке мұрасына Уәлидің үлкен баласы Ғұбайдолла ие болу керек еді, алайда саяси себептерге байланысты ол өзінің бұл құқығына ие бола алмады. Сөйтіп отбасына Уәли ханның жесірі, Шоқан Уәлихановтың әжесі Айғаным (1783–1853 жж.) бас болады.

Айғаным ақылды, көреген, өзінің заманына сай білімді болған әйел. Ол шығыстың бірнеше тілдерін білген, орыс мәдениетіне ден қойып, Сыртқы істер министрлігінің Азия департаментімен және Петербордағы Сібір комитетімен хат жазысып, байланысып отырған. Айғаным жергілікті халықтың арасында өте зор беделге ие болды. Мұрағат мәліметтері Айғанымның қоғамдық-саяси мүдделерінің өте ауқымды болғанын көрсетеді. «Сібір қырғыздары жөніндегі Жарғы» қабылданғаннан кейін, Орталық және Солтүстік Қазақстандағы қандай да маңызды оқиғалар оның қатысуынсыз өткен емес.

Айғаным қазақтар мен орыстардың арасындағы достық қарым-қатынастың нығаюына ұмтылып отырды. Ол Қазақ даласында геодезиялық зерттеу жұмыстарымен айналысып жүрген орыс ғалымдары мен инженерлеріне көмек көрсетті. «Уәли ханның орысқа бағынуын, – деп жазды П. П. Семенов Тянь-Шаньский, – Айғанымның өзге туыстары, Уәли ханның алғашқы әйелінен туған балалары мен інілері мойындағысы келмегенде, тек Шоканның әжесі, Уәли ханның жесірі Айғаным ғана өзінің балаларымен бірге Ресейге адал болып қалды. Александр I Уәли ханның жесіріне үлкен ілтипат көрсетіп, Қырғыз даласында оған арнап үй салдыруға әмір еткен. Шоқан Уәлиханов сол үйде туған*5».

Айғаным орысша білім алудың маңызын жақсы түсінді. 1827 жылы ол өзінің баласы Шыңғысты – Шоканның әкесін Сібірдің шептік казактарының әскери училищесіне оқуға берді. Училище жалпы білім беру бағытында еді және ол орта білім беретін, оның жанында білікті аудармашы мамандар мен топографтарды даярлайтын шығыс тілдерінің арнаулы сыныбы болды. Жеті жылдық білім алғаннан кейін Шыңғыс училищеден жеткілікті дәрежеде сауатты, ғылым, әдебиет пен өнер мәселелерінен хабардар адам болып, сондай-ақ тарих пен географиядан, өз елінің статистикасынан терең мағлұмат алып шықты. Шыңғыс орыс тілін жақсы білетін алғашқы казактардың бірі болды.

Әскери училищені бітіргеннен кейін Шыңғыс 23 жасында сол кезде жаңа құрылған Аманқарағай округіне аға сұлтан болып тағайындалады да, оған майор, кейіннен полковник шені беріледі. Әскери училищені бітірген жылы (1834 ж.) Шыңғыс Аманқарағайға келгеннен кейін дәстүр бойынша жастайынан атастырып қойған қалыңдығы Зейнеп Шормановаға үйленеді.

*5 Семенов Тянь-Шаньский П. П. Путешествие в Тянь-Шань, Мемуары, Т. II. М., 1946, с. 54.

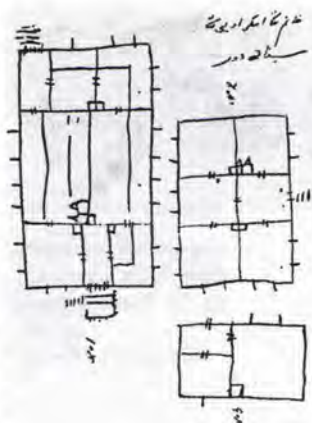
Обаған, Құндызды, Терісбұтақ өзендері мен Құсмұрын көлін жағалай қоныстанған атығай, қарауыл, керей, қыпшақ және уақ руларынан тұратын көптеген қазақ ауылдары аға сұлтанның қарамағында болды. Бұл рулардың отырған жерлерін, қыстаулары мен жайлауларын жас Шоқан жазғы демалысқа келіп жүрген кездерінде (1850–1852 жылдары) өзінің суреттері мен сызбаларында бейнелеген.

1835 жылы Аманқарағай округінің орталығы Құсмұрынға көшірілді де, осыған байланысты ол Құсмұрын округі деп аталды. Бұл кезде барлық тұрғын үйлер, шаруашылық құрылыстар және гарнизонға арналған жатақ үймен бірге Құсмұрын бекінісін салу да аяқталды. Уәлихановтың отбасы осы бекініске келіп қоныстанды. Құсмұрын көлінен алыс емес жерде орманның саясында Уәлихановтар «Күнтимес» деп атаған келісті жаздық орда салынды. Шоканның картасында ол «біздің үй» деп жазылған. Онда Шыңғыс өзінің барлық орыс достарын жинады, онда онымен ғалымдар, журналистер және көптеген инженерлер әңгіме-дүкен құрды.

Шыңғыс Құсмұрында жиырма жыл тұрды. Бұл жерде ол үлкен отбасына айналды. Оның жеті ұлы мен бес қызы болды, осылардың ішінде тек Сақыпкерей (Қозыке) мен Әпия және ең кішілері Нұрмұхаммед (Көкіш) қана Сырымбетте туды, үлкен балалардың бәрі Аманқарағай мен Құсмұрында туды. Құсмұрын Шыңғыстың екінші отанына айналды.

1853 жылы Батыс Сібір генерал-губернаторының ұсынысы бойынша патша үкіметі Құсмұрын округтік приказын тарату және «оның құрамындағы бес болысты Көкшетау округіне қосу»^{*6} туралы өкім шығарды. Ол бұйрықта: «Таратылған Құсмұрын приказының орнына Атбасар станицасы орналасқан жерден Атбасар округтік приказы деп аталатын жаңа округтік приказ ашылсын»^{*7} делінген.

Сөйтіп Құсмұрынның орнына Есіл өзенінің бойындағы – Ақмола приказының солтүстік-батыс жағындағы Атбасар елді мекені жаңа әкімшілік орталығына айналды. Шыңғыс отбасымен бірге 1853 жылдың маусым айында көп

*Айғаным мекенінің жоспары.
Ш. Ш. Уәлихановтың суреті.
1853 жс.*

^{*6} ГАОО, Ф. 3, Оп. 3, Д. 4257, ЛЛ. 13-30.

^{*7} Сонда.

Сырымбет ауылында
шенеунікті қарсы ату.
Ш. Ш. Уәлихановтың
суреті.
Қауырсын. 1854 жс.

жыл тұрып, бауыр басып қалған Обаған өзенінің жағасынан көшіп, Сырымбетке, анасының мекеніне қайтып оралды. Шоқан Уәлиханов балалық шағының көбін сол арада өткізді.

Уәлихановтардың ата-бабаларынан келе жатқан мекені мен үй-ішілік жағдайы 1865–1867 жылдары Дала комиссиясының мүшесі ретінде Қазақстанды зерттеу жұмыстарына қатысқан Бас штабтың офицері А. К. Гейнстің жазбаларында толық сипатталған: «Шыңғыстың қыстауы бұл арадан он шақырымдай жерде. Оның мекенін қалың қарағайлы әсем екі тау қоршап тұрды; тастақты бір қыркадан асып, ылдига қарай түскенімізде біздегі орташа помещиктердің дәстүрінде салынған бірнеше үй мен олардың ортасында тұрған мешітті көзіміз шалды. Шыңғыс пен әйелі екеуі тұратын үйдің жиһазы помещиктер үйінің жиһазына ұқсайды. Залда он екі пьесаға дейін ойнайтын орган; аралық қабырғада айналар; хрусталь салпыншақты қола үлкен шырағдан; сондай бра; жұқа, бірақ кең аграмантпен тігілген шағын жібек перделер. Қонақ бөлмесінде гарднер немесе корнилов вазаларының орнына қытай вазалары қойылған; стол үстінде шам, диван және т. б. Еденге ташкент және парсы кілемдері төселген, жиһаздарға жолбарыс, барыс, аю терілері жабылған. Жалпы әсер сүйсінерлік»^{*8}.

Шыңғыс Сырымбетте қыста ғана тұрып, жазды жайлауда өткізген. Жазғы демалысқа келген кездерінде кейде Шоқан мен Г. Н. Потанин де Шыңғыспен бірге көшіп жүрген. XIX ғасырдың 50–60 жылдарында Шыңғыстың жаз жайлауы Сырымбеттен алыс, Есіл өзенінің жоғарғы жағында, қазіргі Атбасар даласында болған. Г. Н. Потаниннің суреттеуі бойынша Шыңғыстың белгілі жайлаулары – Құлаайғыр, Қалмақкөл, Салқынкөл және Токты. Кейіннен көшіп-қону аумағы тарылып, Шыңғыс жаз мезгілін Сырымбетке жақын, Қазан ауданындағы Саумалкөл (Айыртау), Күйгенкөл, Ақжар мекендерінде өткізген. XIX ғасырдың аяғына қарай Уәлихановтардың отбасы жайлауға көшуді доғарып, Сырымбет төңірегінде өмір сүрген.

Шыңғыс туралы көптеген мұрағаттық және

^{*8} Гейнс А. К. Собрание литературных трудов. Т. I, СПб, 1895. С. 265.

әдеби деректерде мәліметтер сақталған, оларда ол сол дәуірдегі қазақ қоғамы тұрмысының, әдеп-ғұрыптарының, экономикасы мен саяси өмірінің білгірі ретінде сипатталады. Шыңғыс өз заманының мәдениетті және білімді адамы болған, ғылым мен әдебиетті, өнерді бағалай білген.

Шыңғыс Солтүстік Қазақстанға ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізуге келген ғалымдарға жан-жақты көмектесті. Ғылыми мекемелер мен жекелеген ғалымдар одан Қазақстан жөнінде жаңа мәліметтер алу үшін өтініш жасап отырған. Ондай кездерде Шыңғыс өзінің білгенін және қолындағы бай материалдарды әрдайым зор ықыласпен бөлісіп отырған.

Ол қазақтардың адаты жөнінде жазып жүрген С. Сотниковке, И. И. Ибрагимов пен А. К. Гейнске, А. К. Крохалевке және басқа да зерттеушілерге өзінің заңға қатысты және статистикалық мәліметтерімен жиі көмектесіп тұрды. Ғылыми мекемелер мен жекелеген ғалымдардың өтініші бойынша қазақ фольклоры мен этнографиясы жайлы материалдарды жинап, оларды М. В. Ладыженскийге, Н. Ф. Костылецкийге, Г. Н. Потанинге, Қазан университетінің жанындағы антропология және этнография қоғамына табыс етті. Шоқанның ұстазы Н. Ф. Костылецкий 1852 жылы профессор И. Н. Березинге жолдаған хаттарының бірінде: «Сізді бұл тізім Орта жүздің соңғы ханы, Уәлидің баласы, Құсмұрын приказының аға сұлтаны Шыңғыс қайтыс болған таныстарымның біріне табыс еткен «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» халық поэмасының мазмұнымен таныстырғым келеді»^{*9}.

Шыңғысты Шоқанның әкесі және орыс ғылымы мен ағарту ісінің Қазақ даласындағы жақтаушысы ретінде, Мәскеу мен Петерборда, әсіресе Географиялық және Антропологиялық қоғамдарда жақсы білген. Бұл қоғамдарға ол қазақтардың өмірінен алынған сирек кездесетін этнографиялық жәдігерлер жинаған. Орта Азия Ресейге қосылғаннан кейін, Мәскеуде ұйымдастырылған өнеркәсіп көрмесіне ол көп деректер берді. Оның этнографиялық коллекция үшін профессор В. В. Григорьевтің

*Елді мекеннің шығыс жағынан көрінісі.
Ш. Ш. Уәлихановтың суреті.
Қарындаш.
1853 жс.*

^{*9} НБТУ, архив Г. Н. Потанина, №129 6, л. 5349.

өтініші бойынша жинаған жекелеген заттары бүгінде Петербордың, Мәскеу мен Гамбургтің музейлерінде сақтаулы тұр.

Шыңғыстың жаңашылдыққа ұмтылысы, әсіресе отставкаға шыққаннан кейін айқын көріне түсті. Бұл «Сібір сепаратистері» саяси процесінен кейін болған оқиғаларда белгілі бір көрініс тапты. 1865 жылы Шыңғысқа «Сібір патриоттарына» деген үндеудің Омбының кадет корпусына таралуына тікелей қатысы бар деген сылтаумен және Уәлихановтардың достары – Г. Н. Потанин, Н. М. Ядринцев, Ф. Н. Усов және басқалар тұтқындалуына байланысты саяси айып тағылды. Омбы мұрағатында «Сұлтан полковник Шыңғыс Уәлихановтың үкіметке қарсы қылмыстық ойлары туралы» деген атпен іс сақталған^{*10}.

Шыңғыс Уәлихановтың Шоқаннан басқа орысша оқып, білім алған тағы да бірнеше дарынды баласы болды. Шоқанның бауырларының арасында ең қабілеттісі жастай дүниеден өткен Сақыпкерей (Қозыке) еді. Өнерді бағалай білген Шоқан Уәлиханов ауылға келген кездерінде дарынды ақын, әрі композитор інісі оны әндерімен риза қылып, қуантып жүрген. Қозыке халық композиторы Ақан серімен достық қарым-қатынаста болған, онымен бірге романтикалық сарында бірқатар ән-әуен шығарған^{*11}. Ол шығарған әндердің ішінде кең таралғандары – «Ай көкек», «Топай көк», «Сырымбет» және «Көкенің аманаты». Соңғы ән сүйікті ағасы Шоқан Уәлихановқа арналған.

Шоқанның тағы бір бауыры Мақы (Мақажан) Уәлиханов (1844–1923 жж.) суретші болған. Ол Петербордағы мылқаулар мектебінде білім алып, кейін түрлі ғылыми мекемелер мен кітапханаларда суретші болып қызмет істейді. Шоқан бауырының дарынына назар аударып, Мақыға Көркемөнер академиясының шеберханасына орналасуға көмек көрсетеді. Ол сол жерде сурет салу өнерімен шұғылданады. Мақы Петерборда 11 жыл тұрған^{*12}. Туған елге қайтып оралғаннан соң қоғамдық жұмыстармен айналысып, қылқаламын қолына сирек ала-

*Айгыным
мекенінің бір бөлігі.
Ш. Ш. Уәлихановтың
суреті. Қауырсын.
1853 жс.*

^{*10} ГАОО, Ф. 3, Оп. 13, Д. 9

^{*11} Қараңыз: А.В. Затаевич. Тысяча песен киргизского народа. Оренбург, 1925. С. 326.

^{*12} Қараңыз: Г.Н. Потанин В юрте последнего киргизского царевича // Русское богатство. 1896, №8, С. 76.

ды. Шоқан Уәлиханов арқылы Мақы Петербор мен Омбыдағы көптеген ғалымдармен, қоғам қайраткерлерімен танысады. Мақыны өте жақсы білген Г. Н. Потанин былай деп жазады: «Көкшетаудан шығып, Уәлихановтардың ауылын іздеп келе жатып мен қазіргі көзі тірі ағайынды төртеуінің бірімен өте ашық байланыста болуым керек болса, ол әрине Мақы болар еді деп ойладым». Г. Н. Потаниннің айтуы бойынша, Мақы Шоқан арқылы қабылдаған орыс халқы мен мәдениетіне деген керемет құштарлығын сақтап қалған^{*13}.

Шыңғыстың өзге ұлдарының ішінен Махмұт Уәлихановты (1848–1918 жылдары) атап өткен жөн. Ол Шоқанның күшті ықпалында болып, бала кезінен орыс және батыс-еуропа классиктерін оқуға құмартты.

Махмұт та ағалары сияқты жас кезінен орыс ғалымдарымен, жазушыларымен және инженерлерімен араласты. Олармен достық қарым-қатынасын өмірінің аяғына дейін үзген емес. Оған Географиялық қоғамның Батыс Сібір бөлімшесінен ғалымдар жиі келіп тұрды, кейде Петербордан да келетін. Ол 1908 жылы Н. Павлова арқылы Петербордың қоғамдық кітапханасына (қазіргі М. Е. Салтыков Шедрин атындағы мемлекеттік қоғамдық кітапхана) Ф. М. Достоевскийдің Шоқанға 1856 жылы Семейде жазған хатын беріп жіберді.

Болашақ ғалым және ағартушы Шоқан Уәлихановтың туып-өскен отбасы, міне, осындай еді.

Шоқан Уәлиханов (толық есімі – Мұхаммед-Ханафия, ал Шоқан – анасының еркелетіп қойған аты) 1835 жылдың қараша айында Құсмұрын бекінісінде туған. Бұл деректің растығын КСРО Сыртқы істер министрлігінің мұрағатындағы Шоқан Уәлихановтың қызметі жөніндегі формулярлық тізім дәлелдейді^{*14}.

Шоқан балалық шағын әуелі Құсмұрында, содан кейін ата-бабаларының мекені болған Сырымбетте өткізді. Бұл тарихи аңыздарға бай Солтүстік Қазақстандағы көркем жерлер Шоқанның балалық шағын және жасөспірім кезінде салған суреттерінде бейнеленген. Әлі тіптен жас Шоқан қазақ халық эпостарын алғаш Құсмұрында жазып алған.

Уәлихановтардың естеліктеріне қарағанда, Шоқан өте ширақ, әрі ақылды бала болған. Оның балалық шағы далада, өзінің ерлікке толы өткені жайлы көптеген аңыздарды сақтаған халықтың арасында

^{*13} Мақының суреттер альбомы сақталған, олар оның немересі белгілі архитектор Шота Уәлихановтың қолында. Қазақтардың этнографиясына қатысты суреттердің қалған бөлігі Г. Н. Уәлихановтың диссертациясына енген және КСРО Ғылым Академиясының этнография Институтының қолжазба қорында сақтаулы.

^{*14} Архив МИД, Ф. Личные дела, Оп. 464/3; Д. 318, ЛЛ. 78–79. Сонда, IV–2, Оп. 4457, Д. 8, ЛЛ. 7–12; сонда, формулярный список о службе штаб-ротмистра Уәлиханова, Ф. IV–2, Оп. 4493, Д. 8, Л. 13 об.

Шығыс
Уәлиханов

өтті. Алғыр бала жастайынан тарихи аңыздарға құлақ қойып, халық арасынан шыққан адамдармен араласуға, ән-жыр және қарапайым адамдардың әңгімелерін тыңдауға құштар болды. Шоканның рухани байлығының басты белгілері бала кезінде-ақ біліне басталды. Ол ерте есейіп, үлкендерше ойлайтын болды.

Бала Шоканның рухани жағынан өсуіне әжесі Айғаным үлкен әсер етті. Тумысынан сезімтал, дарынды балаға әжесі білім мен халық даналығының сарқылмас көзі болды. Ол Шоқанға қазақтың ежелгі аңыздары мен хикаяларын қызықты етіп әңгімелеп, күні кеше өзі қатысқан тарихи оқиғаларды еске алып отырды. Халықтың озық дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарын бойына сіңірген әжесінің жарқын бейнесін Шоқан өмірінің соңына

дейін ұмытпай есте сақтады.

Шоқан әуелі Құсмұрындағы жеке казак мектебінде оқыды. Мұнда ол арабша хат танып, қарындашпен сурет салуды үйренді. Әдетте бұл мектепте қыпшақ және шағатай тілдеріндегі ортағасырлық әдеби мұраларды оқумен, ауызекі араб және парсы сөздерін білумен жаттығып, шығыс ақындарының өлеңдерін жатқа оқумен айналысатын.

Дәстүр бойынша сұлтанның балаларына бірнеше шығыс тілдерін үйрену, яғни «жеті жұрттың тілін білу» міндет болатын. Бұл дәстүр ол кезде әлі сақталып тұрды, сондықтан Шоқан, мұрағат материалдарынан аңғарылғандай, шығыс тілдерімен айналысып, әуелі араб жазуын, кейіннен ұйғыр жазуын да жақсы меңгерді.

Шоканның бала кезінде құмартқан өнерінің бірі сурет салу еді. Бұл өнерді ол Құсмұрын бекінісіндегі Уәлихановтардың үйінде ұзақ уақыт тұрған орыстың суретші-топографтары мен геодезистерінен үйренді. Оның үстіне Уәлихановтардың ауылында жиі қонақ болып жүрген орыс ғалымдары, инженерлер мен білімді офицерлер қабілетті баланы өнер мен әдебиетке құштарландыра түсті.

Жас Шоқанға сұңқармен аң аулау үлкен ләззат сыйлады. Шоқан далада ұзақ жүретін. Оны шексіз де шетсіз кең дала, жасыл орман, өзен алқабының тоғайлары мен биік жартастар өзіне тартты, ол туған елінің сұлу табиғатынан ләззат алатын. Осындай саяхаттар Шоқанды туған өлкесімен етене етті. Бала кезінде-ақ ол Ақмола мен Баянауыл жерлерін аралап, Баянауыл тауының маңындағы нағашыларына жиі қонақ боп жүрді. Бұл сапарларынан алған әсерлер көпке дейін Ш. Уәлихановтың есінен кетпеді. Кадет корпусының тәрбиеленушісі бола жүріп ол досы Г. Н. Потанинге сол жерлер жайлы естеліктерді әңгімелеп беретін^{15*}.

Шоқан Уәлиханов ерте жастан қазақтың халық поэзиясына қатты құмартып, оның классикалық үлгілерін жазып алып, ата-анасына оқып беріп жүрді. Бала кездің өзінде-ақ ол «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» және «Еркөкше» халық поэмаларының түрлі үлгілерін жазып алып, кейін оларды ұстазы Н. Ф. Костылецкийге табыс етті.

Оның отбасында жиі қонақ болатын қазақ әншілері мен жыршылары Шоқанның халық поэзиясына деген қызығушылығын оятуға көп әсер етті.

Шоқан шығыстың басқа да халықтарының поэзиясымен шұғылданды. Ауылда жүрген кезінің өзінде ол шығыс әдебиеті классиктерінің өлеңдерін оқудан бас көтерген емес. Шоқан өзі жазғандай, шығыс поэзиясына деген сүйіспеншілігін өмір бойы сақтап қалды. «Шоқан ақынжанды және шығыстық кейіптегі адам еді, – деп жазды Шоқанның жақын достарының бірі, белгілі публицист Н. М. Ядринцев¹⁶, – оған араб өлеңдері қатты ұнайтын және ол ұстазы Костылецкиймен бірге сол өлеңдермен масаттанып отыратын».

Шоқанның ғылымға қызығушылығын қалыптастыруда, жоғарыда айтқанымыздай, әкесінің алдыңғы қатарлы орыс зиялы қауым өкілдерімен байланыста болуы көп әсер етті. Шыңғыстың ауылында академик А. И. Шренк, Сібір қазақтарының облыстық басқармасында қызмет істеген декабристер С. М. Семенов, В. И. Штейнгель, Н. В. Басаргин, Қазан университетінің студенттері С. Сотников, Н. Ф. Костылецкий, Т. Сейфуллин сияқты көптеген жоғары білімді адамдар болды¹⁷.

Қазақстанды зерттеп жүрген орыс ғалымдары үшін түрлі материалдар жинап, оларды дайындауға Шыңғыс кейде баласын да қатыстырып отырды.

Шыңғысқа қазақтың халық поэзиясы мен ертегілерінің, аңыз-әңгімелерінің нұсқаларын жинау жөнінде декабрист В. И. Штейнгельдің сол уақытта Шекаралық комиссияның бастығы полковник М. В. Ла-

*15 Қараңыз: Г. Н. Потанин. Биографические сведения о Чокане Валиханове. В книге «Сочинения Ч. Ч. Валиханова», изд. под ред. Н. И. Веселовского, ЗРГОЕ, 1904, Т. XXIX, СПб., С. 16.

*16 Н.М. Ядринцев Воспоминание о Чокане Валиханове. Сонда, С. 37.

*17 Қараңыз: «Аул султана Чингиса Валиханова». «Одесский вестник», 1842, №74; Потанин Г. Н. В юрте последнего киргизского царевича, СС. 60–88.

Торғай даласы мен Құсмұрын өңірінің схемалық картасы.

Ш. Ш. Уәлихановтың суреті. Қауырсыны. 1852 ж.

дыженскийдің атынан жазған хаты бүгінге дейін жеткен.

Шыңғыс М. В. Ладыженскийдің өтінішін орындай отырып, үйіне үздік ақындар мен жыршыларды талай рет шақырып, Шоканның көмегімен қазақтың әндері мен аңыздарын жаздырып алып, оларды одан соң Омбыға жіберіп отырған^{*18}.

Шоканның білмекке құштарлығы барған сайын күшейе түсті. Ол үлкен қалада оқуды армандайды. Шыңғыс баласын жақсы білім алатын оқу орнына бергісі келеді.

1847 жылдың күзінде әкесі 12 жасар Шоканды Омбыға оқуға әкелді. Шыңғыстың орыс достары оған баласын Сібірдің сол кездегі ең жақсы оқу орны деп саналған Сібір кадет корпусына оқуға түсіруге көмектесті.

Үлкен қала, байтақ өлкенің орталығы ауылдан жаңа келген қабілетті балаға күшті әсер етеді. Шоқан үлкен сүйіспеншілікпен Омбының көріністерін қарындашпен сала бастады. «Орыстың қаласы баланы таңқалдырып, ол қарындашпен қала көріністерінің бірін салды», – деп еске алады Г. Н. Потанин^{*19}.

*18 Архив АН СССР, Ф. 23, Оп.1, Д. 17, Л.1–2.

*19 Потанин Г. Н. Биографические сведения о Чокане Валиханове, С. 6.

Шоканның кадет корпусындағы оқу жылдары – бұл николаев реакциясының жылдары және сонымен қатар феодалдық-басыбайлық құрылысқа қарсы қоғамдық-саяси күрестің күшейген жылдары. Ресей бұл кезде зор тарихи оқиғалардың қарсаңында тұрған болатын. Патшалық құрылысқа қарсы азаттық күрестің жаңғырығы, петрашевскийшілдер жайлы хабарлар самодержавиеге қарсы күреске шақырған В. Г. Белинскийдің Н. В. Гогольге жазған хаты елдің шалғай аймақтарына да жетіп жатқанды.

Белинский мен Герценнің алдыңғы қатарлы революциялық-демократиялық идеялары бүкіл Ресейге белгілі болды, орыс қоғамының маңдайалды өкілдерінің ақыл-ойына өзгерістер енгізді, азаттық қозғалысының дамуына барынша ықпалын тигізді. В. Г. Белинский мен А. И. Герценнің идеялары Сібір мен қияндағы Қазақстанға, сол кезде Шоқан Уәлиханов оқып жүрген Сібір кадет корпусына да жетеді.

Сібір кадет корпусы 1845 жылы Сібір шептік казактарының әскери училищесі негізінде құрылып, сол кездегі ең жақсы оқу орындарының бірі деп саналды. Декабрист И. Завалишиннің берген бағасы бойынша ол «оқу-ағарту мен патриотизмнің ордасы болды». Н. Г. Чернышевскийдің досы, корпуста дәріс берген В. П. Лободовский Сібір кадет корпусын «әскери және жалпы білім берудің алғашқы ордасы» деген еді. Бұл оқу орнының мәдени маңызын дәл бағалау өте қиын. Аса көрнекті қоғам және әскери қайраткерлер, ғалымдар мен публицистер осында тәрбиеленіп шықты. Олардың кейбірі өздерінің географиялық және ғылыми жаңалықтарымен әйгілі болды. Сібірді жетік білетін, кейіннен ағартушы ғалым, Сібірдегі тұңғыш жекеменшік баспа органы «Амур» газетін шығарушы әрі редактор болған В. И. Вагин осы корпуста оқыды. Ол өзінің корпустағы оқуы жайлы қызықты естеліктер қалдырды.

Омбы кадет корпусында кейіннен аса көрнекті саяхатшы және Сібір, Қазақстан, Моңғолия мен Орталық Азияны зерттеуші Г. Н. Потанин оқыды. Сібір кадет корпусымен XIX ғасырдағы алдыңғы қатарлы орыс қоғамдық ойшылдарының көрнекті өкілдерінің бірі, Қазақстан мен Сібір халықтарын зерттеуші,

*Сырымбеттегі
Шоқан тұрған
Шыңғыс
Уәлихановтың үйі.*

публицист Н. М. Ядринцевтің есімі де байланысты. Сібір кадет корпусының аса көрнекті түлектерінің қатарына Шоқан Уәлиханов пен Г. Н. Потаниннің досы, кейіннен атақты ғалым-статист және публицист болған Н. Ф. Анненский де жатады. Корпустағы оқу оның көптеген шәкірттеріне, соның ішінде Шоқан Уәлихановқа үлкен игі ықпал етті.

Кадет корпусы жан-жақты және терең жалпы білім беретін оқу орны болды. Корпустың оқу бағдарламасында әскери пәндермен бірге жалпы география, Ресей географиясы, жалпы тарих пен Ресей тарихы, орыс және батыс еуропа әдебиеті, философия негіздері, ботаника, зоология, физика, математика, геодезия, архитектураның басты негізіндегі құрылыс өнері және жаратылыс тарихының жалпы түсініктері, сонымен қатар сызу мен сурет сабағы, каллиграфия жүргізіліп, орыс, француз және неміс тілдері оқытылды. Оған қоса корпуста шығыс тілдерінің арнайы сыныбы да бар еді^{*20}. Бұл сыныпта түрік, моңғол, араб, парсы тілдері оқытылды.

Кадет корпусы сегізжылдық оқу орны еді. Онда екі даярлау сыныбы, бес негізгі және алтыншы – арнаулы сынып болды. Соңғы сыныпта әскери ғылымдар (тактика, артиллерия, далалық фортификация) және ауылшаруашылық ғылымының негіздері оқытылды^{*21}. Даярлау сыныптарында шәкірттер орыс тілі мен арифметика және сурет сабақтарын оқыды. Негізгі сыныптарда шет тілдері, оған қоса шығыс тілдері: қазақ, татар, шағатай тілдері де оқып-үйретілді. Бұл тілдерді үйрету сабақтары мәтін оқу, сөз жаттау, өлеңдер мен аңыз-ертегілерді мәнерлеп оқуға жаттықтыру тәсілдерінен тұрды. Оқу бағдарламасын аяқтағанда шәкірттер бұл тілдерді тәуір игеріп, еркін сөйлеп, түсінісе алатын.

Тарих, география және әдебиеттен бағдарлама көп нәрсені қамтыды. Бастауыш сыныптардан-ақ кадеттер ежелгі заман тарихын, Еуропа географиясын өтті. Төртінші және бесінші сыныптарда әдебиет теориясы, орыс және батыс еуропа әдебиеттерінің тарихы, Ресей империясының тарихы мен географиясы оқытылды. Географияға пән ретінде энтография мен антропология, адамзат нәсілдерін зерттеу, тілдерді топтастыру, туыстас тілдерді басты топтарға бөлу, халықтарды діни түсініктеріне және өмір салтына қарай бөлу енгізілді.

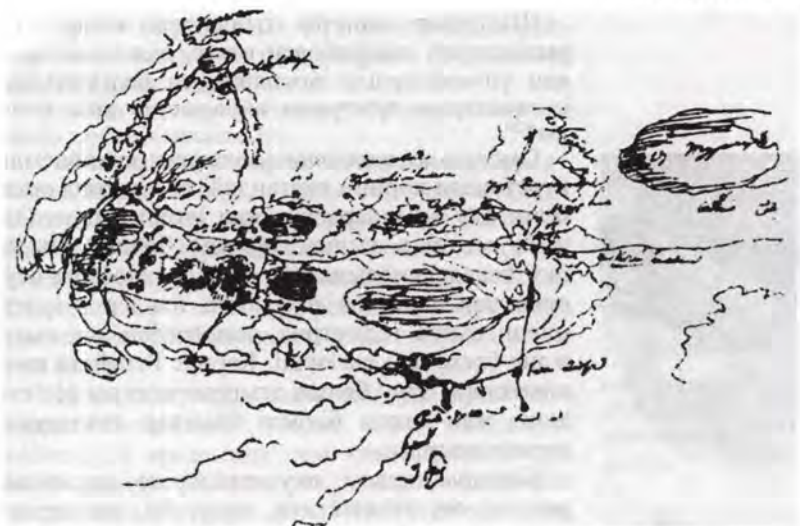
Азия елдерін (Қытай, Үндістан, Ауғанстан, Иран) зерттеуге үлкен маңыз берілді. Мұнда Азия халықтары, олардың шығу тарихы, діндері, тұрмыс-салты; Қытай империясы, оның жері, құрылымы мен басқарылуы; Қытай билігіндегі және оның қанаты астындағы жерлер, Тұранның географиялық және саяси тұрғыдан бөлінуі; Бұқара, Қоқан, Хиуа мен Құндыз хандықтары; Шығыс Үндістан мен Арабия мемлекеттері қаралды^{*22}.

*20 Қараныз: Усов Ф.Н. Очерки по истории Сибирского казачьего войска. Омск, 1884, СС. 44–45.

*21 ГАОО, Ф.19, Оп. 1, Д. 34, ЛЛ. 6–11.

*22 Сонда, 30–43 пп.

Сырымбет тауы маңындағы қазақтардың күздеуі мен қыстауының схемалық картасы. Қауырсын, 1853 ж. Ш. Ш. Уәлихановтың суреті.

Ресей империясының географиясы жөніндегі оқу бағдарламасы да кең көлемді болды. Ол экономикалық география, статистика бағдарында оқып үйретілді және Ресейдің өнеркәсібі мен ауылшаруашылығы мәселелерін қамтыды.

Қазақстан географиясына зор көңіл бөлінді, алайда, оның табиғи байлықтарын зерттеп, игеру мақсатында емес, әскери-стратегиялық тұрғыда қаралды. Онда «Қырғыз даласының шекаралары, жері, жер сипаты, өзендер мен көлдер; судың ерекшеліктері, қатынас жолдары, керуендер жүретін тау жолдары; шүйгін алқаптар, ауа райы және табиғи байлық мәселелері оқытылды. Қырғыздардың саны, тегі, тілі мен діні, бодандықтың басталуы, хандық өкімет билігінің жойылу кезеңі, Бөкей ордасының пайда болуы; сол кездегі ордалардың саны және географиялық орналасуы; Бөкей, Орынбор, Сібір қырғыздарын басқару және соңғыларының ішкі құрылымы; Ресейдің Ұлы жүзді қарауына алуы; Қырғыз даласындағы бекініс орындары және тамаша станицалар»^{*23}.

Қолданбалы ғылымдар саласынан сызба геометрия, топографиялық сызу және сәулет өнері мейлінше кеңінен сөз болды. Соңғысы Орынбордағы Неплюев кадет корпусының азаматтық сәулет өнері бағдарламасы бойынша оқытылды. Оқу бағдарламасы сәулет өнері және оны құрайтын элементтер жайлы кіріспе дәрістерді қамтыды.

^{*23} ГАОО, Ф. 19, Оп. 1, Д. 34, Л. 43–44.

*Омбы қаласының
көрінісі (1850).
Померанцевтің
суреті.*

*Балдан соң.
Ерлі-зайыптылар мен
кезекші офицерлердің
карикатуралық суреті.
Қауырсын және туыш.
1855 жс.
Ш. Ш. Уәлихановтың
суреті.*

Шәкірттер дәрістер тыңдаумен қатар, құрылыстарда тәжірибеден өтуге, салынып жатқан үй-жайлардың жоспарларын белгілеумен, іргетастарды түзетумен айналысуға тиіс болды*²⁴.

Омбы кадет корпусында оқылған осы көлемді курстардан көрініп тұрғандай, ол әдеттегі орта білім оқу орындарынан көш ілгері тұрды. Ол шын мәнінде ғылым ордасы болды. Оның оқу бағдарламасына тек арнаулы жоғары оқу орындарында ғана оқылатын пәндер (сәулет өнері, сызба геометрия, топографиялық сызу және басқалар) енгізілді. Корпус Ресейдің шет аймақтары зәру болып отырған жоғары білікті және жан-жақты білімді адамдар даярлауды жүзеге асырды.

Бағдарламадағы оқу пәндеріне қосымша ретінде ән, гимнастика, жүзу, би, семсерлесу және шабандоздық өнері енгізілді. Сыныптан тыс уақытта кадеттер әскери тактикамен айналысуға тиіс болды. Жазғы лагерь маусымында олар түрлі ұрыс тәсілдерін, топографиялық суретке түсіруді, саперлік және әскери-лабораториялық жұмыстарды, атысуды үйренді.

Ішкі тұрмыс тәртібі бойынша кадет корпусында тәрбиеленушілер екі бөлімге: рота мен эскадронға бөлінді. Ротаға ірі шенеуніктер мен жоғары шенді офицерлердің балалары бөлінді, олар жеке, ерекше дортуарларға орналастырылды. Эскадрон казактардың балаларынан құрылды да, дәрежесі бойынша ротадан төмен тұрды. Шокан эскадронға жіберілді. Рота мен эскадрон шәкірттері бөлек дортуарларда тұрғанымен, сынып сабақтары кезінде бір жерге жиналатын.

Сол кездегі әскери оқу орындарының басқарушысы генерал-адъютант Я. И. Ростовцевтің (1803–1860 жж.) бұйрық хаты бойынша 1851 жылдан бастап қазақ тәрбиеленушілерге корпуста кейбір пәндерді (саяси және жаңа тарих) оқыту шектелді, олар әскери ғылымдар оқытылатын арнаулы сыныпқа көшпей, корпусы бір жыл ерте бітіретін. Я. И. Ростовцев қазақ балаларын «астаналық корпусстардан жалпы

*²⁴ Сонда, 74–75 пп.

төртінші сынып курсын бітіргеннен кейін офицер болып шығатын» таулықтардың жағдайымен теңестіруді ұсынды*²⁵.

Осыдан соң корпустың оқу бағдарламасының жаңа жобасы жасалды.

Омбы кадет корпусы тәжірибелі педагог, жан-жақты білімді, сыныптар инспекторы, кейіннен Мәскеу кадет корпусының басшысы болған И. В. Ждан-Пушкин іріктеп алған аса білікті оқытушылар құрамымен ерекшеленді. Оқытушылар мен профессорлар арасында университеттік білім алған қабілетті педагогтар көп болды.

Шоқан кадет корпусына келгенде орыс тілін жақсы білмейтін*²⁶, бірақ сирек кездесетін қабілетінің арқасында осы қиыншылықты тез жеңіп шықты. «Шоқан тез дамыды, – деп еске алады оның мектептес досы Г. Н. Потанин, – орыс жолдастарын басып озып, оған көп адам назар аударды, оның қабілеттілігі сондай, тіпті оқуға түспестен бұрын сурет сала бастаған еді»*²⁷.

Арада екі-үш жыл өткеннен кейін-ақ Шоқан «тек өз сыныбының алды болып қоймай, өзінің зеректігімен екі жыл жоғары сынып оқушыларын да басып озды»*²⁸.

Екінші курстан бастап Шоқан мен оның ұстаздары арасында етене жақындық және достық қатынас орнады.

Шоқанның дамуына Қазан университетінің шығыс факультетін аяқтаған және корпуста орыс әдебиетінен сабақ беретін әдебиетші және шығыстанушы Н. Ф. Костылецкий (1818-1867 жж.); өркениеттер тарихынан сабақ беретін, жер аударылған ғалым П. В. Гонсевский; жас кезінде Н. Г. Чернышевскиймен дос болған және оның идеяларын жақтаушы әдебиетші П. В. Лободовский көп ықпал етті*²⁹. В. Г. Белинский мен А. И. Герценнің революция-демократиялық идеяларымен тәрбиеленген демократ орыс зиялылары еді.

Мұрағаттарда Н. Ф. Костылецкий мен Шоқан Уәлихановтың сол кездегі атақты

Омбыдағы генерал-губернатордың үйі. Акварель, 1847 жс. Ш. Ш. Уәлихановтың суреті.

*²⁵ Сонда, 14 п.

*²⁶ Қараныз: Обручев В. А. Григорий Николаевич Потанин, М.-Л., 1947, С. 23.

*²⁷ Потанин Г. Н. Биографические сведения о Чокане Валиханове, С. 12.

*²⁸ Потанин Г. Н. Чокан Валиханов. ЦГАЛИ, Ф. 395, Оп. 1, Д. 322, ЛЛ. 12–17.

*²⁹ Чернышевский Г. Н. Полн. собр. соч., Т. I, М., 1939. СС. 26, 64, 70.

шығыстанушылардың бірі И. Н. Березинмен болған ғылыми және әдеби байланыстардың ертеден басталғанын көрсететін эпистолярлық және қолжазба материалдар сақталған. Омбыда Н. Ф. Костылецкийдің қолында қазақ халық поэзиясының көптеп жиналған қолжазбалары, соның ішінде Обаған өлкесінде Ш. Уәлиханов қағаз бетіне түсіртіп, кейін Шоқан өзі табыс еткен белгілі «Қозы Көрпеш–Баян сұлу» жырының бірнеше үлгісі бұл әдеби байланысты жандандыра түсті*³⁰. Қазақ халық әдебиетінің қазынасын ғылыми ортада жылдамырақ жария ету үшін Н. Ф. Костылецкий бұл көп материалды Петерборға, профессор И. Н. Березинге жіберді, содан бері олар ғалымның мұрағатында сақтаулы*³¹.

Н. Ф. Костылецкий жас Шоқанның ең жақсы ұстазы болды. Олар біраз жыл бойы зор сүйіспеншілікпен қазақтың халық эпосын зерттеумен шұғылданды, олардың осы саладағы бірлескен жұмысы жемісті болды. Олар «Қозы Көрпеш–Баян сұлу» поэмасының ежелгі анағұрлым толық нұсқасын орыс тіліне аударып шықты.

1852 жылы Н. Ф. Костылецкий арқылы Шоқан мен И. Н. Березиннің арасында достық байланыс орнады. И. Н. Березинге хан жарлықтарында кездесетін кейбір терминдерді талдап түсіндіру үшін көмек қажет болды. Бірақ Н. Ф. Костылецкий И. Н. Березинге: «Тоқтамыстың жарлығындағы» талдауға мүлдем келмейтін кейбір сөздер жөнінде бар ықыласыммен көмектесейін-ақ десем де сіздің қасіретіңізді жеңілдетуге шарасыз болып отырмын»*³² деп жауап қайтарып, оған бұл мәселе туралы Шоқан Уәлихановпен байланысуды ұсынды.

И. Н. Березин мен Шоқан Уәлихановтың арасындағы хат арқылы байланыс осылай басталған еді. Ш. Уәлихановтың И. Н. Березинге жазған жауап хаты бүгінге дейін жетіп отыр. Бұл хатында Шоқан И. Н. Березиннің барлық сұрақтарына толық жауап береді*³³. Шоқан: «Тоқтамыстың жарлығындағы» бүгінде татар тілінде қолданылмайтын кейбір сөздердің мағынасын қырғыз тілінен іздестіру жөніндегі сіздің ұсынысыңызды өзімнің бұрынғы ұстазым Н. Ф. Костылецкийден естігеннен кейін мен қазақ қарияларынан сұрастыра жүріп, біздің тілімізден бірсыпыра сөздер таптым, оларды сізге жіберуге асық боп отырмын», – деп жазды*³⁴.

Г. Н. Потанин көрсеткендей, Шоқанның тез дамуына оның жеке басының ересен дарындылығы мен сол кездегі кадет корпусында қазақ халқының жалғыз өкілі ретінде оған ерекше назар аударылуы себеп болды. Шоқанға тек корпусың оқытушылары емес, сонымен

*30 Қараңыз: Письмо Н.Ф. Костылецкого к И.Н. Березину, НБТГУ, архив Г.Н. Потанина №1296, л. 5349.

*31 ЛОИВ АН СССР, Ф.5.

*32 Архив Потанина Г.Н. НБТГУ, №1296, л. 5348; №149, ЛЛ. 2–4.

*33 Ш. Уәлихановтың проф. Н.И. Березинге жазған хаты осы басылымда алғаш рет басылып отыр.

*34 Центральный государственный исторический архив СССР, Ф.118, Оп. 1, Д. 469, ЛЛ. 10–14.

қатар Омбы зиялыларының кейбір көрнекті өкілдері де зейін қойды. Әдетте мерекелерде оны Уәлихановтардың отбасымен достық қатынастағы адамдардың бірі үйіне қонаққа шақырушы еді. Алғашқы оқу жылдарында Шоқан шығыстанушы Сотниковтың отбасында болып, кейін сурет пәнінің оқытушысы Померанцевтің үйіне барып тұрды. Корпустағы соңғы жылдарда ол білімді офицер К. К. Гутковскийдің отбасында жиі қонақ болды. Осы байланыстардың арқасында Шоканның кемелденуі таныстық шеңбері әдетте кадет корпусынан әрі аспайтын құрбы-құрдастарына қарағанда тез болды. «Оның кемелденуіне, – деп жазды Г. Н. Потанин, – және оның жалпы тағдырында Гутковскийдің және оның туысы Капустиндер отбасының маңызы зор болды...»^{*35}.

Н. Ф. Костылецкийден кейін Уәлихановтың ой-өрісінің кеңеюіне ықпал жасаған педагог, тарих пәнінің оқытушысы, ғылыми қызметке дайындалып жүрген аса білімді адам – Гонсевский еді. Ол корпуста қоғамдық қозғалыстар тарихы жөнінде дәріс оқыды және «оның дәрістері, – дейді Г. Н. Потанин, – біздер үшін өте маңызды болды»^{*36}.

Корпустың осындай мандайалды оқытушылары, өз заманының алдыңғы қатарлы адамдары жас Шоканды білімге, ғылымға талпындырып, оның демократиялық көзқарастарының қалыптасуына көмектесіп, зорлық-зомбылық пен бүлінушілікке қарсы өшпенділікті тәрбиеледі.

Жас Шоқан буржуазиялық қоғам шынайы көрсетілген философиялық трактаттар мен әлеуметтік романдарды тереңдей зерттеді. В. Г. Белинский мен А. И. Герценнің әшкерелеуші мақалалары, Н. В. Гогольдің ащы мысқылы Шоқанға әсер ететін және ол қоғамдық кеселдермен, өмірдегі әдепсіздікпен бетпе-бет келгенде әрдайым жоғарыдағылардың еңбектеріне назар аударатын. Шоқан философиялық танымын көбінесе В. Г. Белинский, А. И. Герцен, кейінірек Н. Г. Чернышевский мен Н. А. Добролюбов секілді ұлы орыс ойшылдарының шығармалары арқылы жетілдіріп отырды.

Ш. Уәлиханов оқыған Омбы кадет корпусының ғимараты.

^{*35} Потанин Г.Н. Чокан Валиханов ЦГАЛИ, Ф. 395, Оп. 1, Д. 322, ЛЛ. 12–17.

^{*36} Потанин Г.Н. Биографические сведения о Чокане Валиханове, С. 8.

Уәлиханов Т. Карлейльдің әлеуметтік-философиялық трактаттарымен зейін қоя танысты. Кейде Шоқан өз мақалалары мен жазбаларында соларға сілтеме жасады.

Шоқанға А. С. Пушкин мен М. Ю. Лермонтовтың поэзиясы зор әсер етті. Олардың көптеген өлеңдерін ол жатқа білді. Шоқан батыс еуропа жазушыларынан Ж.Ж. Руссоның, Ч. Диккенстің, У. Теккерейдің еңбектерін үлкен зейінмен оқыды.

Алайда, Шоқанға өзін қызықтырған кітаптарды тауып алудың сәті түсе бермеді. Корпус басшылығы кадеттегілерге прогресшіл бағыттағы әдебиетті, әсіресе В. Г. Белинский, А. И. Герцен және батыс еуропа материалистерінің философиялық еңбектерін оқуға тыйым салды. Сөйткенмен де Шоқан корпуста оқып жүрген кезінде тыйым салынған әдебиеттің көбін оқи алды.

Жазғы демалыс кездерінде Шоқан Уәлиханов ауылы – Сырымбетке баратын. Бұл сапарлары оған үлкен ләззат алумен қатар туған халқының өмірімен етене танысып, халық аузынан өлең-жырлар, аңыз-ертегілер жазып алып, тұрмыс-тіршілік көріністерін суретке салып бейнелеуге мүмкіндік беретін.

Зейінді Шоқанға сурет салу өнері сол кездің өзінде-ақ халық өмірін бейнелеудің тамаша бір құралы болды. Ол ауылда, туыстары мен достарының арасында жүріп, Сырымбеттің, жаз жайлау мен мекен-қоныстардың суреттерін салумен шұғылданды. 1847–1852 жылдарда салған суреттерін Шоқан «корпуста елге, отпускіге барғанда язмыш суреттер», яғни «корпуста елге, демалысқа барған кезде салған суреттер» деп атады.

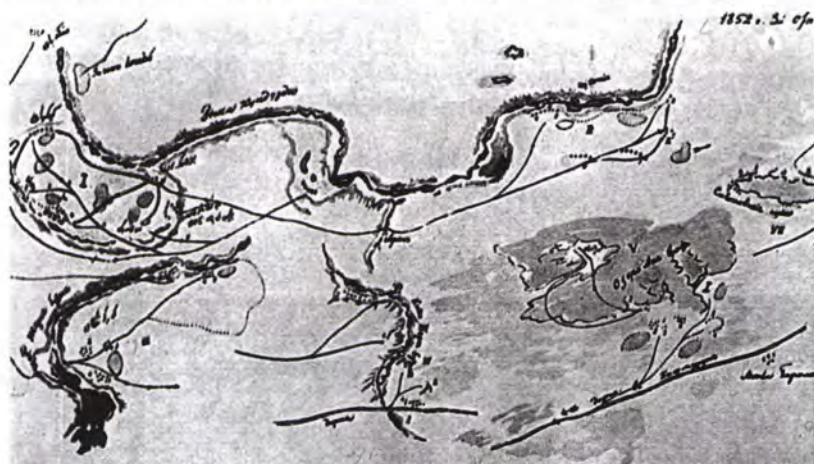
Бұрынғысынша, демалыс кезінде Шоканның қызықтайтыны құс салу болды. Алайда Шоқан сұңқармен саят құруға енді басқаша көзбен қарады. Аңшылық ол үшін тек көңіл аулайтын спорт түрі емес, сонымен қатар зерттеу нысаны да болды.

Туған елі мен Шығыс елдерін зерттеуге деген қызығушылық Шоканның бойында кадет корпусында оқып жүрген кезде-ақ пайда болды. Ол осы бастан «белгісіз Азияның» даласына үлкен ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізуді арман етті. «Корпус оқытушылары Шоқан – болашақ зерттеуші, ғалым деп қарап жүрген кезде, ол небәрі 14–15 жаста болатын», – дейді Г. Н. Потанин^{*37}. Шоқан Омбыда табыла қоюы қиын сирек басылымға жататын тарихи-географиялық әдебиетті құныға оқыды. «Мен үшін басшылардың Шоқанға бас кітапханадан кітап алуға рұқсат еткені, үлкен қуаныш болды. Шоқан кітап қоймасынан Палластың сапарнамасы

*37 Сонда, 17 б.

Кокшетау және Құсмұрын округтеріндегі бекет жолдарының схемалық картасы. Акварель. 1852. Ш. Ш. Уәлихановтың суреті.

Құсмұрын округі ауылдары қыстақтарының жоспары. Акварель. 1852. Ш. Ш. Уәлихановтың суреті.

Құсмұрын бекінісінің жоспары. Акварель. 1852. Ш. Ш. Уәлихановтың суреті.

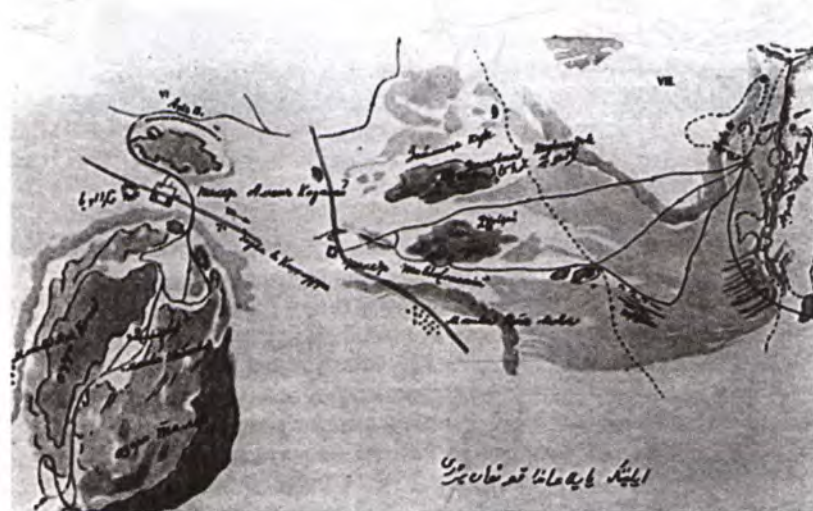

Құсмұрын және Үй бекіністері
арасындағы бекеттік жолдардың
схемасы. Акварель. 1852.
Ш. Ш. Уәлихановтың суреті.

Сырымбет тауы
(топографиялық пейзаж). Акварель. 1852.
Ш. Ш. Уәлихановтың суреті.

Құсмұрын округі ауылдары жайлауларының жоспары.
Акварель. 1852. Ш. Ш. Уәлихановтың суреті.

мен Рычковтың күнделік жазбаларын әкелгенде бұл біздің дамуымыздың бір кезеңі болды. Қалың кітаптар, олардың пішімі, көне баспа, көне сөздер мен ескірген қағаз исі – қандай ғажап, әдеттен тыс, көне заман поэзиясына толы еді. Біз Палластың кітабын, әсіресе, оның біз үшін қымбат жерлерді суреттеген беттерін қызыға оқыдық»^{*38} – деп жазады Г.Н. Потанин.

С. Ф. Дуров, П. П. Семенов Тянь-Шаньский, Г. Н. Потанин, Н. М. Ядринцев Ш. Уәлихановтың білім-дарлығын, әсіресе, шығыс әдебиеті саласындағы білімпаздығын жоғары бағалады.

Шоқан Уәлихановтың ағартушылық идеялары мен демократиялық көзқарастары кадет корпусында оқып жүрген кезінде-ақ қалыптаса бастады. Шоқан корпустан жан-жақты терең білім алып, замандастарынан өресі анағұрлым биік адам болып шықты. «Шоқан нағыз плебейлік ортаға түсті... Плебейлік ортада өмір сүру Шоканның демократиялық идеяларының қалыптасуына, сірә, әсер етпей тұра алмаған болуы керек», – деп жазады Г.Н. Потанин^{*39}.

1853 жылы 18 жасында Шоқан кадет корпусын бітіріп, «армиялық атты әскердің» корнеті болып шықты^{*40}.

Шоқан Уәлихановтың қоғамдық және әдеби қызметі оқуды бітіріп шығысымен-ақ бірден басталды. Қағаз жүзінде Шоқан Сібірдің казак әскерлерінің^{*41} 6-атты әскер полкінің офицері болып тағайындалғанымен, шын мәнінде Батыс Сібір генерал-губернаторының жанында қалдырылады да, арада бір жыл өткеннен кейін Батыс Сібір мен Қазақстанның солтүстік-шығыс аудандарын басқарып отырған генерал Г. Х. Гасфорттың адъютанты болып тағайындалады. Сонымен қатар өлкенің Бас басқармасы бойынша Шоқан Уәлихановқа төтенше тапсырмаларды орындайтын офицер қызметі жүктеледі^{*42}.

*38 Сонда, 16 б.

*39 Сонда, 10 б.

*40 Об определении в корнеты Ч. Валиханова. Қараңыз: ЦГВИА, Ф. 395, Оп. 46/529, Д. 525, Л. 1. 1 об.: сонда, Ф. 395, Оп. 162/550, Д. 18, Л. 2, 2 об. ЦГА РК, Ф. 374, Оп. 1, Д. 2812, ЛЛ. 1–5.

*41 ГАОО, Ф. 67, Оп. 1, Д. 19, Л. 26.

*42 Формулярный список о службе штаб-ротмистра султана Чокана Валиханова. Архив МИД, Ф. Личные дела, Оп. 464/3, Д. 318, Л. 64.

Ақиомшы.
Акварель. 1847.
Ш. Ш. Уәлихановтың
суреті.

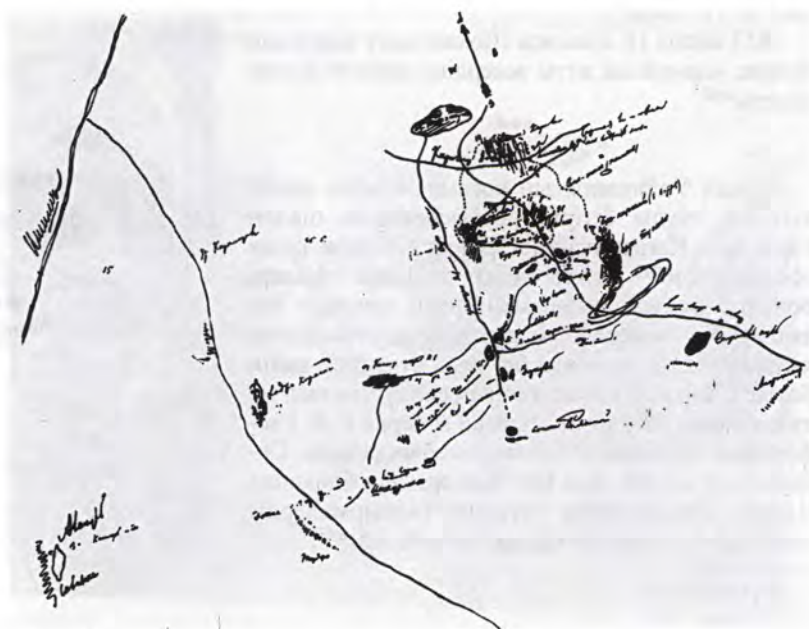

Жатақ.
Акварель. 1847.
Ш. Ш. Уәлихановтың
суреті.

XVIII в. қазақ даласының картасы.
Қауырсын. 1850. Ш. Ш. Уәлихановтың суреті.

Сырымбет таулары мен оның төңірегіндегі схемалық картасы.
Аquareль. 1852. Ш. Ш. Уәлихановтың суреті.

*Шоқан інілерінің портреті. Қарындаш және тушь. 1855 ж.
Ш. Ш. Уәлихановтың суреті.*

Қызметке орналасқаннан кейін жас Шоқан Уәлиханов бірден офицерлер мен шенеуніктер ортасына, корпустағы өзіне мәлім білімді және алдыңғы қатарлы адамдарға мүлдем қарама-қарсы ортаға тап болды. Олардың көпшілігі патшаның отаршыл аппаратын құраған реакцияшыл офицерлер мен шенеуніктер еді. Олардың басында генерал Г. Х. Гасфорт^{*43} пен Сібірлік казактар облысын басқарып отырған көмекшісі фон Фридрихс тұрды.

Д. Фридрихстің тікелей басшылығында жұмыс істеуге тиіс болған Шоканның жағдайы өте ауыр болды. Шоканның Петербордағы достарына жазған хаттарынан көрініп тұрғандай, Дюгамель Фридрихс және оның жәрдемшілері Кройерус пен Кури Шоканды олардың қылмысты істерін әшкерелеп, заңсыздыққа, талаушылыққа, паракорлыққа қарсы және патшаның отаршылдық аппараты тудырып отырған зұлымдық атаулының бәріне қарсы аянбай күрескені үшін үнемі қудалап, жәбірлеп отырған. Патша шенеуніктері Шоқан Уәлихановтың ғылыми бастамаларына кедергі жасап, Қашғар экспедициясының нәтижелерін төмендетіп көрсетуге тырысты, оның Атбасар округтік приказының аға сұлтаны болып сайлануы-

^{*43} Қараңыз: Воспоминания Г.И. Филиппсона. «Русский архив», 1883, кн. III, № 5-6, С. 33.

1853–1859 жж.
Ш. Уәлиханов
қызмет жасаған
Омбыдағы генерал-
губернатордың
бұрынғы сарайы

1862–1864 жж.
Ш. Уәлиханов
қызмет жасаған
Батыс Сібір Бас
Басқармасының
бұрынғы ғимараты.

на бөгет болуға айла-әрекет жасады. Осындай жағдайда қызмет ету Шоканның денсаулығын әлсіретеді. А. К. Гейнс 1865 жылы әрдайым «қорлап, тобықтан қағу биыл Шоканның түбіне жетті», – деп ашық жазды^{*44}.

Шокан қызметінің алғашқы күндерінен бастап бұл ортада өзін жалғыз сезініп, өзін қоршаған орта мен патша шенеуніктерінің надандығынан құтылуға тырысып, қоғамдық пайдалы еңбекпен шұғылдануға ұмтылды. Ф. М. Достоевскийге жазған хатында (1856) ол өзінің былыққан пасық ортада өмір сүріп, қызмет істеуіне тура келетініне налып, мұңын шағады: «Омбының өсек-аяңы мен алауыздығы әбден жирендіріп болды, шынымен-ақ осы жерден кеткім келеді. Сіз бұған қалай қарар едіңіз? Ақылыңызды айтыңызшы, Федор Михайлович. Не істегенім жөн?»

Отанына қызмет етуді аңсаған Шокан жемісті және шығармашылық қызметке ұмтылды.

Оған мұндай мүмкіндік көп ұзамай тап келді. Бұған сол кездері Қазақстанда қалыптасқан тарихи жағдайға байланысты Ұлы жүз қазақтары мен Ыстықкөл қырғыздарының Ресейге қосылуы сеп болды. XIX ғасырдың 40 жылдарының басында Ұлы жүз қазақтары Ресейге мәңгілікке бодан болуға ант берді, осыған байланысты 1845 жылы Қапал бекінісі салынды. Верный бекінісі ол кезде жоқ еді. Іле өлкесінде, Тянь-Шань тауында, сонымен бірге Шу алқабында үлкен де күрделі жұмыс атқарылуы тиіс еді. Бұл арада Қокан хандығының ықпалы әлі күшті еді, мұны Жетісу шонжары Тойшыбектің бой көтеруінен аңғаруға болады^{*45}.

Қокан хандығының ықпалын тоқтату үшін Жетісуда бұл аумақтардың бейбіт жолмен қосылуына бағытталған сақ және көреген саясат жүргізу қажет болды. Алға қойған міндетті шешумен офицерлердің бір тобы айналысуға тиісті еді, мұнда К. К. Гутковский, М. М. Хоментовский, М. Д. Перемышельский және Шокан Уәлиханов басты рөл атқарды.

Патша әкімшілігі жергілікті халықтан шыққан,

^{*44} Гейнс А.К. Собрание литературных трудов, Т. 1, СПб, 1895, С. 237.

^{*45} ГАОО, Ф. 366, Оп. 1, Д. 240, Л. 1–18; ЦГА РУ, Ф. 715, Оп. 1, Д. 17, Л. 153; Сулейменов Б.С., Басин В.Я. Казахстан в составе России в XVIII– начале XX в. Алматы, 1981, СС. 126–130.

Орта Азия халықтарының тіршілік жағдайын, тұрмысы мен әдет-ғұрыптарын жақсы білетін білімді адамдарға өте зәру болды. Бұл жағынан Шоқан Уәлиханов таптырмайтын адам еді. Жастығына карамастан (18 жас) ол қазақ халқының тұрмысын, әдет-ғұрыптарын, рухани және материалдық мәдениетінің ерекшеліктерін басқа офицерлерге қарағанда жақсы білді, бірқатар шығыс тілдерін білді. Аталған себептерге байланысты Шоқан осы маңызды міндетті орындауға қатыстырылды.

Уәлихановтың достары – К. К. Гутковский, М. М. Хоментовский, М. Д. Перемышльский білімді офицерлер, озық көзқарасты адамдар болды. Мәскеу университетінен М. Ю. Лермонтовтың жолдасы М. Д. Перемышльский Петербордан шығатын «Современник» журналын жаздырып алып, өзінің пікірлестерімен орыс баспасөзінің осы демократиялық органын бірге окитын. Осы кезде (1854 ж.) Жетісу өлкесінде жұмыс істеген Г. Н. Потанин «Перемышльскийдің отрядында мен орыс журналистикасымен бірінші рет таныстым», – деп жазды*⁴⁶.

1854–1857 жылдары Шоқан Ұлы жүз қазақтарының және қырғыздардың бугу, сарыбағыш және солту руларының Ресейге бейбіт жолмен қосылуы туралы мәселені шешуге зор жігермен қатысты. Ол қызметтік міндетін ғылыми іспен табысты үйлестіре білді: география, тарих, генеология бойынша әртүрлі мағлұматтар жинап, әдет-ғұрыптарын, халық поэзиясын қағазға түсірді.

1855 жылы Шоқан генерал Г. Х. Гасфорттың сапарына қатысып, Орталық Қазақстан, Жетісу және Тарбағатайға үлкен саяхат жасайды. Оның бағыты Омбыдан Семейге, одан Аягөз, Қапал және бұл кезде Верный бекінісін салу ісі жүргізіліп жатқан Іле Алатауы арқылы өтті*⁴⁷. Бұл сапар Ш. Уәлихановтың қазақ халқының тарихы мен тұрмысын терең зерттеуге бастама болды. Шоқан статистика, қазақтардың заңдәстүрлері мен ертедегі діні жөнінде мәліметтер жинады.

Қайтар жолда Шоқан Г. Х. Гасфортты Алтын Емел жотасына дейін ғана шығарып салып, осы жерден Жоңғар қақпасына дейін барып, Алакөл маңында және Тарбағатайға сапар шекті, содан кейін Орталық Қазақстанға беттеп, Қарқаралы және Көкшетау, Баянауыл арқылы жүріп, күзде Омбыға оралды. Бұл сапар жас Уәлихановқа ұмтылмас әсер қалдырды.

Тіпті, генерал Г. Х. Гасфорттың өзі жас офицер-ғалымның дарыны мен білімін дұрыс бағаламауға шарасы жоқ еді. Сапарынан қайтып келгеннен кейін ол Шоқанға аса мақтаулы мінездеме беріп, марапатқа ұсынды: «Марапатқа ұсынылып отырғандардың ішінде, – деп жазды генерал, – менің қол астымда қызмет ететін корнет сұлтан Уәлиханов та бар, оның қызмет істегеніне небәрі 2 жылдай болса да, қырғыз тілі мен жергілікті қырғыздардың әдет-ғұрыптарын

*46 Потанин Г.Н. Воспоминания Сибирская жизнь, 1916, №18.

*47 ГАОО, Ф. 366, Оп. 1, Д. 240, ЛЛ. 1–18; Қараңыз: Врангель А.Е. Воспоминания о Ф.М. Достоевском в Сибири, СПб., 1912, СС. 70–72.

мейлінше жетік білуінің арқасында менің қасыма ере жүріп, үлкен пайда келтірді... Ол Сібір кадет корпусынан терең білім алып шығып, әскери қызметке кірді, сондықтан мұндай игі бастаманы қуаттау ретінде, әрі қырғыздардың балаларын біздің қызметімізге беруге ынтасын күшейте түсу мақсатымен және сол арқылы олардың бізге неғұрлым жақындай беруін көздеп, мен Уәлихановты мархабатты сыйлықпен марапаттауды қажет деп табамын, оның үстіне Уәлихановты жергілікті қырғыздар ерекше құрметтейді»^{*48}.

1856 жылдың басында Ш. Уәлихановқа кезекті поручик шені берілді^{*49}.

Омбыға қайтып келгеннен кейін Шоқан өзінің жинаған материалдарын қорытындылауға кірісіп, сол материалдар негізінде казактардың жерді пайдалану, рулық және отбасылық қарым-қатынастары мен ертедегі діни ұстанымы жайлы ресми есеп жазды.

Ш. Уәлихановтың ғылыми еңбегінің дамып, өркендеуіне кең өріс 1856 жылы ашылды. Ол полковник М. М. Хоментовскийдің басшылығымен ұйымдастырылған ірі әскери-ғылыми экспедицияға қатысты. Экспедицияның мақсаты – қырғыз халқымен танысу және Ыстықкөлалабын топографиялық картаға түсіру еді. «Бұл экспедицияға қатысуымыз үлкен абырой болды, – деп жазады Уәлиханов, – және қара қырғыздардың арасында екі ай жүріп, көбінесе олардың аңыздары мен тілін зерттеп, әрқилы пайдалы мәліметтер жинап алдық»^{*50}.

Ыстықкөл экспедициясы туралы М. М. Хоментовскийдің ресми есептері мен хабарларынан құралған іс сақталған. Баяндау мәнері мен тәсіліне қарағанда, олардың көп бөлігін, сірә, Шоқан Уәлиханов құрастырған болу керек және жалпы алғанда мазмұны жағынан оның Ыстықкөл туралы күнделігінің деректерімен сәйкес келеді.

1856 жылдың мамыр айының екінші жартысында М. М. Хоментовскийдің экспедициясына қатыса отырып, Ш. Уәлиханов өзінің саяхатын бастады. Оның сапары Алакөлден Орталық Тянь-Шаньға және Ыстықкөлге бағытталды. Алғашында ол Іле Алатауына барып, асулармен Күнгей Алатауға, одан кейін Теріскей Алатауға өтіп, Ыстықкөлдің солтүстік және шығыс жағалауларында болды, содан соң Жырғалаң өзенінің алқабымен жоғары көтеріліп, Орталық Тянь-Шань шыңына шығып, Хан тәңірін шолуға мүмкіндік алды. «Менің саяхатымды, – деп жазды Уәлиханов, – жүрген жерлерімнің сипатына қарай екі кезеңге бөлуге болады. Бірінші кезең Жоңғарияға,

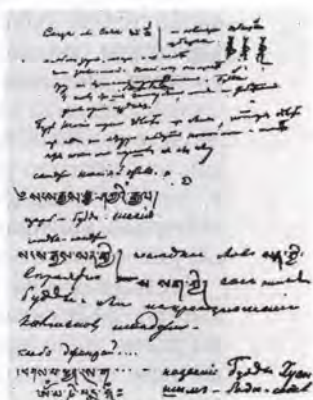
*48 О награждении корнета Валиханова, ЦГАВМФ (Петербург), Ф. 4, Оп. 23, Д. 24, ЛЛ. 2–3; ЦГВИА, Ф. 395, Оп. 162/550, Д. 18, Л. 2, 2 об.

*49 ЦГАВМФ, Ф. 4, Оп. 23, Д. 24, ЛЛ. 10–15; қараңыз: Именной список генералам, штаб- и обер-офицерам, состоящим на службе Отдельном Сибирском корпусе (ЦГВИА, Ф. 395, Оп. 49/554, ЛЛ. 43–48. Нәтижесінде Қырғызстан және Шығыс Түркістанда өткен сәтті экспедициялық жұмыстарға байланысты оған штабс-ротмистр, ал кейін ротмистр атағы беріледі (ЦГВИА, Ф. 395, Оп. 48/548, Д. 70; ЦГАВМФ, Ф. 4, Оп. 23, Д. 24, ЛЛ. 10–15).

*50 Қараңыз: Валиханов Ч. Ч. Собр. соч. в пяти томах. Т. I, Алматы, 1961, С. 304.

яғни, Жетісу мен Іле өлкесіне және Ыстықкөлге дейінгі сапарымды қамтиды... Мен Жоңғарияда бірінші рет 1856 жылы болдым, онда полковник Хоментовскийдің Ыстықкөлге жасаған бірінші экспедициясына қатыстым. Содан соң Құлжада үш ай тұрдым. Жоңғарияда бас-аяғы бес ай болып, бұл өлкенің Алакөлден Тянь-Шаньға дейінгі аймағын түгел көріп шықтым, ал Тянь-Шаньға сол жылы Жырғалаң өзенімен көтерілдім»^{*51}. Бұл сапарында Шоқан орнитологиялық (зоологияның құстарды зерттейтін бөлімі) және энтомологиялық (зоологияның құрт-құмырсқаларды зерттейтін бөлімі) топтама жасап^{*52}, гербарий жинап, Жетісу мен Ыстықкөлдің өсімдіктер мен хайуанаттар әлемін зерттеп, Ыстықкөлді қағаз бетіне түсіруге қатысты. Нәтижесінде жаңа картаға көл жағажайының өзгертілген формасы түсті.

Ш. Уәлихановқа Жетісу мен Тянь-Шаньда кездескен ерте заманғы мәдениеттің өте сирек ескерткіштері үлкен әсер етті. Оны әсіресе Ыстықкөлдегі ертедегі қала мәдениеті, суландыру жүйелерінің қалдықтары, сәулет өнерінің ескерткіштері, эпиграфика (көне ескерткіш жазулар туралы ғылым) және балбал тастар қатты қызықтырды. Бұл ескерткіштерді зерттеу Уәлихановқа өткен замандардағы Ыстықкөл алқабы мен бүкіл Жетісу атырабын мекендеген халықтар өмірінің көрінісін мейлінше қалпына келтіруге мүмкіндік берді. «Орыс Жоңғариясында»^{*53}, – деп жазды ол, – көшпелі тұрмыс анағұрлым басым болғанымен, аз да болса отырықшылық болған; бұл туралы алғашқы тарихи мәліметті, атап айтқанда, Чигу қаласы туралы мағлұматты қытай тарихынан табамыз, бұл қала Ыстықкөлдің шығыс жағалауында орналасқан болуы мүмкін және оны үйсін күнмиіне арнап қытай жұмысшылары салды деп шамалауға болады. Ортағасырларда мұнда, әсіресе, Іле алқабында отырықшылық кең өріс алған. Алмалық (қазір Түркістан қыстағы) Қанақай мен Қайнақ (қазір де бар) және Алматы (қазіргі Верный бекінісі) қалалары саудамен аты шығып, генуя көпестерінің Қытайға және қыпшақ елшілерінің ұлы ханға

Әртүрлі шығыс тілдеріндегі ежелгі жазулардың мағынасын ашу бойынша жүргізген Ш. Уәлихановтың жұмысы (Автограф).

*51 Сонда, 395–396 бб.

*52 Сонда, 396 б.

*53 Жетісу мен Солтүстік Тянь-Шань айтылып отыр.

баратын үлкен жолының бойындағы станциялар қызметін атқарған. Тағы бір айта кететін жай, Азияның бұл бөлігінде несториандық және монофизиттік діни конгрегациялар өте көп болған, ал Ыстықкөлде каталондық карта мәліметіне қарағанда, сириялық якобиттердің ғибадатханасы болыпты. Христиан дінінің мұнда кең таралғаны сондай, ол бірнеше рет қуғын-сүргінге ұшыраған. XVI ғасырда Ыстықкөлде бірнеше мұсылман мекендері болған. Бұл мәліметтер мені қатты қызықтырды...» Бұл сапарында Шоқан орыс Жоңғариясының барлық жерінде дерлік отырықшылық іздерін тауып, ол жерлерде тараған аңыздарды жинады. Ол былай деп жазды: «...ежелгі Алмалықтың қирандыларынан табылған бірнеше алтын заттар мен тиындарды қолыма түсіре алдым. Мұны арнайы мақалада айтуды көздеп отырмын»^{*54}.

Ыстықкөл мен Орталық Тянь-Шаньда саяхаттай жүріп Шоқан қырғыз ауылдарында болып, бұғу, сарыбағыш, солту руларының өмірімен және тұрмысымен танысады. Шоқан солардың арасында ұзақ тұрып, қырғыздардың өткенін жақсы білетін адамдармен әңгімелесіп, қырғыз жыршыларының жырлары мен әңгімелерін тындап, тынбастан аңыз, тарихи және шежіре әңгімелерді, ертегілер мен эпостық дастандарды жазып алып отырды.

Шоқан Тянь-Шань мен Ыстықкөл бассейні қырғыздары арасында ғылыми ізденістерін жүргізіп жүргенде, Петерборда Шәуешек қаласындағы орыс факториясын өртеп жібергеннен кейін Қытаймен үзіліп қалған сауда қатынастарын реттестіруге Қытай үкіметімен келіссөз жүргізу үшін «айрықша адамды» Құлжаға аттандыру мәселесі шешіліп жатты. Осы мәселені екі жаққа да тиімді етіп шешу үшін Қытай үкіметіне «бірлесе ойласуды талап ететін нәрселерді Құлжада талқылайтын екі жақтан да сенім көрсетілген адамдар тағайындау» ұсынылды^{*55}. Бұл ұсынысты Қытай үкіметі қабылдады. Бастапқыда Ресей өкілі ретінде Ұлы жүз қазақтарының приставы, подполковник М. Д. Перемышльский тағайындалған еді, бірақ кейіннен бұл міндет Шоқан Уәлихановқа тапсырылды. Осыған байланысты генерал Г. Х. Гасфорт М. М. Хоментовскийге Ыстықкөл экспедициясының жұмысын дереу тоқтатып, кері оралуға шұғыл жарлық берді. Бұған жауап ретінде Хоментовский былай деп жазды: «Ұлы мәртебелім отрядты Ыстықкөлден кері қайтару жөніндегі әміріңізді шабарманнан 27 маусымда алып, мен сол күні бүкіл отрядпен Аксудан шығып, Верный бекінісіне аттандым». 13 шілдеде Шоқан күнделігіне: «Мен Ыстықкөлден кетуді ұйғардым. Менің көріп-білуіме керектің бәрін бітірдім», – деп жазды^{*56}.

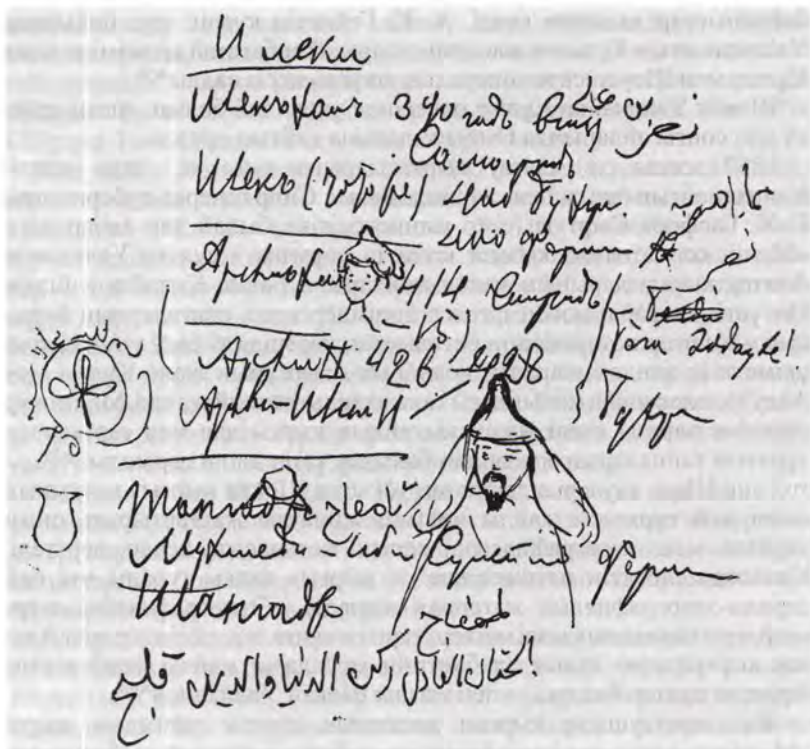
Шоқан шілденің ортасында Верный бекінісіне оралып, одан өзін Құлжаға баратын өкілдік миссияға қатысатын басқа адамдар күтіп

*54 Қараңыз: Валиханов Ч. Ч. Собр. соч., Т I, С. 400.

*55 Отношение МИД генерал-губернатору Западной Сибири. ЦГА РУ, Ф. 715, Оп. 1, Д. 17, ЛЛ. 140–146.

*56 Сонда (ЛЛ. 168–169, 177); Валиханов Ч. Ч. Избранные произведения; Алматы, 1958, С. 275.

Қарахандық тиын аңыздары.
III. Уәлихановтың талдауы (Автограф).

отырған Қапалға беттеді. Шоқанмен бірге Қапалға досы М. М. Хоментовский де аттанды.

1856 жылы тамыз айының бас кезінде Шоқан Уәлиханов Құлжа қаласына аттанды. Жолшыбай Батыс Қытайдың бірнеше шекара бекеттеріне соқты. Шоқанға Сыртқы істер министрлігі нұсқау берген еді. Онда: «Барлық әрекеттер Құлжадағы консулмен кеңесіп жүргізілсін»..., «Басты мақсат Қытаймен достық жолмен келісімге келіп, үзілген сауда байланыстарын тездетіп қалпына келтіру...», «қытайлықтар талап еткен жағдайда, Қытаймен шекара жөнінде келіссөзге келу керек»^{*57}. Осылайша III. Уәлихановқа Қытаймен сауда-саттықты қалпына келтіріп, талас тудырған мәселелерді шешуге байланысты күрделі дипломатиялық миссия жүктелді. Бұл маңызды тапсырма ойдағыдай орындалды. Қытай шенеуніктерімен Құлжада өткізген бірнеше кездесулерден кейін өкімет сауда қарым-қатынастарын реттеп, екі мемлекет арасындағы достық

*57 ЦГА УЗССР, Ф.715, Оп. 1, Д. 17, Л. 184.

байланыстар қалпына келді. А. К. Гейнстің куәлік етуі бойынша, Уәлихановтың Құлжаға жасаған сапары «Тарбағатай келісіміне және Құлжа мен Шәуешекте консулдық ашуға» негіз салды^{*58}.

Шоқан Уәлиханов Құлжа өлкесінде үш айдай болып, содан кейін күздің соңғы айларында Омбы қаласына қайтып оралды.

1857 жылы ол Алатау қырғыздарына тағы да сапар шекті. Уәлихановтың бұл сапары жөнінде Батыс Сібір генерал-губернаторы Г. Х. Гасфорт Сыртқы Істер министрлігіне былай деп хабарлады: «Менің қол астымда қызмет істейтін поручик – сұлтан Уәлиханов Алатау қырғыздарының мекен-жайларына Батыс Қытайдың біздің Оңтүстік шекарамызбен іргелес бөлімдеріндегі оқиғалардың барысын – Қашғар көтерілісінің беталысын, көтерілісті басу үшін Қытай үкіметінің қандай шаралар қолданып отырғанын және Құлжа мен Ақсу қалаларының маңындағы халықтарды, атап айтқанда, Маньчжур әулетіне наразы екені мәлім қытайдың қырғыздар мен сарттардан тұратын тайпаларын жақыннан бақылау үшін аттандырылды»^{*59}.

Тянь-Шань тауларында болған уақытта Шоқан қырғыз халқының өмірі мен тұрмысы жайлы мәлімет жинауды жалғастырып, оның тарихы мен этнографиясын, халық поэзиясын терең зерттеді. Қажымас еңбектің нәтижесінде ол қырғыз халқы туралы өте бай тарихи-этнографиялық материал жинады. «Этнографиялық очерктер, статистикалық мәліметтер, тарихи оқиғалар, үйсіндер мен Алатау қырғыздары халық әдебиетінің мұралары жайлы жазбаларым бірнеше дәптер болды», – деп жазды Шоқан Уәлиханов^{*60}.

Жас зерттеушінің қырғыз халқының атақты эпикалық жыры «Манасқа» алғаш рет көңіл бөліп, оның бірінші ғылыми жазбасын жасап, ішінара орыс тіліне аударуының ерекше маңызы болды. Ол жырға тұңғыш рет тарихи және әдеби тұрғыдан сараптама жасап, аты аңызға айналған бас кейіпкері – Манас образына және қырғыз фольклорының басқа кейіпкерлеріне талдау жасайды. «Қырғыздардың, – деп жазды Ш. Уәлиханов, – ноғайлы дәуіріне жататын «Манас» атты жалғыз жыры бар. «Манас» – кара қырғыздардың барлық мифтер, ертегі, аңыз-әңгімелерінің бір кезеңге және бір адамның – Манас батырдың төңірегіне топтастырылған энциклопедиялық жинағы. Бұл дала Илиадасы тәрізді нәрсе. Қырғыздардың тұрмысы, әдеп-ғұрпы, салт-дәстүрі, географиясы, діни ұғымдары мен медициналық түсініктері және олардың халықаралық қатынастары осы орасан зор жырда айқын суреттеледі. «Манас» – жекелеген көп оқиғалардан құралған тұтас еңбек. «Семетей» атты екінші бір жыр «Манастың» жалғасы іспетті және ол қырғыздардың «Одиссеясы»^{*61}.

Шоқан «Манастың» «Көкетай ханның өлімі мен оның асы» деген қызықты үзіндісін орыс тіліне аударды. Бұл үзінді Шоқанға өзінің шынайылығымен, қырғыздар жайлы тарихи-этнографиялық,

*58 Гейнс А.К. Указ. соч., С. 353.

*59 ЦГВИА, Ф. ВУА, Д. 35-695, Л. 114.

*60 Қараңыз: Валиханов Ч.Ч. Собр. соч. Т. 1, С. 401.

*61 Сонда, 420 б.

шаруашылық, тұрмыс-салт және заң саласындағы құнды мәліметтерімен, сонымен бірге Қазақстан жерін мекендеген ертедегі тайпалардың қарым-қатынастары жөніндегі мағлұматтарымен ұнайды. Бұған қоса, үзіндіде ертедегі қырғыздардың Оңтүстік Сібірден Тянь-Шаньға көшуі айқын суреттелген.

Жас Ш. Уәлихановтың 1856–1857 жылдардағы алғашқы саяхаттарының ғылыми нәтижелелері «Ыстықкөл сапарының күнделігі», «Қытай империясының Батыс провинциясы және Құлжа қаласы», «Қырғыздар жайлы жазбалар» атты тамаша сапар -очерктерінде баяндалған. Бұл еңбектер Ш. Уәлихановтың жиырма жасында жазылды. Солардың өзінде Шоқан Уәлиханов өзін байқампаз, Тянь-Шань мен Жетісу географиясы, ежелгі заманда осы жерді мекендеген халықтардың тарихы жайлы терең танымы бар білімді ғалым ретінде көрсетті. Оның Тянь-Шань мен Жетісу табиғатын, жергілікті жердің орографиясы, өсімдік дүниесі мен хайуанаттар әлемін сипаттауы қызығушылық тудырады.

Әсіресе, оның 1856 жылы Құлжа туралы жазған күнделігі өте қызықты. Бұл күнделікте Құлжаға барған саяхат толықтай тартымды әрі көркем тілмен жазылған, шекаралық Жоңғарияны мекендеуші халықтардың (қытайлар, сибо, солондар мен қалмақтардың және т. б.) өмірі мен тұрмыс салты суреттелген.

Шоқан Уәлиханов қырғыз халқының көне заманғы тарихына қызығушылық танытады. Әсіресе, оны қырғыздардың бір уақытта Енисей мен Тянь-Шань, Памир мен Алтай тауларын мекендеген дерегі ойландырды. Бұл маңызды мәселені шешу, қырғыз халқының Саян таулары мен Тянь-Шань арасында көшіп-қону тарихын анықтау жас ғалым үшін маңызы зор ғылыми мәселе болады. Бұл мәселені тек жазба мәліметтер негізінде, шежіре әңгімелер мен аңыздардың негізінде шешуге болатынын Шоқан өте жақсы түсінген Ш. Уәлиханов XVII-XVIII ғасырлардағы қырғыздар тарихын айқындайтын мәліметтер табудан үміттеніп, мұрағат материалдарын қарастырды.

Жинақталған деректер негізінде Тянь-Шань қырғыздары сол өңірдің автохтонды тұрғындары және ол араны ежелден мекендегенін Ш. Уәлиханов тұңғыш рет дәлелдеді. Бірақ олар ерте заманда, Енисей аймағы Алтай мен Жоңғар даласы және Тянь-Шаньмен олардың бір тармағы ретінде географиялық біртұтас өлке болып тұрған шақта байланысып отырған, қырғыз тайпаларының оңтүстіктен солтүстікке қарай көшіп-қонып жүретін жолдары осы жерлерді басып өткен. «Қырғыздар Әндіжан тауларын өздерінің алғашқы отаны санайды, – деп жазды Ш. Уәлиханов, – Оңтүстік Сібірден Алатауға көшу жайлы аңыз-әңгімелер оларда сақталмаған, бірақ олар оңтүстіктен солтүстікке көшкенде Қара Ертіске, Алтай мен Қанғайға дейін, ал шығысқа қарай Үрімшіге дейін тараған деген аңыз бар»^{*62}.

Шоқан Уәлиханов географ К. Риттер мен А. Гумбольдтың және шығыстанушы В. Шотт пен Г. Ю. Клапроттың еңбектеріндегі ертедегі

*62 Сонда, 416 б.

қырғыздар тарихы жөнінде жіберілген қателіктерді сынға алды.

Қазақтың жас ғалымының географиялық және тарихи зерттеулері П. П. Семенов Тянь-Шаньский арқылы Петербордың ғылыми ортасына белгілі болды. 1857 жылы ақпан айының 27 күні Шоқан Уәлихановты Орыс географиялық қоғамының толық мүшелігіне қабылдады. Жас ғалымға П. П. Семенов Тянь-Шаньский мен В. И. Ламанский ауызша мінездеме берді. Олар Ш. Уәлихановты, әсіресе осы кезге дейін тың жатқан Орта Азия мен Қазақстанды тануда көп пайдасы тиетін талантты зерттеуші ретінде ұсынды. П. П. Семенов Тянь-Шаньскийдің пікірі де хаттаманың сараң тілімен сақталып қалған: «Шоқан Уәлиханов Ыстықкөлдің шығыс жағалауына саяхат жасап, қазақ даласы жөнінде географиялық, этнографиялық және тарихи құнды материалдар қорын жинады және оларды жариялауға әзір» деп жазылған^{*63}. Шоқан Уәлихановтың Орыс географиялық қоғамының толық мүшелігіне сайлануы, оның орыс ғылымына қосқан ерен еңбектерін мойындауды білдірді.

Шоқан Уәлихановтың ғылыми және ағартушылық қызметі, әсіресе, XIX ғ. 50-ші жылдардың аяғы мен 60-шы жылдардың бас кезінде жандана түсті.

1858–1859 жылдары ол өзін батыл саяхатшы ретінде даңққа бөлеген белгілі Қашғарға саяхатын жасады. Еуропаға беймәлім дерлік бұл елдің географиясымен, тарихымен және саяси жағдайымен, мәдениет ерекшелігімен танысып, Ш. Уәлиханов Шығыс Түркістанды зерттеуге үлкен үлес қосты. Ертеден қалыптасқан Қашғариядағы тәртіп бойынша бұл ел еуропалықтар үшін жабық еді. Шоқаннан бір жыл бұрын Қашғарияға барған белгілі географ Адольф Шлагинтвейттің басын қожа Уәлихан төре алады. Тағдыры бүкіл ғылыми қауымды толқытқан ғалымның қайғылы қазасы жайлы анық хабарды алғаш Шоқан алып келеді. «Шоқан Уәлиханов бүкіл Алтышардың жағдайы туралы құнды материалдар жинап үлгерді, – деп жазды П. П. Семенов Тянь-Шаньский^{*64}, – және сонымен қатар Ад. Шлагинтвейттің қазасының себептері мен қандай жағдайда болғанын бірінші рет анықтап білді».

Қашғарға бару өте қауіпті еді. Ол кезде бүкіл Шығыс Түркістанды наразы болған жергілікті халықтардың (ұйғыр, дұңған, қырғыз және т. б.) көтерілісі алып тұрған болатын.

Шоқанның Қашғар сапарына негізінен ұйтқы болғандар орыстың тамаша ғалымдары Е. П. Ковалевский мен П. П. Семенов Тянь-Шаньский еді. Бұған Шоқан Уәлихановтың Шығыс Түркістанды зерттеуге деген ыстық ықыласы қосылды.

Тянь-Шань экспедициясынан қайтып келе жатып, П. П. Семенов Тянь-Шаньский Қашғарға экспедиция жіберу қажет екендігі жөнінде

^{*63} Архив Всесоюзного географического общества, Ф. 1, Д. 7 (1857 г.)

^{*64} Семенов Тянь-Шаньский П.П. История полувековой деятельности Русского географического общества, Ч.1, Спб., 1896, С. 276.

Г. Х. Гасфортқа ой салып, ол міндетті орындауды Ш. Уәлихановқа тапсыруға кеңес береді. «Менің бұл дарынды жасқа генерал Гасфорттың ерекше көңіл аударуын өзіме міндет деп санағаным өзінен-өзі түсінікті, – деп ғалым кейіннен еске алады, – сондықтан Тянь-Шань саяхатынан қайтып келгеннен кейін, Уәлихановты қырғызша киіндіріп, сауда керуенімен Қашғарға жіберу жайлы ой салдым және Уәлиханов бұл міндетті зор табыспен орындап қайтты»^{*65}. Ол Г. Х. Гасфортқа: «генерал-губернатордың қарамағындағы қызметкерлердің арасында Қашғарға қырғыздардың ұлттық киімін кигізіп жіберген күнде, өзінің білімі мен дарындылығының арқасында тек Қашғар емес, бүкіл Алтышардың бүгінгі жағдайы жөнінде Ресей үшін аса бағалы мәліметтер жинап және сол кездегі Қытай Түркістанында болып жатқан бүліктердің себептерін анықтай алатын бірден-бір офицер – Уәлиханов» деп атап көрсетеді^{*66}. П. П. Семенов Тянь-Шаньский және К. К. Гутковский Шығыс Түркістанды зерттеу жөнінде материалдар жинаудың бағдарламасын жасады. Ғылым қамқоршысы деген атаққа ұмтылған Г. Х. Гасфорт бұл ұсынысты құптап, П. П. Семенов Тянь-Шаньскийден мұндай экспедицияны ұйымдастыру рұқсатсыз жүзеге аспайтындықтан, үкімет алдында қолдауға көмектесуін сұрады.

П. П. Семенов Тянь-Шаньский Петерборға келгеннен кейін бұл мәселені көтерді. Оның ұсынысын шығыстанушы-ғалымдар және осыдан біраз бұрын Сыртқы істер министрлігінің Азия департаментінің директоры болып тағайындалған саяхатшы Е. П. Ковалевский қолдады.

Қашғарға сапар шегу туралы География қоғамынан қолдау алғаннан кейін, Е. П. Ковалевский 1857 жылдың көктемінде-ақ экспедицияның ғылыми және саяси маңызы туралы пікірін дәлелдеп, Сыртқы Істер министрі А. М. Горчаковтың атына баяндама хат^{*67} жазды.

Мұрағат қорларында Ш. Уәлихановтың Қашғар экспедициясының деректі материалдарын ғана емес, оның өмірбаянынның жарқын беттерін де қамтитын үлкен іс сақтаулы. Ол «Поручик сұлтан Шоқан Уәлихановты Қашғарияға аттандыру туралы» деген атпен белгілі^{*68}.

Сондай алыс және белгісіз елдерге саяхат жасауды көптен арман етіп жүрген Шоқан Уәлиханов Қашғар экспедициясын басқару ұсынысын зор қуанышпен қабылдады. Ол кезде Шығыс Түркістан мен оған шектес Тянь-Шань мен Памир аймақтары белгісіз ел болатын.

Омбы қаласы мен мен Петерборда экспедицияға қызу дайындық

^{*65} Семенов Тянь-Шаньский П. П. Путешествие в Тянь-Шань..., С. 54.

^{*66} Семенов Тянь-Шаньский П. П. История полувековой деятельности Русского географического общества, СС. 275–276, 267.

^{*67} Бұл хаттың авторлығы Г. Х. Гасфорттың атына дұрыс жазылмаған (қараңыз: ЗРГО ОЭ, Т. 29, СПб., 1904, С. 330–332; Стрелкова И. И. Валиханов («Жизнь замечательных людей»), М., 1983, С. 129.

^{*68} ЦГВИА, Ф. ВУА, Д. 35–695; Архив МИД, Ф. IV–3, Д. 1; ЦГА РУ, Ф. 715, Оп. 1, Д. 18, Д. 18, 19, 20; ГАОО, Ф. 366, Оп. 1, Д. 257.

басталған кезде (1857 жылдың аяғы мен 1858 жылдың басы), Ш. Уәлиханов Тянь-Шань тауларында қырғыздарды зерттеумен айналысып жүрген болатын. Экспедиция керуенін күтіп 1858 жылдың жазына дейін Жетісудан шықпады.

Экспедицияның аттанар орны Қапалдан 30 шақырым жердегі Қарамола жотасының етегіндегі Сарыбас ауылы болып белгіленді. Шоқан 1858 жылдың 28 маусымында Қарамолаға жетіп, Семейден келген 43 адам, 101 түйе, жүк тиейтін және мініске арналған 65 жылқы, 6 қосы бар сауда керуеніне қосылды. Шоқан шашын алдырып, қазақ киімін киді де, керуенбасы, Қапал саудагері Мұсабайдың туысы Әлімбай болып жүрді. Керуенге үкіметтің ресми рұқсаты беріліп, алым-салықтың барлық түрінен де босатылған еді^{*69}.

Бірінші шілдеде керуен Алтын Емел жотасы арқылы Іле өзенінің алқабына қарай бет алды. Ол кезде Іледен өту өте қиын болатын. Өзенде көпір жоқ, сондықтан керуен албан руының қайықшы қазақтарының ескі жалпақ табан қайықтарымен өткізіледі.

Іле өзенінің бойында бірнеше күн демалған керуен ары қарай қозғалды, 25 шілдеде табиғаты көркем таулы Қарқара жайлауына жетті. Шоқан Уәлиханов бұл жайлауда бұдан бұрын бірнеше рет болған. Семейден Қарқараға дейін ұзақ жол жүрген жануарлардың әбден титықтағанын байқап, Қарқарада екі аптадай кідіруді ұйғарды.

Тамыз айының бас кезінде керуен жуырда Ресейдің қол астына кірген қырғыздардың бұғу руына қарай бет алды. Шоқан Уәлиханов бұғу руының топтанған жері Текес пен Қарқара, Көкжар алқаптарында бүкіл тамыз айын өткізіп, жоғарғы манап Боранбайдың жылына қатысып, бақылау жасайды. Осы уақытта сырттан келген қашғарлықтар сауда жасады. Шоқан Уәлиханов пен оның серіктері қашғарлық көпестермен байланыс жасап, Қашғарға дейін бірге жүретін болып келісті.

Текес пен Қарқараға олар екі рет қонып, Сантас өткелі мен Қызылкия асуынан асып, Жырғалаң өзенінің бойымен жолға түсті. Одан ары Ыстықкөлдің тегіс, құнарлы алабында жол жатты. Ш. Уәлиханов қырғыздардың осынау кең жазықты түгелдей егін егуге өңдегендеріне көңіл аударды.

Тоғызыншы қыркүйекте керуен Зәукі (Жууку) өзеніне жетеді. Мұнда Шоқанның Қашғарияға өтетін ең тиімді жолды белгілеуі қажет еді. Ыстықкөлден Қашғарияға үш негізгі жол өтетін еді: а) шығыс жол, ол Үш Тұрпан арқылы өтеді; ә) Үлкен Ақсай жолы; б) Атбас-Арпу арқылы өтетін жол.

Шоқан мен оның серіктері Қашғарға Орталық Тянь-Шаньның Сыртымен өтетін Ақсай жолымен жүрді. Бұл байырғы мәдени аймақтарды жалғап жатқан маңызды үлкен керуен жолы болатын. Зәукі алқабында шатқалмен жоғары өрлеу өте қиын болды. Асудан асатын күні сулы қар жауып тұрды. Жүк артқан аттар мен түйелер тасқа тайғанап, құлай берді. Керуен бес түйесі мен екі атынан айырылды.

^{*69} ЦГВИА, Ф. ВУА, Д. 35–695; ГАОО, Ф. 366, Оп. 1, Д. 257, ЛЛ 15-37; ЦГА РУ, Ф. 715, Оп. 1, Д. 18, ЛЛ. 463–466; Архив МИД, Ф. IV–3, Д. 1, ЛЛ. 8, 44, 60–64, ЦГА РУ, Ф. 715, Оп. 1, Д. 19, Л. 40.

«Бүгін Зәукіден асып, бұрын-соңды көрмеген, білмеген елге кіргелі отырмыз, — деп жазды Шоқан. — Бұл белгісіздік менің күнделікті неғұрлым анық және дұрыс жазуымды талап етеді. Керуеніміз қос пен шатырларын жаңа ғана тігіп болды... Айналада ақ басты таулар, төменде шатқал қарауытады, оның түбінде кішкене көл көрінеді. Қар жауып тұр, күн — суық. Мен бұл жолдарды костың ішінде, оттың жарығында жазып отырмын»^{*70}.

Шоқан тұңғыш рет жалпы Сырттың географиялық сипаттамасын беріп, оның табиғаты мен ауа-райы ерекшеліктерін, орографиясын, хайуанаттар мен өсімдік әлемін суреттейді. Оның ойынша, Тянь-Шань Сырты 4000 метр биіктікте, сондықтан да мұнда ауа-райы суық. Ш. Уәлихановтың анықтауынша, жалпы Сырт — елсіз биік таулы қуаң дала. Ол арада үнемі суық, жері әрдайым тоң, ауа аз үстемдік етеді. Бұл құбылысты қырғыздар «түтек» деп атайды. Түтек деген ауаның, оттегінің жетіспеуінен болатын тұншығу. Содан адамдар мен керуен көлігі көп зардап шегіп, жиі өлімге де ұшырап отырды.

Анығында, Шоқан керуенмен Орталық Тянь-Шань адырларын меридиан бойымен солтүстіктен оңтүстікке қарай жүріп өтті. Бұл саяхат 12 күнге созылып, Тянь-Шаньның оңтүстік баурайында, Теректі-Дауан асуында аяқталды, бұл жерге экспедиция 26 қыркүйекте жетті.

Жиырма жетінші қыркүйек күні керуен Қытай империясының шекарасынан өтіп, саз балшықтан соғылған мұнаралы дуалмен қоршалған кішірек шекаралық бекініске жетті. Шекарашылар қарап, тексеріп болғаннан кейін керуеннің қалаға кіруіне рұқсат беріледі. Шоқан мен керуенбасын қокандық ақсақал салтанатпен қарсы алып, өзінің керуен сарайына орналастырды, оларды өз қамқорлығына алды.

Шоқан Қашғарда жарты жылдай (1858 жылдың 1 қазанынан 1859 жылдың наурыз айының ортасына дейін) болды. Осы уақыттың ішінде ол Қашғар қаласын жақсы біліп, Алтышар елін де жақсы зерттеді. Ол кезде Алтышар деп, солтүстігінде Тянь-Шань тауларымен, оңтүстігінде Куэн-Луньмен қоршалған қалалар: Қашғар, Ақсу, Үш Тұрпан, Янысар, Яркенд және Хотан қалаларын атаған.

Шоқан алғашқы күндерден-ақ мұнда қокандықтар ерекше артықшылықтарға ие екенін байқайды. Мысалы, Қытай үкіметі қокандықтар басқа елдерден келген тауарларға өз пайдасы үшін салық алып отыруға ерік берді. Қокан ханының Қашғарда сауда консулы, әрі саяси өкілі ретінде «ақсақал» деп аталатын айрықша шенеунігі болды.

Уәлиханов Қашғарда тұрған кезде бастапқыда «ақсақал» Насреддин, кейіннен Нұрмағамбет дат болды. Екеуі де Шоқанды және оның серіктерін жақсы қарсы алып, қамқорлықтарына алды. Бұл өте маңызды болды, егер ақсақалдар қорғауына алмағанда, Ш. Уәлихановтың да Шлагинвейттің қайғылы тағдырын кешуі ықтимал еді.

Ақсақал мен оның баласының арқасында Уәлиханов түрлі елдердің көпестерімен, саяси қайраткерлерімен, ғалымдарымен,

*70 Валиханов Ч. Ч. Дневник во время поездки в Кашгар. Архив ВГО, разв. 64, Оп. 1, Д. 72.

ақындарымен танысып, олардан Алтышардың өткені мен бүгіні жайлы сенімді ақпараттарды естіді. «Түрлі тайпалар мен түрлі елдердің көпестерімен таныс болуым, – деп жазды Шоқан, – көп жол бағыттарын білуіме, көрші елдер жөнінде этнографиялық, статистикалық және сауда мәліметтерін алуға мүмкіндік берді»^{*71}.

Сондай-ақ тарихи мәліметтерді де ол жазба деректерден, жергілікті ресми құжаттар мен кітаптардан алып, шенеуніктер мен көпестердің қосымша әңгімелерінен толықтыра түсті^{*72}.

Ш. Уәлиханов Қашғарда болған кезінде ұйғыр тілін меңгеруді жалғастырады. Оның жеке мұрағатында Қашғарда ұйғыр тілінде жазған жазбалары сақталған.

Ш. Уәлиханов ғалым достарының жәрдемімен сирек кездесетін бірқатар шығыс қолжазбаларына ие болды, нумизматикалық жиынтық, гербарий және Мирджай тауы мен Қара-Қаш^{*73} өзенінің алабында өндірілген нефрит кесектері де бар тау жыныстарының жинағын жасады. Сонымен қатар ол ескіден қалған мұраларды: ерте заманғы грамоталарды, қолданбалы және халықтық қолөнер, көркем керамика үлгілерін және т. с. с. жинады.

1859 жылғы ақпан айының аяқ шенінде Қашғарда нағыз көктем еді, кейін қарай қайту туралы ойлайтын уақыт жеткен. Оның үстіне Уәлихан төренің қашып кетуіне байланысты, қашқарлықтар қайтадан тынышсызданып қалада қауіпті жағдай жарияланды. Түнде қалада атты күзет жүріп, қала қақпаларында қарауыл күшейтілді, қала маңында қарулы отрядтар күзетке қойылды. Шоканның бұдан әрі мұнда қалуы қауіпті еді. Қаладан тездетіп кетуге тура келді. «Қантардың аяғында, – деп жазды Ш. Уәлиханов – Қашғарияға бізден кейін Семейден шыққан қашқарлық және ташкенттік бірнеше көпестер келді. Олар арқылы керуенде орыс агенті бар деген лақап тарады. Қоқанда саудагерлер арасында да осындай қауесет шығып, оған орыс агенті қалада емес, түйелерімізді ұстап тұрған ауылда деген сөз қосылды. Қоқан мұхтары Қашғарға жіберген өз шенеунігіне ауыл мен біздің жұмысшыларды тексеруге тапсырма берді»^{*74}. Қауіп туралы шәукен де айтқан. Сондықтан Шоқан көп кешікпей жаңа достарымен қоштасып, 11 наурызда қайтар жолға шықты. Оны ақсақалдың өзі бастаған қашғарлықтар тобы шығарып салды.

Шоқан қайтар жолында Теректінің оңтүстігіндегі Тұрғарт асуы арқылы жүрді. Наурыз айының ортасында Теректі асуымен өту мүмкін болмады, онда қалың қар жатты. Шоқан мен оның серіктері Оңтүстік Қырғызстан арқылы жүруді дұрыс деп тауып, жолай Ферғана жотасымен шектес жаңа жерлерді көре кетпек болды.

Тұрғарттан олар көптеген тарихи аңыздарда айтылатын биік тау басындағы ғажайып сұлу Шатыркөлге қарай жүреді. Шоқанға дейін

*71 Валиханов Ч. Сочинения. СПб, 1904, С. 53.

*72 Сонда, 54 б.

*73 Сонда, 56 б.

*74 Валиханов Ч. Ч. Дневник во время поездки в Кашгар. Архив АН СССР, Ф.23, Оп. 1, Д. 20, ЛЛ. 139, Об.–140

бұл жерде бірде-бір ғалым болып көрмейті. Сол жерден Шоқан мен оның серіктері Атбас пен Үзген өзендері арқылы жүріп отырып, Нарын өзенінің оң жағасындағы Қоқанның Құртқа бекінісіне иек артты.

Шоқан Уәлихановты таулы Сыртқа қарағанда, шаруашылық үшін анағұрлым көп мүмкіндіктері бар оазис болып келетін Атбас пен Арпа және Нарынның кең алаптары қатты қызықтырды. Саяхатшы бұл алқаптардың Оңтүстік қырғыздарының экономикалық өмірінде шешуші маңызы барын және осы таулы елдің орталығы деп білді. Байқампаз ғалым бұл жерлерден сәулет өнерінің монументальды ескерткіштері мен бай қалалық мәдениеті түрінде сақталған өткен уақыттың қайнаған өмірінің іздерін тапты. «Таулы Сыртта, – деп жазды Ш. Уәлиханов, – тек Атбас, Арпа және Нарынның жазықтары мен ауа райы жұмсақ аңғарларында бидай мен арпа өседі. Ерте кезде бұл жерлерді отырықшы және жартылай отырықшы халық қоныстанған деп есептеу керек, өйткені, қырғыздардың айтуы бойынша, Атбастың төменгі жағында үлкен қаланың қирандысы бар көрінеді, ал Нарында ерте заманғы егіншіліктің ізін өз көзімізбен көрдік»^{*75}.

Бұдан әрі керуен солтүстік-шығыс бағытқа, Нарын өзенімен жоғары қарай жүріп, алтыншы сәуір күні Жетімшоқы маңында, Зәуки асуы арқылы Ыстықкөл алқабына апаратын үлкен керуен жолын кесіп өтті.

Өзінің саяхатын он ай он төрт күнде табыспен аяқтап, 1859 жылдың 12 сәуірінде «Қашғар туралы қызықты да бай мағлұматтары» бар Шоқан Верный бекінісіне (Алматы) жетті^{*76}. Бұл жерде бір жарым ай шамасында демалып, Семейге соғып, Ф. М. Достоевскиймен кездесіп, Омбыға қайтты да, жинаған материалдарын өңдеуге кірісті.

Петерборда Шоқан Уәлихановтың оралуын әрі оның экспедициясының нәтижелері туралы есебін де асыға күтті. Экспедиция есебін әзірлеуді және Уәлихановты Петерборға іссапарға жөнелтуді тездету туралы Петербор мен Омбының арасында хат-хабар қызу жүріп жатты. Генерал И. Ф. Бабков былай деп жазды: «Сыртқы істер министрлігінде Уәлихановтың осы кезге дейін беймәлім болып келген Қашғарға сапарының бүге шігесін хабарлады асыға және қатты ынтамен күтті... Бәрінен бұрын осы істің бастамашысы және бір жағынан шығыстанушы болғандықтан, Е. П. Ковалевский мүдделі болды». Біздің агенттің... Қашғарда болғандығы және оның Шығыс Түркістан немесе Кіші Бұхария туралы жинаған қызықты мәліметтері туралы хабар Е. П. Ковалевскийдің граф Блюдовпен жақын таныстығы болғандықтан, Петербордың жоғарғы қауымына да жетті. Бұл сыбыстың, әсіресе, Үндістаннан Қашғарға жіберілген ағылшын агенті Адольф Шлагинтвейттің Қашқарда қазаға ұшырауы Сыртқы істер министрлігінде белгілі болғандықтан да әсері еселене түсті^{*77}.

*75 Валиханов Ч. Ч. Сочинения, СПб. 1904, С. 383.

*76 Семенов Тянь-Шаньский П. П. История полувековой деятельности Русского географического общества, С. 276.

*77 Бабков И. Ф. Воспоминание о моей службе в Западной Сибири. СПб., 1912, С. 125.

1859 жылдың қара күзіне дейін Шоқан Омбыда болып, сапары жайлы есебін жазды. Ол есебін тез аяқтап, шана жолы ашылысымен Петербоға барып, өте бай және аса құнды ғылыми материалдарын қорытып, өңдеу үшін, тез жетуге асық болды. Тамыздың аяғында оған Тверь қаласына қайтып бара жатқан Ф. М. Достоевский жолықты. Шоқан өзін Петерборда келуін талап етіп отырғандарын, енді бір айдан соң жолға шығатынын айтты*⁷⁸.

Ш. Уәлихановтың Қашғар экспедициясының нәтижелелері өте маңызды болды. Олар ғалымдардың орасан зор қызығушылығын туғызды.

Шоқан Қашғардан «Тазкирян Сұлтан Сутук Боғра хан» (Сүтүк Бұғрахан тарихы), «Тазкирян Туғлуқ Темір хан» (Туғлуқ Темір хан тарихы), «Тазкирян Ходжаган» (Қожалар тарихы), «Абумүслим Маурузи» және басқа да сирек кездесетін шығыс қолжазбаларын, сонымен қатар, тау жыныстарының коллекциясын, нефрит үлгілерін, гербарий, нумизматика ескерткіштерін және т. б. алып келді.

Ш. Уәлиханов жинақтаған бай материалдардың ішінде оның Шығыс Түркістан халқы мен олардың кәсібін бейнелейтін қарындашпен салған суреттері үлкен орын алады.

Уәлиханов сапарының ең басты нәтижесі «Алтышардың немесе Қытайдың Нан-Лу (Кіші Бұхара) провинциясының шығыстағы алты қаласының жайы туралы» атты үлкен еңбегі болды. Бұл Шығыс Түркістан халықтарының тарихы мен географиясына, әлеуметтік құрылысына арналған, Ш. Уәлиханов заманындағы ғылым жетістіктеріне орайластыра жазылған алғашқы ғылыми еңбек еді. Жаңа материалдарды қамту және оларды терең талдау жағынан оның еңбегі отандық ғылымға қосылған үлкен үлес болды. Ол күні бүгінге дейін өзінің маңызын жойған жоқ.

Бұл тамаша еңбекте жас ғалымның жан-жақты терең білімі, асқан дарындылығы, көреген ақылдылығы айқын көрінеді, бұл еңбектің таза әдеби сапасы жақсы әсер қалдырады – көркем тілі, нәзік юмор, қызықтылығы.

Ш. Уәлихановтың бұл еңбегінің іс жүзінде қолданылуының да үлкен маңызы болды.

Уәлихановтың замандастары – ғалымдар, жазушылар мен әскери мамандар Ш. Уәлихановтың Қашғарды зерттеуін жоғары бағалап, оны «шын мәнісіндегі географиялық жаңалық, үкімет әрі ғылым үшін аса пайдалы», «осы кезге дейін басшылыққа алып келген еуропалық географ-ғалымдар мен шығыстанушылардың кемшіліктерін» толықтыратын еңбек деп санады*⁷⁹.

Уәлихановтың есебі кейіннен Қашғарда сауда факторияларын орнату-да, сондай-ақ, Ресейдің Батыс Қытаймен сауда және мәдени байланысын орнықтыруда пайдаланылды*⁸⁰.

*78 Письмо Ф. М. Достоевского к А. И. Гейбовичу от 23 октября 1859 г., «Исторический вестник», 1885, январь.

*79 Доклад по Департаменту Генерального штаба. ГАОО, Ф. 366, Оп. 1, Д. 257, ЛЛ. 14–15.

*80 ЦГВИА, Ф. 38, Оп. 31/287, Д. 9, ЛЛ. 22–23

Саяхатшы-ғалымға еңбегі үшін штабс-ротмистр атағы беріліп, орденмен марапатталды, ақшалай сыйлық берілді. Ш. Уәлихановтың ұсынысы бойынша, Қашғар саяхатына қатысқан адал серіктері, барлығы 23 адам марапатталды^{*81}. Керуенбасы Мұсабай мен Семей көпесі Бұқаш, полковник К. К. Гутковский және басқалары да марапатқа ие болды^{*82}.

Ш. Уәлиханов Петерборға 1859 жылдың күзінде келді. Орыс ғалымдары оны батыл саяхатшы, тамаша зерттеуші, Орта Азия мен Қазақстан халықтарының өмірін терең білетін адам ретінде қарсы алды.

Орта Азия мәселелері бойынша беделдігімен танылған Ш. Уәлиханов Сыртқы істер министрлігі жағынан да, Бас штаб жағынан да айрықшы ықыласқа ие болды. Екі мекеме де П. П. Семенов Тянь-Шаньскийдің Ш. Уәлихановты ғылыми жұмыспен айналысуы үшін Петерборда қалдыру туралы айтқан пікірін қолдап, мәселені үкіметтің алдына қойды. Е. П. Ковалевский 1860 жылы 3 сәуірде Әскери министрдің атына жазған хатында: «штабс-ротмистр Уәлихановты Сыртқы істер министрлігінен алатын ақысына қоса, әскери ведомоствоның қаражатынан шеніне қарай берілетін сыйақысын сақтай отырып, Азия департаментіне қызметке тіркеуді» сұрайды^{*83}. Е. П. Ковальский қажет болған жағдайда «штабс-ротмистр Уәлихановқа Әскери министрлік алдағы Қоқанға қарсы экспедицияға байланысты тапсырма беруге» болады, Сыртқы істер министрлігі оны іссапарға жіберуге ешқандай қарсы емес^{*84}, – деп жазды.

Сыртқы істер министрі А. М. Горчаков Ш. Уәлихановты әскери министрліктен Азия департаментіне ауыстыру жөнінде Александр II ге өтініш жасап, Шоқанға мынандай мінездеме береді: «Өткен жылы Қашғарға сапар шегіп, Орта Азияның Шығыс бөлімін зерттеп қайтқан және түркі тілінің бірнеше диалектісін жетік білетін штабс-ротмистр Уәлиханов өзінің арнайы мәліметтерімен Азия департаментіне пайда келтіруі мүмкін. Сондықтан, Әскери министрмен алдын-ала келісім бойынша Уәлихановты аталған департаменттің қарамағына алуды ұсынар едім^{*85}.

Ш. Уәлихановты Азия департаментіне ауыстыру туралы бұйрықты Александр II 1860 жылы 15 маусымда бекітеді^{*86}. Онда былай делінген: «Атты әскер штабс ротмистрі сұлтан Шоқан Уәлиханов атты әскер құрамында да қалдырыла отырып, Азия департаментіне ауыстырып қызметке алынсын»^{*87}.

Ш. Уәлихановтың Азия департаментінде болған уақыты өміріндегі

*81 ЦГА ВМФ, Ф. 4, Оп. 27, Д. 170, ЛЛ. 3–4.

*82 Сонда (ЛЛ.1–2; ЦГВИА, Ф. ВУА, Д. 35–695, Л. 300).

*83 Архив МИД, Ф. П-344, Л.2; ЦГВИА, Ф.447, Д.4, ЛЛ. 269–269 об.

*84 Сонда.

*85 О штабс-ротмистре Валиханове. ЦГА ВМФ, Ф. 4, Оп. 27, Д. 225, Л. 3; Архив МИД, Ф. 11–344, Л. 4 об; ЦГВИА, Ф. 447, Д. 4, ЛЛ. 276–276 об.

*86 ЦГА ВМФ, Ф. 4, Оп. 27, Д. 225, ЛЛ. 12–13.

*87 Архив МИД, Ф. 11–344, Л. 9.

ең жарқын кезеңдердің бірі болды. Ол туралы ерекше іс^{*88} сақталған және ол құжаттар Оңтүстік Қазақстан мен Орта Азияның Ресейге қосылуы кезеңінде Ш. Уәлихановтың маңызды рөл атқарғанын көрсетеді.

Ш. Уәлиханов Петерборға Тянь-Шань таулары мен Шығыс Түркістанға жасаған саяхаты барысында жинақтаған қызықты мәліметтерге бай зор білім қорымен келді. Бұл мәліметтер Ш. Уәлихановтың Петерборда көрнекті орыс ғалымдарымен, жазушыларымен болған ғылыми әңгімелердің тақырыбы болды.

Петербург туралы Шоқан Омбыда жүргенде жер аударылған С. Ф. Дуровтан көп естіген еді. С. Ф. Дуров революционер демократ, патша үкіметіне қарсы күрескер еді. Ол 1849 жылы 23 сәуір күні петрашевші 35 адам – негізгі топпен бірге тұткындалды. Петропавл бекінісінде сегіз ай қамауда отырғаннан кейін, Әскери сот С. Ф. Дуровты ату жазасына бұйырды, кейін ол үкім жер аударуға өзгертілді^{*89}.

Қол аяғы кісендеулі С. Ф. Дуров Ф. М. Достоевскиймен бірге Тобылға этаппен айдалып, содан кейін 1850 жылы 23 қаңтарда Омбының каторгалық түрмесіне қамалды^{*90}. Онда жағдай жан төзгісіз болды. С. Ф. Дуров түрмеден денсаулығы мүлдем нашарлап шықты. Каторга мерзімі аяқталғаннан кейін, 1854 жылы 11 қаңтар күні Петропавл қаласындағы шептік үшінші Сібір батальонының әскери түзету қызметіне қатардағы жауынгер есебінде жіберілді. Бірақ денсаулығына байланысты С. Ф. Дуров әскери қызмет атқаруға жарамады. Оған азаматтық қызметке тұруға рұқсат беріліп, «Сібір қазақтарының облыстық басқармасына төртінші разрядтағы кеңсе қызметкері» етіп тағайындалды^{*91}. Сонымен қатар, Николай І-нің нұсқауы бойынша, С. Ф. Дуровтың сыртынан «қатал жасырын бақылау қойылып, оның үстінен сол мандағы басшылық қадағалап отыратын» болды^{*92}. Басшылықтың қатарында – Сібір қазақтарының әскери губернаторы фон Фридрихс те бар. Облыстық басқармада қызмет істей жүріп, С. Ф. Дуров адамдарға деген ізгілік қарым-қатынасымен, адалдығымен, еңбексүйгіштігімен және іскерлігімен өзіне назар аудартты, К. К. Гутковский мен Ш. Уәлихановтың талабы бойынша, кешікпей үшінші разрядты кеңсе қызметкеріне ауыстырылды^{*93}.

*88 Бұл іс Мәскеу (Архив МИД, Ф. II-344, ЛЛ. 1-30; ЦГВИА, Ф. ВУА, Д. 35-695, Ф. 447, Д. 4), Петербор (ЦГА ВМФ, Ф. 4, Оп. 27, Д. 225, ЛЛ. 1-35), Ташкент (ЦГА Руз, Ф. 715, Оп. 1, Д. 18, 19) және Омбы (ГАОО, Ф. 366, Оп. 1, Д. 257) мұрағаттарында сақтаулы.

*89 Дело о доставлении сведений о политических преступниках титулярном советнике Ивашкевиче и канцелярском служителе С. Дурове. ЦГА РК, Ф. 345, Оп. 1, Д. 109, ЛЛ. 27, 71-72, 87; ГАОО, Ф. 14, Д. 231, ЛЛ. 12-13.

*90 Сонда.

*91 Дело о приеме на службу в Областное правление С. Дурова. ЦГА РК, Ф. 345, Оп. 1, Д. 541, ЛЛ. 1-2.

*92 Сонда.

*93 Сонда, 24 п.

Облыстық басқармада қызмет істеу С. Ф. Дуровқа қырға шығып, қазақ халқының өмірімен танысуына мүмкіндік берді. 1855 және 1856 жылдары оған «денсаулығын түзету үшін» Көкшетау округінде тұруға рұқсат етілді^{*94}. Бірақ мұнда да ол «жасырын полиция бақылауына» алынды^{*95}. Генерал Фридрихстың нұсқауы бойынша, Көкшетау округтік приказы ай сайын С. Ф. Дуровтың жүріс-тұрысын хабарлап отыруға тиіс болды.

1856 жылы 26 тамыз күні С. Ф. Дуровқа «Сібірден қайтып, Петербург мен Мәскеуден басқа, империяның қалаған жеріне тұруына рұқсат етілді»^{*96}. Алайда оны Батыс Сібірде тағы бір жыл ұстады. Тек 1857 жылы, тамыз айының соңында ол Омбыны тастап, Одессаға қоныс тепті^{*97}.

Ш. Уәлиханов пен С. Ф. Дуровтың достық қарым-қатынасы Сергей Федорович Омбы бекінісінің абақтысынан босап шығысымен басталды^{*98}. Бұрын Ш. Уәлиханов ол туралы К. К. Гутковский арқылы естіп, оның тағдырына жаны ашып, ниеттес екенін білдіріп, онымен кездесудің сәтін іздеп жүрді^{*99}.

1854 жылдың көктемінен достардың әрдайым кездесетін жері Капустиндердің үйі мен Ш. Уәлихановтың пәтері болды. Кездесулер кезінде жан толқытар әңгімелер ортаға салынып, елдің сол кездегі барлық алдыңғы қатарлы адамдарды толғандыратын әлеуметтік саяси өмірінің ең көкейкесті мәселелері талқыланатын. С. Ф. Дуров пен Ш. Уәлихановтың көзқарастарында көп нәрсе ортақ болып шықты.

Шоқан С. Ф. Дуровпен бірге Омбы бекінісінде каторга мерзімін өтеп жүрген орыс жазушысы Ф. М. Достоевскиймен жақын таныс болды. Шоқан Ф. М. Достоевский туралы Капустиндер мен Гутковскийлер үйінде көп естіген. А. Е. Врангельдің айтуынша, Шоқан Ф. М. Достоевскиймен алғаш 1854 жылы Омбыда, Достоевский жиі барып тұратын^{*100} Ивановтар үйінде^{*101} танысады. Бұл кездесу екеуінің көзқарастарының жақындығын, мүдделерінің бір екендігін танытты, сөйтіп олар жақын дос болып кетті. Өзі «өлі үй» деп атаған Омбының каторгалық түрмесінде отырып және одан шыққаннан кейін де Ф. М. Достоевский петрашевшілер тобында қалыптасқан алдыңғы қатарлы көзқарастарынан бас тартпады. Шоқанмен әңгімесінде, оған жазған хаттарында да ол өзін үлкен прогресшіл, ойшыл, Ресейдегі тозығы жеткен помещиктік құрылыстың кемістіктерін әшкерелеуші етіп көрсетті. Шоқан жазушының жақын достарының бірі болған кезде 19 жаста еді.

*94 Сонда, 8, 27, 28, 29–30 пп.

*95 Сонда, 8 п.

*96 Дело о доставлении сведений о политических преступниках титулярном советнике Ивашкевиче и канцелярском служителе С. Дурове. ЦГА РК, Ф. 345, Оп. 1, Д. 109, ЛЛ. 87–88.

*97 Сонда, 93–95 пп.

*98 Потанин Г.Н. Биографические сведения о Чокане Валиханове, С. 25.

*99 ЦГА РК, Ф. 345, Оп. 1, Д. 541.

*100 Иванов А. Встреча с Ф.М. Достоевским. «Туркестанские ведомости» 1894, №12.

*101 Врангель А.Е. Воспоминания о Ф.М. Достоевском в Сибири, С. 13.

Шоқанның Ивановтар үйіндегі таныстықтан басталған Ф. М. Достоевскиймен достық қатынасы Семей пен Петербордағы кездесулермен жалғасып, алты жыл (1856-1862 жж.) хат жазысуға созылды.

1854 жылдың көктемінде патша үкіметі Ф. М. Достоевскийді облыс орталығынан алыстатып, шалғайға жіберу қажет деп тапты. Ол Семейге, Сібірдің шептік казак әскерлерінің 7-ші батальонына мерзімсіз уақытқа солдаттық қызметке жіберілді.

1856-1858 жылдары елге шыққан сапарларында Ш. Уәлиханов Ф. М. Достоевскийге міндетті түрде соғып, саяси және философиялық тақырыптарда әңгімелесіп жүрді.

Шоқанның Ф. М. Достоевскиймен Семейде кездесуі оның өміріндегі аса бір жарқын беттер болды. Бұл кездесу осы күнге дейін сақталған фотосуретте бейнеленген. «Соңғы кезде бізге келіп-кетіп жүрген аз ғана адамдардың ішінен, – деп жазады А. Е. Врангель*¹⁰², – Ф. М. Достоевскиймен көрісу үшін өте сүйкімді жас қырғыз офицері, Омбы кадет корпусында тәрбиеленген Мұхаммед Ханафия Уәлихановтың жолай соғып кеткені есімде... Ол Ф. М. Достоевскиймен Омбыда, Ивановтардың үйінде танысып, оны өте жақсы көрді».

Ф. М. Достоевский қазақ ауылының өмірін жақсы білді. Попов, А. Е. Врангель мен М. М. Хоментовский секілді сол кезде жауапты қызметте жүрген адамдарға жақындығын пайдаланып, Ф. М. Достоевский Ш. Уәлиханов және А. Е. Врангельмен бірге қазақ ауылдарын аралап, археологиялық зерттеу жүргізу үшін Арқатқа, Шыңғыс және Тарбағатай тауларына бара алды. Қазақ халқының өмірі Ш. Уәлиханов пен Ф. М. Достоевский әңгімелерінің жаңа қызықты тақырыбы болды.

Семейдегі кездесуден кейін олар көпке дейін ажырап қалды. Үлкен қоғамдық тарихи мүддені аңғартатын екі бауырлас халықтың тамаша өкілдерінің жақын идеялық қарым-қатынасының үлгісі саналатын хаттар ғана оларды өзара байланыстырды және Ш. Уәлихановтың хаттарында оның қоғамдық көзқарастары, орыс халқына, орыс мәдениетіне деген оның сүйіспеншілігі көрініс тапты.

Атақты орыс жазушысы уақытша Барнаулға кеткеннен соң, Семейден шыққан Ш. Уәлиханов Ф. М. Достоевскийге былай деп жазды: «Өзіңіз кеткеннен кейін мен Сіздің қалаңызда тек бір қонып, келесі күні ертемен жолға шықтым. Бұл кеш мен үшін өте көңілсіз болды. Өзіме жақын адамдардан ажырау және өзіме жақсы ниет білдірген адамдармен айырылысу маған өте ауыр тиді. Сізбен бірге Семейде өткізген аз ғана күн маған сондай ыстық, ендігі менің бар ойым – сізбен тағы да кездесу. Мен адамның сезімдері мен жай-күйі туралы жазуға шебер емеспін, бірақ оның қажеті де жоқ қой деймін: менің Сізге кандай берілгенімді және Сізді қалай жақсы көретінімді, әрине, білесіз».

Ф. М. Достоевский жауап ретінде Ш. Уәлихановқа шын жүрегінен шыққан жылы сөздермен былай деп жауап қайырды: «Мейірбан до-

*102 Врангель А.Е. Воспоминания о Ф.М. Достоевском в Сибири, С. 95.

сым менің, Сіздің хатыңызды маған Александр Николаевич*¹⁰³ табыс етті. Сіз мені жақсы көрем деп жазыпсыз. Ал мен Сізге қысылмай-ақ тура айтайын – мен Сізге ғашық болып қалдым. Мен еш уақытта да және ешкімге де, тіпті, туған бауырыма да, тап Сізге көңілім түскендей жақындықты сезген емеспін... Бұл жерде көп нәрсені айтуға болар еді, бірақ Сізді несіне мақтай берем! Сіз менің ақ ниетіме дәлелсіз-ақ сенетін шығарсыз, қымбатты Уәли хан, бұл туралы 10 кітап жазсаң да, ештеңе жаза алмайсың. Сезім мен құштарлық дегенді түсіндіруге болмайды... Сізбен күймеде тұрып қош айтысқанда, бәріміз күні бойы көңілсіз болдық. Сізді бүкіл жол бойы еске алдық»*¹⁰⁴.

Ф. М. Достоевский хатында Шоқанға пайдалы кеңес беріп, оны туған халқына қызмет етуге шақырады, өзінің күшін публицистика саласында байқап көруді ұсынады. Ол: «Қолға алған ісіңізді тастай көрменіз, – деп жазады. – Сіздің материалдарыңыз өте көп. Дала туралы мақала жазыңыз... Сіз өз тағдырыңызды Отаныңызға өте пайдалы болатындай бағыштауыңызға болар еді. Мысалы, даланың не екенін, оның маңызын және өз халқыңыздың Ресейге қандай қатысы бар екенін Ресей халқына түсіндіру ұлы мақсат, қасиетті іс емес пе?... Еуропаша толық білім алған тұңғыш қырғыз екеніңізді есіңізге алыңыз. Оның үстіне тағдыр Сізді абзал адам етіп жаратқан. Артта қалуға болмайды, болмайды», – деп жазды. Ф. М. Достоевский бұл жалынды сөздерімен халық ағарту майданында белсенді қимылдауға жігерлендірді. Әрі қарай Ф. М. Достоевский: «Мен сізді жақсы көретінім сондай, Сіз және Сіздің тағдырыңыз туралы ойланам. Әрине, қиялдарымда Сіздің тағдырыңызды ойластырып, әлпештеймін. Бірақ сол қиялдарымның ішінде бір шындық бар, ол – Сіздің өз еліңізден еуропалық білімге тұңғыш қол жеткен адам екеніңіз. Осының бір өзі ғажайып нәрсе және соны ұғынудың өзі Сізге міндет жүктейді... Қош болыңыз, қымбаттым, өзіңізді құшақтауыма, 10 қайтара сүюіме рұқсат етіңіз», – деп жазады.

Ф. М. Достоевский бұдан кейін де Ш. Уәлихановтың ғылыми табыстарын қадағалап, оның одан арғы тағдырына шын мәнінде мүдделік танытып жүрді. Ф. М. Достоевский А. Е. Врангельге Тверьден жазған хатында: «Уәлиханов өте сүйкімді, өте тамаша адам. Шамасы, қазір ол Петерборда болса керек? Мен сізге ол туралы жаздым ғой деймін? Ол – Географиялық қоғамның мүшесі. Уақытыңыз болса, Уәлиханов жайлы сұрастырып, біліңіз. Мен оны өте жақсы көремін және оның хал-жайын білуге өте құштармын»*¹⁰⁵.

Ш. Уәлиханов пен Ф. М. Достоевскийдің достық қарым-қатынастары көп жылға жалғасты. Олардың байланысы Петерборда да үзілмеді (1860 ж.). 1861 жылғы реформадан кейін мистицизмге салынып, самодержавиеге қарсы күрестен бойын аулақ сала бастаған

*103 А.Н.Пуриковты айтады.

*104 Достоевский Ф.М. Письма, Т. 1, М., 1928, С. 200.

*105 Валиханов Ч.Ч. Собр. соч., Т. 4, С. 88–90; Достоевский Ф.М. Полн. собр. соч., Т. 1, С. 134.

жазушының қызметі мен көзқарастарына Шоқан сын көзбен қарай бастады. А. Н. Майковке жазған хатында Шоқан былай дейді: «Енді Сіздер туралы, Петербор жайлы, менің петерборлық достарым жайында айтайық! Достоевскийлер не істеп жүр? Олар сирек жазатын болды, бірақ оған өзім де кінәлімін, өйткені сирек жауап қайтарамын. Журналдарының жағдайы қалай? «Жалғасы бар» деулеріне қарағанда, жақсы болу керек. Өз арамызда айтқанда, мен солардың негізін, халықшылдығын жөнді ұқпаймын, біресе славяншылдықтың иісі аңкиды, біресе шектен асқан батысшылдықтың иісі шығады. Бітісу байқалмайды немесе бітісу қолдарынан келмей жүр. Менің ойымша, екіншісі бірі, не батыс үлгісімен түбірінен қайта құру керек, не ескіден айырылмай, тіпті ескі сенімнің өзін де пайдалану керек. Қытайлар секілді «ортаны ұстану» енді жарамайды»^{*106}.

Ф. М. Достоевский қазақ досын өмір бойы еске алып жүрді. Шоқан Уәлихановтан алған заттарының бәрі кейіннен ол үшін ең қымбат естелік болып қалды. 1866 жылы Шоқан қайтыс болғаннан кейін Ф. М. Достоевский бірде әйелі А. Г. Достоевскаяға: «Мына үлкен палисандр жәшікті көрдіңіз бе? Бұл – менің сібірлік досым Шоқан Уәлихановтың сыйлығы, сондықтан ол маған өте қымбат. Мен қолжазбаларымды, хаттарым мен қымбат естеліктерімді осында сақтаймын»^{*107}, – деген.

Ш. Уәлихановтың Петерборда болған жылдары – өмірінің жарқын беттерінің бірі. Өзінің әрбір табысты қадамын қадағалап жүрген орыстың алдыңғы қатарлы зиялыларымен араласа жүріп, Ш. Уәлиханов осы жылдары әдеттен тыс ерекше таланты мен білімдарлығын таныта алды. Сол кездегі баспасөз беттерінде оның астанаға келуі туралы мақалалар жарияланып тұратын. XIX ғасырдың орта шеніндегі ірі ғалымдардың бірі П. И. Небольсин Шоқан туралы: «Петерборда қырғыздар аз, бес-алты адам бола қояр ма екен? Олар жалпыеуропалық әскери киім киіп жүреді, тек бір адамнан басқасы ғана бұл адам өзінің бар екендігі туралы ерекше ештеңе байқатпайды. Ол біреу – өте жас, кавалерия офицері, сұлтан Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов» – деп жазды. «Мен Уәлихановпен Петерборда жақын таныстым және бірнеше өте тартымды кешті бірге өткіздім, – дейді Л. Н. Плотноков, – оның қабілеттілігі мен біліміне олар (Мұхаммед Қали Тәукин және Бабажанов) түгіл, біз Небольсин мырза екеуіміз де тең келмеспіз».

Ш. Уәлихановтың қызметі Петерборда қайнап жатқан және жан-жақты болды. Ол бірнеше мекемеде қызмет істеді: Бас штабтың Әскери-ғылыми комитетінде, Азия департаменті мен Географиялық қоғамда және сонымен бірге университетте лекция тыңдады. Әскери ғылыми комитеттің тапсыруымен ол Орта Азия мен Шығыс Түркістан картасын жасады^{*108}. Оның редакциясымен «Балқаш көлі мен Алатау

^{*106} Валиханов Ч. Избранные произведения, С. 568.

^{*107} Шоқанның бауыры Мақажан жасаған жәшік айтылып отыр. Қараңыз: «Описание рукописей Ф. М. Достоевского». М., 1957, С. 4.

^{*108} Уәлиханов Ч. Ч. Собр. соч., Т. 4, СС. 535–536; соның Соч. СПб., 1904, С. 54.

жоталары аралығының картасы», «Ле өлкесінің батыс бөлімін рекогносцировкалау» (1856 ж.), «Құлжа қаласының сызбасы», «Ыстықкөл экспедициясының нәтижелері туралы есепке қосымша карта» (1856 ж.), «Қытай империясының Батыс өлкесінің картасы» және т. б. жасалды. Ол әрқилы тілдердегі ескі карталарды зейін сала зерттеді*¹⁰⁹.

«Шоқан Уәлихановты мен Петерборда офицер кезінде ұшырастырдым, – деп есіне алады Н. М. Ядринцев, – бұл оның даңқы шығып тұрған кез еді. Мен оның Шығыстың көне заманғы жазбаларымен және карталарымен жұмыс істеп отырған үстіне тап болушы едім»*¹¹⁰.

Географиялық қоғамда ол К. Риттердің еңбектерін баспаға дайындау ісіне қатысып, Қазақстан мен Орта Азияның географиясы мен этнографиясы жөніндегі материалдарды құрастырып, Шығыс Түркістан және Тянь-Шань және Қырғызстан жайлы қоғам мүшелеріне дәріс оқыды. Оның дәрістері қызықты, әрі тартымды болды, кейбір дәрістері қысқартылып газеттерге де басылып тұрды*¹¹¹.

Петерборда Шоқан ылғи да көптеген көрнекті орыс ғалымдарымен және әдебиетшілермен араласа жүріп, олармен достық қарым-қатынас орнықтырды. Ол Географиялық қоғамның вице-президенті П. П. Семенов Тянь-Шаньскиймен әрдайым достық қатынаста болып, қызмет бабымен араласып тұрды. Көп реттегі онымен болған әңгімелері Шоқанның ғылыми көкжиегін кеңейтуге ықпал етті және оның жұмысын айтарлықтай Қазақстан мен Орта Азияны зерттеу саласына бағыттады.

Ш. Уәлиханов кадет корпусында оқып жүргеннің өзінде, университеттік білім туралы армандайтын. «Шоқан Потанинмен әңгімелесе жүріп, – деп жазады академик В. А. Обручев, – саяхатқа дайын болу үшін, олар Петерборға барып, университетке түсу керектігі жөнінде жиі айтатын»,*¹¹². Ш. Уәлиханов Петерборда тұрған кезінде бұл арманы орындалуға жақын еді. Ол университетке жиі келіп, әрдайым П. П. Семенов Тянь-Шаньскиймен дәрістер туралы пікір бөлісетін. «Жаңа қалыптаса бастаған ең жас, талантты әрі жандары таза жергілікті қайраткерлер білім аңсаған Г. Н. Потанин мен Ш. Уәлиханов сияқтылар Петербор университетін бітіріп, жоғары білім алуға ұмтылды»*¹¹³, – деп жазды П. П. Семенов Тянь-Шаньский.

Петерборға келместен бұрын Ш. Уәлиханов шығыс факультетінде лекция тыңдамақшы болып жүрді. Бірақ ол жерде Ш. Уәлихановты бәрінен бұрын көп қызықтырған тарих, философия және қоғамдық даму тарихы курстары оқытылмады. Сондықтан ол университеттің

*109 ЦГВИА, Ф. ВУА, (492), Оп. 1, Д. 36, Л. 75; Д. 48, ЛЛ. 14, 48, 63.

*110 Ядринцев Н. М. Воспоминание о Чокане Валиханове, С. 25.

*111 Қараңыз: «Русский инвалид», 1860, 4 мая.

*112 Обручев В. А. Григорий Николаевич Потанин, С. 39.

*113 Семенов Тянь-Шаньский П. П. Путешествие в Тянь-Шань, С. 248.

тарих және филология факультетінің дәрістеріне қатысып*¹¹⁴, шет тілдерді оқып-үйренуін жалғастыра берді.

Сонымен қатар, Ш. Уәлиханов өзінің еңбектерін Географиялық қоғамның басылымдарында жариялау үшін дайындайды. Оған мұнда да П. П. Семенов Тянь-Шаньский үлкен жәрдем көрсетті. «Мен Гасфортқа оның генерал губернатордың қол астындағы қызметте қала жүріп, қазақ даласы жөніндегі жинақтап қойған тамаша этнографиялық және тарихи материалдарын өңдеу үшін Петерборға ұзақ уақытқа келуіне мүмкіндік беруін өтіндім. Сонымен қатар, Ш. Уәлихановқа Географиялық қоғам үлкен қамқорлық істеп, жәрдем көрсетеді деп уәде еттім», – деп жазды Ш. Уәлиханов туралы орыс ғалымы мемуарларында*¹¹⁵.

Шоқан орыстың шығыстанушы-ғалымдарымен, бәрінен бұрын «Орыс географиялық қоғамы жазбаларының» редакторы, профессор А. Н. Бекетовпен тығыз қарым-қатынас орнатты. Азия департаментінде ол Е. П. Ковалевский, Ф. Р. Остен-Сакен, Петербор университетінің профессоры, Құлжадағы бұрынғы елші И. И. Захаровпен араласты. Ол И. И. Захаровпен бірге Азия департаменті жанындағы ғылыми жұмыстарға арналған жоғары мектепте жұмыс істеп, сол арада Орта Азияға баратын адамдарға түркі тілдерінен сабақ берді. Ш. Уәлихановтың пәтерінде шығыстанушы В. В. Григорьев, В. П. Васильев, В. В. Вельяминов-Зернов және т. б. жиі болып тұрды. Ш. Уәлихановтың Петербордағы өмірінің жарқын шақтарының бірін оның орыс жазушыларымен достық қарым-қатынасы құрайды. Әдетте ол Ф. М. Достоевскийдің үйінде жиі болып, оның үй-ішімен, бауыры М. М. Достоевскиймен, сонымен бірге, ақын А. Н. Майков пен Я. П. Полонскиймен, сыншы Страховпен және т. б. танысты. Оның Н. Г. Чернышевскиймен ниеттес ағайынды Курочкиндермен достығының маңызы зор болды. В. Г. Баскаковтың зерттеулеріне қарағанда «Н. С. Курочкин 1861 жылы күзде Чернышевскиймен тығыз байланыс жасап, сол уақыттан бастап, пәтерінде жиі болған. Екеуі де Добролюбовты

Шоқан
Уәлихановтың
кесенесі.
Г.Н. Потаниннің
суреті

Ш. Ш. Уәлихановтың
музейі.
Алматы облысы,
Кербұлақ ауданы,
Шоқан атындағы
ауыл

*114 Ядринцев Н. М. Воспоминание о Чокане Валиханове, С. 27.

*115 Семенов Тянь Шаньский П. П. Путешествие в Тянь-Шань, СС. 249–250.

жерлеуге қатысты, шахмат клубында кездесіп тұрды»^{*116}.

В. С. Курочкин «Чернышевскийдің пәтерінде болып, онымен шахмат клубында бірнеше рет кездесіп «Земля и воля» құпия қоғамның жұмысына қатысты. Ол тыйым салынған мақалаларының бірқатарында Н. Г. Чернышевский бастаған ұлы іс жолында аянбай күресуге шақырды»^{*117}.

Василий Степанов Курочкин (бүркеншік аттары – Знаменский, Темный) 60-шы жылдардағы белгілі ақындардың бірі болды. Шоқан Уәлихановтың достарының бірі – В. С. Курочкиннің бауыры Николай Степанович онымен дүниеден өткенше байланысын үзбеді. Ол ақын және журналист болған (Скорпионов, Преображенский деген лақап атпен жазды). 1861 жылдан бастап ағайынды Курочкиндер «Земля и воля» қоғамының мүшесі болды. 1862 жылдан бастап «Лондон насихатшыларымен байланыстары үшін айыпталған адамдар жөніндегі», яғни, А. И. Герцен мен Н. П. Огаревпен байланысы үшін қозғалған істің салдарынан патша күзетінің бақылауында болды. Александр II-ге жасалған қастандық әрекеттен кейін ағайынды Курочкиндер тұтқынға алынып, біраз уақыт Петропавл бекінісінде қамауда отырды.

1861-1862 жылдары Н. С. Курочкин «Иллюстрация» журналының редакторы болып, Ш. Уәлиханов әкеліп берген, қазақ тұрмысын бейнелейтін бірнеше суретті басып шығарды.

Көрнекті орыс жазушыларымен және ғалымдарымен күнделікті араласа жүріп, Шоқан олардың Орта Азия мен Қазақстанға қызығушылығын оятып, шет аймақ халықтарына деген олардың достық сезімдерінің қалыптасуына мүмкіндік жасады. Ол кейбір ақындарға шығыс өмірінен тақырыптар берді. Ш. Уәлихановпен болған әңгімелердің әсерінен ақын А. Н. Майков «В степях», «Альпийские ледники», «Емшан» атты өлеңдер жазды.

Оның материалдары мен кеңестерін көп авторлар пайдаланды, мысалы, Ыстықкөл, Орта Азия мен Қазақстан туралы жазған Бас штабтың офицерлері А. Ф. Голубев пен Д. И. Романовский, Ш. Уәлиханов материалдарын П. П. Семенов Тянь-Шаньский, М. И. Венюков, Ф. Р. Остен-Сакен, Е. П. Ковалевский мен А. А. Татаринов, П. И. Лерх және басқа да көптеген ғалымдар пайдаланды.

Шоқан әзілдегенді, қоршаған ортасындағы кемшіліктерді әжуалағанды жақсы көретін. Ш. Уәлихановтың тапқырлығы, шешендігі оны жақсы білетін достары – ғалымдар мен әдебиетшілерді сүйсіндіретін.

*116 Баскаков В. Г. Мировоззрение Н. Г. Чернышевского. М., 1956, С. 216.

*117 Сонда.

Ш. Ш. Уәлиханов
зиратындағы
обелиск
(1958 жс.)

Ш. Ш. Уәлихановқа
арналған ескерткіш .
(1979 жс.)

1861 жылдың көктемінде ауыр наукас Шоқан Уәлихановты Петербордан кетуге мәжбүр етеді. Дәрігерлердің кеңесі бойынша ол нашарлаған денсаулығын түзету үмітімен туған даласына оралды.

Петербургта Уәлиханов бір жарым жыл болды. Астанада, достарының арасында өткізген өмір санасына терең ұялап, із қалдырды. Ол Петербордан идеялық тұрғыдан байып қайтты.

Ш. Уәлихановтың елге қайтып оралуы туыстары үшін қуанышты хабар болды. Онымен бірге достары – Мәскеу университетінің студенті (аты-жөні белгісіз), татардың ғалым-ағартушысы Хұсайын Файзхан, Шоқанның жақын досы И. И. Ибрагимов және басқалар ере келеді.

Олардың келу қарсаңында Уәлихановтар ауылы жайлауға көшіп, жаңа Бүрлік жайылымына қоныстанған еді. Бұл жерде Шоқанның зиян келген денсаулығын жақсартуға, демалуына барлық жағдай бар болатын. Ш. Уәлихановтың өкпе ауруынан жазылуына бірден-бір ем деп есептеген таза ауа, қымыз, қой еті бар болатын ^{*118}.

Жергілікті Көкшетау облысы қазақтарының естеліктері бойынша, Шоқан үйінің маңайы ылғи абыр-сабыр, адамдарға толы болған. Көрші ауылдың адамдары жас ғалымның қолын алып, сәлем беруге ағылып келіп жатты. Көбі әртүрлі мәселелер бойынша ақыл-кеңес алуға келетін.

Ауылда Шоқан әрдайым халық ақындарының, аңыз-ертегі айтатындардың, музыканттардың (қобызғышы, сыбызғышы домбырашы), әншілердің, өткір тілді әзілкештер мен қуақы адамдардың арасында болды. Олар өздерінің ән-жырларымен, ойындарымен, көріністерімен оның көңілін көтеріп қана қоймай, сонымен қатар, оған бай ғылыми материал берді. Мұндай ойын-сауықтар кейде түннің бір уағына дейін жалғасатын. И. И. Ибрагимов: «кешкі уақыттарда Шоқан қырғыздардың әндері мен әңгімелерін тыңдап ұзақ отыратын», – деп еске алады ^{*119}.

Шоқан, әсіресе, қобызшы Құрымбай Қанғожанинді, әнші Көке Әлжановты, Шәкенді,

*118 Ибрагимов И. И. Биографические сведения о Чокане Валиханове. ЗРГО ОЭ, Т. 39, СПб., 1904, С. 13.

*119 Сонда, 13 б.

жыршы Көркені, акробат Әбе Тоғжановтарды қатты ұнатты. Атақты қобызшы, Шоқанның атасы, халық күйлері мен лирикалық әуендерді сыбызғы мен домбырада шебер орындайтын Қанғожаның өнері оны жан рахатына бөледі. Шоқанның: «Бақыт – менікі, өнер – Қанғожанікі», – деген нақыл сөзі әлі күнге дейін сақталған. Шоқан Қанғожаға «Балбырауын», «Тарғыл бұқа» күйлерін үнемі тартқызып отырған.

Шоқан Сырымбетке таяу Тұранғұл көлінің маңында тұрған атақты Тулақ қобызшының баласы Төлепбергеннің де өнеріне тәнті болды. Ол халық әуендерін қобыз бен сыбызғыда келістіре орындайтын дарынды жас болды. Олар туралы әкелі-балалы күйшілер Тұранғұлда күй тартқанда, қобыз бен сыбызғының дауысы Сырымбет тауына жетіп жатады деген аңыз бар.

Ақындар мен жыршылардан Шөже мен Тоғжан, Орынбай мен Арыстанбай, ақын Ажар қыз, әйгілі Шал ақынның ұрпағы Соқыр жырау Шоқанға жиі келіп тұрған. Шоқан ауылда болғанда, Шыңғыс әрқашан ең үздік әншілерді олардың әндерін баласы жазып алу үшін шақыратын болған.

Ауылда өмір сүре жүріп ғалым-ағартушы артта қалған мешеуліктің мұңды көрінісіне, екі жақтан езгіде қалған халықтың қасіретімен тағы да бетпе-бет келді. Ол отарлаушы шенеуніктердің жүгенсіз озбырлығы мен қазақ феодалдарының әділетсіздігін көрді. Ол мұндай зорлыққа төзе алмады. Халықтың құқығын қорғап, зорлық-зомбылыққа қарсы тұрады. Бірақ ол утопиялық идеяларға беріліп, «халық бақытын» жоғарыдан, «өкімет билігімен» орнатуға болады деген қате пікірде болды. Оны Атбасар эпизодынан (1862 ж.), Уәлиханов өз кандидатурасын Атбасардың аға сұлтаны болуға сайлауда ұсынуынан көруге болады. «Мен сұлтан болып өз отандастарыма пайда келтіріп, оларды шенеуніктер мен қазақ байларының озбырлығынан қорғайын деп ойладым, – деді Шоқан өзінің Ф. М. Достоевскийге жазған хатында^{*120}.

ЗАПИСКИ
ИМПЕРАТОРСКОГО РУССКАГО ГЕОГРАФИЧЕСКАГО ОБЩЕСТВА
ПО ОТДѢЛЕНІЮ ЭТНОГРАФІИ.
ТОМЪ XXIX.

СОЧИНЕНІЯ
ЧОКАНА ЧИНГИСОВИЧА ВАЛИХАНОВА.

ИЗДАНО ПОД РЕДАКЦІЕЮ
Д-РА Ч. И. И. ВАСИЛЬЕВА

С. ПЕТЕРБУРГЪ,
Типографіа Главнаго Училища, 1884.

*Ш. Ш. Уәлиханов
шығармаларының
тұңғыш басылымының
алғашқы беті*

*120 Валиханов Ч. Избранные произведения, Алматы, 1958, С. 562.

Средняя Азия — настоящее своеобразие общественного устройства представляет целый ряд бесчисленных, какой-то палеонтологический процесс развития. Вся страна, исключая ее периферии, есть не более не жилище, как одна громадная пустыня с безграничными возвышениями, каньонами и колодами, утесами, развалинами, пустыня земная, бескрайняя, огромная урча.

СПб., 1861

1864 жылдың көктемінде Ш. Уәлиханов Оңтүстік Қазақстанды Ресейге қосу міндеті қойылған генерал М. Г. Чернявтың әскери экспедициясына шақырылды. Ол Әулиеата бекінісін алу жолындағы әскери қимылдарға қатысты. Ш. Уәлиханов Оңтүстік Қазақстан мен Орта Азияның Ресейге қосылуы қан төгіссіз, бейбіт жолмен болу керек деп санады. Солай болады деп үміттенеді. Генерал Черняевке жорыққа шығарда «бейбіт ұсыныстардан бас тартпай, жергілікті халықпен алдын ала келіссөз жүргізу» ұсынылды. Осындай келіссөздерге

*121 Сонда, 566–567 бб.

қатысу үшін «орыс пен татар тілдерін өте жақсы білетін білімді азиялық, штабс-ротмистр Уәлиханов» арнайы жіберілді*¹²². Бірақ патшалық отаршыл саясаттың жақтаушысы болған генерал М. Г. Черняев Шоқанның ғана емес, Ресейдің, сол уақыттағы бүкіл алдыңғы қатарлы адамдарының наразылығын тудырған қатыгез де айуандық әрекеттерге барды.

Әрине, Шоқан Уәлиханов мұндай қатыгез адамның қол астында қызметін жалғастыра алмады. 1864 жылдың шілде айында ол М. Г. Черняевтың әрекеттеріне наразы бір топ офицерлермен бірге Верный қаласына қайтты.

Мұрағат құжаттары бұл кезде Сібір казак әскерлерінің арасында саяси наразылық, патша өкіметінің әрекеттеріне қарсылық күшейе түскенін көрсетеді. Сібір казак әскерлері офицерлерінің саяси сенімділігін тексеру үшін Петербордан Омбыға ерекше комиссия жіберілді. Оның міндеттеріне қатаң жазалау шараларын қолданудан басқа, офицерлерден ант алу кірді.

Қалыптасқан ауыр жағдайға байланысты Шоқан Омбыға барудың қажеттілігі жоқ деп шешеді. Ол Верныйдан кетіп, албан руының аға сұлтаны Тезек төренің ауылына барды. Сонда тұрып, оның қарындасына үйленді.

Ауылда тұрып Шоқан Ұлы жүз қазақтарының тарихи аңыздарын зерттеп, Батыс Қытайдағы дұңған көтерілісі жайлы сұрастырып, Петербор және Батыс Сібір әкімшілігімен байланысып отырды.

Ол өмірінің соңына дейін Бас штаб пен Азия департаментінің қызметкері ретінде қызметте тіркеліп тұрды*¹²³.

Шоқан Уәлиханов өзінің меңдей түскен науқасынан айыға алмады. 1865 жылдың сәуір айында Тезек төренің ауылында, Алтын Емел жотасына жақын Көшен-тоған деген жерде қайтыс болады*¹²⁴.

Дүниеден қайтардан біраз бұрын Ш. Уәлиханов әкесіне соңғы хатын жолдады. Бұл хатында ол өзінің туыскандарын, таныстарын сағынғанын жазып, орындалмай қалған армандарын айтып, өкінеді. «Қажыдым, күшім бітті, – дейді Шоқан, – қан-сөлім кетіп, құр сүйегім ғана қалды, кешікпей жарық дүниеден кетермін. Менің аяулы туыстарым мен достарыммен көрісуді тағдыр жазбай тұр. Бұл менің ең соңғы хатым. Қош болыңыздар, баршаңызды құшағыма алдым». Арада біраз уақыт өткеннен кейін Сырымбетке Шоқанның дүниеден өткені жайлы Тезектен хат келді.

Шоқан әкесіне жолдаған ең соңғы хатында: «Жетісуға келіп, бейшара Айсараны (әйелі) елге алып қайтыңыз, оны қараусыз қалдырмаңыз», – деп жазған еді. Шоқанның осы ақырғы тілегін орындау үшін 1865 жылдың жазында Көкшетаудан Алтын Емелге керуен жіберілді.

Керуенмен келгендер Ш. Уәлиханов зиратының басына күйдірген

*122 Письмо А.О. Дюгамеля к Д.А. Милютину. ГПБ имени В.И. Ленина, Ф. 169, Д. 63/64.

*123 ЦГАВМФ, Ф. 4, Оп. 27, Д. 225, Л. 33; Архив МИД, Ф. 11-344, ЛЛ. 80–81.

кірпіштен күмбез орнатты. Бұл зираттың фотосуреті*¹²⁵ мен Г. Н. Потаниннің қарындашпен салған суреті сақталған*¹²⁶. Керуен Шоқанның әйелін алып кейін қайтты.

Шоқан Уәлихановтың бейнесін оның достары мен жолдастары Г. Н. Потанин, Н. М. Ядринцев, Г. А. Колпаковский, И. И. Ибрагимов, Н. Ф. Усов және басқалар мәңгі естерінде сақтады. Шоқан Уәлихановтың ғылым саласына сіңірген еңбегін есте қалдыру үшін генерал К. П. Кауфманның тапсырмасы бойынша және сәулетші П. Зенковтың көмегімен XIX ғасырдың 70-ші жылдары Ш. Уәлихановтың кесенесіне қазақ және орыс тілдерінде жазылған мәрмәр тақта орнатылды. Бұл жазбаның сөздерін К. П. Кауфманның*¹²⁷ өзі жазып, қазақ тіліне И. И. Ибрагимов (1891 ж. Хиджазда ресейлік консул қызметінде қайтыс болды) аударды. К. П. Кауфманның тапсырмасында: «... жазудың сөздерін мұқият және қатесіз орналастырып, іскер шеберді іздестіру керек» делінген*¹²⁸. Мәрмәр тақтаны Екатеринбургтен алдыртып, Алтын Емелге Омбы мен Семей арқылы жеткізіп, Шоқан Уәлихановтың зиратына орнатты. Тақтадағы жазуда: «Бұл жерде 1865 жылы дүниеден өткен штабс-ротмистр Шоқан Шыңғысұлы Уәлихановтың сүйегі жатыр. Бұл ескерткішті Уәлихановтың ғылымдағы еңбегі ескеріліп, Түркістан генерал-губернаторы Кауфман І-ң тілегі бойынша генерал-лейтенант Колпаковский 1881 жылы орнатты» делінген*¹²⁹.

Жазудың алғашқы нұсқасында бұдан әрі «Бұл құлпытас бәрімізге сүйікті және құрметті марқұм Шоқан Уәлихановқа қойылды», – деген жазу болған*¹³⁰, кейін бұл сөздер алынып тасталған.

Содан бері жүз жылдан астам уақыт өтті, Ш. Уәлихановқа орнатылған ескерткіш әлдеқашан қирап, бүлінді. Бірақ қазақ халқының тамаша асыл перзентін бүгінгі ұрпақ ұмытқан жоқ. 1958 жылы Шоқан Уәлихановтың зиратына зәулім ескерткіш орнатылды. Оның 150 жылдық мерейтойының қарсаңында, Шоқан атындағы колхоз жанында мемориалды кешен салынды (музей, ескерткіш, обелиск).

* * *

Қазақтың аса көрнекті ғалымы әрі ағартушысы Ш. Уәлиханов өзінен кейін мол әдеби мұра қалдырды. Өзінің қысқа өмірінде ол Орта Азия мен Қазақстан халықтарының тарихына, географиясы мен этнографиясына арналған бірсыпыра еңбектер, сондай-ақ едәуір көлемде қоғамдық-саяси тақырыптарға арналған еңбектер жазып үлгерді. Ол терең энциклопедиялық білімі бар, өз заманындағы ғылымда

*124 Архив МИД, Ф. 11–344, ЛЛ. 80–81.

*125 Профессор М. Е. Массонның айтуынша, бұл фотосурет Географиялық қоғамның бұрынғы Түркістан бөлімінің мұрағатында сақталған.

*126 НБТГУ, архив Г. Н. Потанина, Д. 21, №2317.

*127 ЦГА УзССР, Ф. 1, Оп. 20, Д. 4119, ЛЛ. 1-5.

*128 Сонда (ЛЛ. 3, 7–8).

*129 ЗРГО ОЗ, Т. 29, СПб., 1904, С. 17.

бірқатар мәселелерді жаңаша көтере білген кемелді ірі ғалым еді. Деректі материалдардың кең қамтылуы, қаралатын мәселелердің кеңдігі, көптеген шешімдердің негізділігі қазіргі зерттеушілерді дереккөздердің біркелкілігі ретінде оның еңбектеріне көңіл бөлуде ерекше жігерлендірді. Ш. Уәлихановтың шығармаларынан нақты қорытынды және өзі жүргізген зерттеулерді де, ертеде өткен, халық зердесінде сақталған мәліметтерді таба аламыз. Халықтық дәстүрлер мен аңыз-әңгімелерді, көптеген деректі материалдарды білу оған Қазақстан тарихының ең қасіретті кезеңде кең көлемде және терең зерттеуге мүмкіндік берді^{*131}.

Өзінің ғылыми қызметін Ш. Уәлиханов кадет корпусында оқып жүрген кезде-ақ бастаған болатын. Шығыстанушы И. Н. Березиннің еңбектеріне қызығушылық білдіріп, Ш. Уәлиханов онымен хат жазысып және оның тапсыруымен қазақ тілі саласы бойынша біраз ізденіс жасады. Ш. Уәлиханов сонымен бірге, И. Н. Березиннің «Хан жарлықтары» еңбегіне сын-пікір жазды, ол оның тұңғыш ғылыми еңбегі болды. Қадырғали Жалайырдың «Джами'ат-тауарихынан» көп нәрселер алып, алғаш рет оның негізгі тарауларын орыс тіліне аударып, түсініктер беріп, аудармаға қосымша шығыс терминдерінің сөздігін жасады. Ол «Шейбани-наме» мен «Шежіре-и-түрктің» (И. Н. Березин басылымы) көптеген жерлерін жазып алып, солардың негізінде теориялық жағынан маңызды «Қырғыздың шежіресі» атты еңбегін жазды.

«Джами'ат-тауарихты» Уәлиханов сирек ұшырасатын тарихи шығарма, XV, XVI ғасырлардағы қазақтың тарихи аңыздар жинағы ретінде бағалады. «Қырғыздың шығу тегі туралы аңыздар, – деп жазды ол, – Ұлы жүздің жалайыр руынан шыққан қырғыз жазған «Джами'ат-тауарих» пен «Шейбани-намеде» айтылған жайлармен дәлелденеді».

Осыдан бұрын айтылып өткендей, Ш. Уәлиханов бірнеше шығыстық және еуропалық тілдерді жақсы білді. Соның арқасында ол көне дереккөздерді түпнұсқада оқуға мүмкіндік алды. Орта Азия мен Қазақстан халықтарының географиясына, тарихына қатысты материалдардың орыс тіліндегісінен басқа, барлық еуропалық және шығыстық дереккөздермен де киналмай таныса алды. Ол ұзақ та мұқият қарастырған парсы, араб, түрік тілдеріндегі дереккөздер оған жақсы таныс болды. Кейіннен Ш. Уәлиханов өз еңбектерінде пайдаланған белгілі «Бабырнама», «Тарих и Рашиди», «Тазкира и Ходжаған» (Қожалар тарихы) деректерін зерттеді.

1854 жылы К. К. Гутковскийдің экспедициясына қатысқан Ш. Уәлиханов Қапал бекінісіне келіп, осы арада Ұлы жүз қазақтарының аңыз-әңгімелерін жазып алды. Одан бұрын ол Орталық Қазақстандағы Ботағай (Нұра өзенінде), Жұбан ана, Айтболат (Сарысу өзенінде) сәулет ескерткіштерін зерттеген болатын.

Ғылыми салада Ш. Уәлиханов үшін 1856-1858 жылдар аса

*130 Сонда (С. 15); ЦГА УзССР, Ф. 1, Оп. 20, Д. 4119, Л. 1.

*131 Басин В.Я. Россия и казахские ханства в XVI–XVIII вв.: Казахстан в системе внешней политики Российской империи. Алматы, 1971, С. 30.

жемісті болды. Жетісу өлкесінде ол көне Алматы, Қойлық, Алмалық қалашықтарын зерттеп, көне тиын ақшалар коллекциясын жинады, Таңбалы тас (Іле өзенінде), Шолақтаудағы және Жоңғар қақпасы маңындағы тасқа қашалған суреттерді, Ыстықкөлдің солтүстік жағасы мен Аягөз өзеніндегі балбал тастардың түр-кескінін қағазға түсіреді.

Оның Ыстықкөл, Құлжа, Қашғар сапарларында жазған тамаша күнделіктері, «Көкетай ханның өлімі», «Оңтүстік Сібір тайпаларының тарихы туралы ескертпелер» (№1 жазба) осы кезеңге жатады.

Шоқан Уәлихановтың ғылыми еңбектерінің ішінде Жетісу, Ыстықкөл, Тянь-Шань, Шығыс Түркістанға арналған тарихи-географиялық шолу түріндегі – «Жоңғар очерктері», «Қырғыздар туралы жазбалар», «Алтышар немесе Қытайдың Нан-Лу провинциясының хал-жайы туралы», (Кіші Бұхара) еңбектері үлкен қызығушылық туғызды.

Ш. Уәлихановтың қазақ халқының тарихы мен этнографиясы туралы зерттеулері, сондай-ақ қазақ даласындағы әлеуметтік-саяси қарым-қатынастарға байланысты мақалаларының ғылыми маңызы зор. Бұлар – «Абылай», «Қырғыздардың шежіресі», «Көне дәуірдегі қазақтардың қару-жарағы мен әскери жабдыктары», «Шона батыр», «Сот реформасы туралы жазба», «Қырдағы мұсылмандық туралы», «Қырғыздардағы шамандық қалдықтары», «Қырғыздардың көші-қоны туралы» және т. б.

Кейбір еңбектерде Шоқан тарихшы, этнограф қана емес, әдебиетші, публицист, тамаша сөз зергері екенін де танытады. Қазақ халық поэзиясының теориясы мен қырғыз эпосы «Манас» туралы аяқталмаған зерттеулері де ерекше назар аудартады.

Қазақ әдебиетінің тарихы үшін Ш. Уәлихановтың эпистолярлық мұрасы, орыстың көрнекті жазушылары мен ғалымдарымен хат алмасуы – ерекше маңызды. Бұл хаттарда күнделіктеріндегідей Уәлихановтың публистикалық дарыны айқын аңғарылады. «Егер Шоқанның еңбектерін қазақ халқының арасында оқи алатын ортасы болғанда, – деп жазды Г. Н. Потанин, – ол өз халқының кемеңгері болып, өзімен пікірлестердің әдебиет жағынан жандануларына негіз салған болар еді».

Ш. Уәлиханов күнделіктері көркем очерк мәнерінде жазылған, кейде лирикалық шегіністер жасап отырады («Құлжа сапарының күнделігі», «Қашғар сапарының күнделігі»). Бұл күнделіктерде табиғатты халық өмірін терең білу арқылы жанды, тартымды етіп бейнелеу бар. Құлжа күнделігінде Шыңжан халықтарының елеулі тарихи кезеңдері, тұрмысы мен мәдениеті, олардың көне дәуірден ХІХ ғасырға дейінгі мәдени байланыстары айтылған. Онда Тянь-Шань мен шекаралық Жоңғария халықтарының тұрмысын жанды қабылдау мен қызыға бақылау бар.

Ш. Уәлиханов сонымен қатар, Қазақстан мен Орта Азияны мекендеген халықтардың ауыз әдебиетін, сирек қолжазбалары мен нумизматикалық ескерткіштерін, сфрагистика, колөнер үлгілерін

қажымай-талмай жинаушы ретінде де танымал. П. П. Семенов Тянь-Шаньский мен Ф. Р. Остен-Сакен былай деп жазды: «Бұл материалдарды жинау үшін Уәлиханов аянбай еңбектеніп, қаржысын да жұмсап, өз халқының аңыз, жыр-дастандарын мұқият жазып алып жүрді. Орта Азия халықтарының диалектілерін зерттей жүріп, көне мұраларды қымбатқа сатып алды, өлімге бас тігіп будда монастырларынан сирек кездесетін қолжазбаларды алды»^{*132}.

Ш. Уәлихановтың Орта Азия мен Шығыс Түркістанды зерттеуші ретінде ғылымға сіңірген еңбегін дүниежүзі ғылымы тегіс мойындады. Оның еңбектері орыс, ағылшын, неміс және француз тілдерінде жарияланды. Ғалымдар оларды лайықты бағалады, бәрінен бұрын П. П. Семенов Тянь-Шаньский, И. В. Мушкетов, М. И. Венюков, Н. А. Аристов Шоқанның бұл еңбектеріне жоғары баға берді. И. В. Мушкетов атап өткендей, Уәлихановтың Тянь-Шань мен Жетісу географиясы жөніндегі еңбектері «ғылыми маңызы зор, автордың білімпаздығы мен байқампаздығын танытады». М. И. Венюков таулы Тянь-Шань елін ғылыми тұрғыда зерттеу, шынында да, Уәлиханов пен Голубев еңбегі деп бағалады. «Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов шығыстану ғылымында аққан жұлдыздай жарқ етті де жоқ болды, – деп жазды белгілі ғалым В. И. Веселовский, – Орыс шығыстанушылары оны ілуде бір кездесетін ғажайып дарын иесі деп таныды және одан түркі халықтарының тағдыры жөнінде аса маңызды жаңалықтар ашады деп күткен еді»^{*133}. Ресейдің ірі шығыстанушы-ғалымдарының бірі – Веселовскийдің бұл қанатты сөздері Ш. Уәлиханов қызметін көпшілік мойындаған баға болып танылды.

* * *

Ш. Уәлихановтың саяси-әлеуметтік, философиялық көзқарастары күрделі тарихи кезеңде қалыптасты. XIX ғ. 40-60 жылдары жүз жылдан астам уақытқа созылған Қазақстанның Ресейге қосылуы процесі аяқталды. Бірақ бұл процесс бірқалыпты, тыныш өтпеді... Ш. Уәлиханов: «қазір Шығысқа еліктейтін мұсылмандық ескілік пен орыс мәдениетіне еліктейтін жаңашылдық арасында бірден байқала қоймайтын, бірақ өте күшті күрес жүріп жатыр»^{*134}», – деп көрсетті.

Сонымен қатар, Ресейдің өзінде де шеткі ұлт аймақтарының экономикалық және саяси дамуына елеулі әсер еткен маңызды оқиғалар өтіп жатты. XIX ғ. ортасында басыбайлық дағдарысқа байланысты Ресейде саяси және идеологиялық күрес шиеленісе түсті. Халық күресінің күшейе түсуіне байланысты Ресейде басыбайлық жүйені жойып, дамудың демократиялық жолына түсу мәселесі күн тәртібіне қойылды.

Қазақстандағы, сондай-ақ, Ресейдегі саяси жағдайдың шиеленісуі мен күрделене түсуі жалпы алғанда Ш. Уәлихановтың көзқарасына

*132 Отчет РГО за 1865 г., СПб., 1866, С. 10.

*133 Веселовский Н. Предисловие (к сочинениям Ч. Ч. Валиханова) ЗРГО ОЭ, т. 29, С. 1.

*134 Валиханов Ч. Ч. Собр. Соч., т. 1, С. 389.

әсер етпей қоймады. Оның шығармаларында қазақ халқының жанды мәселелері көтеріліп, ол халықтың қиын тауқыметін жеңілдетудің жолын іздеді. Оны қазақ халқының, Ресейдің басқа халықтарының тағдыры толғандырды.

Жарияланған шығармалар мен мұрағат материалдарына жасалған әлеуметтік талдау Ш. Уәлихановтың саяси-әлеуметтік көзқарасы Ресейдегі патшалық-басыбайлық құрылымға, патшалық үкіметтің отаршыл саясатына қарсы алдыңғы қатарлы демократиялық топтардың көзқарасымен сәйкес екенін көрсетеді. Ш. Уәлиханов дамуды қолдаушы, демократиялық жаңарудың жақтаушысы болып, өз қоғамының кеселдерін жоюға ұмтылды. Ш. Уәлихановтың қызметі ағартушылық сипатқа ие, бірақ соның өзінде оның еңбектерінде сол кездегі қоғамдық құрылысқа сыни көзбен қарау элементі де бар. Осының бәрі Ш. Уәлихановты ағартушы-демократ, өз елінің үлкен патриоты, толық мәніндегі гуманист деп атауға құқық береді.

Ш. Уәлихановтың ағартушы-демократ ретіндегі дүниетанымы патша үкіметінің қазақ даласына жер аударған орыс қоғамының бір бөлігі – декабристер мен петрашевскийшілердің ықпалы арқасында, сондай-ақ орыстың революционер-демократтары Н. Г. Чернышевский мен Н. А. Добролюбовтардың да ықпалының нәтижесінде қалыптасты. Ш. Уәлиханов дүниетанымы қалыптасуының тағы бір көзі – қазақ халқының көп ғасырлық мәдениеті, оның саяси тарихы, бостандық пен тәуелсіздік жолындағы халық күресі болды.

Ш. Уәлихановтың көптеген шығармаларына қазақ қоғамының бұдан арғы тарихи даму жолдары туралы ой алтын арқау болды. Ш. Уәлиханов жас кезі-ақ тек орыс халқының көмегі, орыстың алдыңғы қатарлы мәдениетімен байланыста болу арқылы ғана қазақ халқы экономикалық, саяси және мәдени ілгерілеу жолына түсе алады деген тоқтамға келген еді.

Ол өзінің көптеген шығармаларында өз халқының артта қалғандығы туралы жаны ауырып, халық әлі күнге қоғамдық дамудың «жасанды емес кезеңі» формасында өмір сүріп жатқанын айтады^{*135}. Ш. Уәлиханов Ресеймен байланысты одан әрі нығайту қазақтарға жан-жақты экономикалық және мәдени дамудың көкжиегін ашады деп санады. Халық мүддесін көздеп, ол ұлттық тұйықталу мен шектеушілікке ашықтан-ашық қарсы болды, халықтар достығы, алдыңғы қатарлы ең дамыған ұлттардың артта қалған халықтармен байланыста болу идеяларын қолдады.

*135 Валиханов Ч. Ч. Собр. соч., Т.1, С. 499.

Қазақстанның артта қалушылығын жоюда Ресейдің шешуші рөлін мойындай отырып, алайда Ш. Уәлиханов осы мақсатта өз халқының ұлттық дербестігінің мүмкіндігін жоғалтуға жол берді деп жаңсақ ой түюге болмайды. Н. М. Ядринцев «Шоқан өз халқын сүюден айныған жоқ. Оның арманы – еуропалық ағартушылықты және халықтық қасиетті сақтау», – деп жазды^{*136}.

Сонымен қатар, Ш. Уәлиханов қазақ даласында бүліншілік пен заңсыздық орнатқан патшалық отаршыл өкіметті батыл сынады. Көптеген шығармаларында, әсіресе, орыс достарына жазған хаттарында ол қазақ халқының қараңғылығын пайдаланып ашықтан-ашық тонап жатқан патша шенеуніктері туралы өте ашына жазды. «Ашықтан-ашық аямай сорады...»^{*137}, – деп дала әкімшілігі жайлы ызамен жазды.

Алайда, Ш. Уәлиханов қоғамды түпкілікті қайта құру үшін радикалды шаралардың қажет екенін түсінбеді, ол жамандық тұтас отарлық жүйеде емес, патшалық әкімшіліктің кейбір өкілдерінде деп қате ұғынды. Осыдан келіп оның әлденеше рет реакцияшыл шенеуніктерді либералды көзқарастағы адамдармен алмастыру әрекеттерін жасайды.

Ш. Уәлиханов қоғамдық үрдістерді түсіндіруде тұтастай алғанда идеалистік бағыт ұстанды, оның шығармаларында терең және таза ойлар сақталған... Осы тұрғыдан алғанда, оның «Сот реформасы жайында» деген еңбегі көп қызығушылық тудырады. Бұл еңбегінде ол қалың бұқараның мүддесін көздеп, үстем таптың жүргізіп отырған реформаларының мән-мағынасы жайлы мәселе көтерген.

Қазақ даласындағы әзірленіп жатқан сот реформасы жайлы өз пікірін айта келіп, Ш. Уәлиханов реформаларды жүргізгенде қоғамдық-тарихи процесті ескеріп, қоғамдық өмірдегі әртүрлі факторлардың рөлін сараптау керек деп жазды. Қоғамдық реформа жүргізудің маңызын ескере келіп, Ш. Уәлиханов әлеуметтік іс-шаралардың негізінде жатқан түрлі теорияларға сын көзбен қарау қажет екендігін атап көрсетті. Ол былай деп жазды: «...халық реформасынан жоғары тұратын маңызды қоғамдық реформа жоқ. Барлық заң шығарушылар мен реформаторлардың қоғамға пайданы көздеп келгені және көздейтіні күмәнсіз, бірақ қоғам дамуына пайдалы, зиян деген түсінік әр ғасырда әртүрлі болды. Қазір біздің арамызда бағзы замандардан бері көпшілік санасына сіңіп, бұлжымас аксиомаға айналып, күнделікті тірлік пен дағдыға сай қалыптасып кеткен көптеген жабайы гипотезалар бар, ғылым олардың қателігі мен заманға сай келмейтінін дәлелдеп отыр»^{*138}.

Реформаның табиғаты туралы айта келіп, Ш. Уәлиханов бұл мәселенің «экономикалық және әлеуметтік» жағына баса назар аударды, ол «халықтың ең маңызды қажеттіліктеріне қатысты» екенін айта келіп, ал «саяси реформалар қажетті экономикалық реформаларды жүргізу құралы ғана, себебі әрбір жеке тұлға және тұтас адамзат қоғамы ең басты мақсатқа – өзінің материалдық әл-ауқатын жақсартуға ұмтылады, даму дегеніміз осы. Осы тұрғыдан алғанда,

*136 Ядринцев Н. Воспоминания о Чокане Валиханове, С. 39.

*137 Валиханов Ч. Избранные произведения, С. 581.

*138 Валиханов Ч.Ч. Собр. соч. Т. 1, С. 495.

адамның тұрмысын жақсартатын реформалар ғана пайдалы, ал сол мақсатқа жетуге кедергі болатын реформалар зиянды»^{*139} - деп түйіндеді.

Ш. Уәлихановтың қоғамдық-саяси жаңарудың қозғаушы тетігі ретінде экономикалық және әлеуметтік факторларға бірінші кезекте мән беруі, қоғамның алға басуының шарты – қоғамның материалдық қажеттіліктерін қамтамасыз ету екенін түсінгенін байқатады. Алайда, оның бұл ойлары дұрыс жобаланған әлеуметтік жоба түрінде қалыптаса алмады.

«Прогресс» ұғымының мазмұнын адамдардың материалдық әл-ауқатын жақсарту ретінде айқындай келіп, Ш. Уәлиханов ағартушылықты тек «ақиқат білімді» таратуды, мәдениетті көтеру арқылы осы құралдардың көмегі ғана прогресске жетуге болады деп санады. «Халықтың қалыпты дамып, өсуі үшін, – деп жазды ол, – ең алдымен бостандық пен білім керек. Бұдан келіп шығатыны, бәрінен бұрын оқу қажет»^{*140}.

Ш. Уәлиханов қоғамдық құбылыстарды ағартушылық тұрғыда түсіндіреді. Сол тарихи кезеңде мұндай көзқараста болуы оның көрегендігін байқатады, өйткені ағартушылық қараңғылықпен күресуге жетелеп, зайырлы білімнің таралуына ықпал етіп, қазақ халқының түпкір-түпкіріне алдыңғы қатарлы орыс мәдениетінің таралуына қол жеткізді.

Сот реформасының халыққа қарсы табиғатын анықтай келіп, Ш. Уәлиханов байлар мен кедейлердің мүддесі екі бөлек екенін айтты. Таптық күрестің қоғамды қозғаушы күш екенін түсінбесе де, Ш. Уәлиханов қазақ патриархалдық-феодалдық қоғамының таптарға бөлінуін: қоғамның ерекше құқықтарға ие табы – сұлтандар, билер, байлар, қожалар бір жақта және Ш. Уәлиханов айтқандай, «қыр пролетарлары» кедейлер екінші жақта екенін анық байқай алды. Бұл таптардың мүдделері мүлдем керісін «...ақсүйектер мен байлардың мүддесі, тіпті мәдениеті жоғары қоғамда болсын, көбінесе қалың бұқара мүддесіне дұшпандық сипатта болады»^{*141}. Ш. Уәлихановтың көздегені – халық мүддесіне жауап беретін қазақ феодалдарның то-

*139 Сонда.

*140 ЦГИА, Ф. 159, Оп. 1, Д. 179, Л.73.

*141 Уәлиханов Ч.Ч. Соб. соч., Т.1, С. 495

бына емес, «...сұлтандар мен билердің көзқарастары назар аударуға тұрарлық емес, – деп көрсетті ол, – өйткені бүкіл ұлттың мүддесі қай жағынан алып қараса да, жекелеген топтың пайдасынан басым тұруы қажет»^{*142}.

Ш. Уәлиханов қоғамдық құбылыстарды түсіндіруде идеалистік ұстанымдарда болса да, ол, жоғарыда аталғандай, бірқатар мәселелер бойынша сол замандағы ақиқат құбылыстарды түсінуде материалистік ұстанымдарға көтеріле алды.

Ш. Уәлихановтың философиялық көзқарасы көңіл аударуға тұрарлық, әсіресе оның адамдардың діни сенімі туралы пікірлері қызықты...

Ш. Уәлихановтың діни танымдар мәнін түсіндіруі, әсіресе, қазақтардың шамандығы туралы айта келіп, философияның негізгі мәселесі – материя мен сана байланысын материалистік тұрғыда түсіндіргенін көрсетеді. Ағартушы табиғат пен қоршаған ақиқат-шындық адамның санасынан тыс (тәуелсіз) тіршілік етеді деген шешімге келді. Ол әлемнің басын да, аяғын да мойындамайды, әлемді мәңгілік және шексіз деп санайды. Сонымен қатар, Ш. Уәлиханов адамдардың діни түсінігінің пайда болуы табиғат күштерінің ықпалының ақиқат шындықтың әлемді түсінуге, оның құбылыстарын түсіндіруге тырысқан адамға тигізген және адамның табиғат күштері алдында дәрменсіздігінің нәтижесі деп есептейді. «Қырғыздардағы шамандық қалдығы» мақаласында ол: «Табиғат пен адам, өмір мен өлім үнемі таңданыс туғызатын және құпиясы ашылмаған ерекше құбылыс болып келді. Табиғат пен адам! Адам мен табиғаттан асатын тамаша әрі жұмбақ құбылыс табылар ма екен? Бүкіл әлемді оның барлық кереметімен тануға, адамның өмірі мен өлімі туралы құпияны ашуға деген талпыныс шамандықты – бүкіл әлемді және табиғатты сүю, өлген жандардың аруағын қастерлеуді туғызды. Осылайша санасы әлі толықпаған адам баласы күнді, айды, жұлдызды, тағы да сондай мәңгілік әрі әртүрлі біз табиғат немесе әлем деп атайтын құбылыстарға бас иді»^{*143}...

Ш. Уәлихановтың озық ағартушылық ойлары оның Орта азиялық хандығы туралы жазғандарында жақсы көрініс тапқан. Орта Азия халықтарының феодалдық хандар мен бектерінің езуінен жапа шегіп жатқан өмірін жақсы білгендіктен, ол өзінің еңбектерінде феодалдық құрылыс пен деспотизмді сынап, сол аймақтың артта қалғандығын өкінішпен: «Ежелгі Шығыстың ең бай және білімді елі – Мәуринахрда, қазір қараңғылық пен кедейшілік жайлап кеткен» дейді. Діни білімнен басқа білімді мойындамай, Самарқанд, Ташкент, Ферғана..., Хиуа, Бұхара және басқа жерлерде... Самарқандтағы обсерватория татарлардың аяусыз қолымен жасалған вандализмі мен бұқара инквизициясы-

*142 Сонда, 497 б.

*143 Сонда, 471 б.

*144 Сонда, 524 б.

*145 Сонда, 393 б.

нан орнына келместей болып қирады*¹⁴⁵. Ш. Уәлиханов Орта Азия мен Қазақстан халықтарының консервативті өмір сүру формаларына белсенді түрде қарсы шығып, осы артта қалушылық пен дағдарысты тудыратын қоғамдық құрылыстың кеселдерін сынады...

Ұлы қазақ ғалымы, ағартушы, Ш. Уәлихановтың туған халқының білім алып, мәдениетінің өрлеуі, деспотизм мен зорлық-зомбылықтан құтылып, бақытты да азат өмір сүруі жайлы ой-армандары ол дүниеден өткеннен соң көп жылдардан кейін ғана жүзеге асты... Шоқан Уәлихановтың құрметіне Көкшетау облысында аудан, Талдықорған және Көкшетау облыстарында бірнеше ауылдар аталып, Көкшетаудағы педагогикалық институт пен Алматыдағы Тарих, археология және этнография институты, №68 орта мектеп пен көше аты ғалымның есімімен аталады. Алматы мен Көкшетау қалаларында Ш. Уәлихановқа орнатылған ескерткіш бар. Шоқан бейітінің басында (Талдықорған облысы, Алтынемел асуы) обелиск және мемориалды кешен тұрғызылған. Уәлихановтың құрметіне қоғамдық, география ғылымдары салаларында жеткен табыстар үшін ҚазССР ҒА сыйлығы және көркем өнер мен сәулет өнері саласындағы жетістіктер үшін Мемлекеттік сыйлық тағайындалды. Іле Алатауының солтүстік баурайында орта Талғар бастауында Уәлихановтың құрметіне шың бар. Омбы қаласындағы Шоқан оқыған бұрынғы Кадет корпусының ғимаратына ескерткіш тақта қойылған. Соңғы ширек ғасырда ұлы ағартушының мерейтойы жалпыхалықтық деңгейде екі рет (1959, 1985) аталып өтіп, оның таңдамалы шығармалары басылды (1961-1972, 1984-1985 жылдар). Жазушылар Г. Марков, С. Мұқанов Шоқан туралы роман жазса, И. Стрелкова «Жизнь замечательных людей» атты серия бойынша «Ч. Валиханов» атты кітап шығарды...

Ә. Марғұлан

Ш. Ш. УӘЛИХАНОВ ТУРАЛЫ ЕСТЕЛІКТЕР

Н. И. ВЕСЕЛОВСКИЙ

Аққан жұлдыз

Қырғыз хандарының ұрпағы және орыс армиясының офицері Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов шығыстану көгінен құйрықты жұлдыздай ағып өтті. Орыс шығыстанушылары оны бір ауыздан ерекше құбылыс деп мойындап, болашақта түркі халықтарының тағдыры туралы ұлы және маңызды жаңалықтар ашады деп үміттенген еді, бірақ Шоканның мезгілсіз дүние салуы бізді бұл үміттен айырып отыр. Ол 30-ға да толмастан өкпе ауруынан қайтыс болды. Батыс Сібір генерал-губернаторы Гасфорт Уәлихановтың айрықша қабілетті екенін байқап, оның ғылыммен айналысуына барынша жағдай жасады және ғылым әлеміне тамаша нәтиже әкелген Қашғар сапарына баруына жәрдемдесті. Уәлиханов Қашғардан оралған кезде Гасфорт сапардың есебін реттеуге өзі қатысып, кейіннен Уәлихановқа Петерборға барып келуіне жағдай жасады. Қашғар сапары туралы жазбалар осы тамаша адамның негізгі айтулы еңбегін құрайды; қалған мақалаларының басым көпшілігі толық аяқталмаған немесе кіріспе күйінде қалған және бұл мақалалардың дені қолжазба емес, өзгелердің көшірмесі ретінде сақталған¹!. Қолжазбаны көшіруші өз тапсырмасын мүлтіксіз орындады дегуге келмейді, Уәлихановтың жазуы өте түсініксіз болғандықтан, қайталап көшіруде бос қалған жерлер көп немесе сөздердің мағынасы бұрмаланған, ал автор неге екені белгісіз, түзетулер жасамаған. Дегенмен де, Уәлихановтың барлық ізденістерінің маңызы соншалық, Орыс географиялық зерттеу қоғамы 1867 жылдың 24 сәуірі күнгі мәжілісінде Ш. Ш. Уәлихановтың соңында қалған барлық мұраларын басып шығаруды ұйғарды. Бұл шешім сол кезде жүзеге аспай, Уәлихановтың өңделуге тиіс біраз мақалалары әркімнің қолында кетті. Мәселен, В. В. Григорьевтің қағаздарының арасынан, мен Шоканның екі дәптерін таптым,

*Шоқан
Қашғардан әкелген
табақ
(Көкшетау
облыстық музейі)*

¹! Кейбір қағаздарды Омбы қаласындағы әскери губернатордың көмекшісі,

Ш. Уәлихановпен дос болған К. К. Гутковский жазған (Барлық ескертпелер Н. И. Веселовскийдікі).

біреуі Едіге туралы қырғыз аңызы, екіншісі – оның ықшамдалған орысша аудармасы*².

1887 жылы Г. Н. Потанин Уәлиханов шығармаларын басып шығару туралы мәселені қайта көтерді және дала генерал-губернаторы Г. А. Колпаковский баспаға қажетті қаржы жайын қарастыруға келісім берді*³. Бірақ Колпаковский көп кешікпей Петерборға қызметке ауысып, бұл мәселе тағы тоқтап қалды. Сол кезде Г. Н. Потанин менен Уәлихановтың жарық көруге тиіс жинағына редакция жасауымды және баспагер табуымды өтінді. Өз жұмысым қиын болса да, бұл істің жеңіл еместігіне қарамастан, Шокан Уәлиханов аруағының ризалығы үшін және шығыстануға үлес болсын деп бас тартпай, оның жазбаларын қарап шығуға келістім. Бұл жұмыс мен ойлағаннан да күрделі болып шықты. Өкінішке қарай, Г. Н. Потанин маған түпнұсқамен салыстырылмаған көшірмені беріпті, ал олардың біразының түпнұсқасын табу мүмкін болмады².

Кейіннен, Потанин мырза арқылы Уәлихановтың бастапқы жазбаларын алдым. Оны К. К. Гутковскийдің қызы К. К. Гутковскаядан алдым.

Менің өтінішім бойынша Г. Н. Потанин мен Н. М. Ядринцев Шоқан Уәлиханов туралы естелік жазды. Сондай-ақ, менің қолыма оның отандасы, Түркістан өлкесінде қызмет еткен және 1891 жылы Ресей консулы қызметінде жүріп Джидда³ қаласында тырысқақ ауруынан дүние салған И. И. Ибрагимовтың естелігі түсті. Уәлихановты жақсы білетін С. Я. Капустин бұл басылымнан бөлек, өзінше оның толық өмірбаянын жазып шықпақ ойы болған, бірақ онда Уәлиханов туралы еш мағлұмат айтылмаған, кіріспе сөзбен ғана шектеліпті*⁴.

Орыс географиялық қоғамының кеңесі, менің мәлімдемемнен кейін Уәлихановтың шығармалар жинағын басуға қажет қаражатты бөлуге шешім қабылдады, солайша мен баспа ісіне кірістім. Бірақ мені өте қынжылтқан жағдай: Уәлихановтың негізгі жұмысы «1858–59 жылдардағы Алтышар немесе Қытай провинциясы Нан-Лудың (Кіші Бұхар) алты шығыстық қаласының жағдайы туралы» деп аталатын мақаласының түпнұсқасын ала алмадым, бұл мақала қоғамның «Жазбаларында» ұқыпсыз редакцияланған, өте көп қате кеткен. Тек мақаланы теру кезінде мен Уәлихановтың Сыртқы істер министрлігі мұрағатында сақталған есебімен танысу мүмкіндігіне ие болдым. Есеп көшірмеші қолымен жазылған, кей жерлеріне Уәлиханов өзі түзету енгізген.

Бұл мәтіннің осы томдағы барлық күмәнді тұстарын мен бөлек ор-

*2 Едіге туралы жырдың қазақ тіліндегі мәтінін баспаға дайындауды Петербор университетінің профессоры П. М. Мелиоранский өз мойнына алды.

*3 Сол кезде Г. А. Колпаковский штабс-ротмистр Уәлихановтың Ақмола облысында сот ісін ұйымдастыру мәселесіне арналған жеке бақылауы мен фактілерінен құралған баяндама хаттың көшірмесін Г. Н. Потанинге жіберді.

*4 С. Я. Капустиннің қағаздары Я. И. Смирновқа түсті, ол маған Капустиннің жазбалары туралы хабар берді, бірақ мен одан іс үшін еш пайдалы нәрсе ала алмадым.

наластырдым (398–403 бб.), қалған қосымшалар өзгеріссіз берілді.

Бұл ғасырдағы Шығыс Түркістан туралы біздің мағлұматтарымыз негізінен ол жаққа барып келген сібірлік көпестер арқылы жиналды. Осы саладағы ең тамаша еңбек біздің казак корпусында қызмет еткен қырғыз сұлтаны Уәлихановтың еңбегі болып табылады. 50-жылдардың басында ол Шығыс Түркістанға саудагер ретінде барып біраз қолжазба жинады. Ол Шығыс Түркістан болып саналатын Жоңғария мен Алтышардың (Алты қала) сипаттамасын жасады. Бұл еңбек 1861 жылы жарық көрген «Географиялық қоғам жазбаларында» жарияланған.

А. Н. ПЫПИН

Шоқан Шыңғысұлы

Уәлиханов туралы

Қырғыз Шоқан Уәлихановтың өмірбаяны өте қызықты құбылыс – азиялық және еуропалық қасиеттердің қосындысы. Шыққан тегі бойынша Уәлиханов өздерін Шыңғысхан тұқымымыз деп есептейтін қырғыз аристократиясына жататын (ол 1830 жылдың екінші жартысында туған)*¹. Ол – қырғыздың соңғы ханы Уәлидің немересі және Орта жүз қырғыздарының Ресейге қосылуы орын алған кезде билік құрған Абылай ханның шөбересі. Шоқан қырғыз даласында, Құсмұрын (Тобыл губерниясы, Петропавлдан оңтүстік-батысқа қарай) мекенінде туған. Мұсылманша есімі – Мұхаммед-Ханафия; Шоқан – еркелеткен аты. Ол кезінде өз әкесі білім алған, қырқыншы жылдары казак әскери училищесінен кадет корпусы болып өзгертілген Омбы кадет корпусында оқыды. Шоқан бір ауыз орысша білмей корпуста түсіп, 1853 жылы офицер болып шықты (өз қатарластарынан бір жыл ерте бітірді, себебі басқа ұлт өкілі болғандықтан арнаулы әскери ғылымдарды тыңдауға құқы болмады).

Ол сол кездегі Батыс Сібір генерал-губернаторы Гасфортқа адъютант болып тағайындалды. Шоқанның дамуына ең алдымен оның өз табиғи дарыны себеп болса, екінші жағынан Омбы қоғамының біраз білімді адамдарының оған өзге ұлт өкілі ретінде ықыласы әсер етті. Гутковскийлер, Капустиндер, марқұм С. Я. Капустин оның ең жақын достары болды. Гутковский губернатордың жолдасы, Сібір қазақтары облысының меңгерушісі болған кезде, Шоқанмен арасы жақындай түсіп, оған қырғыздарды басқару туралы жазба дайындауды тапсырды¹.

*1 Дәлірек: 1835 жыл.

Сол жылдары Батыс Сібір өлкесін аралаған П. П. Семенов Шоқанға қызығушылық танытып, оны ерекше тұлға деп таныды, оның білімділігіне және Түркістан туралы әдебиеттерді көп оқығанына таңқалды. Уәлиханов қазанамасында айтылғандай (П. П. Семеновтың мәліметтеріне сүйене жазылған), 1858 жылы (Шығыс Түркістандағы үзіліссіз толқулар мен көтерілістер себебінен Батыс Сібір басшылығы) «Қашғар жағдайы туралы жергілікті жерден нанымды мағлұматтар алу үшін және бұл өзі әбден қолдан келетін, мүмкіндігінше жан-жақты зерттеп, біліп келетін, Орталық Азияның осы бөліктеріндегі сауда жолдарын зерттеу үшін сенімді адамды аттандыру қажет болды. Тапсырма өте қауіпті болды, оны орындайтын адам батыл шешімді, көреген, байқағыш, сонымен қоса татар тілі мен шығыстық салт-дәстүрді білуі керек болды, себебі азиялық киіммен жүру керек еді». Бұл шарттарға Уәлихановтан артық сай келетін адам табу қиын еді. 1858 жылдың маусымында ол семейлік бай сарт көпестің керуенімен ертеректе Қашғарда өмір сүріп, кейіннен Ресейге қоныс аударған отбасынан шыққан жас сарт саудагер ретінде. Әлім деген атпен аттанды. Уәлиханов шашын тақырлап алғызып, азиялықша киініп, Семейден керуенмен шықты. Керуен Қашғарға аман-сау жетті, ал 1859 жылдың көктемінде қазіргі Верный қаласына оралды. Қазанамадан: «Бұл саяхат географиялық ерлік болды. Марко Поло заманынан бері осы қалада өлтірілген бақытсыз Адольф Шлагинтвейтты айтпағанда, Қашғарға бірде-бір еуропалық кіре алған жоқ» – деп оқимыз. Шоқанды өзі атын алған Әлімнің^{*2} туыстары қарсы алып, оған қуанып, оның оралу құрметіне той жасалып, сұлу қалыңдық тауып (жергілікті салт бойынша қалада тұрған кезде) Шоқанды үйлендірді.

Қашғар өлкесі бұл кезеңде енді ғана төңкерісті бастан өткерген болатын, оны жасаған көтерілісші Якуб бек² еді, сондықтан өрттің жалыны әлі басыла қоймаған. Уәлиханов Қашғар алаңынан адамның бас сүйегінен тұрғызылған пирамиданы көрді, тұрғындар солардың арасында Шлагинтвейттың да басы бар десті. Қашғардағы билік басындағылар Әлім атын жамылған орыс офицері жасырынып жүр деген хабар алды, бірақ ол тым кеш жетті: керуен Ресейге оралып үлгерген еді. Қашғардан қуғыншылар жіберіліп, алайда олар керуенді қуып жете алмады, ол орыс шекарасынан өтіп кетті.

Шамасы кадет корпусының тас қабырғасындағы өмірден бастап Шоқанның денсаулығына зиян келген болар. Оны әр жаз сайын туған жеріне жіберіп тұрғанымен, бірақ бұл сапарлардан жинаған күш-қуат ол қыс бойы жоғалтқан денсаулығын қалпына келтіре алмады. Қашғар сапары аяқталғаннан кейін оны Петерборға шақырды, бірақ астананың ауа райы мен өмірі оның денсаулығын одан әрі төмендетті: одан өкпе ауруының белгісі табылып, дәрігерлер келесі жылы туған даласына қайтуға кеңес берді. Бұдан кейін ол қырда өмір сүрді (Көкшетау округінде), қыста Омбыға барып тұрды. Генерал Черня-

*2 Немесе Әлімбай.

ев Ташкентке алғашқы экспедиция шығарған кезде, Уәлиханов бұл сапарға шақырылды, бірақ әскери жорықтарға төзбей және генерал Черняевпен іс жүргізу барысында келіспеушіліктер туып Верныйға оралды. Оның дерті мендеп (Құлжа өлкесімен шекаралас) қырғыз ауылында 1864 жылы 31 жасында дүние салды³.

Уәлихановтың баспа бетінде жарық көрген жазбалары санаулы ғана, олар Географиялық қоғамының басылымдарында жарияланды: «Жоңғария очерктері» («Жазбалар», 1861 ж., I II кітап), «1858-59 жылдардағы Алтышар немесе Қытай провинциясы Нан-Лудың (Кіші Бұхара) алты шығыстық қаласының жағдайы туралы» (сонда, III кітап), 1868 жылғы «Географиялық қоғам хабаршысында» (IV т. 2 бөлім) Уәлихановтың Қашғарға сапары туралы хабарландыру басылған^{*3}.

Бірақ Уәлиханов жинаған мағлұматтардың бәрі басылған жоқ. Оның қолжазбалары із-түссіз жоғалып кетті⁴. «Орта Азия тарихы, этнографиясы және географиясы жайлы материал жинау үшін Уәлиханов ешнәрседен аянбады, – делінген қазанамада, – өз халқының аңыз, әңгіме, поэма, кисса-дастандарын мұқият жазып алды, өміріне қауіп төнгеніне қарамастан, ескі жәдігерлерді сатып алып, көне қолжазбаларды жинады... Уәлиханов өз еліне терең адалдығын сақтады, ол қазақ өмірін сүйді, сонымен бірге батыс өркениетін бағалай алды, өз халқының болашағын тек Ресей қанатының астынан көрді». Уәлихановты жақсы білетін адамдар оның ақыл-ойының келістігі және бағыт-бағдары жағынан орыс батысшылы болғандығын айтады: Ол Ресейді шын жақсы көрді, оның кемшіліктерін көре білді, жақсы адамдармен бірге оның жаңаруын шын жүректен тіледі. Шоқан алпысыншы жылдардағы қозғалысқа қызығушылық танытты. Діни тұрғыдан алғанда ол еркін ойшыл болды, бірақ өз халқымен байланысын үзбес үшін мұсылман болып қалды.

*3 Биографиялық мәліметтер Уәлихановтың қазанамасында («Географиялық қоғамның 1865 жылғы есебі»), Н.М. Ядринцевтің естелігіндегі Шоқанның өмірбаяны («Сібір жарғысы» Иркутскіде Б.А. Милютиннің басқаруымен, 1866, №3); Сонымен қатар, Г.Н. Потаниннің баяндамаларын пайдаландық (А.Н. Пыниннің ескертпелері).

Көп ұлысты Петерборда, бізде жарияланған діни-сенім бостандығының көрінісіндей басқа сенімдегі бірнеше шіркеу орын тепкен Невский даңғылы бар, Петерборда бізде қырғыздар сирек; мұнда олар бар-жоғы бес адам ғана болар. Олар жалпы еуропалық әскери киім киіп жүреді және біреуінен басқасының назар аударатындай ешбір ерекшелігі жоқ. Бұл біреу – әлі өте жас атты әскер офицері, шамасы, шені бойынша штабс-капитан, Әулие Владимир орденінің иегері, шығу тегі бойынша сұлтан, аты Шоқан, әкесінің аты Шыңғыс, фамилиясы Уәлиханов (атасы хан Уәли, тегі – сұлтан). Уәлиханов Сібір қазақтарына жатады, ол Қашғарға саяхат жасап, осы қыста Географиялық қоғамның бір мәжілісінде жеке эрудиция мен шынайы ізгіліктерге толы баяндама¹ жасады.

И. В. МУШКЕТОВ

[Шоқан Уәлиханов және оның геологиялық коллекциясы]*¹

1858 және 1859 жылдары Шоқан Уәлиханов көпес ретінде сауда керуеніне еріп алғаш рет Верный қаласы мен Ыстықкөлден Зәукі асуы арқылы Тянь-Шаньның барлық жоталарын кесіп өтіп, Шатыркөл көлінен асып Қашғарға барды¹.

Уәлиханов мырза өз саяхатының барлық нәтижелерін жариялап үлгермеді; ол тек маңызды ғылыми мәні бар, автордың сирек кездесетін байқампаздығы мен мол білімін танытатын бірнеше мақалаларын жарыққа шығарды; шыққан тегі жағынан – қырғыз, ол жергілікті халықтардың тілін жақсы білді, сондықтан жергілікті халықтардан әртүрлі және толық мағлұматтарды одан артық ешкім жинай алмайтын еді, егерде ол Қашғардан қайтып келген соң көп ұзамай қайтыс болмағанда оның еңбектерінің нәтижелері тіпті жемісті болар еді. Оның бірнеше мақалалары бар, ең соңғысын ол қайтыс болғаннан кейін 10 жылдай уақыт өткен соң П. П. Семенов жариялады². Олардың алғашқылары география саласында емес, тарих жайлы, сондықтан маңызды болғанымен де біз оларға тоқталмаймыз, тек атап өтерлігі, Зәукі немесе Жәукі арқылы Тянь-Шань асуларынан көлденеңнен кесіп өтіп, Семенов жолын жалғастыра келе, ол «жолда кездескен тау жыныстарының коллекциясын жасап, сондай-ақ Яркент маңындағы Мирджай тауларында және Қарақас өзенінде алынатын нефрит бөліктерінің, болорлық яшманың, мәрмарды, хрусталды, Керия өзенінің құмды алтынын жинады». Өкінішке қарай, бұл сирек кездесетін коллекция сарапталмай жатып жоғалып кетті³, қалай болса да, мен қанша іздесем де, оны таппадым.

Алтышарды сипаттағанда Уәлиханов мырза әртүрлі минералды заттардың бар екенін қысқаша айтып өтеді, олар аз зерттелгенімен,

*1 Қараңыз: «Очерки Джунгарии». «Записки РГО», 1861, кн. II. СС. 49, 50, 54.

Керия ауылында алтынның көп мөлшерде жуылып алынатыны соншалық, тұрғындар салықты (Қытайға) осы металмен төлеп, оны жеке адамдарға сата алады. Хотаннан сарайға жыл сайын 80 ланға дейін алтын жөнелтіледі. Бірақ алтынның көп мөлшері лазурит, феруза, лағылмен бірге Памир, Қаратегін және Болорда өндіріледі.

П. П. СЕМЕНОВ ТЯНЬ-ШАНЬСКИЙ

А. А. ДОСТОЕВСКИЙ

[Ш. Ш. Уәлихановтың Қашғарға жасаған саяхатының маңызы жайлы]

Тянь-Шаньның бізге таяу орналасқан бөліктерін зерттеуге жол ашылды.

1858 жылдың өзінде орыс офицері Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов өзінің ұлттық қырғыз киімімен сауда керуеніне еріп, Зәукі асуы арқылы Ташкентке*¹ өтіп, ол жақтан көптеген қызықты ғылыми этнографиялық және статистикалық мағлұматтар жинап келді. Петерборға келген соң П. П. Семеновтың жетекшілігімен оларды өңдеуге кіріскен еді, бірақ сырқат және мезгілсіз ажал оның қызықты ғылыми жұмыстарын тоқтатып тастады.

Орта жүз сұлтандарының бірінің ұлы Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов Шыңғыс әулетінен тарайтын атақты Абылай ханның ұлы Уәли ханның немересі еді. Ол Омбы кадет корпусында тәрбиеленді және офицер болғаннан соң ерекше дарынымен П. П. Семеновтың назарын аударды. Олар 1856–1857 жылы Сібірде танысты. П. П. Семенов генерал-губернатор Г. Х. Гасфортқа Қашғарға өз ұлттық қырғыз киімімен сапар шегіп, ерекше дарыны арқасында Ресей үшін өте қажет Қашғар ғана емес, тұтас Алтышар туралы мәліметтерді жинап, орыс шекараларын мазасыздандырған Шығыс Түркістанда болып жатқан төңкерістің себебін түсіндіре алатын жалғыз сауатты офицер Ш. Ш. Уәлиханов екені жайлы кеңес берді. Мұндай қажетті мәліметтердің бағдарламасын П. П. Семеновпен бірге қырғыз даласын жетік білетін полковник К. К. Гутковский құрды. Сібір әскери

*Шоқанның
Қашғардан әкелген
вазасы
(Көкшетау
облыстық музейі)*

*1 Қате кеткен, Қашғар деп оқу керек.

округының қолбасшысы Г. Х. Гасфорт Шоқан Уәлихановты сәті түскен кезде Қашғарға жолсапарға аттандырып, ол (керуенбасының туысы ретінде) Зәукі асуы арқылы 1858 жылы көпес керуеніне ілесіп, аман-есен жетті.

Ол жерде Шоқан Уәлиханов жалпы Алтышар туралы аса құнды мәліметтерді жинап үлгерді және алғаш рет Ад. Шлагинтвейттың қазасының себептері мен құпиясын аша алды. Шлагинтвейт Қашғарға келген кезінде, сорына қарай, Шығыс Түркістанның қожайыны болып халық көтерілісін ұйымдастырған, қанышер қожа Уәлихан төре таққа отырады. Қытай әскерлерінің қысымында қалған қашғарлықтар ферентгің (шетелдік) келгеніне қуанып, ол (Шлагинтвейт) қорғанысқа кеңес бере алады деп ойлап оны Уәлихан қожаға әкеледі. Әрдайым ашулы және қан төкпей отыра алмайтын ол сол сәтте өкінішке орай, апиын ішіп еліріп отырады. Қожа Шлагинтвейттен құжаттарын көрсетуді талап етеді, ол құжаттарын тек Қоқан ханына көрсете алатынын және олар Бомбейден соған арналғанын айтқанда, ыза болған қожа ашуға булығып, жатжерлікті бірден өлім жазасына бұйырады. Жаза қаланың шетінде орындалады, Шлагинтвейтті жендеттер мешіт орналасқан жаңа алаң арқылы алып өтеді. Оқиға куәгерлері, Шоқан Уәлиханов жергілікті дәстүр бойынша әйелдікке алған Қашғар қызы да шетелдіктің бойы ұзын, жергілікті киім киген, бірақ жалаңбас, шашы ұзын болғанын айтады. Ад. Шлагинтвейттің шабылған басы Уәлихан төренің бұйрығымен жазаланғандардың бас сүйегінен орнатылған пирамиданың ең төбесіне қойылған. Бұл оқиға 1857 жылдың тамыз айында болған. Арада көп уақыт өтпей жергілікті халық пен әскер Уәлихан қожаның қанышер қылықтарын көтере алмайтынын түсінеді... Уәлихан төре Қоқанға қашты, ал қытайлықтар көтеріліс жасаған халықты қайтадан билеп-төстеп, көп адамды жазалап, қаталдық танытты. Қашғарда 5 айдай болған Шоқан Уәлиханов 1859 жылы сәуірде қызықты мәліметтермен кері қайтып, 1860 жылы Петерборға келді. Ол жерде Географиялық қоғамның мүшелігіне алынып, П. П. Семеновтың жетекшілігімен Қырғыз даласы туралы жинаған мол географиялық, этнографиялық және тарихи материалдарын өңдеуге кірісті. Бұған қоса Петербор университетінен дәріс тыңдау арқылы өз мағлұматтарын толықтыруға тырысты. Француз және неміс тілдерін меңгерген Уәлиханов Орталық Азияға қатысты нәрсенің бәрінде тамаша қабілеттілік танытты. Уәлихановтың «Жоңғария очерктері», «Алтышардың жағдайы» атты тамаша мақалалары 1861 ж. жарық көрген «Императорлық орыс географиялық қоғамының жазбалары» жинағында жарияланды. Өкінішке орай, Уәлихановтың әлсіз денсаулығы Петербор ауа райын көтермеді; 1863^{*2} жылы ол еліне қайтып келуге мәжбүр болды, 1865 жылы өкпе дертінен дүние салды. Оның Қашғар сапарының соңғы беттерін 1868 жылы Қоғамның «Известиясында» барон Ф. Р. Остен-Сакен басып шығарды.

^{*2} Қате кеткен. Шоқан Петербордан өз ауылына 1861 жылдың маусым айында оралған.

Г. Н. ПОТАНИН

Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов(1835 ж. туылып, 1866 ж. қайтыс болды)*¹

Орыс ағартушыларының атына кір келтіретін жағдай – Ресейге бодан елдерден шығып, орыс мектебінде білім алған бөгде ұлт өкілдері санының өте аздығы. Осы санаулы топқа енетіндердің бірі, ең алғаш орыс жазушыларының тізіміне өз есімін енгізген кыргыз – Шоқан Уәлиханов. Ол кыргыздардың Орта жүз ханы Уәлидің немересі. Уәли ханның өлімінен кейін орыс билігі Орта жүздегі хандық билікті жойды. Уәлиханнның үлкен әйелінің отбасы тағдыр тәлкегіне түссе, керісінше, кіші әйелі Айғаным орыс әкімшілігінің көңілінен шығып, Сырымбет мекенінде оған арнап үй салынып, мешіт тұрғызылды, Құсмұрын тұтасымен оның қарауына берілді*², ал үлкен ұлы Шыңғыс Омбыдағы орыс мектебіне оқуға алынып, Шыңғыс Уәлиұлы Уәлиев деген атпен оқушылар тізіміне енді, Уәлиханов болмаған себебі кыргыздардың есіне хандық билікті салмау болса керек. Кейіннен Шыңғыс Уәлиұлы қырға оралып, маңызды қызметтер атқарды.

Шыңғыс Уәлиұлының бес ұлы болды*³, Шоқан балалардың екіншісі. Ол Шыңғыс Уәлиұлы дала округтерінің бірінде басшы болып тұрған кезде ордасы болған Құсмұрында дүниеге келді. Шыңғыс өмір бақи көшпелі тұрмыс салтын ұстанғандықтан, Шоқан балалық шағын киіз үйде өткізді. Кыргыз хандарының барлығының ұрпақтары «сұлтан» дәрежесін иеленеді және қара халықтан ақсүйектігімен ерекшеленеді. Сондықтан Шоқан шығу тегі бойынша кыргыз ақсүйектеріне жатады. Он жасына дейін ол кыргыз байбатша ұл болып өсті, яғни атқа мініп, кең далада құйғыта шапты, ересектерге еріп сұңқармен саят салып, қызметшілерін әртүрлі әуреге салды. Содан кейін ол Омбыға жіберіліп, әкесі оқыған, сол уақытта мектептен кадет корпусына ауыстырылған оқу орнына берілді. Кадетке алынғаннан кейін ол Уәлиев емес, Уәлиханов деп аталды. Бұл жерде оның ерекше қабілеті бірден танылды, Омбының білімді қоғамы дарынды кыргыз баласының пайда болғанына қызығушылық танытты, ең зиялы адамдар оған қамқорлық жасауды өз борышымыз деп санады. Оқу күндерін бала Шоқан корпус аймағында өткізді, ал мейрам күндері оны үйіне алып кетушілер табыла қалатын. Алғашында, ол мереке күндерін Қазан университетінің шығыс факультетін бітірген шенеунік Сотниковтың үйінде өткізсе, кейіннен тарих пәнінің мұғалімі поляк Гонсевскийдің отбасында, Бас штабтың офицері Померанцев² пен полковник Гутковскийдің үйінде болды. Бұлардың барлығы қаладағы ең көзі ашық, оқымысты жандар болатын, олардың ортасына түскен Шоқан тез дамып, өз жолдастарынан озып кетті, әсіресе, саяси ойлар мен әдеби жаңалықтарға жетік болды.

*1 Дәл емес, Ш. Уәлиханов 1865 ж. 10 сәуірде өзінің туысы Абылайханның ұрпағы Тезек төре ауылында қайтыс болды.

*2 Сырымбет мекені бөлімін қара.

*3 Осы басылымдағы Шыңғыстың формулярлық тізімін қара.

Мектеп басшылығы оған болашақ Орта Азия бойынша саяхатшысы ретінде қарады; Қытай еуропалықтар үшін әлі ашылмаған жұмбақ әлем болатын, оның шымылдығын көтеру еуропалық үшін керемет қызықты еді.

Омбы кадет корпусы қырғыз даласының шекарасында тұрды деп айтуға болады, оның жоғарғы қабаттағы терезелерінен Ертіс жағалауын көруге болатын, ол ұшы-қиырсыз даламен ұштасатын, соған қарап тұрып қиял Уәлихановты ғана емес, басқаларды да тылсымды алысқа, қазақ даласынан әрідегі елдерге, Тянь-Шань мен Нань-Шаньға, тиіндер патшалық ететін Тибет еліндегі Кукунор көлінің жағалауына жетелеген болар.

Мектеп қабырғасында жүріп Уәлиханов Қытайға сапар шегетін саяхатшы рөлінде дайындала бастады, сол кезде-ақ ол Паллас, Рычков, Левшин, Вельяминов-Зерновтарды және көптеген кітаптарды қайталап оқып шықты. Батыс-Сібір генерал-губернаторының штабында офицер болып қызмет еткен Шокан Уәлиханов пен Географиялық қоғамның қазіргі вице-президенті П.П. Семенов Тянь-Шаньға сапарында кездескен кезде, ол сол уақытта жасөспірімнің Омбы сияқты қиырдағы қалашықтан шықпай-ақ шығыстану саласында ұшан-теңіз білім жинап алғанына таңқалды.

Көп кешікпей жергілікті билік өкілдері жас жігіттің күш-жігерін пайдаланып қалды. Уәлихановқа Қытай қаласы Қашғарға жасырынып кіріп, Пекин үкіметінен Қашғарда орыс консулдығын ашу туралы өтініш жасауға тұра ма деген мәселені шешу үшін ондағы сауда айналымы туралы мәлімет жинап келу тапсырылды. Бұл іске ондаған жылдар Семейде тұрған Бұқаш атты қашғарлық сарт көмектесті. Бұқаш он бес жыл бұрын Қашғардан әйелімен және кішкентай Әлім атты ұлымен Семейге бір сарт көшкенін еске түсіреді, кейіннен ол Саратовқа кетіп, хабарсыз кеткен, оның қайтадан Қашғарға оралмағанын Бұқаш анық білген. Әлім қазір шамамен 17 жаста болу керек, Шокан да тура сол жаста еді. Осылайша Бұқаш керуенмен Қашғарға баратын болды да, Шоқанды Әлім деп таныстыруды ойлап тапты. Уәлиханов шашын тақырлап алғызып, тақия киді, офицер киімін тастап, бешпет киіп, Омбыдан Семейге аттанды. Уәлихановтың Қашғарға сапары сәтті аяқталды. Әлімнің туысқандары жалған Әлімге қатты қуанды, Уәлиханов Қашғарда өткерген қыс айлары оның келуіне арнап ұйымдастырылған той-думанмен өтті, оны туған-туысқан, достарына қонаққа апарып, сыйлап, қошаметтеді және ол жердегі мұсылмандар арасында орныққан дәстүрге сәйкес үйлендірді. Бұл уақытта Қашғарда Якуб бек^{*4} бастаған мұсылмандар көтерілісінен кейін Қытай билігі қайта қалпына келген болатын, Уәлиханов Қашғар алаңында Якуб бек жазалаған адамдардың басынан қаланған пирамиданы көреді, олардың ішінде неміс саяхатшысы Шлагинтвейттің де басы болуы мүмкін дері Уәлиханов кейінгі әңгімесінде. Қыстың соңында Уәлиханов Верныйға әйелін тастап,

*4 Қате кеткен. Якуб бек орнына Уәлихан төре деп оқу керек.

салт оралды; ол қызды ата-анасына қайтарған. Қашғарда дәстүр солай: уақытша келген қонақтарды үйлендіреді, бірақ әйелдерін қаладан шығармайды. Қытайлықтар Әлім болып жүрген орыс офицері екенін анықтап, қуғыншы жібереді, бірақ Уәлиханов орыс шекарасына өтіп үлгереді. Ол Қашғардан өте қызықты статистикалық және тарихи мәліметтер жинап әкелді, кейіннен оларды «Географиялық қоғам жазбаларында» «Жоңғария очерктері» мен «Алтышар» атты екі мақала етіп жариялады. Алтышар деп сарттар Шығыс Түркістанды атайды. Бұл мақалалар неміс тілінде Берлинде Эрманның Archiv'e басылды³.

Қашғардан келген соң ол Петерборға шақырылды, бірақ өкпе дерті мендеп кеткендіктен, еліне оралуға мәжбүр болды. Ташкентті жаулап алушы Черняев оны жорыққа қатысуға шақырды, Уәлиханов ұсынысты қабыл алды, бірақ Пішпек^{*5} қаласын алудағы солдаттарға рұқсат етілген тонаушылық оған жаман әсер еткені соншалық, ол Черняев отрядын тастап, Верныйға оралып, біраз уақыттан соң Қытай шекарасындағы Тезек сұлтанның ауылында дүние салды.

Шокан Уәлиханов құйрықты жұлдыз сияқты біздің әлемімізге қысқа ғана уақытта пайда болып, жарқ етіп, жоқ болып кететін ерекше тұлғаларға жатады. Ол өзінің қайталанбас қасиетімен өзімен араласқан біршама адамдардың өмірін жарқын түске бояп кетуі үшін келді. Уәлихановтың қадірін түсінген жандар көп емес, бірақ өзге жағдайда ол өте маңызды тұлғаға айналар еді. Оның жүрегі нәзік, ақылы өткір болатын. Ол әдеттегі, көз үйренген бейне емес, таңдаулы тұлға болды, алғаш көрген адамын өзіне бірден баурап алатын. Саяси көзқарасы бойынша ол шектен тыс либерал еді. Орыс ақиқатына сыни көзқараспен қарауды ол Омбыда жүргенде-ақ қалыптастырды. Онда бір-біріне туыс болып келетін екі үй Гутковский мен Капустиндердің отбасы болды, екі үйде де Уәлиханов өз адамы болып, оған туысындай жылы қарады.

Капустиндердің үйі қаладағы ең білімді адамдар жиналатын Омбы әдеби үйі іспеттес еді, мұнда Уәлиханов петрашевшіл акын Дуровпен, кейіннен шаруалардың мұң-мұқтажын жырлаушы ретінде әдеби ортаға танылған С. Я. Капустинмен, суретші Померанцевпен танысты. Әдеби талғамына келсек, оған Байрон, Гейне және өзінің табиғаты да соған жақын Лермонтов қатты ұнайтын. Уәлиханов мансапқор, ұсақ жандардың бейшара тірлігін тез байқайтын және оларды мысқылдағанды жақсы көретін. Омбыда атаққұмар Волков деген генерал болды. Уәлиханов ол туралы «Владимир» орденін алғаннан кейін ауызғы үйге кіргендер галошқа қарап, мұнда осы орденнің иегері бар екенін білу ниетімен галошына орден таспасын байлап қойды деген әңгіме құрастырды. Көңіліне ұнамаған адамдарды ол түркілерге тән қаталдықпен қатты кекететін, сондықтан Омбыда оның жаулары аз болмады. Адамның қиналғанын көрсе,

*5 Дәлірек: Әулие ата. Пішпекті Черняев емес, полковник Циммерман (1860 ж.) алған болатын. Пішпекті басып алу кезінде Шокан Петерборда болатын.

ол қатты аяйтын және оған жәрдемдесу үшін қолынан келгенін жасайтын, ал идеялық қарсыластарына бітіспес дұшпандықпен қарайтын. Бөгде адамдардың пікіріне ешқашан құлақ аспайтынын көрсетіп, тіпті өзінің филистер достарын ызаландыру үшін өзі туралы өтірік әңгімелер құрастырып, ешқашан жасамаған оңбаған әрекеттерді өзіне таңатын. «Мәңгілік алдында мұның бәрі түкке тұрғысыз» деген сөзді қалжындап жиі айтатын, бірақ бұл ой оның бойын билеп алған сияқты. Кейінгі ұрпақтың есінде қалу туралы бас қатырып қиналмайтын. Оны өмірдегі басқа марапат – қараңғылық оның кекесіндерінен қорқып, қашады деген түсінік анағұрлым қанағаттандырды.

Өзге мәдениетті ортадан шыққан нәсілдер туралы мынандай тұжырым қалыптасқан: олар еуропалық үлгіде білім алғанымен, өз ортасына оралған соң бастапқы өмір сүру қалпына түседі. Мұндай өзгерістен Уәлихановты сақтаған нәрсе: ол орыс қоғамында жүргенде, әшейін көптің бірі емес еді, ал өз даласы үшін бірінші тұлға болды. Еліне оралған соң ол тек сырт келбетін ғана қазақыландырды; ол бұқар кілемі мен ала жастықтарға аунап, бешпет және қазақы дамбал*⁶ киіп жатты, бірақ оның айналасында, кілемде француз тіліндегі Абель-Ремюза, Клапрот және Станислав Жюльеннің кітаптары жатты⁴. Ол өте еуропаланған еді, тіпті көптеген орыстармен салыстырғанда анағұрлым еуропалық еді, сондықтан еуропа рухани мәдениетінің таңбасын сыпырып тастап, көшпендіге айналу еш мүмкін емес еді.

Еуропаға деген жақындық оны халқынан алыстатпады, керісінше, сол еуропалық мәдениет оны өз халқының құлы ретінде қарауға міндеттеді. Ол қазақтарды жақсы көретінін айтатын, сонымен қоса Ресейді де жақсы көрем дейтін. «Қырғыздар мен орыс казактары шайқасқан кезде, қырғыздардың жеңісін тілеймін, – дейтін ол, – ал сібірліктер мен ресейліктер дауласқан кезде, сібірліктердің басым түскенін қалаймын. Ал Суворовтың Отан соғысы жолындағы жорықтарын оқыған сәтте, орыс солдатты француздарды жеңсе деп отырамын». Оның өз сөзімен айтқанда, кішкентайы үлкенге, ол өзінен үлкен сандыққа салынатын Ірбіт сандықшалары тәрізді, оның бір махаббаты екіншісіне, екіншісі үшіншісіне ұласып жататын.

Уәлиханов өзінің өмірлік міндеті қырғыз халқына қызмет ету, орыс билігі алдында оның мүддесін қорғау және санасының жаңаруына ықпал ету деп санайтын. Соңғы міндетті жүзеге асыру тек жанама тәсілмен мүмкін еді; ол өз халқын зерттеп, өз еңбектерін орыс тілінде жариялай алды, бірақ Уәлихановтың мінез-құлқы ғылыммен тапжылмай айналысуға сәйкес келмейтін. Ғылымға ол азиаттық-аксүйектік тұрғыда селсоқ қарады. Ал, тікелей қырғыз тілінде жазу, шығармалар басу бекер іс болды, себебі қырғыз оқырманы аз еді. Егер Уәлихановта оқи алатын қазақ қауымы болғанда, онда қазақ халқы Шоқан арқылы Лермонтов пен Гейне рухындағы қырғызша жазатын жазушыға ие болған болар еді.

*6 Қазақтың кең шалбары. Қараңыз: «Сибирская жизнь», 1903, 22 июня.

Н. М. ЯДРИНЦЕВ ШОҚАН УӘЛИХАНОВ ТУРАЛЫ ЕСТЕЛІКТЕР

Шокан Уәлихановпен мен Петерборда 1860 жылы Григорий Николаевич Потанин арқылы таныстым. Алдымен мен онымен жай кездесіп жүрдім, сонан соң оған кішкене көмек қылуға мүмкіндік туды¹. Менің онымен таныстығым Сібірде де жалғасты², ол шамамен 1865 ж.*¹ Омбы қаласынан Черняевпен бірге Түркістанға аттанып, бірақ кейін қырға, туыстарына оралып, қайтыс болады. Г.Н. Потаниннен мен Шокан Уәлиханов онымен Омбы корпусында дос болғанын білдім; 1860 жылы олардың әрқайсысы 25 жаста еді. Шокан Уәлиханов корпуста ізденімпаздық және асқан қабілеттілік танытты, ол көп оқыды және оның сүйікті авторлары Диккенс пен Теккерей болды. Бұл авторлар оған ерекше ұнады, себебі Уәлихановтың өзі керемет әзілқой болды, ол туралы төменде айтамын.

Петербургта мен Шокан Уәлихановпен Қашғар сапарынан кейін даңқы жайылған офицер ретінде кездестім. Шығыстанушылар онымен таныстықта болып, мен оның әртүрлі шығыстық қолжазбалар мен карталармен айналысып жүргенін көріп жүрдім. Дегенмен, кейінірек мен оның тапжылмай отырып еңбек ететін ғалым емес екенін, оған түркі әдебиеті саласы оңайға түсетінін байқадым, себебі ол қырғыз тілін еркін меңгерген еді. Ол қытай тілін білмеді, бірақ қытай авторларының аудармаларын қызығып оқыды. Ол өзінің біліміне күле отырып, карта ойнағанда жолы болу үшін қытайдың бір белгісін қоятыны туралы айтамын. Ол өзін іскер адам ретінде көрсетуді жақсы көретін, бірақ онысы шынайы емес. Белгілі бір уақытта ол Невскийге портфелін алып серуенге шығатын. Шынтауайтына келгенде, ол алаңсыз өмір кешті, менің байқауым бойынша, оның бойында зиялығымен қатар гвардия офицерінің кербездігі болды.

Қазақы түр және нәзік келбетіне, қысқа мұртына қарап оны әдетте кескінсіз болып

Н. М. Ядринцев

*1 Дәлірек, 1864 ж. генерал Черняевтің Ташкентке жорығы сол жылдың көктемінде ұйымдастырылды (Ядринцевтің ескертпесі).

кететін монғолдық нәсіл деп ойлау қиын, оның бет-пішіні сүйкімді әрі білімді қытайға келетін. Есесіне оның сымбатты мүсіні мен жүріс-тұрысы өте көркем еді, онда нәзіктік болатын, ал кербез қимылы оған еуропалық сибарит пен дендидің сипатын үстейтін. Осының бәрі ерекше әсер туғызатын, қысыңқылау көздері ақыл-ойға тұнып жарқырап тұратын, жіңішке еріндерінен мысқылға толы күлкі кетпейтін, бұл оған Лермонтовқа және Чайльд-Гарольдқа тән келбет үстейтін. Оның әңгімелері ылғи да ұтқырлықпен ерекшеленетін, ол өте байқампаз әрі мысқылшыл еді, бұдан оның тайпалық ерекшелігін байқауға болады (қырғыздар өте мысқылшыл халық), ал білімге ие Уәлихановтың бұл қасиеті тіптен жарқырай түсетін. Оның мысқылғы гейнелік юмор мен сатиралық сипатта еді. Біреуді кекеткен кезде түйреп жібере жаздайтын, мұндай тілі ащы адамды мен сирек кездестірдім.

Оның барлық кекесін-мысқылдары есімде жоқ және олардың барлығы белгілі сәт пен жағдайға құрылғандықтан жеткізу қиын. Есімде қалғаны, Омбыда Капустиндердің үйінде түстеніп отырғанда сәнді киінген бір франт келді. Ас үстінде Теккерей туралы әңгімені естіп, Уәлихановтан өзін сол мырзаға таныстыруды өтінді. Түскі астан кейін Уәлиханов оны Теккерейдің ілулі портретіне салтанатты түрде алып барып, оған франтты таныстырғалы тұрғанын төңірегіндегілерге маңызды түрмен айтып, түсіндірді. Сол Омбыда өресі тар, шектеулі кәрі штат генералы болатын³, бірақ өте атаққұмар жан еді. Уәлиханов үшін ол таусылмайтын келеке көзі болды. Мәселен, үйге кіріп, қонақ бөлмеде генералды көріп, оның осында екенін бірден білгенін, себебі кіреберісте орден лентасы байланған галош көргенін айтатын. Кейде Уәлиханов ойдан да қосатын, бірақ сол өтірікте көп кекесін бар болатын.

Сонымен қоса, ол ақынжанды, шығыс адамдарына тән ойқиялы ұшқыр жан еді. Ол араб өлең-жырларын жақсы көрді және өзінің ұстазы Костылецкий екеуі бірігіп оқып, сүйсінетін. Оның ой-қиялының жүйріктігін мынадан байқауға болады, ол үнемі шығыстық өлеңдерге тақырып ойлап табатын, ал достық әңгіме арасында Крестовский оны бірден жырға айналдыратын. Олардың басымы көбі жеңіл тақырыпта болғанымен, Уәлихановтың тапқырлығы мен өткірлігі сезіліп тұратын.

60-жылдары Уәлиханов орыс өмірінің қозғалысы мен жаңаруын бақылап отырды, ең жақсы журналдарды оқыды, Костоморов сүйікті профессоры еді, Уәлиханов оны тыңдау үшін университетке баратын. Тап осындай қызығушылықпен Уәлиханов Орыс географиялық қоғамында не боп жатқанын бақылап отыратын, қырғыз даласы туралы географиялық мәліметтер мен қамтамасыз етіп, қырғыздар жайлы этнографиялық зерттеулер жүргізіп, материал дайындады, т. с. с. өз мәліметтерімен көмектесетін.

Әкесі бай сұлтан болса да, Петербордағы зайырлы сән-салтанатты өмір Шоқан Уәлихановқа қымбатқа түсті. Петерборда Ш. Уәлиханов Азия департаментіне жолдамамен келген болатын. Оның Петербор-

да канша уақыт болганы есімде жок, бірақ 1862 және 1863 жылдары мен оны кездестірмедім, ол өзінің қызмет орны Омбыға кетіпті. Туыскандарының қолдауымен және олардың мақтанышына айналған ол сұлтан болып сайлауға түсуге бел буды деп естідім. Әрине одан артық адамды табу қиын еді. Ол толыққанды білім алған, зиян әдеттерден аулақ адам еді және білімі мен мәдениеті жағынан төмен тұрған қандастарына астамсып қарамайтын. Ол өзін қоршаған орыс ортасын түсінді және еуропалық өркениеттің негізінде онымен етене болуға әзір еді. Бұл оның өмірінің жаңа қағидасы еді. Осы бір ағартушы қырғыздың көзқарасы мен сезімін дәл бейнелеу үшін келесі көріністі мысалға келтіремін. Біз онымен 1863 жылы Омбыда қайта кездескенімізде, Г. Н. Потанин қатысқан Струве экспедициясынан оралған болатын.

Осы кездесуді атап өтіп, біз бір кеш жиналып отырдық. Шоқан да осы отырыста болды. Эдуард Струве қырғыздардың казактарды жек көретіні жайлы әңгіме қозғады. Кенет Уәлихановтың еріндері кекесінмен дір етіп, өзінің ең жақын досы әрі мектептес жолдасы, бұрынғы казак сотнигі Г. Н. Потанинге сондай мейірлене көз тастап, Струвенің алдына тұрып былай деді: «Мен қырғыздардың казактарды жек көрмейтініне куә келтіргім келеді. Сондықтан да қырғыз ретінде казак досымды құшамын және оған арнап тост көтерімін». Осылайша, ол Потанинді ыстық ықыласпен құшақтап сүйді.

1863 жылдары мен Сібірге, Омбыға оралған сапарларымда, Уәлихановты бірнеше рет кездестіріп, онымен достық қатынасымды үзген емеспін. Ол баяғыша сымбатты әрі өткір ойлы болатын; астанада қалыптастырған дендилік әдет-қылықтарын жоғалтпапты. Оның денсаулығы мықты емес, өкпе ауруына шалдыққаны күмәнсіз еді. Астаналық өмір мен оның қызықтары оған зиянды әсер етті. Дегенмен, ол Петерборға қайта оралмақ болатын. Бірақ, бұл жоспар жүзеге аспады. Ол туған даласына қайтты, кейіннен мен оның генерал Черняевтың жасағымен Ташкентке кеткенін естідім. Бұл жерде оның адъютант және аудармашы ретінде өсуіне көп мүмкіндік болатын. Әйтсе де, генералмен арадағы кикілжіңге байланысты Уәлиханов қырға, туыстарына оралды. Екі қайраткердің мінездері сай келмеді ме, немесе Уәлиханов Орта Азияда болатын күресті сезініп түршікті ме, ол жағы белгісіз боп қалды. Уәлиханов кейін қайтып, ауылға аттанады. Мұнда ол қырғыз қызына үйленіп, туыскандарымен бірге қырғызша өмір кешеді. Қайырымсыз өкпе ауруы бұл жерде оның өн бойын билеп, ақыры жеңіп тынады. Осылайша ол өмірден ерте кетеді.

Дарынды да, білімді өзге ұлт өкілінің еліне оралуының қайғылы жағы да бар. Өркениет пен мәдениеттің талғампаз әрі байқампаз Шоқан Уәлиханов үшін ауыр да өткір тұстары да болды. Көңілі қалған сәттерде ол тура Пушкиннің Алексосы сияқты тыныш әрі қарапайым халық арасына қайта келеді.

Астана өмірінен көпті көрген сымбатты денди джентельмен балалық шақтың алаңсыз күндеріне оралғысы келгендей қырғыз

қызына үйленеді. Қырғыздың киіз үйінде бесіктен шыққан дарынды қырғыз өмірінің соңғы сәтінде өз отанына оралып, туғандарының арасында тыныш өмір кешеді. Бұл дарынды туманың өзге өмірді, өркениетті көріп, білім алып ақыры осының бәрінен безініп келген тағдырының бір көрінісі. Бұл безінуде өзге елдің мәдениетіне сенбеу, қауіптену, өз-өзін сақтап қалуға деген ниет жатыр. Дәл осы сезімнің жетегімен Шоқан Уәлиханов туған жеріне оралса керек. Ескі орта, әдет-ғұрып, туған ел жүректен оңай кетпейді, Шоқан өзінің еліне, жеріне адал, халқын сүйетін азамат болып қала берді. Оның арманы халқын сақтай отырып, оны еуропалық біліммен сабақтастыру еді.

Көп жыл өткеннен кейін біз Шоқан Уәлихановтың бейітіне арнап ескерткіш тұрғызу жайлы сөйлесуге келген Шоканның туыстары, екі қырғыз қартты көрдік. Олардың бірі сұлтан Мұса Шорманов болатын. Бұл тілекті генерал-губернаторлардың біреуі айтса керек⁴. Жоңғарияға саяхат жасаған, География қоғамының мүшесі бұған әрине лайық болатын.

Қариялармен әңгімелесе отырып, біз қазақ даласының өкілдері – қарттардың көз жасының куәгерлері болдық. Шоқан өз ұлтының мақтанышы және сүйікті ұлы болды. Және ол естеліктерде де осылай қала бермек.

Д. және Р. МИЧЕЛЛ

**Ш. Ш. УӘЛИХАНОВ, М. И. ВЕНЮКОВ ЖӘНЕ
ӨЗГЕ ОРЫС САЯХАТШЫЛАРЫНЫҢ ОРТАЛЫҚ АЗИЯ
ТУРАЛЫ ЕҢБЕКТЕРІНІҢ АҒЫЛШЫНША
БАСЫЛЫМДАҒЫ АЛҒЫСӨЗІНІҢ
АУДАРМАСЫ**

Орта Азияның географиясы мен саяси тарихына қосылған құнды үлес Санкт-Петербурда шығатын мерзімді басылымдар болып табылады. Өкінішке орай бұл басылымдар орыс тілінде жарияланғандықтан, бізде пайдаланылмайды.

Қоқан хандығында әлі ізі суымаған саяси оқиғалармен¹ байланысты соңғы кездердегі Орта Азияға деген қызығушылықтың өсе түсуі мен Ресейде алыс жатқан аудандар туралы мәліметтің аздығы Англияда жағдайды толыққанды түсінуге мүмкіндік бермеді. Осы жай орыс тілінде жазылған ең маңызды материалдарды жинақтап, ағылшын тіліне аударуға түрткі болды. Осы томды құрайтын бірнеше бөлімдер Санкт-Петербурда жариялана салысымен жұрттың қызығушылығын тудырды, олардың авторлары Орта Азияны арнайы зерттеген танымал орыс географтары мен саяхатшылары.

Осында ұсынылған Орта Азияға жасалған саяхаттар есептерінің ішінен капитан Уәлихановтың Жоңғария мен Шығыс Түркістан жайлы жазған хабарламалары ерекше орын алады. Марко Поло мен иезуит Гоестің заманынан бері А. Шлагинтвейттен басқа бірде-бір еуропалық бұл жерлерге аяқ баспағаны бізге мәлім. Еуропалықтарға деген қорқыныш пен күдік, оның үстіне тұрғындардың діни фанатизмі

кейінгі зерттеушілер үшін бұл елді қол жетпестей қылды, ал Қашғар сапарына тәуекел еткен саяхатшының қайғылы тағдыры сонда баруға әрекет жасалса, қайталануы мүмкін екенін анық көрсетеді.

Уәлихановтың Жоңғария мен Шығыс Түркістанға сапары өте қолайлы жағдайларда жүзеге асты. Ол – әрі орыс әскерінің қызметіндегі офицер, әрі өте білімді адам. Ол – қырғыз сұлтанының ұлы және дала перзенті. Сондықтан Орта Азияның салты мен тілін жақсы меңгерген және ол Ресеймен байланысты деп ешкім күдіктенген жоқ. Ол Қашғарға дейін маргеландық көпес ретінде Қоқан керуенімен жетті. Оның Қашғар мен Шығыс Түркістанның саяси жағдайы жайлы сипаттамалары бүгінгі күнде ол елдер жайлы біздің қолымызда бар мардымсыз мәліметтерге қосылған қомақты үлес.

Ресейдің өзге хандықтармен саяси байланысы сипатталатын және Ресейдің Қырғыз даласындағы және Сырдария немесе Яксарт бойында билігінің нығаюы баяндалған бөлімдер Ресейдің Орта Азиядағы қазіргі жағдайы қандай екені туралы ағылшындарға дұрыс түсінік береді; оқырмандарға бұл әңгімелер мен сипаттамаларды жеткізе отырып, олардың авторлары географ ғалымдар болғандықтан, өз жұмыстарын қандай да бір саяси мақсат көздемей, әділ атқарғанын айту қажет.

Кеше ғана Қоқан қалалары мен қамалдарының басып алынуы, сөйтіп Түркістан атты жаңа аймақтың құрылуы ағылшын қоғамының белгілі бір бөлігінің Британдық Үндістанға қарсы дұшпандық пиғылдағы күдіктерін күшейтті. Сырдария шебінің Шығыс Сібір шебімен² қосылуы Ресейдің жер көлемін ұлғайтты, енді солар бойынша Амур өзенінен Арал теңізіндегі Яксарт сағасына дейін айқын әскери шекараны белгілеп шығуға болады. Түркістан мен Шымкентті басып алудың салдарынан болған бұл бірігу жүзеге асқанға дейін, Сырдария бойында әскери колониялар бой көрсете бастады, ол Орынборды айналып өтетін жолдан басқа, Сібірдің ең шеткі оңтүстік нүктесі саналатын Верный бекінісінің гарнизонымен ешқандай байланысы болмады.

Бұхара мен Хиуаның және Қоқанның Ресей билігінде екені еш күмән туғызбайды, уақыт өте келе оған бағынуы да ғажап емес, бірақ осы кітапты оқи отырып, қазіргі уақытта жер көлемі үлкен, ал күші шамалы, орталығы тығыз орналаспаған және саяси қайта ұйымдастырудың ұзақ та, мазасыз кезеңін бастан өткізіп жатқан империя үшін мұндай жаулап алушылықтың пайдасыз екенін байқаймыз. Британдық Үндістанға қатысты жоспарларды Каспий теңізі арқылы да, Бұхарадағы армия көмегімен де жүзеге асыруға болады. Орыс әскерлерінің Ауғанстанға басып кіруі үшін дәл осындай қашықтықты басып өтіп, теміржол мен өзен арқылы жылжитын және жақсы қаруланған британдық әскер қаупіне төтеп беруі тиіс.

Басқа жағынан алғанда, Орта Азиямен орыс саудасының дамуы мен қауіпсіздігі Англияға пайда әкелуі тиіс. Бүгінде Бұхара Ресейді мақтамен, кепкен жемістермен, өзге тауарлармен қамтамасыз етеді және олардың жарты бағасына ауыр өнеркәсіп өнімдерін, ағаш жәшіктер мен арзан мата, дәмдеуіштер алып отыр. Бұл дәмдеуіштер – Орта Азияның өздері

жоғары бағалайтын, алайда төменгі сапалы өнімдеріне сатып ала алмайтын, ағылшын өндіріс тауарларына айырбасқа ұсына алатын жалғыз тауар. Баяу үрдіспен таралып келе жатқан гүлдену Түркістан жазығына жайылған сайын, ағылшын өнеркәсіп тауарына деген сұраныс және қазіргі күні жоқтың қасы деуге болатын, оларды сатып алатын заттар тарала түспек. Дегенмен барлық саяси ой-пікірлерден тыс орыс ғалымдарының әлі белгісіз және өте қызықты ел туралы хабарлары сараптауды қажет етіп, қызу қолдауға тұрады. Кітаптағы гравюралар генерал Игнатъевтің Хиуа мен Бұхарада³ соңғы миссиясын атқару кезінде түсірілген фотосуреттер түрінде, ал қосымша карта соңғы орыс деректеріне сәйкес сызылған; кіріспе үшін Корольдік Географиялық қоғам хатшысының орынбасары марқұм Хьюм Гринфильд мырзаға алғыс айтамыз, кітапты басып шығаруда оның ғылыми көмегі өлшеусіз.

КАЗАНАМА¹

(1865 жылғы қазанамаларға қосымша)

Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов өзінің Қашғарға жасаған сапарымен танымал. Ол Орта жүз қырғыздары сұлтандарының ұрпағы, бірақ Омбыдағы Сібір кадет корпусында тәрбиеленген, 1853 жылы Сібір казактары шебіне қызметке тұрды, ал 1854 жылы Батыс Сібір генерал-губернаторының адъютанты болды. Орталық Азияның бір бөлігінің жалпы жағдайы мен сауда жолдарын анықтау үшін ол үкімет тапсырмасымен 1858 жылы Қашғарға аттанып, көптеген қиыншылықтар мен қауіп-қатерден соң 1859 жылы Верный бекінісіне оралды. Ол Адольф Шлагинтвейтті есептемегенде, Марко Полодан кейін Қашғарға сапар шеккен бірінші еуропалық болды. Ол А. Шлагинтвейттің өлімі жайлы нақты мәліметтер жинап әкелді. «Жоңғария очерктері» мен «Қытайдың Нань-Лу провинциясының алты үлкен шығыс қаласының жағдайы туралы» (Имп. Орыс геог. қоғамының жазбалары, 1861 ж.) еңбектері оның осы саяхаттан алып келген маңызы зор, әсіресе, этнографиялық материалдарды түгел қамти алмайды. Саяхаттан кейін өмір сүрген Петербордың ауа райы өкпе ауруының себепкері болды, ол ем іздеп туған даласына оралғанымен, 31 жасында дүниеден өтті*¹

Аударманы жасаған В. Н. Настич

*¹ Шоқан 30 жасында дүние салды. Құрастырушының ескертпесі.

Ш. Ш. УӘЛИХАНОВТЫҢ ЕҢБЕКТЕРІ

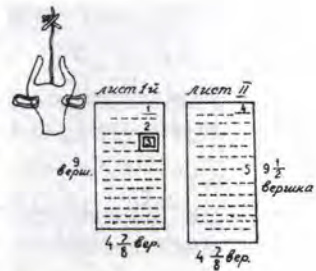
ПРОФЕССОР Н. И. БЕРЕЗИННЫҢ «ХАН ЖАРЛЫҚТАРЫ» [КІТАБЫНА ЕСКЕРТПЕЛЕР]

**I. Тоқтамыс ханның Ягайлоға
жазған жарлығы, Қазан, 1850.**

Бұл жарлық бір кездері Краков қазыналық мұрағаты қағаздарының арасында болып, поляк тарихшысы Нарушевичтің¹ қолына түседі. Оны 1834 [жылы] князь М. А. Оболенский² Сыртқы істер министрлігінің бас мұрағатынан тауып, 1850 жылы түпнұсқаның дәл көшірмесін жасап (fac-simile), шығыстанушы ғалымдар Френ³, Шмидт⁴, Ковалевский⁵, Казембек⁶ және Гаммер⁷ жасаған ескертпелермен Қазанда басып шығарды. Осы басылымға грамотамен бірге табылған орысша аударманың көшірмесі мен Казембек жасаған араб тіліндегі транскрипциясы қоса берілген. Тоқтамыстың жарлығы һижраның 795 [жылы], раджаб⁸ айының 8-і күні, яғни милади бойынша 1392–1393 жылы жазылған.

Жарлық жылтыр қағаздың екі бетіне жазылған, оның біріншісі 9 вершок⁹, келесісі 9½ вершок, екі қағаздың да ені 4⅞ вершок. Екеуінде де бұқаның басы түріндегі тамға бар.

Жарлық көне түркі тілінде ұйғыр жазуымен жазылған. №1 деп белгіленген бірінші жол алтынмен жазылған. Казембек мырза «Тоқтамыс менің сөзім», ал Березин мырза «Тоқтамыстың сөзі» деп оқыса, түпнұсқада: Банзаровтың¹⁰ моңғолша транскрипциясы және Казембек пен Березиннің арабша транскрипциясы бойынша біріншісінде توقتامیش سوزم, екіншісі бойынша توختامیش سوزوم, екінші жолда араб тілінде куфалық жазумен алтын сиямен басылған мөрде Григорьевтің¹¹ оқуы бойынша ортасында السلطان العادل توقتاماش, яғни, әділетті сұлтан Тоқтамыс және айнала لا إله إلا الله الرحمن الرحيم, لا إله إلا الله. Рахымды Құдай атымен және т.б. Гаммер былайша аударды: Le sultan, le juste Toktamisch; au nom de Dieu le clement et etc. және لا إله إلا الله сөзінен кейін - Dieu est le maitre de l'Empire. Соңғы сөйлем,

Тоқтамыс хан
Ягайлоға

шамасы сұлтанның ұраны болса керек, себебі оның тиын ақшаларында да кездеседі деп көрсетеді.

Салыстыру үшін Казембек пен Березиннің транскрипциясын келтіремін.

Березин

Қазембек

توختامیش سوزوم
ياغايله اغا

توختامیش سوزم
ياغايله خان

اولوغ اورنغا اولستورغان
يركاي ين انكلاتو قوتلو بوغا
اسان باشلى ايلچى لار ايتوك
ايردى سن داغى كلچينك نى
بىزكا ايىننك اردى بورونغو
يىل بىكولات خوجامدىن باشلى
بىر نچه اوغلان لار بىكىش
توردوچاق بردى داود باشلى
بىكلار ادكو اتلى كيشى نى
تىمركا الدىردىن چىقاروب
ايىمش لار اول تىل بىيل اكلدى
اردى الارينىك ال كونكول
بىل اتىل اينىب ايل غارى
قىغان يدا كلكان دا انكلاب
يىغىلىب سانچىش ماغا تورغان
دا اول يمان كشى لار بورون
تىبركان دن ايل تاربىب اول
ايش داغى اول چاقلى بولغان
يركاي ى اول اردى تكرى
بىزنى يارليغاب دوشمان لوق
// قىلغان بىكولات خوجامدىن
بىكىش توردوچاق بىردى داود
باشلى اوغلان لار بىكلارنى
مونغانال دى امدى بو يركانو
انكلاتو اسان توولوخوجا باشلى
ايلچلارنى ايتتوك امدى داغى
بولسا بىزكا باقار ايل لارنىنك
چىقىش لارىن چىقاروب بارغان
ايلچىلاركا بىر كىل خزىنه غا
تكورس ون لار بس [بورونغو

اولوغ اورداغه اولتورغان
ايركانين انكلاتو قوتلو بوغا
اسن [حسن] باشلى ايلچىلار
يورتوب ايردق سان داخى
كىلچينك نى بىزكا يوروب
ايردن [ايردنك] بورونغو يىل
بىكولات خوجه مادىن باشلى
بىرانچه اوغلان لار بىكىش
توردوچاق بردى داوود باشلى
بىكلار ايتوكو اتلى كيشى نى
تىمركا ابلدردىب چاغرىب
ايرمش لار اول تىل برله كلدى
ايردى الارنىك الاكونكول بىله
تىل اينىب ايلقارى كىچكانىده
كىلكانده انكلاب يىغىلىب
ساچىشماغه تورغاندا اول يامان
كشى لار يوروب تابار اكاندان
ايل تارباب اول ايش داخى اول
چاقلى بولغان ايركانى اول
ايردى تكرى بىزنى يارلاغاب
توشمان لىق قىلغان بىكولات
خوجا مادىن بىكىش توردوچاق
بىردى داوود باشلى اوغلانلار
بىكلارنى موغا قىلدى اىمدى
بو ايركايى انكلاتو اسن تولو
خوجه باشلى ايلچىلارنى يور
يدىب اىمدى داخى بىلسه بىز
كا باقار ايل لارنىنك چاخىش
لارىن چىقاروب بارغان ايلچىلار
كا بىر كىل قاسىن خان تكور

سونلار باخا بورونغو يوز دنليک
 بازيرکان اورتاقلارينک داخی
 يوروش سينلار اولوق اولوس
 نينک دوروس باخا داخی ياخشى
 سى اور بولغان ديب ايلتدک
 ايسن ليک يرليق توووق دینگان
 ايل تاريخ يتى يوز توقسان
 بيش ده راجاب ابي نينک
 سيکزينکى ده اوردو دان ده
 ايردکده ديد کتميش .
 يوسونجا بيزيرکان اورتاق لار
 ينک داغى يوروش [سونلار
 اولوغ اولوس نينک توروس ونگا
 داغى ياخشى سى اول بولغاي
 تيب التون نيشان ليک توتوق
 نغغو ييل تاريخ ييتى يوز
 دوقسان بيشى دا رجب اى
 نينک سيکزينکى دا اوردو دان دا
 ارورداب يتکولميش .

О. М. Ковалевский мен Н. А. Полевой¹² бойынша жарлык 1392¹³ жылы Токтамыс Темірдің қысымымен тақтан айырылып, Донға қашып бара жатқан кезде жазылған.

Токтамыстың поляк короліне арнаған сөзі

Ведомо даем нашему бра (ту) аж есмь сел на столе великого царства. Коли есмь первое сел на царском столе, тогда есмь послал был к вам Асана и Котлубугу¹⁴ вам дать ведание и наши поели нашли ва(с) под городом, под Троки¹⁵ стоячи вы па послали е есте к нам посла вашего Литвина на имя Невоиста Оу другом пак лете стала межи на замаятия наш племеньни (к) Бекбулат и Хожа Медин¹⁶ бучинился нам ворог и оуста на на (с) и еще к тым Бекгич и Турдучак Берди Давыд Тикня¹⁷ головнии мои были слуги и тии стали нам ворог и оу мене служаче и почали коромолити на мене послалися одного на имя Идикгия до Аксак Темира¹⁸ на мене лиго мысляче. По тых посланию по Идикгиеву посольству вышел на мене Акс а к-Т е ми рь Железная нога от Чорного Песка¹⁹. Тогда Аксак пришел так тайно на нас аже не было нам никакое вести а ни слова алиж озрели есмо его оу нашей державе Мы па не успели есмо и спрятавсее силы и а ш е е только ш т о около на наш двор есть и с тыми стали есмо против того Аксака. Тыи исныи Бекбулат наш ворог нас выдал и побегл о нас. Коли той лихии Бекбула[т] побегл тогда вси люди вся рать на бег повернулись. То дело потом стало. Бог нас пожаловал опя[ть] наши неприятели ворози дал нам всих оу наши руки. Мы их сказнили так что опять не будут нам пакостити. Ныне послал есмь к вам слуги наши Асана и Тулу-Очжю²⁰ то поведати вам нашему брату абы то ведали вы што межи тьоее земле суть княния волости давали выход Белой Орде то нам наше дайте, а што будеть ваше державы под нами а мы за то не стоим вам ищите своего а мы вам дамо. А еще что было межи нас как здавна гостем путь чист и вашим и нашим торговцам. Без приим без пакости всякому члвку и чорным людем промьел. На то все послали есмо сей наш ярлык и с нашею печатью золотою, абы то крепко было. А той ярлык писан оу Орде на устьи Дону курячьего лета а месяца иричепа²¹. Как отцьнаш, какотци ваши были заодно, послы сылалы межи собою, а мы также хочем с вами быти. Аже будет ва(м) надобе помочь на кого ворога вашего, яз сам есмь готов за того тебе на помочь

жүдеу, اوسال كسى – осал кісі; нашар, сенімсіз адам; اوسال ایشلامك – ұқыпсыз, нашар істеу.
رينجتمك (бет 48, №62) – ренжіту, қайғырту, өкпелету.
ارينه (бет 49, №63) – қырғыздарда ارينه, яғни: әрине, ارينه سولای – әрине солай.

Саадат Гирейдің³¹ II жарлығы

يولوچى (бет 51, №45) автордың түсіндіруі бойынша: бір нәрсеге жұмсалған кез келген адам. yolochy қырғыздарда – кез-келген жолаушы немесе саяхатшы.

79№) تىق، ايتق، قوجوق жалқы есімдер қырғыздарда казір де бар.

اقتاچى على بى (бет 54, № 99) Шора туралы қырғыз жырында (тама Шора батыр) Ақташы Әли би бар, ол кейде اقتاچىنىك على – ақташының Әли биі деп аталады. Жыр бойынша, бұл Әли би, поэмада Орал не Сарайшық ноғайларының ақташы руының басшысы, оның руын поэма қаһарманы, Кіші жүз тама руының қырғызы, Нарықтың ұлы, батыр Шора шауып алады. Шора – Көшімнің және Қазанды басып алған заманында болды. Орыстардың Қазанды алмақ ниетін естіп, Шора құлауға жақын патшалыққа көмекке аттанады, жолай Естек ханы (қырғыздар башқұрттарды естек немесе өстек³² деп атайды) Көшімге қонақ болады және Қазанға 12 шақырым жетпей жебесін тартады. Ол үрейлі ысқырығымен орыстарды шошытып, мұсылмандарға қайсақ батыры жақындағанын білдірді.

اوند³⁴ – سبا – қымыз толы үлкен мес

اركه [ерке] – моңғолша билік, күш; қырғыздарда жақсы көргендіктен билік етуге ерік берілген адам. Сүйікті балаларын ерке дейді.

توساميش – бұйрық, [басқару, жүргізу].

Шыңғыс хан Ван ханның³² өкіл баласы болды [өкіл бала немесе өкіл құда]. Рашид ад-Диннің³³ жазуынша, хорлас тайпасынан шыққан Эке Бисур يکه بيسور жас кезінде Шыңғыс ханмен дос болған بقا خونى (Березиннің оқуы бойынша багаин хони).

Рашид ад-Дин ұйғырлар мен көптеген басқа тайпалар Туку ханды توكوخان құрметтеп, есте сақтаған, ол ертеде ұлы билеуші Қозы көрпештікі болған, аңызға карағанда, ағаштан туған деп жазады. Найман хандарының бірі Инак хан еке³⁵ оның құрметіне Туку хан есімін алған.

³² Қырғыздардың барлық аңыз-әңгімелерінде Көшім қазақтың емес, башқұрттың ханы деп аталады (Уалихановтың ескертпесі).

³⁴ Саба – қымыз дайындалатын ыдыс.

³⁵ Бұлардың жанында, жолдың шетінде Уалиханов қолымен былай деп берілген: اكه، اقا بوقا – бұқа, аға, еке ежелгі тайпа көсемдерінің лауазымдары; одан төменірек: فوجين بیکен, бикен.

III. Уәлихановтың Хан Жарлықтары мәтінімен жұмысы
(Автограф)

Цецен сажан, сжанк, баһадүр, бұйрық мерген, бақсы, текин тикин атақтар. Хан, Гурхан, ван, гован, нойон, тайшы және беклауазымдар.

Хулагулар³⁴ тұсында билікке келген сунит бектерінің бірінің есімі ларинка ибжи кент ларинк ик ик дароғе беклеринка мектеби и مدرس ларинге қазы и محتسب ларинге мешايخ صوفي لارينге امام و مؤذن لارينге كمى جى و كوبرجى لارينге قوشچى بارسجى لارينге اعمال متصرف لارينге ديوان بىتكاجى لارينге يورور اشار يولجى بولاوجيلارينге كوب ايلكا بارجا توزنجا بلكا بلكان لار كا بو كاويل ويساويل لارينге قيوما ايش اوزره تورغانلارغا بان بو يرليغ بليغ سعادت تيليغ خاقانى و توقيع رفع عظمت ترصغ ممالك جهان بانى حكى اولدركى اوشبو دارنده فرمان همايون مثال بتمثال فرخنده فال دولت منوال اقتوت الامثال و الاقران تابغان احمد بى ينك على پاشا اولان برله دعوالو و نزاعلو بولغان يرلرى اوزرينه يرليغ شريف واجب التشریف موجبجه قنوة العلماء المتور عين و افضل الفضلاء المتشر عين مولانا محمود دام || و زاد فضاله و اروب بحسب الشرع كوروب سيزوب الله سجل صورتى و يروب حدود اربعة سى بو در ذكر اولنور قره صودن صورت و يريلوب قبله طرفى مونكال باى ينك قره اغاچ و طرفى شرقى على پاشا اوغلان و طرفى غربى ارقا يولينه منتهى طرفى شمالى عبد السلام بى يرينه منتهى بو حدود برله محدود بولغان يرلرينه و مزبور منلا محمولك سجلائينه كوره و سيزوغي موجبجه بزدن داغى ال نشالينغ و كوك مهريغ نامه يرليغ اوتول قيلول ات تارتوب دولت اشكمز دين اتى اوزوب دخى اول حدود ايله ذكر اولان يرلرى انعام و سيور غال و ايديوب قولينه بو ال نشالينغ و كوك مهريغ بو ملك نامه نى و يرديم و بيوردم كه بعد اليوم مزبور احمد بى اول يرلركا متصرف بولغاننده كيم كيمرسه دخل و تعارض ايلميه لر الوغ كيجك سلطانلر بولسونلار و اوغلانلر بى لر بولسونلر و اوزكه يصاويل قوللريمز بولسونلر دخل و تعارض ايلميه لر رنجيده ورميده بو جانب خاقانمزدن سيور غال و عنايت اولنمش در الار بلكاى لر وجه من الوجوه و سبب من الاسباب و نوغ من الاتواع مانع و دافع و منازع اولميه لر دخل و تعارض ايلياتلرى حاكم الوقت اولانلر منغ و دفع قيلغاي لار انج كوكل برله تيغ اولتوروب بزكا و بزيالوم روغ اوروغلريمزغه دعا و القيش ارتوره تورغايلار ديو قولينه طوته تورورغه (يوزوك نشالينغ يرليغ ويريلدي محررا شهر محرم الحرام سنة 977 (قره صو

Монғол ханы Кабул хан قبل інісінің әйелі ауырғанда, татар шаманы шақырылады. Наукас қайтыс болған кезде оның туыстары шаманды өлтірген.

Бай сөзі – өте көне түркі атауы. Тұңғыш ұйғыр билеушісі Мөңкебай болды. Р[ашид ад-Диннің] замандасының бірі, ұйғыр бегі айғур бай [Ұйғырбай] деп аталған.

Идикут ұйғырлары Б[ерезин] мырзаға қарағанда, шамасы, жақсы білсе керек.

арغمجي және انغرجاق арғамшы атауы Березин мырза ойлағандай бас ию және сыйлық деген мағына бермейді, дала жауынгеріне өте қажет ер немесе арқан деген сөз.

Шусын – [тура мағынасында] сусын.

арба – اولاغ

«Алтын» деген сипатты монғолдар ұлылықты, күштілікті, байлық-дәулетті көрсету үшін көп қолданған. [Мысалы: Алтан хан³⁵] – алтын хан, алтан дептер – алтын кітап, алтын бет – التون جوز.

Дәулет Гирей³⁶ ханның жарлығы³⁷

اولوغ اولوس ينك او[ن] ك قول ينك و سول قول ينك || تومان مينك يوز اون بلكان اوغلانلر بى لرينكا ايجى كنت لرينك و شهر لرينك دارو غه بكلرينكا مکتى و مدرس لرينغه قاضى و محتسب لارينغه مشايخ صوفي لارينغه امام و مؤذن لارينغه كمى جى و كوبرجى لارينغه قوشچى بارسجى لارينغه اعمال متصرف لارينغه ديوان بىتكاجى لارينغه يورور اشار يولجى بولاوجيلارينغه كوب ايلكا بارجا توزنجا بلكا بلكان لار كا بو كاويل ويساويل لارينغه قيوما ايش اوزره تورغانلارغا بان بو يرليغ بليغ سعادت تيليغ خاقانى و توقيع رفع عظمت ترصغ ممالك جهان بانى حكى اولدركى اوشبو دارنده فرمان همايون مثال بتمثال فرخنده فال دولت منوال اقتوت الامثال و الاقران تابغان احمد بى ينك على پاشا اولان برله دعوالو و نزاعلو بولغان يرلرى اوزرينه يرليغ شريف واجب التشریف موجبجه قنوة العلماء المتور عين و افضل الفضلاء المتشر عين مولانا محمود دام || و زاد فضاله و اروب بحسب الشرع كوروب سيزوب الله سجل صورتى و يروب حدود اربعة سى بو در ذكر اولنور قره صودن صورت و يريلوب قبله طرفى مونكال باى ينك قره اغاچ و طرفى شرقى على پاشا اوغلان و طرفى غربى ارقا يولينه منتهى طرفى شمالى عبد السلام بى يرينه منتهى بو حدود برله محدود بولغان يرلرينه و مزبور منلا محمولك سجلائينه كوره و سيزوغي موجبجه بزدن داغى ال نشالينغ و كوك مهريغ نامه يرليغ اوتول قيلول ات تارتوب دولت اشكمز دين اتى اوزوب دخى اول حدود ايله ذكر اولان يرلرى انعام و سيور غال و ايديوب قولينه بو ال نشالينغ و كوك مهريغ بو ملك نامه نى و يرديم و بيوردم كه بعد اليوم مزبور احمد بى اول يرلركا متصرف بولغاننده كيم كيمرسه دخل و تعارض ايلميه لر الوغ كيجك سلطانلر بولسونلار و اوغلانلر بى لر بولسونلر و اوزكه يصاويل قوللريمز بولسونلر دخل و تعارض ايلميه لر رنجيده ورميده بو جانب خاقانمزدن سيور غال و عنايت اولنمش در الار بلكاى لر وجه من الوجوه و سبب من الاسباب و نوغ من الاتواع مانع و دافع و منازع اولميه لر دخل و تعارض ايلياتلرى حاكم الوقت اولانلر منغ و دفع قيلغاي لار انج كوكل برله تيغ اولتوروب بزكا و بزيالوم روغ اوروغلريمزغه دعا و القيش ارتوره تورغايلار ديو قولينه طوته تورورغه (يوزوك نشالينغ يرليغ ويريلدي محررا شهر محرم الحرام سنة 977 (قره صو

Дәулет Гирей ханның сөзі *6

Ұлы ұлыстың оң және сол қолының түменбасы, мыңбасы, жүзбасы, онбасы ұландар³⁸ мен билерге³⁹ ішкі кенттер мен қалалардың даруғабектерінің⁴⁰ барлығына мүфти, тәлімгерлер, қазылар және есепшілерге⁴¹ сопы-машайықтарға, молдалар мен азаншыларға⁴² қайықшылар мен көпіршілерге, хатшыларға, жолаушылар мен саяхатшылар, көп елге⁷, барша білгі білгендерге бақауылдар⁴³ мен жасауылдар және бұған қатысы бар басқа да жұртшылыққа. Осы бұйрық әлемнің ұлы билеушісі хан жарлығы:

Тайған руының Ахмет биі мен Әли Паша ұланның арасындағы жер үшін ұзаққа созылған талас-тартыстың нәтижесінде, қасиетті және орындауға міндетті саналатын жарлық бойынша шарифат заңының білгірі, ғалым Маулана Махмуд (даңқы арта берсін) жіберілді. Ол барлығын заң бойынша қарап, сызбаны дайындап, өзі жасаған актінінің көшірмесін (Тайған Ахмет бидің) қолына берді. Қарасуда жасалған сызба бойынша шекара былай белгіленеді: оңтүстікте – Мұнал байға қарасты Қара ағаш, шығыста – Әли Пашан ұланның жерлері, батыста – дала жолы (Арқа аюлы), ал солтүстік шекара Әбу Саям бидің⁴⁴ жерлерімен шектеледі.

Белгілі молда Махмудтың сызбасы мен дәйегіне сүйеніп, (Тайған Ахмет) бір жылқы тарту етіп, бізден жоғарыда белгіленіп өткен жерге қатысты қызыл белгі мен көк мөрі бар жарлық сұрады. Ол берген жылқыны ризалықпен ала отырып, оған сый көрсетіп және жоғарыда белгіленген жерлерді беріп, оның қолына қызыл белгісі мен көк мөрі бар патша жарлығын ұстатып мынадай бұйрық бердім: алдағы уақытта үлкен және кіші сұлтандар, ұландар мен билер және т.б. осы жерді иеленушісі Ахмет биге күш көрсетіп, зорлық жасаушы болмасын. Оған біздің ханның мейірімі түскендіктен, жасауылдар мен біздің басқа да қызметшілеріміз оны шеттетіп мазасын алмайды. Қандай сылтаумен болсын, негізбен болсын, қандай да бір жолмен болсын онымен дауласып, ренжітуге рұқсат жоқ.

Оны ренжітіп, қоқан лоқы көрсеткендер болатын болса, жергілікті әкімдер оны тоқтатып, тыйым салуы керек.

Ол тыныш отырып, ақ жүрекпен бізге және біздің ұрпақтарымызға дұға қылып, бата жасасын. Осылайша, мөр басылған хан жарлығы қолына берілді.

977 жылдың жазында қасиетті Мухаррам⁴⁵ айында жазылды.

Қарасу⁴⁶

*6 ААН, Ф.23, Оп.1, Д.11, ЛЛ. 55,57-57 об.

*7 Яғни, саны көп

ҚОЗЫ КӨРПЕШ – БАЯН СҰЛҰ

(Құсұрын тізімі)

Жоғартынан көрінген сары ноғай
Еділ суға таласқан бұ не тоғай?
«Қозы Көрпеш» дегенің біраз өлен,
Ептеп айтқан кісіге тым-ақ оңай.

Жігіттер, кісіге*¹ сөзді кен етелік,
Жер ортасы жекенді*² белгі етелік.
Жақсының аруағы қалмай ма екен,
Қозы Көрпеш, Баянды тебіретелік.

Еділ-Жайық бойында жолдас болды,
Бірін-бірі екі бай танымайды.
Ат сұрамақ бұрынғыдан қалды дейді,
Сарыбай Қарабайға кімсің? – дейді.

Қарабай мен Сарыбай аңға келді,
Алдынан буаз марал душар болды.
Екеуі бір-бірінен өтінгенде,
Сарыбай атайын деп тұра келді.

Қарабай, Сарыбайменен аңға шыққан,
Екеуінің дәуірлеп даңқы шыққан.
Екі бай қосылған соң, келе жатса,
Алдынан буаз марал тұра қашқан.

Жақсы, жаман болмағы құдайдан-ды,
Бір бұлт жауайын деп шыр айналды.
Алдына буаз марал келгеннен соң,
Атқалы Қарабай мылтықпенен оңтайланды.

Мекен іздеп, жігіттер, кел кетелік,
Ортасында Көктөбе белгі етелік.
Азаматтар, ерінбей тыңдасаңыз,
Қозы Көрпеш, Баянды тебіретелік,

Қыл-көпірден*³ адамдар жүрер еміс,
Әмме жанды сиратқа*⁴ айдар еміс.

*¹ Кісіге сөз – жасырын сыр, құпия сөз

*² Жекен – копалы көлдер жағасында не қарасу маңайында шығатын жойқын әдемі кара қамыс. Мұның сабағы жай қамыстан бүтіндей жұмсақ келеді. Жекен – халық әдебиетінде жиі кездесетін, дала ландшафтын суреттейтін бейне.

*³ Қыл көпір – мұсылмандық бойынша о дүниеде (қиямет күні) жазалы адамдарды өткізетін көпір.

Тындай тұрған ерінбей ерлер болсаң,
Ерте заман бір, екі бай болған*⁴ еміс.
Сол екі байдың жайлауы Түмен еміс,
Киікті атып аң етін жеген еміс.
Екі байды сұрасаңыз, азаматтар,
Қарабай мен Сарыбай деген еміс.

Бай да болса көңілі тар секілді,
Тәңірі берген дәулеті бар секілді.
Малды беріп құдайым басты бермей,
Бір шыбындай перзентке зар секілді.

Қарабай мен Сарыбай аңға шықты,
Екі байдың мергендігі, даңқы шықты.
Екеуінің зайыбы күмәнді екен,
Ғайып жерден алдынан аң қашыпты.

Қарабай мен Сарыбай аңға барған,
Буаз марал алдынан душар болған.
Атамын деп Қарабай оғын салып,
Үйімде зайыбым буаз деп атпай қалған.

Көксеңгірден*⁶ екі бай бөкен тосқан,
Буаз марал алдынан душарласқан.
Буаз марал алдынан душарласып,
Атпаймын деп Қарабай қайта қашқан.

Жасағанның қазынасы көпті дейді,
Киік атып, аң етін жепті дейді.
- Буаз марал алдыңнан душарласты,
Неге атпадың Қарабай? – депті дейді.

- Жата-жата үйімде ішім пысты,
Жігітке көп қылдық мұндай істі.
Атамын деп үйімнен шығып едім,
Атар жерде көңіліме бір қиял түсті.

- Мергендікті қоймадық тамам дейді,
Душар келді бір марал саған дейді.
Душар келген маралды атпай қалып,
Қиялынды айтсаңшы маған дейді.

*⁴ Сират – арабша қыл көпір.

*⁵ Ұйқасты бұзып тұрған кейбір сөздер орнына келтірілді.

*⁶ Көксеңгір, Аксенгір, Қарасенгір дейтін жер аттары Арқада бірнеше жерде кездеседі, оның ішінде Ереймен тауының адында, Сілеті өзенінің бойында. Мына Көксеңгір Аякөз өзені бойында Жорға, Жауыр тауларына жакын Көксеңгір болуы тиіс.

- Әлде қалай болады заман дейді,
Буаз марал атпағым қалай дейді.
Менің зайыбым үйімде күмәнді еді,
Сол еске түскен соң атпағым обал дейді.

- Талай қызық көрерміз аман болса,
Мергендікті қоярмыз жаман болса,
Құда болар меніменен бар ма жайың?
Құдай перзент көрсетер заман болса.

Мұнан былай көрінген қарағайың,
Қолыңдағы балтаның сабы қайың.
Үйіндегі қатыны буаз еді,
Бұл маралды атпай тұр, Сарыбайым.

- Өзен судың бойында саға дейді,
Бұл тілінді алайын аға дейді.
Менің-дағы қатыным буаз еді,
Бұл маралды атпайын, баба, дейді.

Екеуіміз бір-бірімізді сыналық-ты,
Қатынның буаздығын сұралық-ты.
Сіздің қатын біздің қатынмен буаз екен,
Екеуіміз бір құдайға жылалықты.

Ерөннің*⁷ үстіндегі сеңді дейді,
Құдайдың көрсеткені жөнді дейді.
Анда жүріп а, баба, жолдас болдық,
Тамыр болсақ қайтеді енді дейді.

Екеуімізді таптырған анамыз да,
Бір құдай барша жанға панамыз да.
Сіздің қатын біздің қатынмен буаз екен,
Дос та, тамыр қылалық баламызды.

Қыз болса қырық жеті болар дейді,
Шырағымыз бір құдайдың құлы дейді.
Екеуімізден екі қыз туар болса,
Бір елге берелік мұны дейді.

Қарабай енді сонда күлді дейді,
Құдайдың көрсеткені жөнді дейді.
Екеуімізден екі ұл туар болса,
Ақиреттік*⁸ дос болсын енді дейді.

*⁷ Ерөн – қазір ұмытылған Ереймен тауы сияқты бір таудың аты. Сең – тау басындағы көк толқын, қауырт мұз, сеңгір қия тас.

*⁸ Мәңгілік, не замандық.

Екеуіміздің шешеміз ана дейді,
 Үстімізде бір құдайым пана дейді.
 Біреуі ұл, бірі қыз туар болса,
 Құдай қосса, біз қосалық және дейді.

Аттан түсіп, сол маралды алмай қалды,
 Оңай айтқан сол сөзді құдекең^{*9} [қабыл] алды.
 Торсықтағы малтаны шайып ішіп,
 Іште жатқан балаға бата қылды.

* * * * *

Жиырмада жасым бар, жылым тауық,
 Екі бай құда болып, қылды сауық.
 Алыстан кім екенін танымаймын,
 Бір адам елден шықты, қатты шауып.

Қарабай, Сарыбаймен аңға желген,
 Бір адам шыбын болып үйден келген,
 Ол адам келді-дағы үндемеді,
 - Неге асығып жүріпсің, жаным, деген?

- Үйіндегі мал-жаның аман дейді,
 Қуантқалы келіп едім Қарабайды.
 Қыз тапты қатыныңыз бүгінгі күн,
 Сүйіншіге шапқылап келдім, - дейді.

Қарабай мен Сарыбай бата оқыған,
 Бата оқыған жерінде қате оқыған.
 Қосқанының белгісі сол емес пе,
 Түсе қалып сол жерде жата оқыған.

Жиын қылып Қарабай бие сойған,
 Бір биенің етіне жұрты тойған.
 Қарабайдың зайыбы қыз тауыпты,
 Баян сұлу болсын деп атын қойған.

Аякөздің бойынан ел ауыпты,
 Қылады екен Сарыбай бек қауіпті,
 Үш күндейін толғатып азаматтар,
 Сарыбайдың зайыбы ұл тауыпты.

- Сарыбай қайсы жаққа кетті дейді,
 Бір тазша сүйінші тілеймін депті дейді.

^{*9} Құдакең (қабыл) алды – анттасқан құдасы қабыл алды.

Елден бұрын сүйінші тілеймін деп,
Сарыбайдың алдына кепті дейді.

Қарабай мен Сарыбай аңға желген,
Бір адам тұра шауып елден келген.
Шауып келген кісі кім болады деп,
Сарыбай мен Қарабай тура жүрген.

Сарыбайдың дәулеті шеннен асқан,
Шапқан кісі бұларға жақындасқан.
Сол кісінің кім екенін сұрайын деп,
Сарыбай оған таман қадам басқан.

- Аман ба екен үйдегі малым дейді,
Мұнша асығып, қай жаққа барасың, залым, дейді.
Атың арып, өзің сондай болдырыпсың,
Не жаймен жүріпсің, тазшам, дейді.

- Жол болсын деп сұрайсыз ба бізден дейді.
Келгенімді білдіңіз бе, мырзам, дейді.
Қатыныңыз бүгінгі күн бір ұл тапты,
Сүйінші сұрай кеп тұрмын сізден дейді.

Жаңа жақсы болды ғой көңілім дейді,
Үшбу*¹⁰ сөзің көңіліме мәлім дейді.
Ондай атты күн туса, жаным тазша,
Төрт түлік мал берейін саған дейді.

Адамдардың таразысы теңде дейді,
Патшалардың алдары кеңде дейді.
Біреуі ұл да, біреуі қыз болыпты,
Қозы Көрпеш, Баян деп ат қойды дейді.

Екі бай бір-біріне қадам қойды,
Қатыны ұл тапқан соң көңілі тойды.
Біреуі ұл, біреуі қыз болғаннан соң,
Екі мырза елге таман жарыс қойды.

Қарабай Сарыбаймен желген екен,
Марал қағып бір тауға келген екен.
Қарабай мен Сарыбай жарысқанда,
Сарыбай елге жетпей жығылып өлген екен.
Қарабайдың мінгені ақтанкер-ді,
Жол үстінде өліп қалған қайран ер-ді.

*¹⁰ Үшбу – осы мына, бұл.

- Қасындағы жолдасың жығылды-ай деп,
Шауып барып Қарабайға хабар берді.

Қарабай келе жатып бір қара көрді,
Өліп жатқан жан жолдасын жаңа көрді.
Өліп қалған кісіні нетейін деп,
Елге қарап Қарабай жүре берді.

Қарабай қартайғанша бой бойлайды,
Жер жүзіне сыймаған мал айдайды.
Жетім ұлға қызымды бермеймін деп,
Өз үйіне келген соң ой ойлайды.

Сарттар сауыр басады талқыменен,
Ерге жабдық жарасар нарқыменен.
Жетім ұлға қызымды бермеймін деп,
Қарабай көшіп кетті халқыменен.

Өлеңімнің басы еді Ғабділбашар*¹¹,
Құдайым қуат берсе, жолымды ашар.
Қарабайдың елдері көшкенінде,
Қозы Көрпеш бала еді жалғыз жасар.

Сарыбайды, жігіттер, құдай алды,
Ақырзаманды құдайым бұлай салды.
Көше қашып Қарабай кеткен екен,
Жесір қатын, жетім ұл білмей қалды.

Тамам молла жиылып оқыр хатым*¹²,
Жеткізіпті Сарыбай жұртқа датын.
Сарыбайдың қатыны ұл тапқан соң,
Қозы Көрпеш қойыпты оның атын.

Сол екі байдың ауылы көшкен екен,
Бір перзент көкейлерін кескен екен.
Қатынымыз қыз тапса екеуі де,
Қол боқшасы бір болсын дескен екен.

Екі байдың ауылы көшкен екен,
Бір перзент көкейлерін кескен екен.
Зау заман*¹³ екеумізден екі ұл туа қалса,
Таң қалғандай дос болсын дескен екен.

*¹¹ Акындарды шабытка келтіретін сәуегей ата.

*¹² Хатым оқу – өлген кісіге арнап Құран шығару.

*¹³ Зау заман (зәуде) – егерде, мәселен (қараңыз: Киргизско-русский словарь. Екінші басылым. Орынбор, 1903, С. 90).

Сол екі байдың ауылы көшкен екен,
Бір перзент көкейлерін кескен екен.
Біреуі ұл, біреуі қыз болғанда,
Құдай қосса, біз қостық дескен екен.

Ақ хан өліп, Қара хан босқан екен,
Көксенгірден киікті тосқан екен.
Қозы Көрпеш құрсақта, Баян іште,
Іште жатқан екеуін қосқан екен.

Көшіп кетті Қарабай оған көнбей,
Сол кеткеннен кетеді, қайтып келмей.
Айтып қосқан қосағын Қозыкенін
Сол Қарабай кетеді-ау қайтып бермей.

Қозы Көрпеш жерінде ойнайды-мыс,
Дегеніне бір жетпей қоймайды мыс.
Бір, екі (жыл) болған соң Қозы Көрпеш,
Тәмам бала жиылып ойнайды мыс.

Жасы кіші, ағаға іні болды,
Жігіттің өз бойына міні болды.
Екі жасқа келгенде Қозы Көрпеш,
Шешесіне тамақ берген күні болды.

Үш жасында ештеңе ойламайды,
Төрт жасында дәнеме болжамайды.
Бес жасқа келген соң Қозы Көрпеш,
Кісілерге бір ауыз сөз айтып, ойнамайды.

* * * *

Айтайын Қозы Көрпеш өлең жаттап,
Алты жаста тұрады-ау халқы мақтап.
Жеті жасқа келгенде Қозы Көрпеш,
Өз ауылын қондырады өзі бастап.

- А, шешеке, көрсеткені құдайдың жөн-ді дейді,
Молалардың салғаны дем-ді дейді^{*14}.
А, шешеке, ойнарға жолдасым жоқ,
Маған жолдас тауып бер, енді дейді.
- А, балам, күліп ойнап қала көр, дәрменсіз боп,
Есебі жоқ, сансыз сенің дәулетің көп.
Саған қайдан табайын мен жолдасты,
Өзіңменен бір туған бауырым жоқ.

^{*14} Дем алу – үшкіру, ауруға су бүрку.

- А, шешеке, мен бір жарлық сұрайын ба,
Бермесен де сертінде тұрайын ба?
Бәле тазша мұнда бір жақында бар,
Тазшаменен ойнауға барайын ба?

- Мен едім сені тапқан анаң дейді,
Бір қолымда қағаз бен қалам дейді.
Адыра қалғыр тазшаны не қыласың,
Ұрыспасаң ойнай бер, балам, - дейді.

Қозы Көрпеш жүреді екен сөздің түбін болжай,
Сұлулықтың белгісі шаңқан боздай.
Он бір жасқа келгенде Қозы Көрпеш,
Келген екен тазшамен ойын ойнай.

- Ай, тазша, сенің атың малай дейді,
Айта тұғын сөзім бар талай дейді.
Үйімнен сені тазша іздеп келдім,
Асық ойнар ауқатың^{*15} қалай дейді

- Ай, Қозы Көрпеш, сен өзің нұрлы дейді.
Үйімде бір қарам жоқ, сорлы, дейді.
Сен үйіңнен бізді қалап келген болсаң,
Асық ойнар көңілім бар-ды дейді.

Қозы Көрпеш сол күнде малды дейді,
Ақылы жоқ тазшаны - жарлы дейді.
Қозы Көрпештей ойынның жайын білмей,
Тазша ұтылып асықтан қалды дейді.

Қозы Көрпеш саған не керек дейді,
Жауған қардай бораған қызық дейді.
Ақылы жоқ сұм тазша ойнағанда,
Өз сақасын өзі сыйлап берді дейді.

Қозы Көрпеш, мен бір жауап айтайын саған дейді,
Түрлі болған халықта заман дейді.
Мұнан былай сенімен ойнамаймын,
Өз сақамды беріп кет, маған дейді.

- Қолыңа ұстағаның бакан ба еді,
Тазшам саған бір өлім тақалды енді.
Өз қолыңнан өзің сыйлап бергеннен соң,
Қайта неге сұрайсың сақанды енді.

*15 Ауқат – қуат, күш, мерей, хал-жай.

Өлең айтып жүремін ертеңді-кеш,
Саған қылған Қозы Көрпеш еңбегім еш.
Қайныңа бармай жүрген жаман мұндар,
Өз сақамды беріп кет, Қозы Көрпеш.

Өштес қылған екеуін құдай ма екен?
Жаман сөзді Қозыкем тыңдай ма екен.
- Қатыныңа бара алмай, маған келіп,
Асығымды алды деп жылайды екен.

- Сен тұра-тұршы, а, тазшам, қан қылғандай
Ақылымнан адастым дал қылғандай.
Сақа түгіл, а, тазша, ат берейін,
Менің қайным кім деген жан болғандай.

- Садағыма салғаным қайыңнан оқ,
Қозы Көрпеш бұл күнде дәулетің көп.
Наразы болдым, сақамды бермеген соң,
Өтірік айттым, құда болған бұл жерде тірі адам жоқ.

- А, тазша, мен әлі қарап тұрмын көңіліңе,
Кел, қоярмын жұдырықпен тас төбеңе.
Қайның бар деп сен маған өзің айттың,
Енді сені қоймаймын өз еркіңе.

- Қозы Көрпеш, қорықпаймын ақырсаң да,
Өтірікті, сірә айтпаймын бақырсаң да,
Ойлап тұрсам, сенің қайның тіпті де жоқ,
Басымды ала кесіп өлтірсең де.

- Құдай қосқан қосақтан қалмаймын ғой,
Жамандықты, сірә, есіме алмаймын ғой.
Өтірікті айтасың сәрсен қылып,
Тазша сенің тіліңе, сірә нанбаймын ғой.

- Құда саған бермеген сана деймін,
Ештеңені білмеген бала деймін.
Менің айтқан тіліме нанбасаңыз,
Үйіңе барып шешеннен сұра деймін.

- Жүруші едім [еш] нәрседен көңілім қайтпай,
Сен қайтардың көңілімді рас айтпай.
Кішкенедең қостырған қосағымды,
Шешем неге өтірік айтсын, рас айтпай.

Қозы Көрпештің мінгені қарагер-ді,
Құдай тағала сол жерде ақыл берді.

Сол тазшадан үмітін үзгеннен соң,
Есігін сарт ұрып үйге кірді.

Қозы Көрпеш келе жатып көзін сүзді дейді,
А, шұнақ тазша, оның ойын бұзды дейді.
Тазшадан наза болып*¹⁶ келе жатса,
Байқамастан бір өрмекті үзді дейді.

- Алдындағы құрылған мынау өрмек,
Өрмектей өтірікші қыла бермек.
Алдындағы өрмекті неге үздің?
Қатыныңнан айрылған сұм жүгірмек.

- Ай, енеке, маған қылған ермегің де,
Естірші мен жамайын ермегіңді.
Менің қайным қай жақта, жан енеке,
Үшбу жерде төлеп кетейін ермегіңді.

- Садағыңа салғаның ақ қайың оқ,
Екі қайтып келмейді дүние боқ.
Өрмекті үзген соң кейіп едім,
Ойлап тұрсам а, балам, қайның жоқ.

- Сауыр етіктің табаны талда болса,
Қырық кісінің ақылы ханда болса.
Сірә еркіңе қоймаймын, жан енеке,
Қайнымның турасын айт, әлде болса.

- Барша жанның сыйынғаны бір құдайым,
Құлағың сал, а, балам, кеп қылайын,
Тоқсан қабат айтсаң да, қайның жоқ.
Тынышымды ала берме, сұмырайым.

- Адамды сөйлеттірген тіл менен жақ,
Кемпір, саған байладым бір аруақ.
Сірә, тынышыңды қоймаймын, ай енеке,
Ашуланбай, жылдам-ақ қайнымды тап.

- А, балам енді саған қайырылмаймын,
Бұл сөзіңнен еш қорқып қайғырмаймын.
Қалай айтсаң, солай айт, сұмырай балам,
Не қылсаң да, сол сөзден айырылмаймын.

Қозы Көрпеш атқа мініп желген екен,
Сұм кемпірдің тіліне ерген екен.

*¹⁶ Наза болу (назалану) – кейю, камығу.

Ку тазшадан бірдеңе есіткен соң,
Ашуланып үйіне келген екен.

* * *

Қаратаудың бетінде қара тас-ты,
Жығылғанда сүйегей қарындас-ты.
- Кіріп келсен, шошыдым сенен, балам,
Шырағым, саған не болып мұнша өңің қашты?

- Шешеке, бір сөзім бар айтатын саған дейді.
Қырлы болған халықта заман дейді,
Асық ойнап, қарным ашып келді,
Бидай қуырып өз қолыңнан маған берші, - дейді.

- Баланың қасын-көзін көрсем дейді,
Қасыма, шырағым, келсең дейді.
Қарның ашып, өңің қашып (қайдан келдің)?
Қолымнан бидай қуырып берсем дейді.

Баласының көзінен аққан жасы,
Бауыры жоққа еш қайғырмайды жалғыз басы.
- Шешеке, қосқан жарым қайда дейді,
Қалындығым атын айт, кім әкесі?

Қозы Көрпеш мінгені көк-ті дейді,
Сөйлеуге қызыл тілім епті дейді.
- Күйінгеннен айтамын, жалғыз балам,
Қосқаны рас еді депті дейді.

- Әуелгі моллалардың жазған хаты,
Бұзылмас патшаның шарығаты.
Қосқаны бір сұлуға рас болса,
Кім екен маған қосқан жардың аты?

- Кішкененнен жүруші ең көкше қоян,
Жақсы- жаман екені өзіме аян.
Алыс кеткен немені іздей көрме,
Қосқаныңның аты еді сұлу Баян.

Қозыкенің көңілі тынбайды-мыс,
Жаман-жақсы адамды сынайды-мыс
Бұған бидай қуырды шешекесі,
Салып берсе табақтан жемейді-мыс.

Менің айтқан Қозыкеме бұ бір кеңес,
Қозыкеге шешесі ләм деп айтушы емес.

Қозыкенің көңілінде әлде не бар,
Қазанымен берсе де тағы жемес.

- Қаз келеді, ай, шешеке атайын да,
Ұйқым келді төсек сал жатайын да.
Еңбекпенен өсірген, жан шешеке,
Қолыңменен берсеңші, татайын да.

Не жамандық Қозыкеке көрді дейді,
Баласының тіліне ерді дейді,
Алдағанын Қозеке қайдан білсін,
Қолыменен шенгелдеп берді дейді.

- Шеше, сенен көрмедім пайда дейді,
Мың жылқыңды өзің ал, енді дейді.
Ыссы бидай қолына басып алып,
- Құдай қосқан қосағым қайда дейді?

- Қолым күйді, ай балам, қайтейін мен,
Қайның жоқ, өтірік немді айтайын мен.
Тілі күйгір кім еді мұндай қылған?
Сәрсен қылған кім еді жоғалтайын мен.

- Тазша бір сөз айтты ғой маған кеше,
Қолың күймек түгіл, бүріссін, маған десе.
Кішкенедең қосылған қосағымды,
Енді қалай айтпайсың маған, шеше?

- Бұ жалғанда еш көзі ашылмасын,
Іздеймін деп сұрайсың жолдасың [ды]
Телі*¹⁷ өскен көңіліңді тентек қылып,
Ау, естірген кім еді, еш оңбасын.

* * *

Оғың жондыр Қозыкем тазқарадан*¹⁸,
Жасынан-ақ тілейді азғанадан.
Ерте кеткен Баянды іздеймін деп,
Тұрып кеңес сұрайды-ау бозбаладан.

Есітіпті Баянды көңіліне тоқ,
Бір ойнаса жарымен арманы жоқ.
Кеңес сұрап тұрады бозбаладан,
Оңды кеңес айтпайды бозбала бок.

*¹⁷ Телі өсу – екі ананың ортасында тәрбие алу, әлпештеніп ерке өсу.
«Теліден тентек шығады» (халық мақалы).

*¹⁸ Тазқара – кара құс, оның қауырсынынан жонып жебеге княк жасайды.

Ақ сақалды бір үйге төрлетіпті,
Алып келіп тазшаны жырлатыпты.
Алып келіп тазшаны жырлатқан соң,
Құлақ салып ақсақалдарға тыңдатыпты.

- Дүниеден осылай [мен] өтейін бе?
Құдай қосқан қосаққа жетейін бе?
Құдай қосқан менің сол қосағым,
Іздейін бе, яки іздемей кетейін бе?

- Қозыкем, сен тәубенді жаңылыпсың,
Еш көрмеген Баянды сағыныпсың.
Сондай жақсы қалындық алып берсек,
Ерте кеткен Баянды не қыласың.

Тамам қызды бір үйге салды дейді,
Ағаларға көңілім қалды дейді.
Енді қыздан бір кеңес сұраймын деп,
Жүгіргеннен қыздарға барды дейді.

- Суға біткен солқылдақ жекен деймін,
Құдай қосқан қосағым екен деймін.
Құдай қосқан қосақты сағынамын,
Ал, апалар, іздесем бе екен деймін.

- Қартайғанша ер жігіт «қыз» дер болар,
Жасы үлкенді өзінен «сіз» дер болар.
Ол айтқаның, жарықтығым, рас дейді,
Құдай қосқан қосағын іздер болар.

- Ондай кеңес сайтандық көнбегейсің,
Өз ойыңдай Қозыкем көрмегейсің.
Өз ақылың өзіңе болатұғын,
Ұрғашының тіліне ермегейсің.

- Көргенім жоқ Баянды, өзі қандай?
Беті айдай деседі, бойы талдай.
Ерте кеткен Баянды іздеймін,
Баяндай қыз бар ма екен, сірә, сондай?

- Тілімді алсаң Қозыкем бара көрме,
Ондай ойды көңіліңе ала көрме,
Телі өскен көңіліңді тентек етіп,
Сен Баянды есіңе сала берме.
- Жүруші едім адамнан көңілім қалмай,
Енді қайтіп жүрейін есіме алмай.

Көңілім менің таразы тымық таппас,
Әкем қосқан Баянға сірә бармай.

- Мен бір сөзді айтармын көңілің қалар,
Қодар деген бір құлы ғаяр¹⁹*болар.
Ерте кеткен Баянды іздеймін деп,
Бір шыбындай жаныңа зиян болар.

- Үй деменіз, сынады сағым дейді,
Қарабайда кетіпті-ау ақым дейді.
Қарабайдан ақымды ала алмасам,
Мұнда жүрсем тең құрбым қатын дейді.

- Айтса-дағы Қозыкем тіл алмайсың,
Барғаннаң соң сен қайтып келе алмайсың.
Ерте кеткен Баянды іздеймін деп,
Енді қайтып бұл жұртты көре алмайсың.

- Есен болсам, мен қайтып келейін де,
Келе алмасам, сол жолда өлейін де,
Құдай қосқан қосағым сұлу Баян,
Қодар құлға не қылып қияйын да.

- Құрт алайын жол азыққа төрт-бес аяқ,
Бөлініп қалған жылқыдан бұ бір саяқ,
Ерте кеткен Баянды іздеймін деп,
Қодар атты құлыңнан жесем таяқ.

Айтып салды бірнеше «әлде қалай²⁰*»,
Өзің онда жасаған, Алла тағала-ай.
Алла бұйыртса, жұртым, мені жіберіңіз,
Құлдан таяқ жегенше, алсын құдай.

-г- Не табасың, Қозыкем, онда барып,
Қодар құлдар алмасын жүрегің жарып,
Ерте кеткен Баянды іздеймін деп,
Тентек Қодар қоймасын басыңды алып.

- Қалдырмай айтып жіберіңіз енді ғана.
Мұнда қорқытып тұрсың жұртым ғана.
Менің әлім жоқтығын қайдан білдің?
Құлдан өлсем жатайын тұрмай ғана.
- Еш басыңа жамандық келтірмесің,
Кім табады²¹ құлдардың білдірмесін.

*19 Ғаяр – қу, арам ойлы, сиқыршы.

*20 Әлде қалай – күдіктену, кобалжу.

*21 Кім табады – кім біледі.

Ерте кеткен Баянды іздеймін деп,
Қисық еді, Қодар құл өлтірмесін.

- Қодар, Қодар дегенің кімге сірә,
Құлдан өлсем жатайын, құнын сұрама.
Екі сөздің ішінде өлімді айта бердің,
Жорығаның қалай еді, жұртым, сірә.

- Мақтана тұр, Қозыкем, мұнда тұрып,
Қайтып алар екенсің Баянды, құлдарды ұрып,
Сол алпыс құл ортаға бір алған соң,
Өлмек түгіл, қаларсың оба тұрып*²².

- Жан болмаймын, жарымды құлға берсем,
Сөйлетпес те құрбыларым мұнда жүрсем,
Не болса да, а, жұртым, жіберіңіз,
Жатқанымнан тұрмайын құлдан өлсем.

- Талай кеңес үйреттім енді, ботам.
Кеңесімді алмайды сондай адам.
Кеңесімді алмадың, кері барғыр,
Білгеніңмен бола көр енді, ботам.

* * * *

- Қаз келеді, ай шеше, атайын да,
Бидай қуыр қолыңнан татайын да.
Атымды ерттеп, ай шеше, азық берші,
Әкем қосқан Баянға кетейін де.

- Ойбай, балам, ай балам, кете алмассың,
Аяғөздің бойынан өте алмассың.
Телі өскен көңіліңді тентек етіп,
Ерте кеткен Баянға жете алмассың.

- Ойбай, шеше, ай шеше, кетерікпін,
Аяғөзден Құдай жол берсе, өтерікпін.
Сол Қарабай кеткелі жиырма жыл,
Жиырма жыл кусам да, соңынан жетерікпін.

Көздің жасын көл қылып төкті дейді,
Бір тазша не қылса да, түбіме жетті дейді.
- Көзім жасы көл-дария болды, балам,
Онан қайтіп өтесің депті дейді.

*²² Оба тұрып – обаға айналарсың, көміліп қаларсың.

Қозыкемнің мінгені көк-ті дейді,
Жасағаннан тілегім көп-ті дейді.
Көзің жасы көл-дария болса, шеше,
Көпір салып өтермін депті дейді.

Көздің жасы көл болып тағы толды,
Бір тазшаны жұрт жиылып сөкті дейді.
Қайғылының қырық бөрі бар-ды, балам,
Ойнап қайтып өтерсің тағы дейді.

- Алдында дауылдаған қау бар, балам,
Аспанменен сөйлескен тау бар, балам.
Онан қайтіп өтесің, жолдасың жоқ?
Қылышыңнан қан тамған жау бар, балам.

- Мені де Қозы Көрпеш деп мақтамай ма,
Қай-қайдағы жарлылар бұл үйде жақтамай ма,
Қылышынан қан тамған жау болса да,
Бір құдай онда бізді сақтамай ма?

- Той сайын айтушы едім өлең бастап,
Үнімді тұрушы еді халқым қостап.
Тәңірден тілеп алған жалғыз едің,
Шешенді кетемісің жалғыз тастап?

- Әуелі сыйынғаным бір құдайым,
Ақыл үлкен болады күн-күн сайын.
Әкем қосқан Баянға жетейін де,
Әзір, шеше, сені мен не қылайын.

- А, балам, мен кісіге қимаймын көйлегінді,
Қарашы, қара құл тұл күнде-күнде,
Кімге қиып кетесің, жалғыз балам,
Токсан қопа толулы жылқыңды енді.

- Қарағайлы бел шоқы кеткеннен соң,
Жақсының аруағын тербеткен соң,
Пайдасы жоқ жылқыңды не қылайын,
Сансыз жауға жолықсын, мен кеткен соң.

- А, балам, айтпаймын мен оңайды енді,
Көрсетейін тал шыбықтай бойыңды енді,
Барма десем, болмадың байғұс, балам,
Кімге қойып кетесің, отыз қопа қойыңды енді.

- Әкем қосқан жарыма жетейін мен,
Қайтып бармай жатайын, терезең тең.
Пайдасы жоқ қойынды не қылайын?
Аш бөріге жолықсын, мен кеткен соң.

- Сен кеткен соң таянайын бүйірімді,
Құдай білер бұл жерде жүрерінді.
Оны қайтып қиясың байғұс балам,
Он бес өлке толған сиырынды?

Қарайын мен найзамды қолыма алып,
Отырамын қолымды балға малып,
Пайдасы жоқ сиырынды не қылайын?
Мен кеткен соң жолықсын аусыл мәлік^{*23}.

- Ондайынды көп айтпа маған дейді.
Аллам оңды жасатқан тобам дейді.
Қикулының қырық бөрі келсе жетіп,
Қырық кез оғым жалынсын оған дейді.

- Ойлай берсе, ой түбі қайда кетпес,
Жұртын тыйған Қодарға әлің жетпес
Тілімді алсаң, Қозыкем, бара көрме,
Асқаралы таулар бар адам өтпес.

- Ай хай шеше, ай, шеше, жетерікпін,
Құдай қосқан жарыма жетерекпін.
Асқарлы тауларың душар болса,
Қылышпенен жол салып өтерікпін.

- Ай хай балам, ай балам, барасың ба,
Менен кетіп барқадар^{*24} табасың ба?
Тілімді алсаң, Қозыкем, бара көрме,
Қырық күншілік шөлі бар, өлесің бе.

- Алдыңа мен енді кірмен, шеше,
Өзге қызбен дәуренді сүрмен, шеше.
Құдай қосқан жарымды естіген соң,
Адам болып жүре алман енді, шеше.

- Барамын деп, ай балам, бара алмассың,
Ерте кеткен Баянды таба алмассың.
Елі-жұртың қақсайды бармасын деп,
Жұрттың тілін алмасаң оңалмассың.

^{*23} И. Н. Березин хрестоматиясының 105-бетіндегі бұл жолдар ауысып жазылған. Бұл жерде өз орнына қойылды.

^{*24} Барқадар – қызық, қуаныш, жетіскендік.

- Қалтақ балам жүрмісің кетейін деп.
Кетіп мені сергелдең етейін деп.
Айтсам тілім алмадың, ей жүгірмек,
Ажалыңа асығып жетейін деп.

- Ай най шеше, ай шеше, кетейін де,
Құлдан өлсем, жан болып нетейін де.
Мұндай бізді қақсатқан әркез оңбас
Қарабайдың түбіне бір жетейін де.

- Асқан тауы бір қиын белді, балам,
Мұнша неге қақсаттың мені, балам.
Айтсам тілім алмадың, ей, жүгірмек,
Ажал айдап жүр екен сені, балам.

- Шеше, мұнша мұқаттың қажырымды.
Енді білгенім Аллаға жазарымды.
Енді бұлай былай болған соң, кеткенім [жөн]
Құлдан салса, көрермін ажалымды.

- Жайып қойған түсерсің торға, балам,
Бір шыбындай жаныңды қорға, балам.
Арасында аңдыған жау көп-ті,
Өлім іздеп жүрмесен, барма, балам.

- Ақылыңды тұра тұр бөлмей, шеше,
Тірі болсам кешікпей келем, шеше.
Құдай қосқан жарымды іздемесем,
Не қылайын жан болып өлмей, шеше.

- Қақсап қалсын Қарабай мұндай, балам,
Сонан әрі кетерсің келмей, балам.
Айтсам, тілімді алмадың, ей, жүгірмек,
Қайтып сонан келмессің өлмей, балам.

- Ажалды құл әр жерде өлмей ме екен?
Тірілер күн, тірі кісі көрмей ме екен?
Ай, шешеке, бұл дегенің, не дегенің?
Қаныңа барған кісі келмей ме екен?

- Қопаға бөлек біткен, қарағым-ай,
Дөңгелек жылқыдайын, тұяғым-ай.
Көзімнен таса болсаң, өлмеймін бе,
Келмес деп шошимын, шырағым-ай*²⁵.

*25 «Ажалды құл...» деп басталатын бұл екі шумақ И. Н. Березин хрестоматиясында (106-б.) ауысып басылған, бұл жерде орнына қойылып, түзетілді.

- Ақылынды тұра тұр бөлмей, шеше,
Тірі болсам кетпен-ді, келмей, шеше,
Сәрсен қылған сол мені Қарабайды
Қара жерге қойман-ды, енбей, шеше.

- А, балам, қысамысың артыңды енді,
Сен тұрғанда дүнием бүтін еді,
Барма десем болмайсың жалғыз, балам,
Кімге қиып кетесің сүтінді енді?

- А, шешеке, күміс қостың айылыма,
Қазақ қарап тұрады қайырыма.
Барма дейсің, байғұс шеше [ұзын жолға],
Қайтіп бармай жатайын қайныма?

- А, балам, саған айттым базынамды,
Шешесі [іздер], сен кеткен соң тірі жанды.
Он лавке толған, сорлы балам,
Кімге қиып кетесің қазынаңды.

- А, шешеке, не болады жігітті еңіреткен соң,
Немене айтып-айтпай күн өткен соң.
Ол он лавке бұйымыңды не қылайын?
Талаулы орынға жолықсын, мен кеткен соң.

- А, шырағым, жылап тұрмын күнімен.
Көңілімді уатайын кіміңменен.
Болмайсың, барма десем, жалғыз балам,
Шешенді тастаймысың шынымемен?

- Мен қайтейін [тіл алмай] кеткеннен соң,
Жалғыз қалған шешеден [безгеннен] соң,
Емшек берген, әрі жат дерсің, балам,
Баян сұлу жарыңа жеткеннен соң.

- Айыр емшектен сүт берсең, емейін де,
Емген сүтім татыпты көкейімде.
Ондай атты күн туса ай, жан шешеке,
Емшек берген, әрі жат, демейін де.

- Сен кеткеннен соң, ай балам, мен өлермін,
Кеткеннен соң, ішімнен күніренермін.
Еңбекпен өсірген жарықтығым,
Сен кеткеннен соң, мен қайтіп күн көрермін?!

- Сен өлмессің, ай шеше, мен өлермін,
Қыса болып, бармасам, енді өлермін.

Өледі деп жылама, мені шеше,
Есен болсам, мен қайтіп бір келермін.

- Асқан тауы бір қиын белде, балам,
Ерте кеткен таппассың елді, балам,
Айтсам тілім алмадың, ей, жүгірмек,
Кетсең, сірә, (сен) жоқсын енді маған.

- Бармай осылай дүниеден өтпен, шеше,
Қалай кусам, мен соған жетпен, шеше.
Қарабайдан ақымды алғаннан соң,
Қайтып саған бір келмей кетпен, шеше.

- Тәңірі шешер көңіліңнің ағын, бала,
Жарна болар малыңды баксаң, балам.
Тілімді алмай барасың, ей, жүгірмек,
Енді маған сен жоқсын кетсең, балам.

- Артылған соң тоқтамас қосым, шеше,
Еш қайғырар жоқ менің досым, шеше.
Енді былай болған соң, кеткенім жөн,
Көріскенше күн жақсы болсын, шеше.

- Ай хай, балам, ай балам, кетермісін,
Кетіп (мені) сергелдең етермісің.
Ақ сүтімді сауармын көкке, балам,
Мұнан кетіп мұратқа жетермісің.

- Ақылымды аузыма салар, шеше,
Баяндай қыз алашта бар ма, шеше.
Жаксы жолға барайын деп (мен) тұрғанда,
Жаман сөзді аузыңа алма, шеше.

- Ала тұрған Баянды сен бе, балам,
Сенің жұртың бұл сенген ел ме, балам.
Айтсам тілім алмадың, ей, жүгірмек,
Барғаныңнан қайтып енді келме, балам.

- Санаменен сарғайып іші толсын,
Есірткен сол тазша байғұс болсын.
Ақ сүтінді емгенім сенің шеше,
Маған деген қарғысың алғыс болсын.

- Ай хай, балам, ай балам, менен кеттің,
Телі өскен көңілімді тентек еттің.
Ақ сүтімді сауармын көкке, балам,
Еш қызығың көрмейінше, өнер бастың*²⁶.

*²⁶ Өнер басу – өз ойымен кету, тындамау.

- Қақылдайды, қақсайды, жазған балам,
Қақсасаң да, ай шеше, жоқпын саған.
Осы жолда сен мені қарғай бердің,
Емшегіңнің ақ сүтін аруланбай.

* * *

- Құдай маған қоймады ата дейді,
Қылған екен атам маған бата дейді.
Құдай қосқан жарымды іздер едім,
Қандай атты мінемін, апа, дейді.

- Есен-аман, Қозыкем, жүре көрші,
Жарың менен бірге ойнап күле көрші.
Жүгенінді сылдырат жаным, балам,
Қарағанын бетіңе міне берші.

Қонған жері ауылының көп қараған,
Мың жылқыны шұбыртып, ат қараған.
Мың жылқыдан бір жылқы қарамады,
Қозы күрең жаман тай жалт қараған.

Қозы күрең жаман тай қарап тұрды,
Ұстай алып мойнынан жүген ұрды.
Мың жылқыдан бір жылқы қарамайды,
(Ат) тоқымы (бұлайша) қайда құрыды²⁷*

Жүгендесе, жаман тай құнан болды,
Ақыр заман қараңғы тұман болды.
Ерте кеткен Баянды іздеймін деп,
Не басыңа сенің, (балам), ылаң болды.

- А, шешеке, менің сөзімде болмас ката,
Әкеміз қайнына бар деп қылды бата.
Шешеке, қайныма баруға мойын қойды.
Менің мінер жылқымның түсін ата.

- Үйімде мен отырған адам дейді,
А, балам, сенен кетті мазам дейді.
Жүгіріп жүрген жүген алып барғаныңда,
Бетіңе қараса, соны мін, балам, дейді.

Жайлауы Сарыбайдың Шатқара еді,
Қозы Көрпеш сан жылқыдан ат қарады.

*27 Тұқымы құру – мінетін ат таба алмау, жаяу қалу.

Жылқыдан ат мінгелі барғаныңда,
Жабағы күрең бетіне жалт қарады.

Қонғаны ауылының сай болады,
Ондағы жұрт толқысып бай болады.
Құрықты бисмилла деп салғаннан соң,
Жабағы қозы күрең тай болады.

Жердегі жорғалаған жылан болды,
Ауыздағы әр сөзім өлең болды.
Арғымаққа лайық қозы күрең,
Жүгендеп жатқаныңда құнан болды,

Молланың оқығаны кәләм*²⁸ болды,
Жаман малың түгесімен ешкі болды.
Арғымаққа лайық қозы күрең
Жайдақ жортып жөнелгенде, дөнен болды.

Кигені кедейлердің ескі болды,
Арғымаққа лайық қозы күрең,
Үйінен жөнелгенде, бесті болды.

Ерттегенде, құнаны дөнен болды.
Құдай ондап, сақтағын деген болды.
Ерте кеткен Баянды іздемейін,
Баяндай қыз бар ма екен, мұнда өнді.

Өзі мінсе, дөнелі бесті болды,
Санаменен сарғайып іші толды.
- Ей, жасаған, бір құдай өзің онда,
Көргенім жоқ бұрын-ау еш мұндайды.

Алты жасар бестісі ат болыпты,
Бір сөз айтса, түге жұрт мат*²⁹ болыпты.
Қозыкемнің соры ғой, азаматтар,
Бірге жүрген Қарабай жат болыпты.

* * * *

Қозы күрең астына мінді дейді,
Құрсай садақ беліне ілді дейді.
Періштелер түсінде аян беріп,
Қосыларын Баянға білді дейді.

*²⁸ Кәләм – сөз; Кәләм Шариф – дін сөзі (Құран).

*²⁹ Мат болу – аузын ашпау, қарсылық көрсете алмау.

Қозы күрең мінді де кетті дейді,
Көл-дарияның бойына жетті дейді,
Көл-дарияның бойына жеткеннен соң,
Көпір салып үстінен өтті дейді.

Жүреді екен Қозыке сөзге қанып,
Құдай қойды көңіліне қайғы салып,
Енді іздемек болыпті сол Баянды,
Арымас ат, таусылмас азық болыпты.

Қозыкеме жиылды жұрты дулап,
Азаматым тұра тұр, мұны тындап.
Күн көремін деп жүрген жалғыз ұлдан,
Қайран ана, айрылып қалды жылап.

Әуре сарсаң құдайым нетіп едің,
Әурешілік жолменен кетіп едім,
Жүрген сайын жолыма кесір қылып,
[Ей], жасаған құдайым, нетіп едім.

Жолдан бұрма, Қозыкем, атың суар,
Баянға қыз алаштан қайдан ұқсар.
Бір бөгеуден құтылдым деп бара жатса,
Қикулының қырық бөрі болды душар.

Үш уақытта Аллаға жүрдім жылай,
Әуре сарсаң қылдың-ау [мені] былай.
Бір бөгеуден құтылдым деп едім ғой,
Тағы да аңдып жүр ме едің, мені құдай.

Жұрт жақтырып сөзімді қалқалаған,
Қайғырмаңыз өткен соң енді оған.
Қайтатұғын бір амал болар ма деп,
Қасқыр болып шешесі доталаған

Ғазрайыл*³⁰ келіпті Жаббар пәрмен*³¹,
Бір саған зор келе қалса жаның қарман.
Мен де өзіңнің жаратқан пендең едім,
(Бір) жасаған болмаса кетті дәрмен.

Кете алмайды Қозыкем үйге қатып,
Сәрсен қылды сол Тазша қайдан айтып.
Қикулының қырық бөрі келсе жетіп,
Қырық кез оқпен кетіпті бір-бір атып.

*³⁰ Әзірейіл – Ислам діні бойынша жан алғаш.

*³¹ Жаббар пәрмен – Жаратушының жарлығы.

Қозы Көрпеш іздейді ауған елді,
Алла тағалам жаратты асқар белді.
Бір бөгеттен құтылып бара жатса,
Асқарлы бір тауға тағы келді.

Арымас ат, таусылмас ас болыпты,
Таусылмастай азығын мол алыпты.
Асқарлы сол тауға жетіп келіп,
Қылышпенен шапқылап жол қылыпты.

Жалғыз туған бір ұлдан ел қашыпты,
Асқарлы сол таудан бел асыпты.
Бір бөгеттен құтылып бара жатса,
Он екі айлық, қырық күншілік жол басыпты,

Сәрсен болды Қозыке үйден кетіп,
Он екі айлық, қырық күншілік жерге жетіп.
Он екі айлық, қырық күншілік жолдан өтіп,
Ел шетіне Қозыкем келді жетіп.

Үш уақытта сыйындым Алла саған,
Мұндай қатты азапты қылдың маған.
Әрбір жерде сақтаушы бір өзіңсін,
Ендігіден сақтай гөр, құдай, тәубәм.

* * *

Қозы күрең асыпты белді дейді,
Жаңа тапты Қозыкем елді дейді.
Айдалада қаңғырып бара жатып,
Бір кемпірдің қасына келді дейді.

Сол кемпірді көрген соң желді дейді,
Нақ кемпірдің қасына келді дейді,
Әлде қалай бұ да бір адам да деп,
Қол қусырып сәлем берді дейді.

Қозыкенің сәлемін алды дейді,
Ол бір ғана көңілге салды дейді.
Қол қусырып Қозыкем сәлем берсе,
Таң тамаша сол жерде қалды дейді.

– Көкірегін қайғылы, көңілін жарық,
Қайбір жақтан келесің атың арып?
Атың арық, өзің аш, жаным балам,
Неғып жүрген адамсың жүзің сарық?

– Мен алыстан келемін қиудан*³²
(Бір) құдайын білмеген болдым надан.
Хал-жағдайым сұрайсыз, ау, енеке,
Әуре қылған құдайым мен бір адам.

– Хас*³³ мырза Қозыкем депті дейді,
Киік атып, аң етін жепті дейді,
Атың арық, өзің аш, қаңғып жүрген,
Жаным қандай адамсың, депті дейді.

– Мен үйіммен шыққалы алты ай болды.
Мінген атым астымда тайдай болды.
Естіп, біліп көргенің бар ма, енеке,
Қарабайдың ауылы қайда болды?

– Жалғыз адам білмейді келгенінді,
Мен де айтармын естіп білгенімді.
Қарабайдың ауылын көрсетейін,
Бастап, балам, айт сана, бір жөніңді.

– Талай неме түседі көңілімізге,
Көп кейітпей айтсаңшы, енді бізге.
Атым арып жолаушы кейіп келдім,
Қарабайдың ауылын көрдіңіз бе?

– Көрсетейін саспай тұр, елді балам,
Расынды айтшы енді маған.
Қарабайдың аулын сұрай беріп,
Мұнша сұрап, Қарабай нең-ді, балам?

– Қамшыласам жүрмейді атым тосаң,
Ене менің сорыма болдың қасаң,
Көп кейітпей айт сана, енді бізге,
Қарабайдың ауылын көрген болсаң.

– Біле алмадым Қарабай әлде қайда,
Әлде болса атың менен тоның пайда,
Арып, ашып ей, балам, мұнша іздеп,
Қандай қатты ісің бар Қарабайда?

– Кең құдайдан жоқ екен тым-ақ тәтті
Іздеймін деп, енеке, діңкем қатты.
Білмесеңіз, енеке, енді айтайын,
Қызы бар ма үйінде Баян атты?

*³² Қиудан – қиыр шеттен, алыстан.

*³³ Хас (қас) – нақ, нағыз, анық, шын мағынасында.

– Алыс жерде көрінген ел ме, балам,
Қатты жүріп атыңмен желме, балам.
Қарабайдың ауылын сұрай берген,
Сарыбайдың жалғыз ұлы сен бе, балам?

– Аякөзді жағалай бітер қайың,
Оқып болған Баянды уатайын.
Қарабайдың ауылын көрсет сана,
Бұратала атымды суытайын.

– Жер дүниені сен келдің бәрін құртып,
Қарабайды қалыппым мен ұмытып,
Жаным, балам, бұ жаққа қарай түсші,
Көріне ме ешнеме қарауытып?

– Ініңізді жамандап табалама,
Құдай әуре қылған соң оңала ма?
Қарауытып бір нәрсе көрінеді,
Қарабайдың ауылы сол бола ма?

– Қарабайды сұрадың мұнда келе,
Тұр деп әуре қыласың мені неге?
Әбдеп болжап қарашы, жаным, балам,
Қарамола, Қараадыр көріне ме?

– Қарамола, Қараадыр көрінеді,
Қарауға да енекем ерінеді.
Қарамола, Қараадыр көріп тұрмын,
Қарабайдың жайлаған жері ме еді?

– Қарамола, Қараадыр көріне ме,
Сен тұр деп әуре қыласың мені неге.
Қарамола көрінсе бойы соның,
Қараадырдан қой-малдар біліне ме?

– Қарамола көрінген түйесі ме оның
Қараадырда жайылған қойы ма оның?
Қарамола, Қараадырды көріп тұрмын,
Қай жағынан жүрейін енді соның?

– Қайдан тауып сен келдің мұнда ғана,
Жайлаушы еді сол жерді жылда ғана.
Қараадырды қақ жарып, жаным балам,
Сол молаға барғайсың тура ғана.

– Сізден басқа жұрт маған ел емес-ті,
Қарабайдың қылығы жөн емес-ті.

Әлі менің ақылым көп жеткен жоқ,
Ей, енеке, тауып берші бір кеңесті.

– Сүйгенінен айрылған жер таянды,
Қылған ісің Қозыкем жұртқа аян-ды.
Алтын күйме ішінен шығушы емес,
Енді қайтіп көресің сол Баянды.

– Мың жылқыдан ат міндім мен жапанда
Құдай сірә қоспасын жар жаманды.
Әлі менің ақылым көп жеткен жоқ,
Сен таба көр, енеке, бір амалды.

– Қозы Көрпеш құл болып түсер қойға,
Сүйтер ме деп жігітке келеді ойға.
Жұмыршақты*³⁴ басыңа кие салып,
Тазша болып барғайсың Қарабайға.

– Тауды, тасты күңіренге жел ескенде,
Баян қайда жүреді ел көшкенде?
Барған жерде Қарабай сөз сұраса,
Не деп жауап берейін, сөйлескенде?

– Жасағанның ісіне жоқ-ты шараң,
Мен қайтейін ондасын Алла тағалаң,
Барған жерде Қарабай сөз сұраса,
Кісілікке жүрмін де, байғұс балам.

Тартады екен Қозыкем күйді дейді,
Енді қайтып көрменді үйді дейді,
Бір тоқтыны сол жерде соя салып,
Жұмыршағын басына киді дейді.

– Есен-аман баламды келтіргейсің,
Қодар құлды амалдап жітіргейсің.
Зиян келсе, а, балам, сонан келер,
Ебін тапсаң Қодарды өлтіргейсің.

– Енеке, Қодар бізді нетер дейсің,
Осылай етіп дүниенің сенің өтер дейсің.
Өзгесінен сақтасын бір құдайым,
Есіктегі Қодар құл қайтер дейсің.

*³⁴ Жұмыршақ – іші қызыл құртқа толған жылқының таз қарыны. Ерте кезде таз кісіні емдеу үшін соны басына тартқан.

– Барар болсаң, сен енді жылдам жөне,
Қарабайдың құлдары талай неме,
Қисық құлын ол кәпірдің не деп болмас,
Асы болып*³⁵ құдайға олай деме.

* * *

Тазша болып Қозыкем кетті дейді,
Аякөзден сал байлап өтті дейді.
Әншейін-ақ қоландар адам болып,
Қарабайдың қасына кепті дейді.

Қарабайдың қасына келді дейді,
Тәңірі салған ісіне көнді дейді.
Қарабайдың қасына келіп тұрып,
Қол қусырып сәлемді берді дейді.

– Әлекейім, Қарабай, сәлем дейді,
Мен көрмеген бұл қалай адам дейді.
Атың арық, өзің аш, қайдан жүрсің,
Жаным қалай адамсың, балам дейді.

– Ел ішінде қаңғырған мен бір ғарып,
Келген едім алыстан атым арып,
Күн көрермін деп жүрмін, жан атаке,
Сіздей ғана біреудің малын бағып.

– Ақылыңа жетпеген баламысың,
Енші бөліп берейін аламысың.
Мен де өзіңдей біреуге кем-тар едім,
Маған бала, жарқыным, боламысың?

– Ай, атай, жаңа келді менің бағым,
Жоқ үйде меніңдағы аға, інім,
Енді сізге мен байғұс мойындадым,
Сізден артық адам табылмас маған адам.

– Жылқы бақсаң, міне көр қара жалдан,
Еш зиян көрмессін кемпір-шалдан,
Өз еркіңе салайын, жаным балам,
Сүйгеніңді баға көр, мынау малдан.

– Келе жатып мен өзім ойлағанмын,
Ойлап-ойлап ой түбін қоймағанмын.
Өз еркіме салсаңыз, ей, атаке,
Жанға тыныш, әйтеуір, қой бағамын.

*³⁵ Асы болу – жазып-жаңылу, жазықты болу, тәңірден жазу.

— Қартайғанда мен қойды бактым дейді.
Тазшам жаңа жаныма жақтың дейді.
Үйге барып Қарабай қуанады,
Мен бір қойшы жігітті таптым дейді.

Бүгінгі өткен нешесі, туған айдың,
Еш қадірін білмейді Баян байдың.
Бір Баянның дертінен Қозы Көрпеш,
Алты ай жүріп қой бакты Қарабайдың.

Қарабай бай болып-ақ мыңғырыпты,
Қозыкемді ап келіп құл қылыпты.
Бұған енді бір амал табайын деп,
Біртоқтының аяғын сындырыпты.

Қойға мінген қара атан бақырады,
Қозы Көрпеш шыңғырып ақырады.
Мұрындары зерлі^{*36} қой қалды ғой деп,
Қозы Көрпеш шыңғырып шақырады.

Шыңғырады бір адам қате ме екен,
Тыңдай көрші, балалар, Тазша ма екен,
Сол Тазшаның аяғын сындырғаны,
Асыранды Баянның тоқтысы екен.

Қарабайдың жайлауы Телі көлді,
Ауыл көшсе, сол Баян жорға мінді.
Мұрындары зерлі қой қалды ма деп,
Жорғасымен қайырылып Баян келді.

— Асықпай тұр қылайын сені ма құл!
Өз-өзінен не ғылып сынады бұл?
Денем сүйген бір тоқты еді осы қойдан,
Мұны не ғып сындырдың шетемір құл?

— Мұнан бұрын көріп пе едің мұндай құлды?
Мұнша әуре қыласың мен бір сұмды.
Менен көрме, ей Баян, құдайдан көр,
Бұ тоқтының аяғы өзі сынды.

Тандырайын, мұны кім жейді — деді.
Денем сүйген менің бір тоқтым, — дейді.

^{*36} Зер — алтыннан жасаған қалауыш әшекейлер. Бұл жерде мұрынға тағатын жез бұйда. Ерте кезде түсінің ерекшелігі бар құлын мен қозыны жақсы көрген баласына арнап құлын болса мойнына тұмар, қозы болса мұрнына зер тағатын. Зергер сөзі осыдан шыққан.

Іле*³⁷ апарып Қодарға тандырайын,
Өнгерт бұлай, шұнақ құл, депті дейді.

Қозы Көрпеш көңіліне қайғы салды,
Бір Баянның зауқынан бақты малды,
Көтере алмаған тоқтыны кісі болып,
Оң жағының санынан шымшып алды.

– Асықпай тұр, бәдірек қаның тасса,
Қымыра қыл да іше бер, қарның ашса.
Қойға келген жерімде ондай етіп,
Менің теңім сен бе едің, Шұнақ тазша?!

– Мұндай тиіп жұмсама құлды, Баян,
Құдай әуре қылды ғой бізді, Баян,
Ай аулақта сұрайын, осындайда,
Құдай қосқан қосағым кім-ді, Баян?

– Баян әрмен жөнеліп кетті дейді,
Сірә қалай осы адам депті дейді,
Сол тазшаның сол жерде айтқан сөзі,
Көкейінен Баянның өтті дейді.

Қозы Көрпеш құл болып қойға түсті,
Жасағанның қылығы ондай күшті,
Бұрын сірә ештеңе білмейді екен,
Енді Баян ішіне пікір түсті.

Амал тауып Баянға бара алмайды,
Жақындатып қасына ала алмайды,
Алты ай қойын бақса да Қарабайдың,
Сонан артық ештеңе таба алмайды.

Қойды тастап Қозыкем жылқы бақты,
Қарабайдың жанына жаңа жақты.
Көгал жерге желіні тартып барып,
Жұмырықпен қазықты бір-ақ қақты.

Жер дүниеге кетеді жылқы түнде,
Қайтара көр, Қодар құл шапшаң, мұнда.
Қарабайдың жылқысын сол алпыс құл,
Өзер түгелдеп болады алпыс күнде.

Тазша байғұс кетеді ерте тұрып,
Айғай салып тұрады иттей ұлып.

*37 Іле – тез, шапшаң.

Баға алмаған жылқысын алпыс құлды³⁸,
Жалғыз өзі келіпті түгел қылып.

Жылқы жияр Қозыкем айғай салып,
Құрығына жидесін^{*38} байлай салып,
Жалғыз жылқы қалмастан жиылыпты,
Келді дейді ауылға айдап алып.

Оны естіп алпыс құл арланады,
Жылқы баққан бір Тазша зарланады.
Ол Тазшаның, жігіттер, қылығына,
Үйде отырып, Қарабай таң қалады.

Қозы Көрпеш бір нәрсе ойлайды-мыс,
Құрығын Қодар құл да қоймайды-мыс.
Қозыкемен жылқыға бара жатып,
Аударыспақ алпыс құл ойнайды-мыс.

Қозыкені ап келіп, мал бақтырды,
Мал баққанын Тазшаның жұрт жақтырды.
Аударыспақ алпыс құл ойнаған соң,
Әрқайсысын әр жерге (бір) лақтырды.

Өткен іске өкініп біз кетелі,
Біраз айтып мұратқа бір жетелі,
Ат үстінен Қозыке лақтырса,
Алты құлаш түсіпті құл көтені.

Қозы Көрпеш жарына жаңа жеткен,
Арасында Қодардың несі кеткен?
Түсіп қалған көтенді саламын деп,
Ептей алмай құлдардың есі кеткен.

Қозыке мен Қодар құл жақындайды,
Жақындасып Қодар құл тақымдайды,
Суға апарып батырса Қозы Көрпеш,
Мен өлдім деп Қодар құл ойбайлайды.

Айдалада алпыс құл арланыпты,
Қодар батыр сол жерде қорланыпты,
Айдалаға шыққан соң тамам құлдар,
Бір Тазшамен алыспақ ойнасыпты.

Қозы Көрпеш бір байдың мөлдір көзі,
Сірә қате кетпейді айтқан сөзі.

^{*38} Жиде – жейде (ішкі) көйлек.

Айдалада алпыс құл ойнасқан соң,
 Алпыс құлды басыпты бір-ақ өзі.
 Қозы Көрпеш сол құлдан жас-ты дейді.
 Арақ ішкен Қодар құл мас-ты дейді.
 Айдалада алпыс құл ойнасқан соң,
 Алпыс құлды бір Тазша басты дейді.

Тұс-тұсынан алпыс құл алаң қылды,
 Бір Тазшаның жанына жаман қылды,
 Алпыс құлдың бәрін де жығып тұрып,
 Ең үстінен салыпты Қодар құлды.

Бұл Тазшада кайғы да бар мұңды дейді,
 Бір-ақ өзі басыпты құлды дейді.
 Пәле болған қу Тазша, тұршы жылдам!
 Түгел менің қабырғам сынды дейді.

Сірә Қодар жүрмейді көтін қысып,
 Мақтанбандар, барынды мықты басып.
 Қодар екем тұрайын деген болса,
 Басып-басып жіберді нықтай түсіп.

Тазша бала болар ма мұндай мықты,
 Алпыс құлды бір өзі басып жықты.
 Жығылғандар астан, үстен қышқырады,
 Ойбай, менің көтімнен боғым шықты.

Тазша байғұс үстінен тұрды дейді,
 Қыран-топан сол құлдар болды дейді.
 Ең үстінде Қодар құл күрсінеді,
 Құдай мені, жігіттер, ұрды дейді.

Тазша тұрып армаған кетті дейді,
 Қыран-топан құлдарды етті дейді.
 Бір айналып Қозыкем қайтып келсе,
 Қодар үйге күрсіне кетті дейді.

– Мынау Тазша бұ маған қылған сөйді,
 Құдай мені, жігіттер, ұрған сөйді,
 Бір отырған орнымнан қозғалтпайды,
 Түгел менің қабырғам сынған сөйді.

– Ыңкылдайсың, бір жаман дерт болды ма,
 Саған қарар сұмда бет қалды ма,
 Бір отырған орныңнан қозғала алмай,
 Қодареке, бір жерің мерт болды ма?

Тұр десем де жатасын сіра тұрмай,
Айтса, тілді алмайды Тазша сұмырай.
Түгел менің қабырғам қиратылды,
Жазылмаса, ау, мені ұрды құдай.

Тазша бізге бір неме нетер дейсің?
Әлі қайтіп Тазшаның жетер дейсің?
Қалжа жесең жазылар, жатып тұрып,
Қодареке, қабырғаң нетер дейсің?

* * *

Он сан ноғай бір жиын етті дейді,
Сол жиынға жұрт жиылып кетті дейді.
Өкпе-бауыр ап келіп берейік деп,
Тазша малға қала көр, депті дейді.

Адам қалмай жиынға жұрт кетіпті,
Ала тайға жігіттер тіл бітіпті.
Күн жайлатып бір амал таба көр деп,
Қозыкеме сол жерде үйретіпті.

Алып келіп биесін байлатыпты,
Қара боран соқтырып жайлатыпты.
Тағыдағы бір амал тауып бер деп,
Ала тайды сол жерде ойлатыпты.

– Асты-үстін бұлан қыл, ойран-топыр,
Аңдамаса, Қозекем өзің білдір.
Мынау қалың малың қырылды, жаным Баян,
Елден бұрын кел-дағы мені сыпыр.

Сүй деді де ала тай қалды дейді,
Жүгіріп үйге Қозыке барды дейді.
– Шапшаңырақ тұра көр, жаным бике,
Мынау малың қырылып қалды дейді.

Сол Баянды оятып алды дейді,
Ала тайға жүгіріп барды дейді.
Ала тайға жүгіріп барған екен,
Қос аяқтап жүректен салды дейді.

Ала тайға жүгіріп барды дейді,
Қос аяқтап жүректен салды дейді.
Қос аяқтап жүректен салған екен,
Алтын айдар жарқырап қалды дейді.

Ұйықтап жатқан сол Баян ояныпты,
Жүгірерге табанынан аяныпты.
Алтын айдар шумақтап келе жатса,
Түбі келіп тазшаға таяныпты.

Баян жетіп жылқыға келді дейді,
Бұған енді не амал болады дейді,
Баян жетіп жылқыға жақын келсе,
Жарқыраған айдарды көрді дейді.

Бұған боран болды да тына қалды,
Құдай қайдан тазшаны ұра қалды.
Айдар келіп Тазшаға таянған соң,
Ішін тартып сол жерде тұра қалды.

Жау айдағыр бұ шіркін малды дейді,
Тазша мұнда жоғалып қалды дейді.
Жерден Баян көтеріп алды-дағы,
Аулақ үйге апарып салды дейді.

Қозыкені сол жерде білді дейді,
Жаксы көріп бетінен сүйді дейді.
Аулақ үйде екеуі сөйлескен соң,
Сонда айқасып екеуі қалды дейді.

Боран борап түгел мал ықты дейді,
Өз ісіне Қозыкем мықты дейді.
Өз жарымен Қозы Көрпеш,
Бір құмардан екеуі шықты дейді.

Қарабайдың құлдары көпті дейді,
Келе сала бір нәрсе етті дейді.
– Торғай жырлап тұрады сұлу Баян,
Таң атып түрегел депті дейді.

Адам қалмай жиынға кетті дейді,
– Жата тұршы, аһ, жарым, нетті дейді.
Таң атпақтан күн шықсын? шырағым-ау,
Тар төсекте жан шықсын депті дейді.

Қодар енді жиыннан қайтар дейді,
Тазша келіп Баянмен жатыр дейді,
Екеуінің жатқанын көре салып,
Қайтып барып жиынға айтты дейді.

– Айдалаға Тазша екең құрар шатыр,
Қызыңызды құшақтап Тазша жатыр.

Қарабайым той тойлап мұнда жүрсің,
Қызыңызды тойлатып онда жатыр.

Қарабай жиын тастап келді дейді,
Жиын қылып жиыпты елді дейді.
Елім-жұртым ойлай көр, азаматым,
Бұған не амал болады енді дейді.

– Сол Тазшаны әрманырақ жытырыңыз,
Жытырмасаң шақырып келтіріңіз,
Бір Тазшаға түгел жұрт қысым қылып,
Соны араққа мас қылып өлтіріңіз.

Бір тазшаға түгел жұрт қысым қылды,
Алып келіп тамам жұрт аяқ ұсынды,
– Шанаш қылып берейін тамағыңа,
Енді сенің, аһ, байғұс, (мысың) құрды.

Қылды дейді бір ұшын балағына
Тоғыз бегі қарайды қабағына
Ішкен кісі бол-дағы құя бер деп,
Шанаш қылып беріпті тамағына.

Босағада құл отыр екі жақтап,
Арақ ішпес Қозыке әлін шақтап.
Жүгіре шығып Қозыкем кеткен екен,
Бірін-бірі қалыпты (құл) пышақтап.

Жүгіріп атқа Қозыкем барды дейді,
Үзеңгіге аяғын салды дейді.
Қафияда түгел жұрт қайдан білсін,
Апыр-топыр адасып қалды дейді.

Жүрген екен Қозыкем сөзге қанып,
Бал ашады қолына кітап алып.
Қозы Көрпеш құтылып сала берді,
Алдын ашық, артына тұман салып.

Анау әрмен құтылып кетті дейді,
Жібермеймін осы жерде көпті дейді.
Елім-жұртым ойлай көр, азаматым,
Оған не амал болады депті дейді.

Қала жаздық осы жерде қанға батып,
Бір біткен соң сол келмес енді қайтып.

Пышақтасып осы жерде өле жаздық,
Қаңғырып жүрген немене қайдан қалдық.

Ол басында Қозекең өзі сұм-ды,
Шоқ теректі барды да мекен қылды.
Мұндай сәрсен етерін білер болсам,
Баяғыда-ақ қырмас па едім мұндар құлды.

Боз бұшыққа мінді де кетті қашып,
Баян үйден қарайды жапсар ашып.
Шоқ теректің түбінде торғай көріп,
Бозторғайы береді мейіз тасып.

Бозторғайды жіберер біліп кел деп,
Есен болса сол жарым көріп кел деп.
Бес бауырсақ, бір күлше арқалатты,
Азық қылсын жарыма беріп кел деп.

Қалған екен Қозыкем түзде жүдеп,
Торғай ғарып қайтыпты бір күн түнеп,
Қуанғаннан соң бозторғай келе салып,
Қуантыпты Баянды сүйінші тілеп.

Күнде барып бозторғай келеді екен,
Баян азық жасырып береді екен,
Бозторғайдың келгенін, азаматтар,
Аңдып жүріп жеңгесі көрген екен.

Бозторғайы бір жырлап келді дейді,
Жеңгесі тыстан тыңдай қалды дейді.
Жаңа Баян жіберіп жатқанында,
Сол жеңгесі мойынан ұстап алды дейді.

– Жеңеше, торғайымды жібер, – дейді.
Осы торғай ерімді білер, – дейді,
Осынша мойын салып тілесе де,
Құрып қалғыр жеңгесі жібермейді.

Баян жылап ішінен күңіреніпті,
Ерте кеткен Тазшаны кім көріпті.
Мойны үзіліп торғайдың бара жатса,
Жазған Баян аяп та, жіберіпті.

Баян жылап сол жерде тұрды дейді,
Торғайды әуре сол жерде қылды дейді.
Көріп жүрген Тазшаны айтпайсың деп,
Түгел жүнін торғайдың жұлды дейді.

Мен не қылам тәңірге жоқ дегенде,
Ештеңені көрген жоқ дегенде.
Өзге жұлын жұлғанда үндемейді,
Төбе жүнін жұлғанда «шок» дегенде.

Торғай ғаріп бір жақтан келді дейді,
Аңдып жүріп женгесі көрді дейді,
Төбе жүнін жұлған соң бозторғайдың,
«Шок» деді де, бозторғай өлді дейді.

Етін асып, торғайды қайнатыпты,
Сауын етіп, биесін байлатыпты,
Бозторғайы Баянның «шок» деді деп,
Жұртын жиып Қарабай ойлатыпты.

Алыс болып Баян қыз бара алмайды,
Жыты*³⁹ хабар жарына бере алмайды.
Жұртын жиып Қарабай ойлатса да
Сан кісіден бір кісі таба алмайды.

Асықпаңыз, жігіттер, келсін Қодар,
Қарай-қарай Қодарға көзі талар.
Сан кісіден бір кісі таба алмады,
Мұны ақыр, жігіттер, Қодар табар.

Жоғын қарап Қодар құл келді дейді,
«Шок» деді де бозторғай өлді дейді.
Сан кісіден бір кісі таба алмайды
Сен таба көр, Қодарым, енді дейді.

Кім ап кетті осы жұрттың ақыл-есін,
Таба алмайды еш ойлап мұның несін,
Бозторғайы Баянның «шок» деп өлсе,
«Шок теректің» түбінде жатқызған сол.

Мінді дейді Қодар құл көк серекті,
Өлтірермін ол тазша бәдіректі.
Елін-жұртын Қарабай жиып тұрып,
Енді іздемек болыпты Шок теректі.

Бұрын құлды Қозыкем боқтайды екен,
Ояу болса, Қодарды мықтайды екен.
Бір ұйықтаса, жігіттер, Қозы Көрпеш,
Күні-түні он төрт күн ұйықтайды екен.

*39 Жыты – тез, шапшаң, қолма-қол. Жыты кара – тез хабар алатын қарауыл орны (қараңыз: Киргизско-русский словарь. Изд. второе. Оренбург, 1903, С. 89).

Елін-жұртын Қарабай алды дейді,
 Баян жылап үйінде қалды дейді.
 Басын алмай мен сірә келмен-ді деп,
 Шоқ теректің түбіне барды дейді.

Айдалада құрулы шатыр дейді,
 Алтын айдар жарқырап жатыр дейді.
 – Әлде болса Баянға қосалық деп,
 Мұнан артық табылмас батыр дейді.

Көңілім менің бұзылды әлде неге,
 Жағып жүрген неме еді ата-енеге.
 Әлде болса Баянға қосалық біз,
 Мұнан артық берерміз қай төреге?

Көргеннен соң Қарабай қия алмайды,
 Көздің жасын сол Баян тыя алмайды.
 Ажал жетсе, жігіттер, амал болмас,
 Қан тартып тұр, Қозыкем оянбайды.

Сүйеді де Қарабай қайтты дейді,
 Қайтыңыз деп деп Қодарға айтты деді,
 Басын алмай мен сірә қайтпаймын деп,
 Қамыс оқпен жүректен атты дейді.

Бәсі*⁴⁰ тым-ақ Қодардың қатты дейді,
 Қамыс оқпен жүректен атты дейді,
 Қамыс оқпен жүректен атқан екен,
 Оғымен айқасып жатты дейді.

Өлген соң Қозыкемнің әлі нешік,
 Барады енді Қодардың көңілі өсіп.
 Бұл Қодардың қылығын қайтерсің,
 Бара салып алыпты-ау басын кесіп.

– Еш дегбірін жоқ екен әлі де ата,
 Ақша бетім сарғайды жалғыз жата.
 Атың арық, өзіңнің жүзің сарық,
 Қайда барып келдің-ау, айт сана, ата.

– Бір жаман ат қайтейін болды маған,
 Жүр, деді-дағы қоймады Қодар ағаң.
 Өткендердің сонынан өкінбеңіз,
 Қозыкедей мырзаны таптым саған.

*40 Бәс – талас, күншілдік, күндестік.

– Тілімді алмай сен қайда кетіп келдің,
Менің немді бітіріп жетіп келдің.
Тілімді алмай сен сонда кетіп едің,
Құдай қосқан жарымды нетіп келдің

– Мен біреудің тіліне сеніп келдім,
Алла оңғарса, сіздерді беріп келдім.
Өткен ердің соңынан өкінбеңіз,
Қозыкедей мырзаны көріп келдім.

– Алжып жүрсін, ай ата, өлейін деп,
Ойлаушы едім, өнерін көрейін деп,
Күйеуінді өлтіріп, азған қақпас,
Қодар құлға келдің бе берейін деп?

– Елден елді қыдырып барайын да,
Емен таяк қолыма алайын да,
Елден елді қыдырып, жаным балам,
Бір теңдесінді мен іздеп табайын да.

– Енді не деп барасың елге, ата?
Мен бейбаққа қыламысың екі бата?
Елден сәурік жиярға байтал емен,
Төсек салып жатағын өзің қайта.

Сірә, маған жақпайды сенің сөзің,
Қарай-қарай төрт болды екі көзім,
Ақ шимайлы, ақ отау бер тіктіріп,
Мені алып жата қал, атам, өзің.

Қодар түзден бір ойды ойлап келді.
Мойнын созып Баянға бойлап келді,
Бұ Қодардың мінезі тым-ақ тентек,
Басын кесіп жанына байлап келді.

Қырық құлаш Баянның шашы дейді,
Бұ Қодар құл құдайға ғасы дейді.
Алып келіп Баянға тастай берді,
Ал, басты қара, байынның басы, – дейді.

Бәрекелді Қодардың тентегіне,
Баян сұлу жүрмейді жетегіне.
Ал, байының басы, – деп тастай берсе,
Баян тосып алыпты-ау етегіне.

Құлдан өлген болар ма мұндай ғайып,
 Үндемеді ол бастан бабам Қайып*⁴¹.
 Алған байы өлген соң жазған Баян,
 Бетін жыртып жылайды-ау, шашын жайып.

– Өлгендердің соңынан өлме сана,
 Өзге адамға көңіліңді бөлме сана.
 Мына жалған дүниеде кім қалмайды,
 Ақша бетке дақ сала берме сана.

– Қодареке, қай жақтан келдің жетіп,
 Енді мені кім алар сенен өтіп.
 Енді мені сен алмай кім алады,
 Сол жарымды кел сана, бір көрсетіп.

Баянды ертіп алып кетті дейді,
 Көрсетейін жүріңіз депті дейді.
 Алған байын өлтіріп бәдірек құл,
 Бұлай әуре Баянды етті дейді.

Сол Баянды Қодар құл көзден салмас,
 Бәдіректің қылығы естен қалмас.
 Өлген ерін сол Баян іздеймін деп,
 Бара жатып Қодармен болды жолдас.

Қылшадайын Баянды құл жақтайды,
 Аламын деп Қодарқұл ыржақтайды,
 Қодар құлдан бір зиян келе ме деп,
 Баян сұлу бетіне бөз қаптайды.

Қодар зиян Баянға тидіріпті,
 Көңілін бермей Қодарды күйдіріпті,
 Алдап қана Қодардың көңілін аулап,
 Шүберектің сыртынан сүйдіріпті.

Он екі айдың жақсысы жаз болады,
 Жаздың алды үйрек пен қаз болады.
 Шүберектің сыртынан сүйдіргенге
 Көкірегі қош болып, Қодар құл мас болады.

Сол Баянның тазасы аққудан ақ,
 Жаны шықпай құр қысып жүр Қодар құл-ақ.
 Шүберектің сыртынан сүйдірген соң,
 Ақ бетіне түсіпті Баянның бетіне дақ.

*41 Баба Қайып, Қайып Ерен – халық жырында қамыққан жолаушыға көмек беретін досы.

Құлға Баян тие ме қазақ құрып,
Құлға не деп тиесің-ау құдай ұрып.
Ойнағандай ойпат жер, жаным бике.
Баянменен келеді әзіл құрып.

– Қодареке, жүре бер жөніңменен,
Құдай енді қосты ғой сеніменен
Сол жарымды бастап бір көрсет сана,
Ойнарыңыз қашама меніменен.

– Сенің жарың емес пе анау жатқан,
Қодарекең жүректен мықтап атқан.
Мақтап жүрген байың ба мынау, Баян,
Бір-ақ тартып Қодакең ыңқылдатқан?

- Қодаке осы жерде бой салалы
Ойымызға ой салып той салалы.
Айдалада қаңғырып шөлдеп өлдім,
Ішерімізге бұ құдықтан су аламы.

Қодар енді құдықтан су алады,
Аламын деп шыңырауға жұмылады.
Алдағанын Баянның қайдан білсін,
Аламын деп ішінен қуанады.

Шашын байлап құдыққа салды дейді,
Кебіспенен бір суды алды дейді.
Кебіспенен бір суды ішіп алып,
Баян енді сусыным қанды дейді.

Шығамын деп ұмтылды Қодар бетке,
Күнге күйер ақ бетің басың бүрке.
– Суға сенің сусының қаңған болса,
Шығайын да далаға тартшы, бике.

Көңілі қалды Баянның «ағасына»,
Бір таянды Қодардың тобасына*⁴².
Пышақпенен алады салып-салып,
Тартып тұрып Қодардың жағасына.

– Ақырын тарт үзерсің мойынымды,
Шығысымен аша көр қойыныңды,
Жаным шығып барады жаным, бике,
Қырға шығып қыл сана ойыныңды.

*42 Тоба – сыйыну. Бұл жерде: Қодардың сыйынатын кезі жетті дегенді білдіреді.

– Ойнайды екен мұндар құл меніменен,
 Ойнатқанша тәңірі алсын сеніменен,
 Мұндай қылық сен итке болар ма еді,
 Көтің қысып тек жүрсен жөніңменен.
 Қодар енді құдықтан суды алады,
 Аламын деп шыңырауға жұмылады.
 – Алған байың өліпті, бейбақ Баян
 Енді сені мен алмай кім алады?

– Аламын деп жүр ме едің, ойыңда құл,
 Ойнар едің Баянның қойнында құл,
 О дүниеге барғанда [есекпісін],
 Екі жастың обалы мойнында құл.

Шығамын деп аяғы тая берді,
 – Тарт сана, деп құшағын жая берді,
 Тартып тұрып құдықтың жағасына
 Шашын кесіп шыңырауға қоя берді.

Қодар құлдың ажалы жетті дейді,
 Бұйда пышақ өкпеден өтті дейді.
 – Ойбай, Баян, сен маған бұлай қылдың,
 Мені тентек Баян жан, құдай қылды.

Қозыкеден, аһ, Баян, онда айрылдың.
 Мұнда тірі байыңнан тағы айрылдың.
 Қозыкенің алдың қой (өлі басын),
 Екеуімізден айырылып қараң қалдың.

– Құл да бұлай болар ма, сірә ғана.
 Ажал айдап жүр екен сені ғана.
 Баян сұлу керек пе шетемір құл,
 Алатұғын неме екен мені ғана.

Енді өмірді тілеймін көбірек күн,
 Ақылыңды мен білдім өзімнен кемірегін.
 Сен қылғанды, а, Қодар, мен де қылдым,
 Соныңменен жата тұр бәдірегім.

Қодар өліп, құдықта қалды дейді,
 Баян жары қасына барды дейді.
 Баян жары қасына барып тұрып,
 Басын бұрып, мойнына салды дейді.

Қырық күн жауын жауыпты бір жел тұрып,
Баян келді құдыктан құлды өлтіріп.
Қодар құлды өлтіріп келгеннен соң,
Алған жарын жоқтайды енді өкіріп.

Жоқтағанда не дейді енді Баян,
Салғанына Алланың көнді Баян,
Кішкентайдан бір өскен құдайым-ай,
Өзі жоқтай басыңа келді Баян.

– Жатырмысың ей, жалғызым, жер бауырлап,
Қарға жүні қамыс оқ оны ауырлап,
Құдай қосқан қосағың Баян келді,
Тұра келсең нетеді күліп-ойнап!

Кішкенеден атадан жетім едің,
Тілін алмай жұртыңнан кетіп едің,
Сан кісіге болармын деуші едің ғой,
Есіктегі Қодардан нетіп өлдің?

Байғұс сені не қылып қара басты,
Қодар оғы шырағым араласты.
Жасағаным, құдайым жан беретін,
Құшақтасар күн барма қойындасып?

Жатырмысың ей, жалғыз, жалғыз оққа,
Жамбасыңа жер өтті, жаның жоқ па?
Әзер*⁴³ жақсы болса да қайғырмаңыз,
Інісі жоқ артында жалғыз боққа.

Кішкенеден атадан қалдың жетім,
Күнге күйіп сарғайды ақша бетім,
Құдай сені көзіме көрсеткен соң,
Көрмей қалдың дүниенің өнер бетін.

Құлдан қисық болар ма мұнан асқан?
Жаным жалғыз қан тартып қара басқан.
Көрсетпесі бар екен өнер бетін,
О бастан-ақ құдайым неге қосқан?

Ақылы азған, ей қақпас, о бастан қоспасаңшы,
Қосқаннан соң сөз бұзып қашпасаңшы!
Кімнің құлын аядың, жалғыз байғұс?
Баяғыда қырып-ақ тастасаңшы!

*43 Әзер – тіпті сонша.

Алтынды ер, ақ боз ат міне алмадым,
 Мен бүйтерін Қодардың біле алмадым.
 Өзің қостың, а, тәңірім, өзің алдың,
 Бір армансыз мен ойнап күле алмадым.
 Бір пәледен құтылып қаша алмадым,
 Қара басып ұйқыңды аша алмадың,
 Ояу болсаң, ол итке қылар едің,
 Ұйықтап жатып Қодарды ата алмадың.

Сені естісе жұртыңыз жылар ма екен?
 Атың тұлдап*⁴⁴, қаранды қылар*⁴⁵ ма екен?
 Жасағаннан жаныңды тілеп тұрмын,
 Баяғындай ойнар күн болар ма екен?

Бұ Баянның ойлаған ойы дейді,
 Басын оңға қаратып қойды дейді,
 Құдайынан сол жерде жан тілейді,
 Астындағы ақ боз ат сойды дейді.

Жылайды екен сол Баян сана қылып,
 Құдай қойды көңілін ала қылып.
 Алған жары өлген соң жазған Баян,
 Күні-түні жылайды-ау налы болып*⁴⁶.

Қозыкеме тұлдайды қара көкті,
 Әулиеге сыйынып көп түнепті.
 Ақ боз атты құдайға айтып сойып,
 Құдайынан сол жерде жан тілепті.

Баянның барады енді дәурені өтіп,
 Құдай қойды байғұсты әуре етіп.
 Күні-түні зар қылып тілегенде,
 Баба түкті шашты Өзіз келді жетіп.

Ақ шалмалы біреу келді аты ақсаған,
 – Қандай адам далада зар қақсаған?
 Тілегіңді тілеші, жаным балам,
 Бір тілекті берейін енді саған.

– Налыс қылсам, һауадан пірім келер,
 Таяғы бар түбінде аса темір.

*44 Ат тұлдау – тұл қалған аттың құйрығын кесіп (тұлдап), оның өлген иесіне арнап жіберу.

*45 Қара қылу – қара жамылып, аза тұту.

*46 Налы – налу, күйіну, зарығу, зарлау.

Тумай тұрып қосылған жарым еді.
Енді бұған тілеймін жеті ай өмір.

— Салғанына Алланың көндің дейді,
Даусыңа шыдамай келдім дейді.
Тілегенің сол болса, жаным балам,
Жеті ай өмір мен саған бердім дейді.

Жер дүниенің бәрі де күңіреніпті,
Мұндай ақырзаманды кім көріпті?
Өліп қалған, жігіттер, Қозыкеме
Бабай түкті шашты Өзіз жан беріпті.

Жасағанның қылығы күшті дейді,
Сырлы аяққа бал құйып ішті дейді.
Үш күндейін ойнасып жарыменен,
Баяғыдай тербене түсті дейді.

Мінді дейді Қозыкем көк серекті,
Мекен қылды сол жерде Шоқ теректі.
Жеті ай түгел қыдырып Қозы Көрпеш,
Кезді дейді шарық ұрып төңіректі.

Өз жұртынан Қозыкем безді дейді,
Дүниеден күдерін үзді дейді.
Жеті ай түгел қыдырып Қозы Көрпеш,
Дүниенің төрт бұрышын кезді дейді.

Ердің жасы екі төрт бел-ді дейді,
Салғанына Алланың көнді дейді.
Жеті ай түгел қыдырып, Қозы Көрпеш,
Төрт бұрышынан дүниенің келді дейді.

— Кесір құлдан құдайым жасқана ма,
Жақын келші, Баян жан, қасқанама.
Еңсем түсіп барады, Алла менің,
Жастық қойшы, а, Баян, басқанама.

Әр тарапты қыдырып келді дейді,
Бармаған жер қалмаған енді дейді.
Шоқ теректің түбінде күні бітіп,
Қозы Көрпеш сол жерде өлді дейді.

— Қалған жаным не болар мұнан аяп,
Ақша бетін салыпты қанға бояп.
Құшақтасып сол жерде жата қалды,
Бұйда пышақ ұшына ішін таяп.

Қозы Көрпеш сол жерде өлді дейді,
 Үш жылдан соң бір адам көрді дейді.
 Көрген адам сол жерде танып тұрып,
 Екі айырып екеуін көмді дейді.
 Қалған екен Қозыкем сағынысып,
 Бір жатыпты қара кіс жамылысып.
 Ақ жұмыртқа болысып жерден шығып
 Жер жүзінде ойнайды шағылысып.

Ата-анасы Баянды қарамайды,
 Балам қайда кетті деп сұрамайды.
 Ақ жұмыртқа болысып жерде ойнаса,
 Қоңыз болып Қодар құл аралайды.

Қозыкемнің түбіне Қодар жеткен,
 Екі айырып екеуін көміп кеткен,
 Баян менен Қозыкем тек емес-ті,
 Екі жерден бәйтерек болып біткен.

Қозыкемен Қодар құл атысыпты.
 Бірге барып жарымен жатысыпты.
 Екі жерден бәйтерек болып бітіп,
 Басы барып бірігіп жабысыпты.

Дәрі құяр сол Баян жарасына,
 Қодар құлдың қылығын қара сана.
 Қозыкені өлтірген анау Қодар,
 Шеңгел болып бітіпті арасына.

Құл өлтірген мырзаны қай халықта,
 Сол Қодарды Баян да жай қылыпты^{*47}
 Қозыкені өлді деп естіген соң,
 Сонда жүріп сол Айқыз қайғырыпты.

Қозы Көрпеш бір байдың жалғызы еміс,
 Баян сұлу сіңлісі Айқыз еміс.
 Қозыке өлсе, қайғырған Айқыз сұлу,
 Қозыкеңнің туысқан балдызы еміс.

Алпыс ұлдың Қодар құл басы дейді,
 Қозыкемен өштескен қасы дейді.
 Қозыкені өлді деп есіткен соң,
 Тамағынан өтпейді Айқыздың ішкен асы дейді.
 Құл көрінсе, жарайын бәрін де деп,
 Бұ қайдан келген шұнақ құл, жерінде деп,

^{*47} Жай қылу – жайын табу, жытыру, жоқ қылу.

Аягөз өзені бойындағы Қозы Көрпеш және Баян сұлу мазары

Айқыз солай зар қылып жүргенінде,
Қозыкені есітті тірілді деп.
Бір қылмысты айтады мен аймын деп,
Тәңірі салса, әрине, көнемін деп.
Жүгіре шығып сол Айқыз кетті дейді,
Жездем менің тірілсе көремін деп.

Ғажап тарих құдайым істепті,
Қодар құлға Баянды көрсетіпті.
Айқыз жолда жете алмай бара жатса,
Қозыкені өлді деп тағы есітті.

Қозыкемен Қодар құл қас болыпты,
Алпыс құлға Қодар құл бас болыпты.
Қозыкені өлді деп естіген соң,
Тұра қалып сол жерде сынтас бопты.

Қозы Көрпеш Баянның болған шағы,
Таза гүлдей аршылып солған шағы.
Қозы Көрпеш өлген соң, Баян да өлген,
Сондай болсын әркімнің алған шағы.

Қозы Көрпеш атанды мөлдір көзге,
Қосылады әр жерде айтқан сөзге.
Өлсе-дағы Қозыкем арманы жоқ,
Сурет болып бітіпті Аягөзге.

Жан біткенді жалмаған қара жерсін
Жалғыз туған Қозыкем сен бір ерсің,
Жебеп-жылап жүре көр, есіңе алып,
Ақыретке барғанда біздерді бір көрерсің.

Профессор И. Н. Березинге¹ хат

Сіздің Хан жарлығы және Шығыс тарихшыларының кітапханасы басылымдарыңызды оқып және өзімнің бұрынғы ұстазым Николай Федорович Костылецкийден² сіздің қырғыз тілінен Тоқтамыс жарлығындағы³ қазір татар тілінде қолданылмайтын кейбір сөздердің мағынасын іздеу жайлы өтінішіңізді естіп, қарт қырғыздардан сұрап, тілімізден [біраз] сөздің мағынасын таптым, соны сізге жіберуге асығып отырмын.

Сіздің Тоқтамыстың Яғайлоға⁴ жазған жарлығын және Темір Құтлық⁵ пен Саадат Гирей⁶ тархандық жарлықтарына жасаған аудармаңызды оқып мен қазірде Орта жүз қырғыздары қолданатын бірнеше сөзді таптым, сізге сол сөздердің біздің халық арасындағы қазіргі мағыналарын жеткізуді шештім. Егер менің түсіндірмелерім сізге сәл де болса [септігін тигізсе], мақсатымның орындалғаны.

[Аңыз бойынша] қырғыздар өздерін Алтын Орда⁷ татарларының ұрпағымыз деп санайды, ол қаһармандық поэма-жырларда *نوغايي* *1 *ننگ اوز يورت** деп аталады, ал олардың Алтын Орда ноғайлары поэмалары қаһармандарының бірі – Едіге⁸, оның Әмір Темірге⁹ бас сауғалауы және одан қуылуы. Тоқтамыс туралы [жыр] көлемді және сүйікті [поэмалардың] бірі, (оның моласы Ұлытау тауында); [қарауыл] руынан шыққан Орақ мырза¹⁰, Ер Көкше мен Ер Қосай¹¹ – [Алтын] Орда кезеңінің батырлары, олардың поэмаларының негізгі қаһармандары*². Мен жинастырып жүрген барлық мәліметтер, егер*³ бірақ өздері қуаттайды*⁴ қазақ халқы (біз өзімізді солай атаймыз) Фирдоуси¹² жазған көне халық емес, ол Бердібектің¹³ қазасынан кейін басталған Алтын Ордадағы өзара қақтығыс кезінде түрлі түркі және монғол тайпаларының одағынан құралған халық екенін дәлелдейді. Батыйдың әр ұрпағы хан болғысы және өз халқына ие болғысы келді: Қырым, Қазан хандықтары, шейбанилер мен қазақтардың*⁵ – Шорайғақ ордасы құрылды деп ойлаймын. Қазақтардың шығуы туралы аңыздар тарақ-тамғалы¹⁴ жалайыр руынан шыққан Ұлы жүз қырғызы жазған *جامع التواريخ* және сіздің Шейбани-наме¹⁵ туралы жұмысыңызбен дәлелденеді. Автор өзі туралы:

بو تواریخ*⁶ قه اوراز محمد خان حضرتلری ننگ انا اناسیدین قوللوق قیلا کیلگان جلاير
تراق تمغالی ایردی؛ جنکز نامه کتابیدین فارس تیلیندین [ترك تیلیگه اوکوردی. قایوسن
سونک زماندا بولغان لارني اوز استقباطیندین تصنیف

*1 Қолжазбаның шеті жыртылған.

*2 Сансыз ноғай халқы.

*3 Бұл сөздерге қарсы Уәлихановта былай жазылған: «Кучум был султан киргизским».

*4 Парактың шеті бүлінген.

*5 Заманымыздың Геродоты – Левшиннің ойынша қазақ және казак атаулары ұқсауы мүмкін, бірақ кейқабат казактарының біздің казактармен еш байланысы жоқ (Уәлихановтың ескертпесі).

*6 Бір сөз жетіспейді (Уәлихановтың ескертпесі).

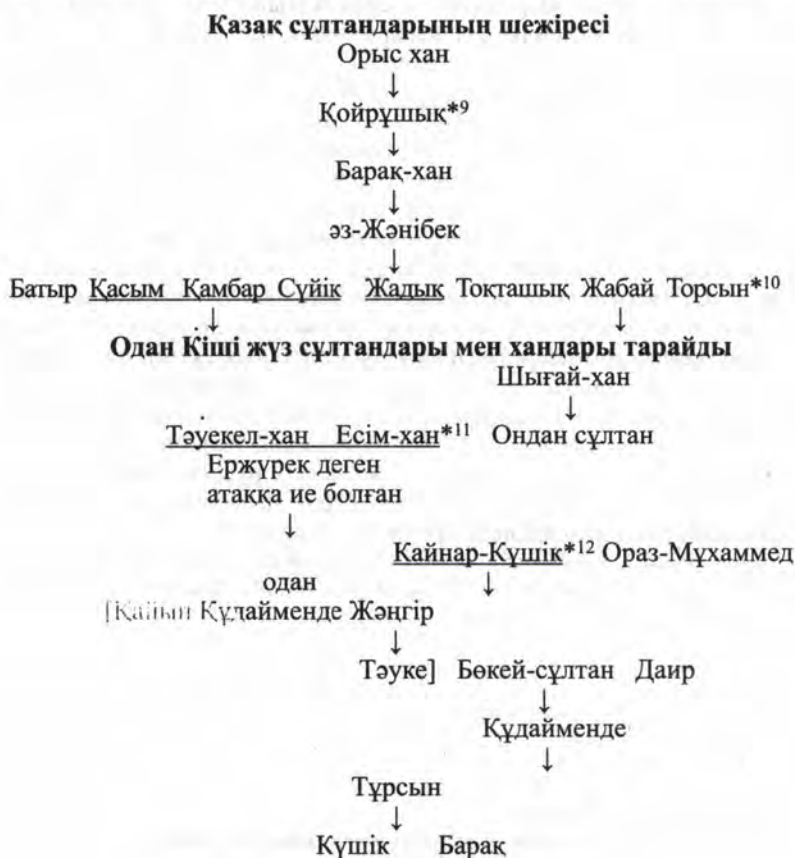

7*[قىلدى] дейді.

Қырғыз сұлтаны Ораз-Мұхаммедтің¹⁶ ата-анасы оны балалары Ораз-Мұхаммедке қызмет етуге жіберген болатын (С. 50, ч. II. История. Описание киргиз-кайсацких орд и степей, Левшин¹⁷); Сібір жазбаларында ол қазақ сұлтаны деп аталады (Қараңыз: «Сибирские летописи», П. И. Небольсин¹⁸ мақалаларына қосымша; «Покорение Сибири». СПб, 1849; Отеч. Записки, 1848; том LX, LXI, кн. октября, ноября и декабря).

[Онда былай деп жазылған:] «На наипозех днях князь Сейдақ¹⁹ изыде из града Сибири²⁰ с ним же царевич Казачьей Орды Солтан²¹, да царя Кучюма²² думный карача²³, с ним же воинских людей 500 человек; доидоша же до места, иже именуется Княжей Луг, и начаша пущати ястребы за птицами» (Летопись Саввы Есипова)²⁴.

Ораз Мұхаммед ханның جامع التواريخ тағы ата-баба шежіресі (140–145-бб. ^{8*} داستان اوراز محمد خان بن اوندان) осында шекаралық басқарушы жинаған қырғыз сұлтандарының шежіресімен дәл келеді. Дәлел үшін келтірсек:

Иоанн патшаның 1569 жылы ноғайларға жіберген елшісі олардың ұлыстарына²⁵ Ақназар²⁶ патшаның Қазақ ордасы мен Шығай²⁷ сұлтанның және Шелім ханзаданың жасаған шабуылдары туралы айтады. «Жылнамалар жинағы» جامع التواريخ бойынша Ақназар Қасымның ұлы²⁸, Шығай Жәдіктің ұлы²⁹, Жәдік пен Қасым Жәнібектің³⁰ балалары, бірақ онда Шелім деген ат жоқ, Тугум емес пе? Ақназардың 1556 жылы башқұрттарды ығыстырғаны белгілі. 1556-59 жылдары Бұхарада болған ағылшын Дженкинсон³¹ ташкенттіктердің казактармен^{*13} соғысын баяндайды. Ол Бұрындық³² пен Шейбани ханның³³ соғысы болар?

Ораз Мұхаммедтің Касимов ханы болып сайлануын жазған جامع التواريخ авторы хан тағын сипаттай отырып, оң және сол қолдар туралы айтады. میسرہ (майсара) жақтан екі бек көрсетілген – біреуі арғын, екіншісі қыпшақ^{*14} руынан, сол жақтан (میمنه – маймана)³⁴ жалайыр Қадырғали бек³⁵ пен маңғыт руынан Саманай бек.

Өзі жалайырдан³⁶ шыққан автор бұл тайпа туралы егжей-тегжейлі баяндап, оның шығуын Оғыз хан³⁷ кезінен бастайды, кітаптың соңында [Шыңғысханнан Қадырғалиға дейін^{*15} өз руының шежіресін таратады].

Барлық жарлықтарда Алтын Орда^{16*} اولوغ اولوس деп аталады, ал түркі тарихшылары мен халық аңыздарында ол тұтас ел мен халықтың [бір бөлігі] дегенді білдіреді және ешқашанда орда деп аталмайды, қырғыздар^{*17}: اولوغ اولوس дейді, мұнда اولوس сөзі Алтын Орда кезінде де осы мағынасында қолданылған, қазіргі қырғыз, қалмақтардағыдай және жалпы мағынасында ханның астанасы, ал тар мағынасында хан қонысы деген мағына берген. Алтын Орда – хан отырған алтын шатыр немесе киіз үй, кейіннен ол хандар өмір сүрген барлық қалалық мекендердің атауына айналып кетті. Сондықтан Ақ Орда, Көк орда, Сары Орда сөздерін ұлыс пен киіз үйдің атауы емес, ханның резиденциясы, негізгі мекені деп қабылдау

*7 Бұл жылнамалардың пайда болу жағдаяттары мынадай: Ораз Мұхаммед сұлтанның атанасына қызмет еткен тарақ таңбалы жалайыр болған; ол бұл кітапты «Шыңғыс наме» бойынша парсы тілінен аударып, [ал соңғы жылдары болған оқиғаларды өзінің жеке зерттеулерінің негізінде сипаттаған]. «Жылнамалар жинағы» (Жалаири), 169–170 б.

*8 «Онданның ұлы Ораз Мұхаммед туралы әңгіме», 162–165 бб.

*9 Дұрысы Құйыршық

*10 (جامع التواريخ)-да барлары ғана сызылған (Уәлихановтың ескертпесі).

*11 (جامع التواريخ) «Есім» сұлттан деп берілген (Уәлихановтың ескертпесі).

*12 (جامع التواريخ) та жай Күшік деп аталған (Уәлихановтың ескертпесі).

*13 [казактармен]

*14 Орта жүз басты бес руға бөлінеді: арғын, қыпшақ, қоңырат, найман және уақ-керей. Ұлы жүз үйсін, дулат, жалайыр, шапырашты, албан және барлығы бір үйсін деп аталады. (Уәлихановтың ескертпесі). Қ. Жалайырдың «Жылнамалар жинағында»: Кішібек – арғын, Ноғай бек – қыпшақ деп жазылған.

*15 «Жылнамалар жинағын» (Қ. Жалайыр), 171 б.

*16 Ұлығ ұлыс (түркі) – Ұлы ұлыс.

*17 Ары қарай екі сөз анықталмаған.

керек. Бұл жарлықты жіберген кезде, Токтамыс хаттан байқалғандай, Донның бойындағы жаз жайлауына қоныстанып, киіз үйде тұрған деп бағамдаймын. Түпнұсқада және қазіргі аудармада «орда» мынандай мағына береді: біріншіден *اوردو دان دا* – Дон бойындағы орда, екіншіден: жарлық Дон сағасындағы Ордада жазылған. Және сөздің өзі қазіргі аудармада: «давали выход белой орде, те нам наше даише»^{*18} деген сөйлем ақ орда – ханның ордасы, яғни, биліктің бәрі шоғырланған, барлық салық жиылатын жалғыз жер екенін көрсетеді. «Те нам наше даише» барлық салықтар ханның өзіне тиесілі екенін байқатады, себебі хандар үздіксіз ауысып, хан мен орда деген сөздер бір мағынаға ие боп кеткен. Менің шамалауымша, оларда ортақ атау болмаған, әр тайпа өз атауын сақтап қалған. Мысалы: қоныраттар³⁸, наймандар³⁹, қыпшақтар⁴⁰ және т.б. (қараңыз: *جامع التواريخ*).

جامع التواريخ – та орыс тіліндегі «Золотая Орда» *اديل جايق* – қа^{*19} сәйкес келеді, Еділ ұлысын белгілеу үшін Көк орда, Көк теңіз немесе тіпті Сыр-Куван дейді.

Қара құм *قراقوم* қазіргі аударма сөзінен: маған Ақсақ Темір қарсы шықты – Қарақұмдық Ақсақ Темір.

Қарақұм құмдары қырғыз даласындағы Сырдария өзені сағасы мен Сарысу өзені аралығын алып жатыр. Орталық Азиядан Орынбор, Троицк және Гурьевке апаратын барлық жолдар сол арқылы өтеді.

توتماق [тутмак] етістігі қырғыздарда дәл осы арадағыдай қолданылады. Олар «жазамын» дегеннің орнына, хабарлаймын *توتتوم* – ұстаймын дейді.

سول قول^{*20} деп бөліну кара қырғыздарда қазірде де бар – он қырғыз және сол қырғыз. Біріншісінің негізгі өкілі – бұғу тайпасы, екіншісінікі – солту. *جامع التواريخ* оң қол мен сол қолға бөлу тарихын ежелден таратады. Оғыз ханның алты ұлы, алты түркі тайпаларының басы мынандай тәртіппен оң және сол қанаттарды басқарған (*جامع التواريخ* қараңыз, 14 бет):

<i>دست راست</i>		<i>*22 دست چپ</i>	
(اونك قول)		(سول قول)	
<i>كون خان</i>	<i>اي خان</i>	<i>كوك خان</i>	<i>تاق خان</i>
قائىي بايات	يازردوكار	ايدور، چچنه	سالور ايمور
قراولى،	دوردرغه، ياپارلى	جالولور، چش	الايونتللى
	قراولى	اوکوز	

يولدوز خان *دينکيز خان*
 اوشر، قريق، بکدلى، قارقين *يندو، يکدر بوکدور قننيق*

*18 Тырнақшаны өзіміз қойдық.

*19 Еділ-Жайық.

*20 Оң және сол қол.

*21 (پارس.) – қол; راست – оң.

*22 (چپ) – сол жақ.

Бұл арада тайпалар үнемі екі қанатқа бөлінген және әр қанаттын өз арьергарды болғаны көрініп тұр.

[Және әлі күнге дейін] Шығыс пен Бұхарада бектер өздері шыққан ру-тегіне қарай патша тағының оң және сол жағынан орын алады, бұл үшін бектер арасында үнемі дау туып жатады. Бұл орыстардағы местничество сияқты.

جامع التواريخ [авторы] Ораз Мұхаммедтің Касимовтағы тағын суреттей келе ⁴¹ميسره — оң және сол қолдар орналасқан тақтың жобасын беріп, онда [оң] ⁴²ميسره және [сол] ⁴³ميسره қанаттарда орын алған бектердің есімдерін келтіреді. Орыс хан кезіндегі жалайыр бектерінің беделі мен абыройын дәлелдеу үшін ол олардың тақтың сол жақтағы [ميسره] орнын көрсетеді. Автордың баяндауынша, жалайырлар ⁴⁴الاج منكى اراسندا арасында мықтысы, сол қол, ал 200 адамнан құралған қаңлылар оң қанатта. Бұл Жошы ұлысынан құралған халықта сол қанат құрметті әрі сыйлы болғанын дәлелдейді.

Бірақ, Алтын Орданың саяси құрылымы осындай болды деген еш мәлімет болмағандықтан, Темір Құтлықтың оң және сол қанаттағы ұландарға арналған жарлығын ⁴⁵ميسره жақтағы және ⁴⁶ميسره жақтағы ұландарға арналған деп түсінуге болады.

[Енді Токтамыстың Ягайлоға^{*23} жазған жарлығында кездесетін біраз сөз туралы].

تيلامك тілеу және تيلانچى қайыршы сияқты тілену етістіктері; одан تيلامك тіленші, яғни, қайыршы. [Жарлықта айтылған]: олардың опасыз өтінішімен алдыға келді.

28. قىغان یدا ⁴⁷ge⁴² келсек, мен мұндай сөзді білмеймін және татар (Сібір) тілінде де, қырғыз [тілінде] де кездестірген емеспін, демек оның бар екені күмәнді. Қырғыздарда قىغانك مو — аяусыз, ықылассыз қалдыру. قىغانك مو — چىنك منان منى — Қиғаның ба шынымен мені? — деп күйеуі өлген қырғыз әйелі бетін жыртып дауыс салады.

⁴⁸تيريامك — қырғыздарда үздіксіз тербеу және көп жағдайларда бесік тербеу деген мағынада көп қолданылады ⁴⁹تيريامك.

تاربيب كيتماк — бөліну, ыдырау. توزماق — халықтың жанталасып қашуын білдіреді, بوسماق сөзі сияқты.

تارپىق — тарпу. Жылқы туралы сөз болғанда бұл етістікті қолданбайды (міндетті түрде ⁵⁰تپىمك тепмек етістігін қолдану керек).

34. «Мунганалды» сөзін қанша күш салып іздегеніммен, қырғыздар арасынан таппадым. Олар құлды татарлар секілді قول [құл] деп атайды, бірақ қалмақтар сияқты құлдарды әскери құлдарға اولجاسقان قول бөледі, немесе көбірек қолданылатын сөз жесір, жетім. Біздің قزاق [қазақ] сияқты күштілердің құқы өктем халықта туыссыз, әлсіз адамдар жеке бостандығына ие бола алмай, сұлтан мен билердің құлына⁵¹ айналған, осыдан келіп جىتم — құл мағынасындағы сөз шығуы мүмкін. Тіпті, ⁵²fa⁴⁵ مونغانالدى ұқсас сөзді мен банзаровтық монханиулдан да таппадым. ⁵³مونكلى — мұнды, қайғылы, ⁵⁴مونكلى — мұң сөзі قاغو — қайғы сөзімен бір мағынада. Мен мұны қара қырғыздардан сұрап көрем, тапсам, міндетті түрде сізге хабар берем.

*23 Басы жоқ: қолжазбаның бір парағы жоғалған.

халықтарға да оның осындай ұстанымда болғаны күмәнсіз. Демек, ұландар мен бектер шен емес, тегіне қарай берілетін дәреже.

Ұландарды ұлы, орта және кіші болып бөлуін Мәуреннахр мемлекеттерінде әлі күнге дейін хан жарлықтарын халыққа жариялағанда *اولوغ کچوک لارغه*, яғни, ұлы және кішілер деп жазылды, онда қажет болған жағдайда жиылып, *اونك* оң және *سول* [сол]*²⁶ қанаттарға тұратын әскер қолбасшыларының жасын меңзейді. Бұл бектердің біреуі немесе екеуі үнемі хан жанында болған, атап айтқанда, уәзір қызметінде болып, ұлысты министр [ретінде] басқарған немесе біреуі *امراء بك* болды, келесісі дәрежесіне қарай болыстарды басқарды... Әртүрлі болжам жасауға болады: бірінші жағдайда *اولوغ* (جامع التواريخ), Асан; Темір Құтлық пен оның мұрагерлеріне қызмет еткен Едіге сондай адам (қараңыз: *جامع التواريخ*). Токтағу ханнан бастап уақытша билікке келгендердің барлығы *امراء بك* *اولوغ* деп аталды (جامع التواريخ бетті қараңыз, *داسستان اوروس خان* бөлімі). Ұлыстық және иелік бектері сондай болған. Меніңше, ұлыс бегі, ел бегі *ايك بكي*⁴⁹ ел бір дәрежені білдірген әр түрлі сөздер, өйткені *اولوس* ұлыс және *ايك* ел бір мағынаны білдіруі керек, ұлыс деген сөзді *ايك* деп түсінуге болады, себебі осы [адам]*²⁷ *بك* соғыста өз адамдарын басқарды, басқарылатын санына қарай мыңбасы, жүзбасы, онбасы, толық жауынгер деп аталды, қандай да бір қаланы басқарса, қалабасы деп аталды.

[Машайық сөзі туралы]. Қырғыз даласында стан немесе там деп аталатын мола, тас мешіттер көп, олар соны қалаған немесе сонда жерленген адамдардың есімімен аталады. Мұндай жерлер әулие немесе машайық деп аталады. Бұл тамдар зиярат*²⁸ етуге арналған, адамдар бұл әулие, машайықтарға өз халқының қамқоршысы ретінде қарайды, т.б.²⁹ *يا سیرنینک قرق مشايخ، يا جان انا*.

Бақауыл сөзі қырда әлі де қолданылады. Қырғыз [-кайсақтарда] *از غانه اسقا بوكاول بولما، از غانه ايلگا بك بولما**³⁰ деген мәтел бар, мұнда бақауыл ас таратушы деген мағынада. *بوکامک* етістігі қазақтарда көп қолданылады және бөгеу, тоқтату (*توقتاتماق*) дегенді білдіреді. Одан *بوکاو* – бөгеу, *بوکاو* – [бөген салу, тоған жасау, бөгет құру], т.б.

Қырғыз [қазақ] тілінде сақталған кей сөздердің мағынасын жеткізе отырып, осы түсініктемелердің арасына өз болжамдарымды қосқаным үшін кешірім өтінем. Егер бұл хат сіздің назарыңызға тұрса, онда *يسالول*⁵¹ қырын жеткізуге асықпын.

*25 Abulghasi Bahadur chain Historia Mongolorum et Tatarorum nunc primum tatarice edita auctoritate et munificentia ellistrissims Comitiss Nicolai de Romanzoff Imperii Russici Cancellarii Supremi. Casani, MDCCCXXV ex Universitatis Imperialis Typographio.

*26 Парактың бір шеті жыртылған.

*27 Бек деп оқу керек.

*28 Зиратқа барып ата-баба рухына тағзым ету.

*29 Иә, Сырдың қырық әулиесі, иә Жан Алла.

*30 «Азғана асқа бақауыл болма, азғана елге бек болма» деген мақал бар.

Қазақ халқы туралы мәліметтерді жинаумен айналыса жүріп^{*31}, шығыс тарихшыларының шығармаларын оқып-талдауда қазақ⁵² сөзі туралы, қазақшылық ^{قزاقلدا} немесе қазақ халқы туралы әлдеқандай мәліметтер кездестіре қалсаңыз, маған хабарлауыңызды Сізден көптен-көп өтініш етем. Бұл үшін Сізге көп қарыздар болар едім. Осы орайда өте маңызды Әбілғазы⁵⁴ тарихы (Румянцев баспасы) мен өзіңіздің Шейбаниадаңыз және ^{جامع التواريخ} тан басқа еш дерекке қол жеткізе алмағандықтан, Левшиннің «Қазақ ордалары сипаттамаларындағы» үзінділерін тексеруге ешқандай дерек таппадым. Араб тарихшыларының жазбаларында, менің ойымша, қазақтар туралы ештеңе жоқ, себебі бұл халық XIV ғасырда⁵⁵ Жошы ұлысы ыдыраған соң қалыптасқанына сенімдімін. Левшиннің тарихынан көрініп тұрғандай, Катиб Челеби⁵⁶ татар қазақтары туралы жазады. Бұл географтың қай кезде өмір сүргенін біліп, бұл мәліметпен түрік тілінде танысымын келеді.

Magazin Asiatique де Клапрот⁵⁷ Дай-Цин-И-Тун-Чжидің⁵⁸ Қытай географиясындағы қырғыз-қайсақ туралы сипаттамасының аудармасын басты, бірақ, өкінішке қарай, ол журналды бұл жақта таппайсың. Левшин біздің танымал шығыстанушы Сенковскийдің⁵⁹ дәлелін негізге алып, Фирдоусидің Рүстем дастанында қазақ халқы және қазақ хандары туралы айтады дейді: 42 бетте, Левшин Сенковскийдің сөзін келтіреді: «Бұл халық өте» және т.б. бірақ, бір қызығы олар қазақ халқын Шыңғысханға дейін және Шыңғыс тайпаларына дейін қайдан көріпті? Қалай болғанда да, Әбілғазы, Шейбани-наме, ^{جامع التواريخ} сол кездегі қазақтар туралы айтпайды, тіпті, ^{قزاقلوق} -тан бастап, Шейбани хан кезінде қолданылған сөзді қолданбайды. Өзінің «Жазбаларында» Бабыр⁶⁰ 400 000 әскері бар қазақ ханы Арслан туралы айтады. Осынау билеуші-жазушы жазбаларының осы жердегі мәтіні қызығушылық туғызады. Олар туралы Темірдің немесе оның тарихшыларының жазбаларында ештеңе жоқ па екен?

ІЛЕ ӨЛКЕСІНІҢ ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ОЧЕРКІ

[Іле өлкесі] деп алғаш танысқан орыстар Іле өзені мен Күнгей Алатауының қарлы жотасының арасында орналасқан, батысқа қарай кеңейіп келген ұзын жер жолағын атады¹. Оның кеңеюі Іле өзенінің баяу ағатын тұсына келіп құятын шағын өзен Қаскелеңнің сағасынан басталады. Бұл жолақ солтүстікке қарай төмендей келе, Алатаудан бастау алатын көптеген өзендермен тілімделген; олардың барлығы Қырғыз-қайсақ даласының ең үлкен өзендерінің бірі Ілеге құяды.

Іле (қытайша Или, қырғызша Іле) үш тарамнан тұрады: Текес, Қашкөл және Күнгес; олардың біріншісі ең негізгі, Мұзтау жотасынан басталып, Күнгеске қосылғанша, шығысқа қарай ағады. Олардың

*31 Парактың сол жақ бұрышында Уәлихановтың қолымен: ^{اقلطاجی} ^{بورنول (اقلطاج)} деген белгі қойылған.

барлығы қосылған соң, Іле батысқа бағыт алады, Қытай облысының Ілесі мен үлкен қала Құлжаны сумен қамтамасыз етеді. Өзіне жан-жақтан барлық тау өзендерін қосып алып, сол атауымен бірнеше саласымен қосылып Балқашқа барып құяды, оның ең басты және терең саласы Бөрілі.

Іленің ұзындығы 800 шақырымнан астам, Талғар өзенінің сағасына жақын жерінің кеңдігі 200 сажын, Балқашқа қарай қатты құлдырайтындықтан және Алатау суының көптігінен ағысы өте жылдам; оның суы [қыстың екі-үш айын есепке алмағанда] өте лай, судың мазасыз ағысы қазып тастағандықтан, түбі тегіс емес; жағалауы батпақ, кей жерлері тік жар, әсіресе, оң жағалауы. Ағысының өн бойында ол көптеген шағын аралдар түзеді, аралдарда терек, бұта-шіліктер қаптап өскен, жайылым шөбі көп.

Іленің солтүстік жағалауының көп жері жайдақ, кейде құмды, тұздылау және жиде, терек, шөңгел, сексеуіл, қарағай жапқан. Бекеттен төмен, Қапшағай шатқалының бойында, отыз шақырымнан аса жерде Іле Қапшағай атты биік шын-құздармен қысылады; одан ары қарай құмды далаға жайылып, құм және қалың, үлкен қамыстардың арасымен ағады. Бұл Қырғыз-қайсақ даласының суы мол бірден-бір өзені, ол құмның арасымен 200 шақырым аға отырып, мол суын жоғалтпай Балқашқа жетеді. Құйылар жерде кейін ол өте ұсақ салаларға бөлініп, шалшық су*¹ құрап, Қырғыз-қайсақтар қамау² деп атайтын көптеген ұсақ аралдардан тұратын құмды тіліктерге еніп жоқ болады. Қамау терек және өзге ұсақ орман ағаштарымен көмкерілген, бұл жер тамаша жайылым және егістікке өте ыңғайлы.

Іледе балық аз, Балқаштың бассейні болып табылатын өзге өзендер сияқты мұнда тек шабақ балық пен өзге ұсақ балықтардың екі түрі ғана көп: бақтақ пен көксеркелер. Қайсақтар онда жайын бар деп те айтады, бірақ оның рас-өтірігін кім білсін. Қыста Іледе көптеген аңдар мен құстар болады, олар өзенге таудан түседі. Үйректер, қаздар, драхвалар Іледе қыстайды. Үлкен сұр кезқұйрықтар да қысты сонда өткізеді. Күзде көптеген бірқазандар пайда болады, жағалаудағы қамыста жолбарыстар мен барыстар, доңыздар мен жабайы мысықтар, т. б. тіршілік етеді.

Іленің көктемгі тасқыны наурыз айынан кейін басталады, күзде оның суы азаяды, таяз болатыны соншалық, қыркүйек пен қазанда мал жүріп өтуге ыңғайлы аяқ өткел пайда болады. Мәселен, осындай үш өткел белгілі: Шелек пен Түргеннің арасындағы Оғыз өткел, Талғар мен Есіктің арасындағы Қыз кешу немесе Қыз өткел, оң жақтан құятын тұстан сәл төменірек Шынгелді өзені және Тамғалы тас шатқалындағы Тамғалы өткелі. Соңғысы арқылы Ташкенттен Құлжаға және Семейге шығатын керуен жолы өтеді, ол Жанай жол (Жанайдың жолы) деп аталады, екіншісі тарихта Ресейден қашқан қалмақтардың*² өтуімен танымал.

*1 Кішкене кара сулар.

*2 Бұған қарсы парактың шетіне белгі қойылған. Одан төмен Үшарал өткелі бар.

Орыс шекарасында, яғни Қытай бекеттері тізбегінен бастап Ілеге оң жақтан тек екі өзен құяды: Өсек пен Құсмұрын*³, олар бастауын Үш-Қоянды мен Шеңгелдіден алады*⁴. Ілемен қатарласып шығыстан батысқа созылып жатқан Күнгей Алатау жақтан, солтүстік жағалаудан Ілеге келесі шағын өзендер құяды: Іле мен Есіктің (60 шақырым) құмына немесе қамысына сіңіп кететін Шарын, Шелек, Шабдар, Түрген; сол жақтан*⁵ Талғар мен Қаскелең қосылады. Үлкен, Кіші және Орта Алматы, Ақсай мен Шамалған, Ілеге жетпей құмға сіңіп жоқ болатын Күрті және Құра. Күртіге Жиренайғыр, Қарғалы құяды; Шарынға оң жақтан Екі Қарқара, Кеген және Темірлік қосылса, сол жақтан Шелекке Асы келіп құяды.

Аталған өзендердің барлығы дерлік өз ағысының орта тұсына дейін солтүстік-батысқа бағыт алып ағады да, кейіннен Ілеге бұрылады. Олардың барлығында осман балық, кейбірінде шабақ балық көп, ал Талғарда көксерке де кездеседі. Бұрылысқа дейінгі олардың ағысы өте жылдам және тастақпен өтеді; бірақ батпақты және биік жағалауларда ағыс бәсеңдейді, су мүлдем лайланады; тау басында [бұл өзендер] әдемі сарқырама түзеді, әсіресе, қырық бес сажындық сарқырамасы бар Есік өзені. Қайсақтардың айтуы бойынша, Талғар мен Есік және қалғандары да бастауын мұздақтардан алады. Есік өзені мұз астынан қайнар көз болып шығып, көлемі үш шақырым және сол өзеннің бастауы болатын тау көлін құрайды.

Кейбір [өзендердің] жағасын бойлай орман өсіп, төменгі ағыстарда қалың қамыспен араласып кетеді.

Күнгей Алатау Үлкен Алатау³ деп те аталады, оның Кіші Алатаудан айырмашылығы Іледен солтүстікке қарай орналасқан Іле бассейнін Ыстықкөл бассейнінен бөліп тұрады; оның ең биік жері Талғар өзенінің бастау алатын жерінде орналасқан Талғар тау шоқысы*⁶ деп аталады. Ол 300 шақырым жерден көрініп тұрады. Бұл таулар Кіші Алатаудан⁴ әлдеқайда биік, тасы азырақ, қара шірігі мол, өсімдікке және пайдалы казба байлықтарына байырақ деген туралы пікір жасауға болады. Бұл онша енді емес жота, елу шақырымнан аспайды, сондықтан ол өте тік және өтуге ыңғайлы асулары аз; бірақ Алатау қырғыздары оны (Орта) Алматының бас жағы арқылы бір күнде асып өтеді; оның шығыс шеті жайпағырақ болғандықтан, Ыстықкөл мен Қашғарға апаратын Сантас деп аталатын ыңғайлы жол жасайды. Сонымен қатар, Түрген өзенінің жоғары ағысында салт атты адам үшін ыңғайлы кішігірім жолдар бар.

Батысқа қарай ол көптеген тармақтарға бөлінеді, солардың бірі Ыстықкөлді оңтүстік-батыс арқылы айналып, Ыстықкөл Қырғыз Алатауына⁵ қосылады, келесісі Шу мен Балқаш арасындағы Бетпақдалаға кетеді, ал үшіншісі Шу, Сыр және Әмудария өзендерінің жоғары бөліктерінің арасынан сонау Қоқанға дейінгі аралықты алып жатыр. Шу

*3 Баскаша: Борохуджир.

*4 Жонғар Алатауынан.

*5 Қате кеткен, оң жақтан болу керек.

*6 Дәлірек: Талғар тау шоқысы – Іле Алатауындағы Талғар шыңы.

мен Сыр арасында орналасқан оның батыс сілемі – Қарақұмға⁶ барып тірелетін Құсмұрынның тік мүйісімен аяқталатын Қаратау тауы.

Күнгей Алатаудан ағатын сулар солтүстікке – Ілеге, ал оңтүстікте Ыстықкөлге барып құяды; оның солтүстік жағы орманды, ал оңтүстігі ормансыз келеді. Бұл құбылыс кіші Алатауда да байқалады. Менің ойымша бұл көбінесе батыстан яғни, Балқаш жақтан соғатын жаңбырлы желдерге байланысты. Бұл жотадағы шатқалдарда Іле Алатауы өңірінің барлық өсімдік дүниесі шоғырланған, бірақ бұл осы жерлермен ғана шектеледі. Алма, өрік ағаштары, үйеңкі, жидек бұтасы: бүлдірген, бөрікарақат, қарақат және басқалары тау суларын таудан шыққанша ғана көркемдейді, одан кейін алдымен ұсақ қайың тоғайы алмасады, содан соң терек, қызыл шілік, тал, Іледе оларға жиде қосылады; оның есесіне қабығының астынан, әсіресе, кесілген жерінен шырын тамып тұратын бұл далалық жиде ағашы тауда кездеспейді. Дәл осы сықылды Ілеге қарай әртүрлі тау гүлдері біртіндеп сиреп, олардың орнына ара-тұра өскен құрақ-ши, құрай және камысқа оратылған шырмауық байқалады.

Бұл жердің алмасы жабайы күйінде қолдан өсірген Құлжа алмасынан дәмі жағынан да, ірілігі жағынан да кем түспейді. Өрік түсімі 1853 жылдың жазында мүлдем болған жоқ: көктемгі қатты жаңбырлар мен ызғарлы суықтар гүлдерін үсітіп жіберді; өрік жалпы барлық жерде көп; ең құнарлы және берекелі жер Алматы өзендерінің бастау алар тұсы. Бұл шатқалдардың екі жағында орманның әрқилылығы соншама, қазақтар бұл жерді Шұбарағаш деп атайды. Мұнда таңқурай да, қарақат та, жабайы раушан, қара жидек те бар. Алма мен өріктен жоғары тікен жапырақты орман басталады: шырша мен самырсын, оған көктерек қосылады; одан жоғары шырша әредік қайың және қаттылығымен ерекшеленетін тобылғы, ырғаймен араласа өседі. Қатып қалған шырша дінгегі мен арша ең жоғарғыдағы өсімдік. Одан биікте тас және ең соңында, қар (жатыр). Басты шыңдардағы тастар күз және айтарлықтай аса биік, жартас болып көрінеді. Кейде осы жотаның едәуір биік жерінде таудан сарқырап түскен өзендерге су беріп тұрған әжептәуір көлдер жатады. Мысалы, Есіктің басталар жерінде Жасылкөл⁷ бар.

*Шақырымдық бағана
жанында. Қауырсын,
1860.
Ш.Ш. Уәлихановтың
суреті*

Қырғыз-қайсақтардың егістіктері таудан он шақырым жерде, өзен жағалаулары онша тік емес, суды асау өзендерден егістіктеріне қарай арықпен шығарып алуға ыңғайлы және топырақ қыртысы анағұрлым құнарлы жерлерге орналасқан. Бұл егістік жерлерден басқа, қырғыз-қайсақтар топырақ қыртысы саз-құмдақты болғанына қарамастан, тәп-тәуір өнім беретін өзендердің төменгі жағындағы барлық жерлерге дерлік тары мен бидай егеді. Мұнда егіс түсімі Қапалдағыдан да жоғары. Тары масағының биіктігі үш футқа дейін жетеді. Мұндағы шабындық жерлер де бай; тебін жайылымы мен саздағы*⁷ шабындықтар өзінің сонылығын қыркүйек айының соңына дейін сақтап, наурыз айының ортасынан бастап қайта көгереді. Жоңышқа немесе қайсақтардың айтуынша, беде, тау шатқалдарында қалың болып өседі де, ат байланып қалатын тұзаққа айналады. Шырмауық пен құлмақ ағаш діңіне оралып, қия жартастарға да өседі. Мұнда табиғат Кіші Алатауға қарағанда гүлдерге әлдеқайда бай, сондықтан бұл жерде таудың мәңгілік ақ шыңдары әсер етпесе, бал арасы шаруашылығын табысты жүргізуге болар еді деп жорамалдауға болады. Біз мұнда балын қурай, немесе жуан сабағы бар басқа да өсімдік басына іліп қойған кішкене құтыларға салған жабайы араларды көрдік.

Тауда марал, тау теке және қырғыз-қайсақтар аққұйрық деп атайтын тау ешкілер жайылып жүреді, арқар аз, ал киік аңғар төңірегін мекендейді; Іленің оң жағында, далада кездесетін құландар мұнда көрінбейді. Ну ішінде, терен шатқалдарда аю, жолбарыс (тек жазда ғана), борсық, қызыл түлкі және басқалары жүреді; қасқыр қисапсыз көп; тіптен қара түлкі де кездеседі. Өзендерде кәмшат, ал қамыс арасында мия өсімдігі тамырының көптігінен аса семіз болатын қабандар мекендейді. Аңғарда қоян, сусар, түлкі, үй қояны, кірпі, тағы мысық, тасбақа және басқалары болады. Қырғыз-қайсақтар Іленің төменгі жағынан жайраны да кездестірген.

Іле бойындағы үлкен және ну қамыс ішінде жолбарыс, сілеусін, әредік қабылан және басқа да жыртқыш аңдар жиі кездеседі. Олардың қырғыз-қайсақ табындарына шабуы да үйреншікті жайт, кейде тіпті ауыл маңын торуылдап жүретіндіктен, жергілікті халық оларды лажын тауып соғып алып, терісін орыстарға күміс ақшамен 20 сомға сатады.

Құстардың көптігіне сан жетпейді, жабайы құстардан қаз, үйрек, тұрпан, дуадақ, тау және дала шілі, жабайы кептер және басқалары кездеседі. Аққулар мен тырнарлар осында қыстайды. Іледе бірқазандар бар; көкқұтан құраған терекке ұя салады; тал немесе ыргайдың қалың жапырақтары арасында бұлбұл мен әнші торғай, ал аңғарларда — бозторғай, пайыз және басқалары ән салады. Тауда, үлкен құз жартастар жанында, орманда бүркіт, қарақұс, сұр лашын, қаршыға ұя салады, ал тастарда тас шілдері мен құлларды көруге болады. Іле мен қамыс пен тал өскен басқа да өзендердің бойында қырғауыл топ-топ болып жүреді.

*7 Саз – сулы шабындық жерлер.

Қамыс арасының дымқыл болуына байланысты жазда сона, маса, шіркей өте көп; оған улы жәндіктер: қаракұрт, бүйі мен бұзаубас қосылады. Бұл жәндіктер Іленің сол жағалауынан бастап, тау жотасының етегінен он екі шақырым жерден өтетін керуен жолына дейінгі барлық жерлерде кездеседі. Жыландар да көп, бірақ онша үлкен емес және ұзындығы 1,5 аршыннан аспайды. Олар көбінесе сортаң жерлерде жүреді және өте улы; тау жыландары онша улы емес. Біз мұнда бұрын далалы жерде көрмеген жыланның ерекше, әрі жаңа түрін кездестірдік.

Шығысқа қарай барған сайын жер құнарлана түсетін сияқты, қайсақтардың өздері шығыстағы жерлерді өте мақтайды. Іленің орта ағысы Сібірдің солтүстік желіне қатты ашық, оның арғы жағында тек аласа Шолақ жотасы және Арқарлы мен Малайсары таулары көрініп тұр; ал Алтын Емелден жоғары Ілені солтүстіктен Кіші Алатаудың қарлы жотасы мен оның шығыс сілемдері қалқалап тұр.

Күртiге құятын Қарғалы өзенінен батысқа қарай топырақ қыртысы көрінеу өзгере бастайды да, құнарлы топырақ орнына Шуға дейін жер сортаң болып келеді, ал Ілеге қарай Мойынқұмның қалың құмдары басталады. Осы жердің барлығында шағын сулы кейбір бұлақ жағаларын қоспағанда, зордың күшімен көкпек, ебелек (далалы жерде ғана белгілі шөптер) және ұсақ жусан ғана өседі. Таулар тақыр болып келеді.

Бұл өңірде Бетпақдала осылай басталады. Оның топырағы сұр, күнге күйген сортаң келеді. Іле аңғары мен Балқаш жағалауы көп жерде өзара алмасып отыратын борпылдақ*⁸ төбе құмдармен немесе қамыспен қоршалған. Балқаш жағалауы маңы және Іленің төменгі жағында әр жерде тұзды (табан балығы көп) және тұщы сулы ұсақ көлдер шашырап жатыр. Іленің басқа еш жерінде тұз жоқ және қырғыз-қайсақтар қыста, тұз жетіспейтін кезде, оны сортаңнан қайнатып

*Жасылкөл
(Есік).
Суретші
П. Кошаровтың
акварелі*

*8 Яғни, борпылдақ, терең.

алады, ондай түз шылама деп аталады. Тамаққа жарамдылығы шамалы мұндай түзға Шелек пен Құмкешу аралығындағы Боралдай жоталарының айналасы өте бай.

Жалпы, Іле өлкесінің климаты – далалық. Ауа райының ауытқушылығы мен тұрақсыздығы – оның ерекшелігі; даланың солтүстік бөлігіне қарағанда едәуір тұрақты болса да, қыста аяз болып тұрады; жазда ыстық 40⁰-қа дейін жетеді. Суық 5⁰ тан төмендеуі сирек. Жалпы климаты жанға жайлы, жазда күндізгі аптап тау басынан соққан түнгі салқынмен жайлы алмасып тұрады. Көктем тым жаңбырлы және жауын-шашынды болып келеді.

1853 жылғы қыс – орыс отряды Іленің арғы жағында өткізген бірінші қыс – өте қатал болды, ондай қырғыз-қайсақ ақсақалдарының есінде жоқ. Бұл қазақтарға орыстардың қыспен әбден туысып кеткендігі сондай, онымен ажыраса алмай, қайда барса да ерте жүреді деп ойлауына себеп болды. Олар Қапалдың іргесі қаланғалы бері, қыс қаттырақ, ал қар қалыңырақ бола түсті дейді. Әйтсе де, осы жылғы қыста Іледегі қардың қалыңдығы 1,5 аршыннан аспады, тауға жақын тұста – 2,5 аршыннан асты; қыс ортасында күн жылынып, қар еріп, соқпақтарда саз балшық көрінген кездер болды. Есікте өткізген жылы мынадай ескертпелерді жазып алдық: Іле 8 қарашада қатты*⁹, Іледе қар 13 ақпан шамасында еріді. Іледе 8 наурызда сең жүрді, су шілде айында тасыды. Күз көктем сияқты тым жаңбырлы, бірақ күзгі жауын-шашын тек тауда жаады.

Іле өңірінде екі бағытта жел соғады: Балқаштан солтүстік-батыс желі және жоғарыдан соғатын шығыс желі, оны қазақтар Ебінің желі деп атайды. [Ол] тек көктемде соғады. Соңғысы жылы және құрғақ; біріншісі әрқашан қара бұлт әкеледі және құрғақ Бетпақдала мен Балқаш жағалауы құмдарынан көтерілген қалың шанды айдап ала келеді. Біртіндеп бұл шаң жақындап келеді де, қамысты майыстырып, осал киіз үйлерді құлатып, қас қағым арасында өте шығады, содан соң тыныштық орнап, нөсер жауын жерді шаяды. Бұл дауыл қандай жылдамдықпен соғатынын тек оның белгісі батыста бір сағаттан ерте білінбейді, ал үш сағат ішінде бүкіл Іле өлкесі малшынып шығуы мүмкін. Шілде айының соңына қарай Іле алқабында барлық шөп күнге күйіп, қамыс құрғап кетеді, тек өзен жағаларында, саздарда және тау шатқалдарында ғана өсімдіктер көгеріп тұрады. Алма бұл жерде тамыз айының басында, ал өрік шілденің ортасында піседі. Жаз айларында ауа жаңбырмен сирек салқиндайды.

Жотаға қатарласа Іле өлкесі арқылы Ташкенттен келетін керуен жолы жақын өтеді; оның жолындағы барлық өзендерде жалдап өтетін ыңғайлы өткелдер бар; Ілеге құятын ұсақ өзендер және тау арқылы жалғызаяқ соқпақтар, ал кейде ауылдардың көшуіне қолайлы үлкен жолдар да бар.

Қазан айынан бастап Іленің бүкіл бойына, арғы және бергі жағалауын қазақтар қыстайды, олар Қытай бекеті тізбесінен бастап,

*9 Аталған мезгіл бұдан әрідегідей ескі уақытпен берілген.

Талғардың сағасындағы орыс бекетіне дейінгі аралықта екі жағаны бірдей қоныстанады. Қыс кезінде төменірек құм мен сексеуіл арасында олардың жылқы үйірлері жайылып жүреді және ауылдары қамауға орналасады. Ала-тау бөктеріндегі қар кетісімен, қайсақ болыстары мұнда егістік жерлерін өндеуге кіріседі⁸.

Тау іргесінде, өзен жағалауларында, көлемі әр түрлі толтып жатқан қорғандар шашырап жатыр. Мен олардың кейбіреуі екеуден жатқанын байқадым; олардың бәрінің төбесі опырылған. Ағаш басқан олардың бірі жайлы айта кетпеске болмайды. Ол тура тау түбінде, Талғар өзенінің жазыққа жұлқына шыққан жерінде жатыр, алма ағашы өскен терең ормен қоршалған, ордың түбінен биіктігі 15 сажын, айналасы бір шақырымнан кем емес бұл өңір Қорған төбе⁹ деп аталады. Тал мен алма ағашы өскен кедір-бұдыр төбесінде ежелгі бекіністің қирандысы қалған көне қамал орны жатыр¹⁰. Осы ескі дүние ескерткіштерінің екеуін де қазақтар Тоқтамыс дәуірінікі дейді, бірақ бұл көне үйінділер мен қорғандардың шын мәнінде кімдікі екені белгісіз, осы ел арқылы көп халық өткені белгілі. Осы көне қорған қалдықтарынан басқа, жаңалары да бар.

ҰЛЫ ЖҮЗ ҚЫРҒЫЗ-ҚАЙСАҚТАРЫ ТУРАЛЫ

Іле алқабын Ұлы жүздің негізгі екі тайпасы албандар мен дулаттар, біраз бөлігін Іленің оң жағалауына ешқашан аяқ баспаған шапыраштылар жайлаған. Шығыс тарапта Іле алқабына кейде Ыстықкөлдің оңтүстік-шығысын мекендейтін бұғу тайпасының қара қырғыздары келсе, батыста дәл осы өзеннің оңтүстік-батысын жайлайтын, әрі Бішкектің (ташкенттіктерге қарайтын, Шудың арғы бетіндегі бекініс) маңында орналасқан солты және сарыбағыш рулары көшіп келеді. Албандардың батыс шекарасы Түрген өзені, олар тіпті Қытай иеліктерін аз мөлшерде ақша төлеп мекендей береді. Албандардан батыста, яғни, Түргеннің батысында дулаттар мен шапыраштылар араласып көшіп жүреді. Олар Шудың басы мен Талас өзенінің арғы бетіне, ташкенттік қалалар мен бекіністерге дейін барады.

Дулат қайсақтары Ұлы жүзде басқа тайпалардың барлығынан өздерінің көптігімен, жауынгерлігімен, байлығымен ерекшеленеді. Олар Ұлы жүздің басқа ұсақ тайпаларын айтпағанда, албандардан бес есе, жалайырлардан үш есе көп. Дулаттар мен албандардың кейбір ұрпақтары және шапыраштылардың біраз бөлігі Іленің оң жағалауында да көшіп-қонып жүреді. Бұл екі ру әрі қарай тағы да бөлінеді, оларды тарату реті келгенде сөз етіледі¹.

Дулат тайпасының қасқарау руының қазақтары – П. П. Семенов экспедициясының жолбасшылары (1857 ж.) Суретші П. Кошаровтың суреті

Іле өлкесінің қайсақтары өзгелерге қарағанда Ташкент билігінің ықпалында көбірек болған және тәуелсіз халық – қырғыздармен көршілес болғандықтан, олармен соғысып тұруға мәжбүр болған, орыс әскерлері Іле өлкесіне келгенге дейін бұл жерді қырғыздар (қара қырғыздар) Іле өлкесінде жасырынып, жазасыз қалатын жер деп санап келді. Қазірде Іледе орналасып, қылмыстары үшін қудаланған соң, асау тайпалар тыныш тапты.

Іле өлкесіндегі көне үйінділер мен қорғандар мұнда ертеде белгісіз бір халықтың болғанын байқатады. Үйсін, ұйғыр, жоңғарлардың билігі кезек-кезек ауысып тұрды². Соңғыларын 1755³ жылы қытайлықтар жаулап алды, ал ол халықтың барлық иелігін Қытай империясы өз жеріне қосып алды.

Талас пен Ташкент аралығында көшіп қонған Ұлы жүздің рулары Абылай ханның басшылығымен шығысқа жылжып, ұзақ әрі сәтті шайқастан кейін оларды Кіші Алатаудан асырып, өздерінің ертедегі мекенін иеленді. Сонымен, қайсақтардың айтуынша, бұл мекендерді қалмақтардан Ұлы жүз қайтарып алды, демек қытайлардың бұл жерге таласуы орынсыз, [себебі] түпкілікті тұрғындар келгеннен бері ол тәуелсіз болып қалды. Орыс әскерлері қырдың осы бөлігіне келгенге дейін де 1824 жылдан бері Ұлы жүз Ресейдің карамағында саналғанымен, қытайлықтар Іле өлкесіне 1840 жылға шейін болмашы салым салық жинау үшін әскерлерін жіберуін қоймады, ақыры олардың әскері Тереңөзек сайында шапыраштылардан масқара боп жеңіліп қайтты.

Қол үш мың қытайдан тұрған, олар жасақ жинап, келіссөз жүргізу үшін ташкенттік ақсақалға өтіп кетпек болған. Әлі күнге дейін қытайлар бұл жеңілістерін ұмытпайды және шапырашты руынан

шыққан қайсақтар туралы бас шайқай әңгіме етеді.

Сонымен бірге батыстан Ұлы жүзді олардың діндестері қокандықтар мазалап, зекет жинады. Бұл қайсақтарға үлкен салмақ салды, сондықтан қокандықтарға Ұлы жүз қайсақтарын өз еркімен салыққа көндіру оңай болмады. Олар бұл үшін әскери күшті пайдаланды. Сонымен қоса, қокандықтар әскери күшпен Алатау қырғыздарын да зекет төлеуге мәжбүрлемек болды, бірақ олар қатты қарсылық көрсетіп, тауда көшіп-қонып жүретіндіктен, тәуелсіздіктерін сақтады. Мен Ыстықкөлдің жоғарғы жағында көшіп жүретін қара қырғыздар туралы айтып отырмын.

Ташкенттің танымал және ақылды билеушісі Күшпектің өзі Ұлы жүзге және қырғыздарға үлкен жасақпен баратын. Ол бірнеше бекіністер салдырды, оған дейін Іле өлкесінде Қаскелең өзенінің маңында Ташкент мыңбасысы 1778 жылы қорған салған болатын, бірақ белгілі сұлтан Рүстем⁴ әскерлерді қырып, қорған тас талқан етіп қиратылған болатын. Сол қорғандардың үйіндісі Іле өлкесінде әлі күнге дейін анық байқалады.

Нәтижесінде тек бір ғана Тойшыбек бекінісі⁵ қалды, ол кейінгі кезде жаңартылып, сол жерден зекет жинау ісі жүргізілді. Бірақ оны да 1851 жылы казак полковнигі Карбышевтің басқаруымен орыс әскерлері талқандады. Бұдан кейін зекет жинау жасақтар арқылы және Шу өзені маңында ғана жүргізілді.

Тойшыбек бекінісі қиратылғанға дейін онда үнемі 50 сарт^{*10} тұратын, олар бекіністің қауіпсіздігін сақтау орнына, өздері керуендерді тонаумен айналысатын.

1853 жылы орыстар Ілеге берік орныққан соң, мұндағы тәртіпсіздіктер мүлдем тоқтады, енді Құлжа, Қашғар мен тау қырғыздарына апаратын маңызды жолдарды жалғастырған бұл аймақ жақын уақытта байлығымен және саудасымен өркендейді деп үміттенуге болады.

ҚЫРҒЫЗ-ҚАЙСАҚ ОҚ-ДӘРІСІНІҢ ҚҰРАМЫ

Қырғыз-қайсақ оқ-дәрісінің құрамы сор, көмір және күкірттен тұрады.

Сорды қырғыз-қайсақтар ескі қыстақ көңінен немесе көне «қалмақ» қорғандардың¹ топырағынан жинайды, көмір тек тал ағашынан алынады және татар саудагерлерінен сатып алатын орыс күкіртін пайдаланады, Ташкент базарынан да күкірт алынып келеді, бірақ ол нашар деп саналады.

«Қалмақ» қорғанында көне замандарда адамдар тұрды деп санайтын қайсақ дорба алып, оны топырақпен толтырады, оның екінші қабатында күкірттің бар-жоғын тексеру үшін отқа тастайды², егер от лап етіп жанса, күкірт бар деген сөз.

Топырақты жинағаннан кейін, қазанды отқа қойып, қажетінше су құйып, оған жинаған топырақты салып, әбден қайнатады.

*10 Алғашқы нұсқада сарттың орнына, қыпшақ деп берілген. Солай дұрысырақ.

Топырақ қазанның түбінде қалады, ал су сарғылт түске енеді. Солайша қайнатып, қазанды оттан алады да, салқындатады, топырақ судан бөлініп, қазан түбіне тұнады; бұдан кейін сарғылт сұйық саз калмас үшін таза киізбен жақсылап сүзіледі, бұдан кейін сұйық таза қазанда тағы бір рет баяу қайнатылады, таза астауға немесе басқа ыдысқа құйылып, беті шимен шақпақтап жабылады. Сор шиге жабысып, өзі кристалданады, солайша шеге тәрізді қалыңдығы қаз қанатындай, ал ұзындығы бір қарыс сүнгілер түзіледі. Қалған су қайтадан қайнатылып, қайтадан астауға құйылады, бұл әрекет жеті рет қайталанады; әрбір қайнату және қойылту әрекетінен кейін бір шұңғыл табақ түбіндей болатын сор алынады.

Қажетті мөлшеріндегі сор алғаннан кейін, оны шойын қазанға салып, бір тәулік үздіксіз қатты таспен үйкелейді.

Өте ұсақ ұнтақталған сорды дайындап алған соң, көмірді дайындауға кіріседі, кайсақтар талды ең жұмсақ, оқ-дәріге жарамды ағаш деп санайтындықтан тек талдан алынады.

Дәл осылайша көмір де сор сияқты өте ұсақ ұнтақталады, қазақтардың пікірінше, көмірді ұнтақтау үшін бес адам керек, олар әбден шаршағанша күні бойы жұмыс істейді.

Таразыны алып, сорды, көмірді және күкіртті өлшейді. Екі жарым фунт көлемінде оқ-дәрі алу үшін бір фунт сор, жарты фунт көмір мен бір фунт күкірт қосады.

Осы заттардың барлығын өлшеп алғаннан кейін оларды қазанға салып, жанып кетпейтіндей дәрежеде қыздырады, сосын тәулік бойы үйкелейді, арасында су сеуіп, ылғалдатып отырады. Осының барлығын оқ дәрі түсіне енген ұсақ ұнтаққа айналдырып, аттың құйрық қылынан немесе жалынан бір уысын алып, құрамды үлкендігі тары дәнінің мөлшеріне келгенше ысқылайды, ұнтаққа ылғалдану үшін үнемі су себіліп тұрады.

Қажетті мөлшерге енген оқ дәріні тым үлкендерінен ажыратып, ірілерін қайтадан таспен ұнтақтайды, қайтадан су сеуіп, қажетті көлемге келгенше тағы да қылмен ысқылайды. Қалған құрамды тастағысы келмесе, сәл су қосып, тағы да қылмен ысады. Ең соңында ашық күнде оқ-дәріні самал желге елейді, солайша ол қолдануға дайын болады.

ЕГІНШІЛІК ТУРАЛЫ

Ташкенттіктердің ықпалында бола тұрып, қайсақтар өздеріне соншалықты қажетті және бейбіт диқаншылық кәсібін үйренбеуі мүмкін емес еді¹.

Қырғыздарда өз міндетіне мүлдем келмейтін жер жырту құрал-жабдықтарының дамымағанына қарамастан, Ұлы жүздің құнарлы топырағы диқанның еңбегін ақтап, тамаша өнім береді. Күнгей Алатау, Кіші Алатау, Алтын Емел және басқа тау басынан түсетін көптеген өзендер суы егістік алқабын құбырлармен және тоғандармен, басқаша айтқанда, Ресейге мүлдем белгісіз арықпен суару жүйесіне әбден қолайлы. Мұнда жазда жаңбыр өте аз жауады, ал маусымда 40°R-ге жететін аптап ыстықта қырғыз-қайсақтардың егістігі арықтар арқылы суарылмаса күйіп кетер еді. Арықтар жер бедеріне сай өте ыңғайластырылған, сондықтан диқан-қайсақ еңбекқорлығы мен күш-жігерінің арқасында аптапқа қарамастан, өзінің тамаша суарылымы арықты пайдаланып, ғажап өнім ала алады.

Бастапқы кезде өз көзіңмен көрмейінше, арықтардың жота-қырларды кесіп өтіп, қандай биіктікке көтерілетініне сену қиын. Қырғыз-қайсақтың епті қолы өте терең жырадағы судан арық шығарып, бір шақырымнан кейін судың өз ағысымен жайлап ағып отыз сажын биіктікке көтерілгеніне сену қиын. Қаншалықты терең болмасын, оны жырадан алып шығу қайсаққа түк емес.

Топырақтың жұмсақтығы Сібірде қолданылатын соқаны талап етпейді. Егін шығады-ау деп үміттенетіндей мөлшерде жерді жырту үшін шағын темір болса жетіп жатыр. Соқаның темірі соқа дегеннен гөрі алып темір шеге деуге келіңкірейді. Ағашқа соқаның бір бөлігі ғана бекітіледі, ал жер екі өгізбен жыртылады. Соқаны біздің сібірлік казактар сияқты жасауды қырғыз-қайсақтар білмейді және өздеріне мүлдем таныс емес дөңгелектерден қорқады. Бұл құралдың суретін қоса беремін.

Ұлы жүзде көбіне тары егеді², оны қырғыз-қайсақтар қыста сүт жоқ кезде пайдаланады. Мұнда Қытай бидайын егу жақын арада енгізілді³, бірақ біраз уақыттан бері қырғыздар, әсіресе дәулеттілері, күнкөрісіне жеткілікті мөлшерде ғана бидай себеді.

Жалпы диқаншылық Ұлы жүзде XVII ғасырдың басындағы жаныс руының негізгі басшыларының бірі Байғабыл заманынан бастап пайда болды. Ол қырғыз-қайсақтар арасында өз елінен қашып келген қалмақтың көмегімен алғаш болып егін салды. Жаныс руы қазіргі күні де өздерін диқаншылықты үйренген бірінші ру деп санайды және өзгелерге қарағанда бұл кәсіппен көп шұғылданады.

Ұлы жүздің құрметті әрі қарт адамдарының айтуынша, бидай бұл жаққа егіншілікпен XVII ғасырдан таныс қара қырғыздар арқылы Қашқардан келген. Ұлы жүзде келесі тұқым түрлері белгілі: бидай, тары, күзде жылқыларды семіртуге пайдаланатын жүгері, соңғы кездері Қытайдан әкелінген жоңышқа, қарақұмық, бұршақ, зығыр, жасымық, жүгері және қытайлық күнжіт.

Қара бидай және макта өсірумен кейбір дәулетті қазақтар шұғылданады, бірақ бұл өсімдіктер тәжірибе көрсеткендей, уақытында піспей, тамыз айында шыққа ұрынып, үсікке шалынып қалды.

Ташкенттен мұнда дөңгелексіз қарапайым диірмен жасау өнері жетті; қазақтардың арасында бұрыннан оларды жасау туралы түсінік бар, ал Алматы мен Талғар өзендері басталатын Үлкен Алатаудың шатқалынан табылған диірменнің екі тасы көне диірменнің бөлшектері екені даусыз.

Қайсақ орағы біраз иілген пышаққа көбірек ұқсас, жақсы шыққан өнімде бір қайсақ күніне 20-30 бау жасайды.

Астық бастыру өгіздің көмегімен жүргізіледі^{*1}, олар күні бойы жерге жайылған астықты қуалай басады.

Қырман алдын ала су жіберіліп ылғалдандырылған, артынан құрғатылып тапталған жерде жасалады. Шамасына қарай қайсақ қырманға [белгілі шамада] өгіздерді жібереді, бірақ мен алтыдан аз болғанын көрмеппін.

Тапталған астық самал желдің көмегімен әдеттегідей еленеді. Егер жел соқпаса, қайсақтар бұрыннан қалыптасқан әдіске жүгінеді: біреуі астықты жоғарыға шашады, 2-3 не одан көп адам қаппен желпіп жел тұрғызады, солайша астық ұшырылып кептіріледі. Бірақ бұл басқа амал жоқ кезде, тағамға пайдаланатын ештеңе қалмағанда болатын сирек жағдай, әдетте қайсақ бұл арада үілдеп тұратын желдің соғуын сабырмен күтеді.

Өзіне қысқы азыққа қажет тары немесе өзге астық түрін есептеп алған қырғыз-қайсақ оны ауылға әкеледі, әйелі оның барлығын қабығынан тазартады. Бұл үшін тарыны [сәл уақыт] шойын қазанда қуырып, келіге түйеді, содан кейін тазаланған және қуырылған дәнді (сол үшін арнайы [жасалған] мықты жүн) қаптарға салады.

Тарының қалған бөлігін ұра қазып, соған көмеді, ол арада тары қыс бойы немесе керек болғанша жатады.

Бұл мақаланы шағын шолумен аяқтай отырып, Ұлы жүзде өзге жерлерге қарағанда бау-бақша өсіру ұғымы кеңірек дамығанын айтуға болады.

Жүзім, өрік, алма^{*2} және өзге жеміс ағаштарын өсіру қазақтарға, әрине, бұндай кәсіп жақсы дамыған Ташкенттен немесе Батыс Қытай провинциялары Құлжа мен Қашғар өлкелерінен келген.

Жеміс баптаумен қырғыз-қайсақтар жаңа айналыса бастады деп айтуға болмайды, онымен Ташкенттен келген, өздерін шала қазақпыз⁴ деп атайтын тегі ташкенттіктер келгеннен бері ғана қазақтар айналыса бастады деп айтуға болады. Қайсақтар оларға өздерінің бақшалары мен жерлерін беруге қуана келісіп, олардан бау-бақша күту өнерін үйренеді.

*1 Кейбір аймақтарда бидайды үту қос атты немесе түйенің көмегімен іске асты.

*2 Жетісу өлкесінің барлық дерлік жерінде алмалар жабайы күйінде де өсе береді, ал өрік Іленің арғы жағында Үлкен Алатау шатқалында ғана кездеседі (Уәлихановтың ескертпесі).

Бақша салу қайсақтар арасында дамыған деп айтуға болады. Ол да ташкенттіктерден келді. Бақшадағы танаптарды біздегідей қылып жасамайды, ұзындығы екі аршын, ені бір жарым аршын болатындай шағын қылып салады. Танаптарды суару егістіктегідей арықтардың көмегімен жүзеге асады, әр танапты иреkteп аралап шығатын арықпен су жүгіртеді. Қияр мен қарбыз отырғызатын танаптарға көң төкпейді, оларды сәбіз бен бұршақ тәрізді қарапайым әдіспен отырғызады, айырмашылығы: қияр мен қарбызды сирек себеді.

Бақша тұқымдастарынан танымалы: ұзындығы он жеті қарыс болатын, пішіні түзу емес болып келетін қытай қияры. Оның ұрығы сирек піседі. Ол ұзын әрі жіңішке, біздің қиярлардай дәмді емес. Қауындар Ташкент, Яркенд, Қоканнан келеді, олар өте дәмді және өте үлкен, асқабақ пішіндес. Қарбыздар да дәмді, олардың тұқымы Ташкент пен Қытайдан әкелінеді. Мен бұл жақтан алқызыл қарбыздарды көрмедім. Олар өте дәмді, қантты, сарғылт түсті және салмағы 15-тен 45 фунтқа жетеді. Көлемі өте үлкен және қатты қабығымен ол да асқабаққа ұқсайды.

Өзге тұқымдардан белгілісі: үлкен бөтелкеге ұқсайтын қытай асқабағы, бұл асқабақтың мойыны ұзын, қырғыз-қайсақтар оны сұйық құятын ыдыс ретінде пайдаланады, бұршақ, сары сәбіз, шоыр, қытай темекісі және көптеген басқа дақылдар.

Мен бұл жерде астық өсіретін дикандар мен бау-бақша салып, таңнан кешке дейін жаз бойы еңбектенетін қырғыз-қайсақтар туралы бір ауыз сөз айтуды артық санамаймын.

Егінші – дамыл таппай күні-түні жұмыс істейтін еңбекші. Күнді ол алқапта жүріп, торғайларды қуалайды, түнде өзінің егістігі мен бақшасын малдан қориды. Ол ешқашанда жалаңаш тәнін жасырмайды, оның денесі жаздың ыстық аптабынан адам айтқысыз қарайып күйіп, қатайып кетеді.

Оның тамағы ауылда ішкен асынан әлдеқайда нашар, күніне дикан екі кесе айранды қанағат етеді, басқа шайнамасы жоқ.

Арықпен егістікті суғара жүріп, ол егіндікті темір күрек немесе кетпенмен аралайды, оның міндеті барлық жүлгелерді тұтас, бірдей суғару, су жүрмеген атыздарға үлкен төзіммен күрекпен су шашады. Ол мұндай төзімділікті қытайлардан үйренген бе деп таңданасын.

Оның жазғы еңбегі астық бастырылып, қапқа салынып, ауылға әкелінгенде аяқталған болып саналады. Тек қыркүйекте ғана бұл байғұс дикан жаздағы бейнетті ұмытып, тыныш ұйықтайды.

КИІЗ ҮЙ

Киіз үй (оның құрылымы, ішкі безендірілуі). Қырғыз-қайсақтардың үйі оның көшпелі өміріне ыңғайлы: орташа көлем мен салмақтағы киіз үйді бір түйеге артуға болады. Ол керегелерден, жіңішке уықтар мен бірнеше киіз жабдықтардан тұрады. Біріншісі үйдің негізі, ал екіншісі суық пен аяздан қорғайды. Киіз үйдің ағаш құрамы үш

бөліктен тұрады: кереге, уық және шаңырақ. Төменгі бөлік немесе кереге – түйіскен жерлері қайыспен байланған, көшуге киіз үйді жыққанда жеңіл жиналып, тіккенде керілетін торкөз ағаштар. Киіз үйдің көлемі екіден сегіз керегеге дейін барады¹, оларды біріктіре байлағанда қанат деп аталады.

Уықтар немесе иілген үшкір ағаштар киіз үйдің күмбезін құрайды, олардың төменгі жағы керегеге байланады, ал жоғарғы үшкір жағы киіз үйдің төбесі – шаңырақтың жанынан жасалған тесіктерге енгізіледі.

Шаңырақ деп бірнеше доға етіп иіліп, көлденең шыбықтармен бекітілген ағаш дөңгелекті айтады. Ол киіз үйдің жарық кіретін және түтін шығатын тесік қызметін атқарады. Ол қажетінше ашылып немесе қымталып отыратын киіз түндікпен жабылады.

Киіз үйдің сыртына жабатын киіздің түрлері әрқалай, сондықтан атаулары да әртүрлі. Керегені жабатын төмендегі киіздер туырлық деп аталады, уықтың үстіне жататын киіздер үзік, ал шаңыраққа жабылатын төртбұрышты киіз түндік деп аталады. Жаңбырлы күні киіз үйден түтін шығу үшін түндікті бақанмен, яғни сырғауылдан жасалған ұзын сырық ағашқа, оның бір бұрышын іштен іліп, желді қалқалап, ық жасап көтереді. Астарына тоқылған ши салынған шағын ұзындау киіз есікті жауып тұрады. Үй жылы болу үшін кереге мен туырлықтың арасына түрлі-түсті жүнмен тоқылған ши ұстайды.

Киіз үйді тігу – қайсақ әйелдерінің ісі. Оны тігу қиын емес: керегені байлап, шаңырақты уықпен көтереді, сыртынан киіз жабады, екі арқанмен бастырып, керегенің шетіне есікті байлайды – бар жұмыс осы.

Киіздердің шеті тарқатылып кетпес үшін жиектеледі, яғни, тоқылған жіппен көмкеріледі, ал үзіктің төменгі шеті – ерекше мықты жіппен, кейде мауытымен тігіліп, әр түрлі ою-өрнекпен көмкеріледі, осылармен бірге үзікті киіз үйдің ағашына мықтап бекітетін қызыл жүннен тоқылған басқұр кигізіледі. Кейде есіктің жақтауы екі жағынан сүйектен ойып жасалған бейнелермен немесе қаңылтырға бастырған әшекейлермен өрнектеледі. Бай қайсақтар киіз үйдің ішін ташкенттік жібекпен безендіреді; мұндай таза, әдемі киіз үйлер әдетте ұзатылатын қызға жасау ретінде беріледі, оны отау деп атайды, оларды қыста ыстанып кетпес үшін құрмайды, тек жазда ғана, оның өзінде аса сыйлы қонақтар келгенде көруге болады. Мұндай ерекше киіз үйдің орташа бағасы 200-400 қойға тең. Ақ киіз өзге түстерге қарағанда артық саналады.

Кереге, уық, шаңырақ қайнатылған жосамен боялады. Боранды күндері жел жығып кетпес үшін шаңыраққа үйдің ішінен ұзын таяқтар тіреледі. Олар бақан деп аталады.

Енді киіз үйдің ішіне үңілейік. Ерлі-зайыптылардың төсегі есіктің оң жағында немесе есікке қарама-қарсы орнатылады, барлық дүние-мүлік кілемде немесе орыстың қызыл сандығының үстіне төсектің оң жағына жиналады, сыйлы қонақ келгенде, үстіне үлкен жібек кілем жабады. Құрметті қонақтарды отырғызатын орын төсектің бас жағы тұсында.

Қымыз құйылған саба мен оны пісуге арналған піспек, яғни таяк алысырақ, төсектің аяқ жағына орналасады; ыдыс-аяқтар оң жақта жеке қойылып, беті шимен қалқаланады. Қару-жарак төсектің үстіне ілінеді. Әсіресе, күз айларында шаңыраққа сүрлеуге қойылған жылқы еті, қазы, қой етін көре аласыз (олар туралы кейінірек айтамыз) сонымен бірге, қымызға арналған жаңа торсықтар, көнектер, майға арналған үрленген қарын мен айран құятын терілер болады.

Керегеден орыстың мыс легені мен оған ыңғайсыз бекітілген темір шығыршықты, уыққа ілінген қамшы мен ожауды көруге болады. Тұрмысы қарапайым және кедей қырғыздардың киіз үйі тіптен ретсіз: онда қонақтарға арналған құрметті орын жоқ, оны дәулетті қазақтың үйіндегідей байқай алмайсыз. Жерге киіз төселген, ал төрде киіз үстіне төселген кілем жоқ. Кедейдің үйінде барлық жерде қалай болса, солай – түтіннен қарайып кеткен шаңырақтан бастап, үнемі жаққан оттан күйіп кеткен ошақ орнына дейін салақтық байқалады.

Киіз үйді толықтыруға өзінің әдеттегі орны от жанатын жерден ешқашан түспейтін шайға арналған шәйнек немесе дәрет алуға арналған құман.

Қырғыз-қайсақтарда қос немесе жұлым үй деп аталатын тағы бір киіз үй түрі бар. Оны жылқышылар немесе жорық кезінде қолданады, мұндайда ол атқа артылады. Қостар аз кездеседі, егер ауылда кейде қос кездессе, ол саудагердікі болуы мүмкін. Қостың киіз үйден ерекшелігі – уықтары тік және шаңырағы болмайды, төбесі үшбұрыштанып бітеді, уықтың төменгі жақтары жіп орнына ілмегі болады, ол керегенің басына кигізіле салынады, қостың керегесі екеуден аспайды.

Қосты керуенмен жүргенде өте ыңғайлы деп санаған саудагерлер қолданады.

Киіз үйдің қалмақ үй деп аталатын үшінші түрі бар. Атауынан көрініп тұрғандай, бұл үй қалмақ торғауыттардан келген. Бұл қалмақ үй немесе торғауыт үй қайсақ киіз үйінен уықтарының ұзындығымен және аз иілгендігімен, шаңырағы бестен төрт бөліктен көп еместігімен ерекшеленеді және бұл киіз үй көбінесе конус пішінде болады.

ҚЫРҒЫЗ-ҚАЙСАҚ МОЛАСЫ ЖӘНЕ ЖАЛПЫ КӨНЕ КЕЗЕҢ ТУРАЛЫ

Даланың барлық жерінде көптеген көне және жаңа молалар, қорғандар мен үйінділер шашырап жатыр. Бұл мылқау ескерткіштер қайсақ өмірінде тарихи тұрғыдан гөрі географиялық тұрғыдан маңыздырақ, себебі жерленгендердің аты-жөні халықтың есінде мәңгі-бақи қалады да, қайсақ өзінің жолын, бағытын осы молаларға қарап бағдарлайды.

Мола¹ – нақты тұжырымдамасы жоқ атау, бұл сөздің аясына көне және жаңа зираттар да енеді, бірақ көбіне мола деп қарапайым, жай үйілген топырақ, тас үйінді немесе балшықтан иленген

сиықсыз ескерткішті атайды. Жаңа молалар ескілерден осындай қарапайымдылығымен, сиықсыздығымен ерекшеленеді, тек біразын, мәселен, Құлан ханның² моласын, Сүйік³ пен Әбілқайыр ханның моласын⁴ (Кіші жүз) бұл санатқа қоспау керек.

Мола салатын материалдар да өзіндік ерекшелікке ие, тек (Ташкенттен келген) шалақазақтардың⁵ моласы басқаша болады. Қайсақтардың моласынан оның талғамы мен сәулеті, ойма және көркемсурет өнері көрініс табады.

Жаңа молалар негізінен екі түрлі болып келеді: жеке және қорған тәріздес⁶, соңғы мола ташкенттік қорғандарға ұқсас, яғни сыртқы травеспен⁷ бекітілген есігі батысқа қараған бекініс.

Жалпы мұндай мола барлық жағы отыз сажынға, биіктігі алты не жеті аршынға тең, қабырғасының қалыңдығы сегіз вершок^{*1} төртбұрыш құрайды, бірақ олардың кейбірінің көлемді болатыны соншалық, жүзге жуық адам шабуылдан қорғанса, сыйып кетуі мүмкін. Бұл қорғандарды беріктігі жағынан ташкенттік бекіністермен ұқсастыра отырып, шалақазақтардікі деп айтқан жөн.

Бұл пішін басқаларға қарағанда қайсаққа көбірек ұнайды, себебі оның көлемділігі заттың ұлықтығының бірінші шарты, сондықтан осындай молалар маңызды әрі дәулетті қырғыз-қайсақтардың мәйітіне салынады. Мұндай молалар Семейдегі татар зиратында бар, қырда Үлкен және Кіші Алатау етегінде, Ұлы жүзде кездеседі.

Ұлы жүз Шу өзенінің арғы бетіне көшіп, Ташкентпен мықты байланыста болған, сондықтан бұл пішіннің де солардан келуі мүмкін және алғашқыда шеберлер сол жақтан шақырылған.

Мен Ұлы жүзде кездестірген ең үлкен осындай мола Талғар өзенінде, Қашғар керуен жолы бойында Құлан ханға арнап тұрғызылған. Бұл мола екі бөліктен тұрады: қоршауы және мазардың өзі. Қоршау қорған тәрізді^{*2}, бұрыштарында мұнарасы бар және есіктері қарапайым әшекейленген. Мазар қоршаудың ішінде және төртбұрыш тұғырға орнатылған күмбез^{*3} пішінінде. Бұл моланың үлкендігі соншалық, оған барлық хан ұрпағы сыйып кетер еді.

Дәрежесі төмен адамдардың молалары бір-біріне ұқсас, конус немесе төртбұрышты пирамида сияқты, кейде төбесіне бірдеме шаншылып қойылады немесе пирамида түрінде баспалдақтар жасалып, үзік сызықтармен әшекейленеді, былайша айтқанда, молалардың түрі сансыз.

Құрылысқа арналған негізгі материал топырақ. Мұнда ол көп қолданылатын материал деуге тұрарлық. Көптеген молалар алдымен топырақтан тұрғызылып, сыртынан балшық жағылып немесе күйдірілмеген кірпішпен қаланады. Қазақтар бұл өнерді қайдан үйренгені белгісіз, бірақ күйдірілген кірпіш далада сирек деуге болмайды және ол көне құрылыстарда жиі кездеседі.

*1 Яғни, 24 см-ге жуық.

*2 Яғни, бекініс құрылыстары.

*3 Яғни, іргесі текшеленіп салынған күмбез.

Қайсақ кірпіші балшығының мықтылығымен және тегістелмегендігімен ерекшеленеді; ол өте жұқа және әртүрлі пішінде, қажетіне қарай дөңгелек [құрылысқа] – дөңгеленген, пирамида үшін төртбұрышты және тіктөртбұрышты. Мен Сұлтан Сүйік моласының қиандысы жанынан кірпіш күйдіретін бір ташкенттік қолынан шыққан пештерді көрдім. Бұл пештер орыс пешінен еш кем емес.

Қорған тәріздес молалар үнемі шикі кірпіштен жасалады, Ташкенттегі нағыз қорғандар сияқты балшықтан иленбейді. Өңделмеген таспен, ұсақ таспен шағын және елеусіз молалар қаланады. Мәселен, Сүйіктің моласы қасында бұзылған мазар басып қалған бірнешеуі болды. Олар жай ғана топырақ үйіліп, ұсақ таспен жабылған. Қозы Көрпештің маңында да осындай молалар көп. Олардың қатарына бекініс пен өзенге есімі берілген Қапал батырдың моласы жатыр. Ағаштан жасалған мола өте сирек кездеседі. Мен мұндайдың тек біреуін ғана көрдім: ол жіңішке терек ағашынан жоғарыға қарай үшкілдене қаланған екен.

Ұлы жүздегі Сүйіктің моласын (Абылайдың ұлы) жоғарыда айтылғандай, ташкенттік шалақазақ қалаған. Төртбұрышты бөлмені күмбез жауып тұруы керек болған, оның биіктігі он бес аршын шамасында; шамасы, шалақазақ күмбездің қалай жабылып жатқанын көріп тұрған, оны бітіріп үлгермей құрылыс құлап, шебер мен тоғыз жұмысшы қайсақты басып қалған. Сүйіктің ұлы Барақ аман қалған. 1853 жылы құлаған бұл моланың қиандысы Қаратал өзенінен он шақырым жерде Боранай тауының етегінде жатыр.

Абылай хан Әзірет сұлтанда жерленген.

Әбілқайыр ханның моласы (Кіші жүз) Торғайға оң тараптан құятын Үлкейек өзенінде. Оны Рычков 1771 жылы қалмақтар қашқан кезде сипаттап жазған. Біз оның сипаттамасын энциклопедиялық лексиконынан (бірінші том, 54 бет) келтіреміз: «Әбілқайырдың ескерткіші сұр кірпіштен қаланып, жартылай дөңгелектене біткен конус тәріздес. Оның биіктігі төрт аршын, көлденеңі үш аршын. Жартылай шардың басына әдет бойынша түрлі шүберектер, қасық, тостаған, жылқы құйрығы байланған найза мен бидай бумасы шаншылған».

Осы моланың сипаттамасына қарап мен Ұлы жүзде осыған ұқсас екі моланы кезіктірдім, сыртқы жобасына қарап бұлар Аташ батыр мен Байғазыныкі деп мөлшерлеуге болар.

Екеуінің де төртбұрыш іргетасына готика үлгісіндегі жартышарлар қойылған; шардың іші бос және бүйірінде саңылау бар: іргетасқа жақын екі үлкен тесік, біреуі терезе орнына қойылған шағын; күмбезге көтерілу үшін бір жағынан баспалдақ жасалған. Оңтүстік жағынан негізгі құрылысқа жапсарлас шағын қабырғалы орын қоршалған. Бұл шамасы дүние салған соң батырлардың жанынан орын тебетін туыстарына арналса керек. Байғазы моласының текшелі іргетасының іші қуыс және ескерткішті айнала топырақ дуалмен қоршалған зиратты айналдыра ормансыз ашық далаға әдемі жасыл көрік беретін тал ағаштары отырғызылған. Екеуінің де күмбезіне аттың қылы байланған найза қадалған.

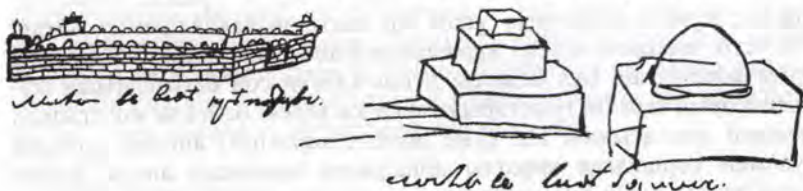
Молалар үнемі биік жерлерге, керуен немесе көш жолдарына және өзен-көлдердің маңына қойылады. Мұндағы мақсат – өткен-кеткендер марқұмның рухына арнап дұға жасасын деген тілектен туған.

Көне ескерткіштер пішіндерінің әртүрлілігімен, материалының жақсы өңделуімен, мықты күмбезімен және қосымша ойма өрнектерімен ерекшеленеді. Жанынан өткен саяхатшы өз жазбасына бұл құрылыстар жабайы емес, білімді халықтың туындысы екенін жазады. Бірақ осы далада білім қашан гүлденген? Бұл істі тарихи шындық қаншалықты мүмкіндік береді, соншалықты түсіндіруге тырысамын.

Біріншіден, көне молалардың қарапайымдылығы мен өнер түріне қарай екі топқа бөлінетінін ескерту керек: халық моласы (үйінділер) және құрметті адамдар моласы (мазарлар).

Қазақ мазарларының түрлері

Бұл жер, біздің даламыз монғолдар кезеңіне дейін түркі тектес халықтардың отаны болды; өз әкесіне қарсы күресте Оғыз ханды қорғаған төрт тайпа: ұйғыр, қалаж, қаңлы және қарлұқтар түркі одағының негізін құрады. Шығу тегі басқа, бірақ түркіше сөйлеп, түркілердің ғұрпын ұстанған халықтар да болды. Олар – бұлғар, хазар, башқұрт, мадиярлар. Монғолдардың шабуылы бұл елдің тұрғындарын мүлдем өзгертіп жіберді, тайпалардың атаулары жоғалды, тек біразы ғана қазақ тайпаларының атауын сақтап қалды; ескі тұрғындар жаңа тұрғындарға сіңісіп кетті, бұл жерлерде монғол заңдарына сәйкес Алтын Орда одан басқа ордалар: Ноғай немесе Маңғыт ордасы, Оралдағы орда, Сейхунға дейінгі Көк орда және шайбанилер құрған Түмен ордасы пайда болды. Бұл ордалардың барлығының хандары өздерін дала түкпіріне жерлеуді өсиет етсе керек, мәселен, Маңғыт ордасының негізін қалаушы Едігенің моласы Ұлытаудағы қолбасшы есімімен аталатын биіктердің бірінде. Оның моласы – әшейін ұсақ тастардың үйіндісі, шамасы, кезінде оның белгілі бір пішіні болған шығар, бірақ кейіннен бұзылған,

Қауырсын, 1854. Ш. Ш. Уәлихановтың суреті.

оның ерекшелігі өзі орналасқан таудың аяқ басуы қиын жерінде тұруында.

Сонымен, көне молалардың құрылысын монғол дәуіріне жатқызғанда, монғолдардан мұндай құрылыс өнерінде көп мағлұмат талап ету керек, алайда түркілер оларға қарағанда әлдеқайда білімді болған, қалалар салып, ол жерде отырықшылықтың, дәулет пен сауданың, ескерткіштерін қалдырған.

Мәселен, бұлғарлардың астанасы Бұлғары Қазаннан 60 шақырым қашықтықта, әлі күнге дейін қиранды түрінде сақталып жатыр. Түркілердің басқа қанатындағы ұйғырлардың да білімі аз болмаған, қалаларда тұрған, жазуы болып, христиан дінінің несториандық бағытын ұстанған. Бұл екі халық, шамасы, монғол билеушілеріне тамаша шеберлерді ұсынған болса керек. Итальяндық Платано Карпини Қаракорымдағы⁸ хан тағының көркемдігін суреттейді, оның төрт бұрқағы болған, біреуі қымыз атқылаған.

Бұдан кейін Ұлытау сияқты меніреу далада, Кеңгірде өзінің құрылысымен таң қалдыратын Қамыр хан, Алаша хан, Домбауыл әулие, Болған ана және басқалардың, көптеген молалардың болуы заңды, бұлардың барлығы кірпіштен қаланған, сыртынан әр түсті сырмен боялған. Қаражардағы Қаракеңгірдің саласындағы Болған ананың моласы ақ түсті, күмбезі шағын ғимарат⁹ және басқалары да осылай салынған. Алаша хандікі сәл өзгешелеу: күмбездің іргетасы мазардан кішкентай, сондықтан төбесі жабылған, ал қабырғалары жоғары қарай тарыла келген шағын баспалдақпен шығуға болатын балкон құрған.

Бұл құрылыстардағы ең тамашасы күмбездің өте берік орнатылғаны және кірпіштердің қиғаш қаланғаны:

Қамыр ханның мазары

Алаша ханның мазары

Домбауыл кесенесі

Болған ана мазары

кірпіштердің бір қатары оң жағымен төмен қаланса, өзгелері сол жағымен қаланған. Мұндай молалар далада көп қайталанбайтын өте сирек, тек Нұра өзенінің сағасындағы Ботағайдың моласы осыған ұқсас, бірақ мен оның құрылысы жайлы ештеңе айта алмаймын.

Осындай пішіннен [дамыған] көне мола пирамидаға, ашық галереяларға, тесіктері бар шаппақ тастарға айнала келе жай бағана түріне жетті.

Іші қуыс пирамида түріндегі молалар әдетте өңделмеген тастан жасалынады; мұндай молалардың пирамидалық пішіні жерден басталмайды, алдымен қабырғалары тұрғызылып, жоғарылаған сайын тарыла береді. Мен мұндай үш моланы ғана білемін: Үйге құятын, Орынбор линиясындағы, Тоғызак өзені маңындағы Паллас жазған Кесене¹⁰, Ақсу мен Басқан өзенінің ортасындағы, Аягөзден Қапалға жүретін жолдағы Қарасу бекінісінен 12 шақырымдағы Ордабай¹¹ моласы, оның ішінде гранит балбал тұр және ең маңыздысы Қозы Көрпеш моласы. Ол Аягөз өзенінің жағалауында Аягөз бекінісінен 90 шақырымда тұр. [Құрылыстың] қабырғасына азиаттықтар бейнесіндегі төрт балбал қойылған, мойындарына әшекей бұйымдар тағылған, екі қолы ішіне бір кесіндіні ұстай түйіскен⁴. Бұл балбалдар қайсақ жыраулары күні-түні айтатын жырдағы қаһармандарды бейнелейді. Поэма кейіпкерінің атына сәйкес мола да Қозы Көрпеш деп аталады. Аягөзге қарай жолда тағы бір мола бағанасы бар, оның маңындағы сұрықсыз балбал – Қозы Көрпештің бәсекелесі Қодардың мүсіні. Сондай-ақ, жерге қадалған бағандар да бар. Олар Қызыларай тауының етегінен орын тепкен. Олардың сипаттамасын Қоқанға барған бір есаулдың жазбасынан табуға болады¹². Бұл бағандардың ұшына адам бейнелері салынған. Есаул сол жерден саңылау тесіктері бар қиғашталып қойылған тақталарды көрген¹³, оларды жалпы ғимараттың есігі немесе терезесі деп санайды.

Қарқаралыдан Ақтауға жүрер жолда тақтадан құралып, бір-біріне тығыз жапсырылған, бір жағында есігі бар молалар көп кездеседі¹⁴. Мұндай галереялар Ұлы жүзде де бар.

Көнеден қалған жәдігерлердің барлығын қайсақтар монғол шабуылынан кейін осы жерде көшіп-қонып жүрген ноғайлардыкі дейді, өзгелері (даланың шығыс бөлігінде) – қалмақтардыкі, батыс бөлігіндегі біразы – башқұрттардыкі немесе солармен тайпалас елдікі деп болжау керек.

Мұндай жәдігерлерге: қазірде бос қалған, кезінде

*4 Малороссияда тас мүсіндер баб деп аталады, осы кітаптар айтқандай олар да осындай кейіпте (Энциклопедический лексикон, т. IV). Бірақ басқалар шамамен кувшиндер деп атайды (Уәлихановтың ескертпесі)

қазылған кен орындары (Жезді-Кенгір маңындағы мыс орны); бос қалған егістіктер (Түндігүр шатқалында); диірмен тасы (Алматы шатқалында) және дуал сияқты түрлі үйінділер жатады.

Ұлы жүзде жекелеген төрт қабырғалы бекіністердің дуалы мен орлар жиі кездеседі, бірақ көненің ең керемет қалдығы Кіші Алатаудағы Қора өзенінің жоғарғы сағасынан Шу өзенінің бастауына дейін қазылған ор. Бұл ор тау үстінен, шұңқырлардан қазылып өткен, ұзындығы 900 шақырымға жетіп қалады, тереңдігі қазірдің өзінде бір жарым сажыннан кем емес. Қырғыздардың бұл орға қатысты мынандай аңызы бар: бір ханның ұлын жабайы құландар жазық далаға еліктіріп, бала содан жоғалып кетеді. Құландарды қайтар жолда ұстау үшін хан далаға көлденең ор қазуды бұйырады. Бірақ, бұл Шыңғыс хан ұлысының шекарасы деп те болжауға болады¹⁵. Қапалдың маңында, Биен өзенінде гранитті бағанасы бар көне қорған тұр.

[А. И. ЛЕВШИННИҢ] ҚЫРҒЫЗ-ҚАЗАҚ ОРДАСЫ ЖАЙЛЫ СИПАТТАМАСЫНЫҢ ҮШІНШІ БӨЛІМІНЕ ЕСКЕРТПЕЛЕР

9-бетте, төменде, жол шетінде ақбура сөзі дұрыс аударылмаған: ақбура дегеніміз – пішілмеген ақ түйе, ақ қасқыр емес, ол қайсақша ақбөрі немесе қасқыр деп аталады.

11-бет. Қайсақтар қожаларды ақсүйекке жатқызбайды, оларды сұлтандармен қатар пайғамбардың ұрпағы, шариғат заңдарын қатаң ұстанатын рухани тұлғалар ретінде құрметтейді. Жалпы қайсақтар сауатты адамдарды өте қатты сыйлайды.

31-бет. Ынтықтықтан басқа қайсақтардың қалмақтан әйел алғанды жақсы көретін себебі осындай некеден жақсы перзент туады-мыс.

42-бет. Қайсақтар қыста тағам орнына ұннан дайындалған, ыстық су араластырылып, көже деп аталатын ашытылған сусынды пайдаланады, дәмін келтіру үшін оған сүт те қосады. Саумал дегеніміз – ашып үлгермеген бие сүті.

47-бет. Қазірде қыздар бұрынғы конус пішінді бас киімдейді, оның орнына шаштарына түрлі-түсті орамал тартып, бір ұшын арқасына жібереді. Тұрмыстағы әйелдер шаштарын тек қос бұрым етіп өреді, олардың соны біріге өріліп, арқаға тасталады.

46-бет. Сәукеле деп аталатын бұл бас киімді әйелдер тұрмысқа шыққан алғашқы күндері, бір жыл шамасында

ғана киеді, кейіннен шешіп, мереке-тойларда киеді, оның өзінде төрт-бес жыл шамасында ғана.

52-бет А. И. Левшин «Қай діндесіндер?» деп сұраған екі қырғыз-қайсақ сұрақты түсінбей, мұндай жағдайдағы ең оңай: «Білмеймін» деп жауап берген болса керек. Әрбір қайсақ өзінің Мұхаммед пайғамбардың үмбеті, мұсылман екенін біледі; бәлкім, бұл сөздің мағынасын түсінбеуі де мүмкін, бірақ өзге дін иелерінің алдында ол өз діні үшін мақтанады. Балалық шағынан бастап ол мұсылман екенін естіп өседі, ал «мұсылманнан басқалардың барлығы кәпірлер, құдай оларды о дүниеде мәңгілік азапқа салады». Осыдан кейін қазақ өз дінін білмейді деуге бола ма?

52 және 57-беттер. Шайтан дегеніміз – біздің барлық теріс қылығымыздың баламасы, ол бізді билеп алатын нәпсімізді басқарып, уланған ақыл-ой мен оған берілген адам жан түршігерлік күнәлар жасайды. Осындай құмарлық бізді билеп алатынын әрқайсымыз мойындасақта, оны тап басып тани алмаймыз, ал қайсақтар шайтан – Жаратушының әміріне қарсы шығушы, мұсылмандардың мәңгілік жауы, әрдайым дұрыс жолдағы адамды ақиқат жолдан адастырып жіберуге тырысады деп түсінеді.

Демек, қайсақтар шайтанды ешқашанда құдіретті күш деп таныған емес, оған ешқашан да табынбайды, оның арам әрекеттеріне қарсы тұру үшін әр түрлі дұғамен қорғанады. Оның көңілін табу үшін ешқандай құрбандық шалмайды, қайсақтардың шайтанға деген қаталдығы соншалықты, сүйекті мүжіп болған соң лақтырар кезде «бисмилла» деп айтады, яғни, «Алланың атымен», Алланың аты аталған сүйектерді шайтандар ас ете алмайды деп сенеді.

65-бет. А. Левшин өзі сипаттап отырған халықтың қараңғылығын жазам деп, сиқыр, алдау мен дуалау қырғыз-қазақтар дінінің бір бөлігі деп артық кеткен, олар діннің бір бөлігі емес, барлық дінде бар, әр халықта болатын ырымшылдық.

Қайсақ өзіне жақсылықты болжағанда ғана сиқырға, бал ашуға және басқаларға сенеді, сондықтан үнемі жақсыны ырымдайды, ал ол мың болжамның біреуі болсын орындалатындықтан, баксы-балгерлер, дуашы және т. б. халық арасында колдау тауып отырады.

76-бет. Қайсақтардың сезімталдығы мен жақынының қайғысын бөлісуі мақтануға, көңіл қоюға тұрарлық. Бұл қайсақтардың бойынан іздеу керек жалғыз ізгі қасиет десе де болады. Оны мынадан көруге болады: қайыршы адам қайда келмесін, байдың ақ ордасына ма, жоқ кедейдің лашығына ма, үнемі оған пана табыла-

ды, оған деген жанашырлықтарын сөзбен ғана білдіріп қоймайды, заттай да жәрдем етеді, байдың үйінен ол иығына жоқ дегенде шүберек іліп шықса, кедейден, құрығанда, бар мәзірімен шөлін басып, не қарны тойғанша ас ішіп шығады. Яғни, ешқай жерде оны «Құдай жәрдем қылсын» деген құр сөзбен шығарып салмайды. Табиғи сезімталдығымен қоса қайсақты мейірімді болуға итермелейтін нәрсе, әркімге түсінікті – бүгін-ертең өзім де барымтадан немесе қырда жиі болатын жұттан қайыршыға айналуым мүмкін деген түсінік. Соңғы жағдайдағы қайсақтардың бір-біріне көмектесуі өркениетті еуропалыққа өнеге. Барымтадан немесе жұттан қасірет шеккен адамның өз туғандарына барып, олардан батыл түрде жылу сұрауға құқы бар, яғни шаруасы жақсы жанның жаны ашып немесе басқа бір оймен расымен-ақ оған мал жиысып беретін дүние-мүлкі. Қысқаша айтқанда, жылу талап ету құқығы қайсақ үшін кез-келген жолаушыға тиесілі қонақасы – тегін түскі не кешкі ас секілді қасиетті ұғым.

94-бет. Ұлын сүндетке отырғызған ата-ана оның үлесіне деп біраз мал атайды, ол баланың еншісін құрайды, сонымен қоса әке мұрасын бөліске салғанда, ол өзге мұрагерлермен тең үлесті талап етуге құқы бар.

98-бет. А. Левшиннің қайсақ әйелдерінің құны туралы мәліметі дәл емес, қарсылық білдіруге тура келеді. Қалыңмалдың мөлшері қалыңдықтың бәйбіше болып бара жатыр ма, әлде тоқал етіп алды ма, оған байланысты емес, байлығына және қоғамдағы алатын орнына қарай анықталады.

اوراقنىڭ جىرلاغاتى

ارتودا ارتو تاو كىلسە
،ئاتاندا تارتار بوگىلب
الس تان قارا كورنسه
،قراقولام جىتار اوگىلب
جىتايىندىب اونگىلب
اچ مرالداى بوگىلب
سول قرا قولاننىڭ اوستونده
(ايدونده اوراق سنده) (اوراق
ايردار كىتار چويلب
عزرايل كىلگاندە
چىن اجالنىڭ جىتكاندە
اوجىگىدار كىتار دە سونده
بىر چىنداي جاندىن تونگىلب
كوكتىڭ قوسى *اكوگاپىن
،كوگىداب اوچار جىم اوچون
كوگالا قامقا جاملوب
.اوراق جور تار*2 مال اوچون
تىم - تىم اوچون تىم اوچون
،تىنگىزدار كىچىم مل اوچون
تىنگىدار مىنان كىم اوچون
كىم دار مىنان تىنگى اوچون
اويگە دا كىلب قراسام
(تورت بورچىن) (بارلاسام
،قرادا سابام جوق اوچون
قاتاردان كىلب قراسام
.قاتاردان كوچىم كىم اوچون
اويگە دە كىلب قورلاندوم
،توزگە دە باروب زار لاندوم
تور دە تورغان ساي جىيە
،سىلكىب الوب بايلاندوم
الستا جاتقان دوشماننىڭ
جىل جاغىندان ايلاندوم
،سىركە ساندە قوسنادوم
.تيل سارە نە يوسنادوم
قومغە بىتكان قوبارچىن
،سىركە سان نىڭ جالە جوق
،كىسوب الول سال ايتدوم
الستا جاتقان دوشماننىڭ
كوگا الە لە كوب جلقى
.ايداب الوب مال ايتدوم
جلقە ايباسى كىلماڭ جوق
جلقى ايباسى كىلسە دە
بىلسە نىسپاي بىرماڭ جوق

*1 سىزىلغاننىڭ орнына ايرىنكە جاسى

*2 سىزىلغاننىڭ орнына ايردار

(او جگندار، (جگندار
 .جالانكفاچ جورده جاو غه چاب
 اوسناو جالغان دنياڧا
 .اجال جيتماي اولماك جوق
 قاتكله دان التاو كيلدوم ديب
 اوراقغه زورلق قيلماكز
 قايراتنه منگان سونك
 بوره لا كيتسه جات بولار
 .قليچ چاپسه ميرت قيلار
 سويراي – سويراي كوچار گه
 ،سويرو تاولار بولسه ايگه
 سويرو تاولار بولسه ده
 اوانان سويراب كوچار گه
 سويرو اتان بولسه ايگه
 سويرو اتان بولسه ده
 اونك باسين جيتالر
 قويان قولتوق كيرما قاس
 .ارو چيچاي بولسه ايگه
 ارو چيچاي بولسه ده
 ،سونكگوله اولدار دوسه ايگه
 سونكگوله اولدار دولسه ده
 .بيساو – التاو بولسه ايگه
 ،بيساو – التاو بولمه سه
 .المانك اغننانده كوكي ايگه
 جالغزده توغان سوم باسم
 .بارومنان جو غم كوب ايگه

قارا باترنك تولغاغني

،مين تولغا ديسانك تولغاين
 .اوراق سغان تولغاين
 قاياغيدا غه مجيد*3
 ،وتير كمان كورجانه
 ،تيران بويله*4 ايستاكته
 ،اوزه توكته اوروسته
 ،باسي چوقته قالماقته
 چولدور لاگان چورچوتته
 .اوزمه قاراتدوم
 .كاير بولسانك جان تارتدوم
 اون ايگه جاسقه كيلگانده
 اوچار جو يروك جباروب
 .اون سان قولغا باش بولدوم
 اون سكر جاسقه كيلگانده
 ،ايسان اوله بولايڧاي

*3 Шамамен, тәжік – تاجیک.

*4 Қате кеткен тирак – терек бойлы, биік, башқұрт.

ایسکه اوله جولایدا
قرا باتر اتومده انکراتدوم
اغشقان قویدا مانکراتدوم
تورده جاتقان اورا قده
اوکبه که تیوب اویاتدوم
اله ننگ اوله ای اوراق
قایداردا قایدہ جوروب تینکلونک

اوراقتنک تولغاغانی

مین تولغان دیسانک تولغاین
قرا باتر سغان تولغاین
مین سیننک توب توبنکده ایٹاین
سین مشاقر دیگان شهر دین
،ازوپ چققان یالغز اوپلی سارب ایدونک
اکنک قرا کیسه ده
اس برگانتنک قوی ایده
چیچانک قرا کیسه ده
مال برگانتنک کونکی ایده
،قرا قولام جالسز، ایر مالسز
الله ننگ قایر اننان
،مال برار کونی بولجالسز
،قرا قولام جالده جابلر
ایزدیسه اوراق سنده میرزاغه
دوشپانتنک مالی تابلر
قرا قولام جالی چینگالده
ایدونده توغان اورا قده
ماتروشکه قلننک بالاسی
،مالی منان تینک گالده
،بای بالاسی بایغه اوسار
،بایلاتمغان تایغه اوسار
قل بالاسی قلغه اوسار
،قلاغن کیسکان ایٹکا اوسار
بوگون دین سونک بو تونک
ایرلداسقان ایٹکه اوسار

قیلچین ماقتاب بر سباغه قیلغاتی

سول کومرون جاغرده
،سونده (سیکسان) سیکرت مویشان
،باسونه چیدامای بالواندار جیلغان
تویتارونه چیدامای
،توقسان سیکرت مویشان
سوارونه چیدامای
،ایدون کولدار قورغان
ایدونینه چیدامای
،ای بولتقه سینغان

كورونه چيداماي
 كوز قاباققه سينغان
 ،قينغه سالسه قيلت اينكان
 سوروب السه جيت اينكان
 .ساغه سي التون نور بولات
 ،او جگتار ، جگتار
 – بول سوز مده بلنكز
 جالغزده توغان اوراقغه
 .مونه ده بر سباغه قيلنكز

ОРАҚТЫҢ ЖЫРЛАҒАНЫ^{1*1}

Арту да арту тау келсе
 Атан да тартар бүгіліп
 Алыстан қара көрінсе
 Қарақұлам² жетер үгіліп
 Жетейін деп үңіліп
 Аш маралдай бүгіліп
 Сол Қарақұланың үстінде
 Айдауында Орақ сынды (Орақ)
 Ерлер кетер жойылып
 Өзірейіл³ келгенде
 Шын ажалың жеткенде
 Ол жігіттер кетер де сонда
 Бір шыбындай жаннан түңіліп
 Көктің құсы көгершін
 Көктеп ұшар жем үшін
 Көғала қамқа жамылып
 Орақ жортар мал үшін
 Тем-тем үшін, тем үшін
 Теңіздер кештім^{*1} мал үшін
 Теңдер менен кем үшін
 Кемдер менен тең үшін
 Үйге де келіп қарасам
 Төрт бұрышын (барласам)
 Қара да сабам жоқ үшін
 Қатардан^{*2} келіп қарасам
 Қатардан көшім кем үшін
 Үйге де келіп қорландым
 Түзге де барып зарландым
 Төрде тұрған сай жебе
 Сілкіп алып байландым
 Алыста жатқан дұшпанның
 Жел жағынан айландым

*1Қайғының метафоралық бейнеленуі (Уәлихановтың ескертпесі)

*2 Түйелердің ұзын қатары (Уәлихановтың ескертпесі)

Серке санды қостадым
Телсарыны⁴ бостадым
Құмға біткен қу баршын
Серке санның жалы жоқ
Телсарының қоңы жоқ
Кесіп алып сал еттім
Алыста жатқан дұшпанның
Көк алалы көп жылқы
Айдап алып мал еттім
Жылқы иесі келмек жоқ
Жылқы иесі келсе де
Белсеніспей бермек жоқ
О жігіттер, (жігіттер)
Жалаңаш жүр де жауға шап
Осынау жалған дүниеде
Ажал жетпей өлмек жоқ
Қаңлыдан алтау келдім деп
Ораққа зорлық қылмаңыз
Қайратына мінген соң
Бұрыла кетсе жат болар
Қылыш шапса мерт қылар
Сүйрей-сүйрей көшерге
Сүйру таулар болса игі
Сүйру таулар болса де
Онан сүйреп көшерге
Сүйру атан болса игі
Сүйру атан болса де
Оның басын жетелер
Қоян қолтық, керме қас
Ару шешей болса игі
Ару шешей болса де
Сұңғыла ұлдар туса игі
Сұңғыла ұлдар туса де
Бесеу-алтау болса игі
Бесеу-алтау болмаса
Алманың ағынан да көгі игі
Жалғыз да туған сұм басым
Барымнан жоғым көп игі.

ҚАРА БАТЫРДЫҢ ТОЛҒАҒАНЫ

Мен толға десең толғайын
Орақ саған толғайын
Қай-қайдағы мажид^{*3}
Уа, түркмен, күржіні
Терек бойлы істекті

*3 Шамамен, тәжік деп оқу керек

Мұнарасы биік Мәскеуді
 Аузы түкті орысты
 Басы шоқты қалмақты
 Шүлдірлеген шүршітті
 Өзіме қараттым.
 Кәпір болсаң оқ аттым,
 Мұсылман болсаң жан тарттым.
 Он екі жасқа келгенде,
 Ұшар жүйрік жіберіп.
 Он сан қолға бас болдым
 Он сегіз жасқа келгенде
 Есен ұлы Бұлайдай
 Еске ұлы Жолайдай
 Қара батыр атымды аңыраттым
 Ағытқан қойдай маңыраттым
 Төрде жатқан Орақты
 Өкпеге теуіп ояттым
 Әлінің ұлы, ей, Орақ
 Қай жерде қайда жүріп теңелдің?

ОРАҚТЫҢ ТОЛҒАҒАНЫ

Мен толға десең толғайын
 Қара батыр саған толғайын
 Мен сенің түп-түбінді айтайын
 Сен Машақыр деген шаһардан
 Азып шыққан жалғыз үйлі сарт едің
 Әкең қара кісі еді
 Ас бергеннің құлы еді
 Шешең қара кісі еді
 Мал бергеннің күні еді
 Қарақұлам жалсыз, ер малсыз
 Алланың қайырынан
 Мал берер күні болжалсыз
 Қарақұлам жалда жабылар
 Іздесе Орақ сенде мырзаға
 Дұшпанның малы табылар
 Қарақұлам жалы шенгелде
 Айдынды туған Ораққа
 Матрушка құлдың баласы
 Малыменен тең келді
 Бай баласы байға ұсар
 Байланбаған тайға ұсар
 Құл баласы құлға ұсар
 Құлағын кескен итке ұсар
 Бүгіннен соң бұ тойың
 Ырылдасқан итке ұсар.

Қылышын мақтап бір сыбаға қылғаны

Сол көмірін жағарда
 Сонда (сексен) шәкірт мойыған
 Басуына шыдамай балуандар жиылған
 Тойтаруына шыдамай
 Токсан шәкірт мойыған
 Суаруына шыдамай
 Айдын көлдер құрыған
 Айдынына шыдамай
 Ай болатқа сиынған
 Көруіне шыдамай
 Көз қабаққа сиынған
 Қынға салса қылт еткен
 Суырып алса жылт еткен
 Сағасы алтын нұр болат
 О, жігіттер, жігіттер
 Бұл сөзімді біліңіз
 Жалғыз да туған Ораққа
 Мұны да бір сыбаға қылыңыз

ТӘҢІРІ (ҚҰДАЙ)

От әулие (киелі) болып саналады... Қарғыс...^{*1} Отқа түкіруге, ошақты басуға болмайды. Жаңа түскен келін [күйеуінің] әкесінің үйіне кіріп, сәлем жасап, «аруак разы болсын» деп тағзым етеді, отқа бір қасық май құюы керек. Жас келін сәлем еткенде «аруак разы болсын» деп, тізе бүгіп, еңкейіп, маңдайын еденге тигізеді. Отқа тамызған май жанып жатқанда, жас келіннің енесі немесе әйелдердің бірі алақанын отқа қыздырып, келіннің бетін сипайды. Үлкен үйдің отының құрметіне деп, қалындық атасының иығына шапан жабады, отағасы жас келінді: «иін қандырып илеген терідей мінезің жұмсақ болсын қарағым» деп бата беріп, тулаққа, қой терісіне отырғызады. Жан беру (ант) беру үшін екі жерден от жағып, адам сол екі оттың арасынан өтіп, кісі өлтірген мылтықтың ұңғысын сүюі тиіс¹.

Отпен емдеудің бір түрі: малдың жеті мүшесінен ет кесіп алып, отқа қақтап ауырған жерді қыздырады (әсіресе сарп ауруында). Аурудан тазарту үшін отқа қаңылтыр шөмішті қып-қызыл етіп қыздырады, содан соң оған май құйып, көк шүберек салады, ол тұтанып жанғанда, аурудың мұрнына жақындатып, шөмішке суық су құяды, осы кезде қатты бу шығады. Емдеудің бұл түрін желұшық^{*2} дейді.

Жаңа туған айды көргенде үш рет ұшып тұрып, үш рет иіледі де, жерден шөп жұлып алып, үйге алып келіп отқа тастайды.

^{*1} Қолжазбада *қарғыс* деген сөз үшін орын қалдырылғанға ұқсайды.

^{*2} Желұшық – желмен ұшықтау, ырым-жоралық емдеудің түрі.

Аруақ – ата-баба рухы, басқа қиын қыстау күн түскенде, жан қиналғанда: «Аруақ, қолдай көр, қолтығымнан жебей көр!» деп айтады. Құрбан шаларда, сиырдан ай мүйізді, аша тұяқты (отбасын желеп-жебейді), қойдан бозқасқа және сарыбас қой – ақсарбас, бауырсақ құлақты көк қой, құлағы тілінген, қасқа тісті, қасқасы бар аппақ аққасқа, сондай-ақ бас алғашқы тума төлді құрбан шалады. Егер құрбанға аталған төлдің басы – тұмсаны қимаса, атаған малдың сілекейін басқа малдың басына жағып құрбандық қылады. Адам өлгенде аруағына арнап, қырық күнге дейін, әр күн бір шырақтан жағады немесе төрт күн шырақ жағады. Шырақты босағаның [оң жағына] жағады, себебі өлген кісінің аруағы қырық күнге дейін үйге келіп, балалардың жай-күйін біліп жүреді. Сол үшін күн батып, шырақ жағылғанша, інірде есікті ашып, тостағанға қымыз құйып, босағаға ақ киіз төсейді, осылай өлген адамның аруағын күтеді. Үйдегілер өлген адамға Құран оқып, тостағанға қымыз қойып, шырақ жағады.

Өлікті үйден шығарарда: «Құдайдан бүтін денең алыста» деп, үй мүліктерін, тамақты өліктің мүрдесінен айналдырып өтеді².

Жерге табынбайды, жын жиналады деп, аруақтардан қорқып және абайламай жүргеннен сарп ауруы болады деп ескі жұртты баспайды. Тек көктемде шыққан көкті жұлмайды.

Жұлдыздарды адамның жаны деп санайды. Егер жұлдыздың ағып түскенін көрсе, «менің жұлдызым жоғары» деп екі рет әуеде қимыл жасайды. «Жан біреу-ақ...»³, ерте ме, кеш пе, тірі пендеге бір өлім» деп ойлайды. Кешке үйге кіріп келе жатып, әкемнің: «Бүгін екі адам өлуге тиіс» деген сөзін жиі еститінмін. – Қалайша? – деп сұрағанда: «Екі жұлдыз ағып түсті», – дейтін.

Табиғаттың барлық тосын құбылыстары көрініс берген жерлерді қасиетті деп санайды. Ол жерлерде әулие түнеді деп ұғады. Барлық қорғандарды оба деп атайды. Құлан түздегі жалғыз ағаш болсын немесе бұтақтары қисық, сиықсыз өсімдік қасиетті саналып, түнемелік орын болады, жанынан өткенде адамдар киімнің бір қыртысын, шүберек, аттың қылын байлайды, ыдыс-аяқ тастап, мал сояды.

Тұзды көлдер де әулие, не аруақтың көзі түскен кен деп аталады.

Жалпы мал көшпенділердің жалғыз байлығы болғандықтан, әр түрлі тыйымдар бар: малдың сүйегін баспайды, егер сүт төгілсе, кесір болмасын деп сол жерді жақсылап тазалайды, разылығын алу үшін оң қолын маңдайына, иегіне, оң иығына, содан соң сол иығына апарып тәу⁴ етеді. Сондай-ақ жылқының желісін аттағанда да тәу етеді, себебі, желінің де киесі болады. Ұстаның темір төсін көрсе, тәу етеді. Жылқышының құрығынан, балта, бақанның⁵ үстінен аттамайды, «бақан аттаған байымайды, балта басқан жарымайды» деген сөз бар. ... жылқы⁶, түйе, қой, сиырлар. Егер қырғыз түнде

^{*3} Қолжазбада бос орын бар, шамамен *жан біреу-ақ* деген сөзге орын қалған болуы керек.

^{*4} Тәу ету – киелі жерлерге, заттарға арналып жасалатын мінажат, халық ырымы.

^{*5} Бақан шаңырақты тіреп тұрады (Уәлиханов ескерті)

^{*6} Тұсына қарындашпен: *жылқы әулие* деп жазылған.

сиыр көрсе, камшымен тартып жіберуі тиіс, себебі, түнде сиырды жын-шайтан, перілер мініп алады. Ешкі малы қырғыздарда сыйлы жануарлар санатына жатпайды. Төрт түлік малдың арасындағы ерекше белгілері барлары құтты жануар болып саналады. Мысалы, қырғыздардың түсінігінше, жалы мен құйрығын шайтан өріп тастаған жылқы құтты саналып, ешкімге берілмейді, себебі, сол малмен бірге құт-береке кетеді, егер берілсе, сілекейін алады. Мысалы, жылқының жалынан қыл жұлып алып, кететін малдың аузына салып, сілекейлеп қалтасына салып қояды. Қырғыздыр киесінен қорқып, аккумулярды атпайды, аккумулярдың құстың падишасы деп есептейді. Сондай-ақ жапалақ, үкі, тоқылдақ, көк қарға, көкекке де тиіспейді. Соңғысы ертеде адам болыпты деген аңыз бар. Бір ауылға күйеу келіп, аты жоғалады. Қалындықтың сіңлісі атты іздеуге шығып, бір аяғына өз етігін, екінші аяғына күйеудің етігін киеді. Бұл көктем мезгілінде болса керек, міне, сондықтан да көкектің бір аяғы қызыл, екінші аяғы көк, сол себепті де «аты жоқ көкек, көкек» - деп айтады. Көкектің қасиеті бар, көкек қонған бұтақты алып, май мол болады деп сүті бар сабаға*⁷ салады.

Ислам діні бір құдайға сену мен тәңіршілдікті [біріктіре отырып] және жын, тәні жоқ рухтар, пері, шайтандардың бар екенін айтты шамандықтағы албасты туралы ұғымды жоя алмады. Перілер мұсылман және кәпір болды. Кәпір дініндегі перілер адамға үнемі жамандық әкелуші – лашын, бүркіт бейнелерінде жүреді. Адам күнәлі болғанда, бүркіттер жамандық жасайды, олар да қырғыздыр сияқты... солай істейді... олардың ауылында болып...

Жын – бақсы сөйлесетін рух. Оның әрқайсысының аты бар. Жындар кәрі жас, еркек әйел болып келеді. Бақсылар мен халықтың сенімінше, жындар адам бейнесінде болады. Олар жайлы бақсы жөніндегі мақалада айтамыз.

Албасты – әйелдер босанғанда зиян келтіретін рух. Оларды жезтырнақ деп те атайды. Олардың басшысы – сөрел*⁸ бойы 3 сажын, кеудесі қушық, қалған жерінің бәрі аяқ, тұяғы жіңішке.

Мұсылмандар аурудың атын жын деп те атайды. Ол шашын таркатып жіберген бойжеткен қыз бейнесінде, емшектері салбырап тұратындықтан, иығына салып жүреді.

Сөрел – пері, кейбір ертегілерде албастының күйеуі, кей ертегі бойынша әрқилы бейнелерге ене алады. Қалың жыныс орманда тұрады, түрі адамға ұқсас, бірақ кеудесі тым ұзын, ағаштармен теңеседі. Адамды қытықтап өлтіреді, бұл орыстың орман перісі.

Көн аяқ – бұл адам, аяғының орнында қайыс, елсіз ормандарды немесе аралдарды мекендейді. Кәперсіз жолаушыны алдап шақырып, үстіне мініп алады да, қайыстарымен матап, адамның әлі бітіп құлағанша мініп жүреді.

*7 Бұл сүт іркіт деп аталады (Уәлихановтың ескертпесі).

*8 Сөрел – биік ағаштардың басын мекендейтін мифтік тіршілік иесі.

Жезтырнақ – әйел бейнесіндегі рух, ол да орманды мекен етеді. Жезтырнақтар туралы аңыз.

Ертегілерде адам жейтіндер кездеседі. Батыр хан туралы аңыз... Жас нәресте дүниеге келгенде, отқа құрбандық шалып, май құйып: «ақ түйенің қарны жарылды» дейді.

Егер ер адам жорықта қаза болса, жасақ ауылға жақындағанда «ой бауырымдап» өлген адамның үйіне ат қояды, мылтық атып, үйдің босағасын найзамен түйреп, қылышпен шабады³.

Айналмақ деген, өзін-өзі садаққа, құрбандыққа қиятын ырым бар. Өзін біреудің жолында құрбан еттім деген адам, оны⁹ үш рет айналады. Құсты ұстап бастан үш рет айналдырып, еркіне жібереді. Бар ауру-сырқау, пәлекет сол құспен бірге кетеді. Адам осылай істеп өзін рух ретінде сезінеді. Оларда жақсы көрген адамына «айналайын» деп айтады. Анасы баласына «Айналайын, қарағым, шырағым» деп тіл қатады.

Қырғыздардағы барлық көреген, сәуегейді бақсы¹⁰ ... дейді. Бақсылар сәуегейлігін өздерінің жындары атынан айтады. Бақсылар оларды мұсылман дініне ыңғайластырып, періште деп атайды. Ақиқат діндегі халық олардың киелілігіне сенбесе де, оларды жын деп атаса да, олардың күшіне, жамандық жасайтынына сенеді. Демек, барлық ауру мен бақытсыздық жындардың жамандығы. Ал олардың да бақсы жындарына өзі емдеген адамына жамандық жасамауды өтіне алады. Десе де, әлі күнге дейін бақсылардың құдіреттілігі мен күшіне сенетіндер көп. Жындар үлкен, орташа, ұсақ болады, сондықтан бақсы мен олардың жасайтын кереметтері де әрқилы. Үлкендері барлық ауруларды жаза алады, қарынды тіледі, әйелдердің босануына болысып, албастыларды жынымен сескендіріп, қуалайды, ойындарымен өзінің жынын шақырып, бал ашады. Үлкен бақсылардың белгілері мынандай: ойын кезінде қылышты сабына дейін жұтады, қып қызыл қызған темірді жалайды, балтамен кеудесін шапқылайды. Осының бәрі ертедегі Қорқыт әулиеден мұра болып қалған қобыз бен сарын деп аталатын әнмен сүйемелденеді. Бақсылардың ойыны – жын шақыру. Ойын үстінде [бақсы] барған сайын есінен ауып, әбден шегіне жеткенде әл-дәрмені бітіп құлайды. Біраз уақыттан соң орнынан тұрып, есінен танып жатқанда жынының не дегенін айтады... Бұл – сәуегейлік. Кейбір [бақсылардың] ойын үстіне маңдайында, бетінде темір инелер пайда болып, тырнақтары пышаққа айналады. Жындардың адамдар секілді аттары болады, өз бақсыларына әйел, шал, қожа және сары қыз бейнелерінде көрінеді.

Балгерлер. Барлық бақсылар өздерінің бал ашу тәсілдері – қамшыны екі саусағының арасында..., тепе-теңдікте ұстап бал ашады. Бақсылардың бәрі балгерлер.

Жыны бар әйелдерді елті¹¹ деп атайды, олар да бақсы.

*9 Соның ішінде ауыр науқасты да

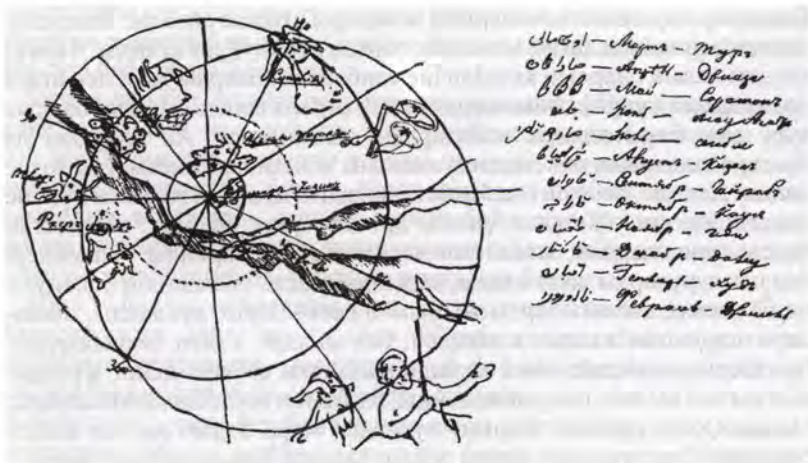
*10 Мәтінде ары қарай бос орын, шамамен бақсы деген сөздің араб транскрипциясы үшін қалған болуы керек.

*11 Елті – толықтай масаю немесе экстаз жағдайы. Қазақ тіліндегі елту сөзінен шығады.

Жауырыншылар⁴ қойдың жауырынымен бал ашады, құмалақшылар⁵, құмалақтар ретпен қойылады, олардың саны қырық бір. Бұл екеуі жиі қолданылады. Құмалақпен бал ашуды Данияр пайғамбар⁶ қолданған деседі. Жауырынмен бал ашу жауырынды отқа қыздырғанда оған түскен белгі – сызықшаға негізделеді. Бақсылардың айтуынша, жауырын жеті халықтың тағдырын, патшаларды өлімін, өлім-жітімді... және саяхатшылардың тағдырын көрсете алады.

Бақсылардың арасындағы мықтылары – күйдірілмеген жауырынмен бал ашатындары. Жауырын бал ашуға пайдаланылады, пісірген соң еті желінеді, бірақ тіс сүйекке тимеуі керек, жауырынды отқа тастағанда, жанында темір жатпауы тиіс. Құмалақшының бал ашқаны мен оны жауырыншының түсіндіргені жайлы анекдот.

Елті, негізінен, отқа май тастап, жалынның түсіне қарап бал аша-

Қазақ халық күнтізбесінің жұлдызнамалық белгісі.
Ш. Ш. Уәлихановтың суреті

ды. Егер оттың жалыны ашық түсте болса, жақсылықтың нышаны, ал оттың жалыны қарақошқыл және қызыл болса, жамандықтың нышаны. Елті бал ашқан кезде, одан жындары таңғажайып қылықтар жасауды талап етеді. Елті үнемі су ішеді, бір шелек ішіп қояды немесе аузын толтырып насыбай атады.

Ауа райын болжайтындарды есепші деп атайды. Олардың тұжырымынша, ауа райы айналмалы құбылыста. Олар альфа саратаннан бастап есептейді, сәуір және зауза шоқжұлдызы, оның бірінші күні қарашаның бірінші күніне және қауыс шоқжұлдызына (тамыз) сәйкес келеді.

Бақсылардың атақтысы – бағаналы Қойлыбай, ол бақсылардың бақсысы. Балақай деген де бар, ол да бағаналы, қазіргі кезде Көкшетау

округінде Шүмен бақсы бар. Көкаман мен Ер Шойлан – оның жындары. Ер Шойлан, басты жыны – Надыр Шолақ. [Қойлыбай] бір бәйгеге қобызын қосып, жарыс басталатын жердегі бір үлкен сексеуілге байлатып қойған деседі. Алыстан бәйгенің шаңы көрінгенде, Қойлыбай қолына қылыш алып, бақсылық ойынын бастап, сарын айтады. Кенет, бәйге жақтан қатты дауыл тұрып, ысқырған қызыл жел соғады. Көп ұзамай, дауылдың ортасынан алғашқы аттар көрінгенде, бәрінің алдында үлкен тамырын қопарып, біресе тамырдың бір шеті, бірде бір шеті жерге тиіп, ұзын арқанын сүйреткен сексеуіл келеді. Бұл Қойлыбайдың қобызы еді. Шаңды дауыл мен жел оның жыны Көкаманның күші еді. Сөйтіп, Қойлыбай бас бәйгені алыпты.

Әйелдер босағанда, Қойлыбай [келіп отырса], басатын албастылардың бірде бірі билей алмайды екен. Албастылар басқанда бөркін немесе қамшысын жіберсе болғаны, ол кетіп қалады екен. Осы күнге дейін халық арасында аңыз бар: Қойлыбайдың маңдайына әжім түскен кезде^{*12}... оның перілерінің үлкені – Надыр-Шолақ, ал жындарының бастығы – Көкаман, шайтандардың бастығы Батыр Шойлан болған. Қойлыбай өзінің жындарын бұлжымас темір тәртіпте ұстапты. Олар үш күреннен^{*13} тұрады екен. Бақсыға қажет кезде жақсы қаруланған қол дайын тұрады-мыс.

Мұның бәрі де ел аузындағы аңыздар.

Бірде, Қойлыбайдың түсіне перілерінің бастығы Надыр-Шолақ келіп аян береді. Ол бірнеше күннен кейін бір әйел толғатқанда албастылардың патшасының өзі келеді, бақсының онда бармағаны жөн, себебі, адамдарға жақсылық жасаймыз деп, барлық ыбылыс, албастыларды өшіктіріп алдық, – депті. Ерте тұрған Қойлыбай, сөз арасында, жақын арада өте қатты толғақ болатынын айтыпты. Шынында да, екі күннен кейін Қойлыбайдан көмек сұрап, бір би шабарман жіберіпті. Қойлыбай барда, тікелей келген ажал мен тағдырдың жазмышынан басқадан аман болатынына ел сенетін-ді. Шабарман көңілді, үмітке толы келеді, сондықтан Қойлыбай қатты толғанады, бармаса, қайдағы бір әлсіз албастылардан сескенді деп, беделіне кір келеді, ал барайын десе Надыр-Шолақтың сөзін елемеген болады, өзіне қауіп төнеді. Бірақ қырғыздардың менмендігі ұстап, Қойлыбай жолға шығып, ауылға кісі шаптырып, ауыр толғатып жатқан қатынның үйі жанына екі жүз кісі жинап, үйдің есігі мен түндігін ашып коюды бұйырады. Басшылары Көкаман мен Шойлан екі күрен жындардан қол алып, Қойлыбай қатерлі сапарға аттанады. Бірақ олармен бірге Надыр Шолақ болмайды. Ол өкпелеп, бармай қалған ды. Қойлыбай үйге жақындағанда ұрандап, жындарын шақыра айқайлап, қылышын оңды солды сермеп, ат матымен үйге кіріп қаһарын төге, шаңыраққа қарайды да, қылышын сермеп қалады. Қылыш шақ етіп, темірге тигендей болады... Қойлыбай атынан ұшып түседі, бақсының аузы мен

*12 Қолжазбада бос орын қалдырылған, шамасы, маңдайды тыжсырылып деген сөз болуы мүмкін.

*13 Күрен – әскер, қол деген мағына.

құлағынан қарашоқшыл қан ағады. Толғатып жатқан қатын есінен танып құлайды. Қойлыбай шаңыраққа қарағанда, албастылардың қара сауыт киіп, бастан аяқ көк темір құрсанған патшасы маңдайындағы тостағандай жалғыз үлкен көзі жымыңдап: «Біз сені сыйлап, көп ерік бердік, ең болмаса бір рет бізге ерік бер!» дейді. Қолына жеңіс белгісі үлкен қызыл ту ұстаған. Шақ еткен оның сауытының дауысы еді. Албастылар патшасы Қойлыбайды жеңеді.

Қорыққан халықта ес түс қалмайды. Қойлыбай далада арам қатқан аттай жатып қалады. Үйді бір көк тұман басып, айқай шу елдің үрейін ұшырады. Бұл Қойлыбайдың жын-шайтандарынан құралған күрені мен албастылардың жалғыз көзді патшасының ғаламат шайқасы еді⁷. Албастының астындағы қара арғымақ ойнақ салып, ол нық тұрады. Кенет, алыстан қатты жел соғып, аспанда шатырлаған найзағай ойнап, бір үлкен қара бұлт жүйткіп кеп үйдің үстіне төнеді, айналаны қараңғылық басады, у шу үдей түседі, шатыр шұтыр қатты дыбыстар естіледі. Содан соң қара бұлт батысқа қарай жөңкіле жөнеледі. Бұл келіп кеткен Надыр Шолақ еді. Ол Қойлыбайдай сүйіктісінің қасіретіне шыдап жата алмапты. Қолдарына сауыт бұзар қарағай сапты шолақ найза ұстаған Надыр Шолақ таңдаулы жауынгерлерімен келіп, жалғыз көзді албастылар патшасының кеудесіне найзасын сүңгітеді. Албастылар қаша жөнеледі. Қара бұлт ашылғанда Қойлыбай орнынан атып тұрып: «Айналайын Надыр-Шолақ, құрбаның болайын! – деп айқайлап, қобызын тартады. Оны тірідей ұстап, маған алып кел!» – деп бар даусымен бұйырады. Осы кезде толғатқан қатын да өз-өзіне келіп: «Иншалла, тәуба!» дегенге тілі келеді. Албастылар күйрей жеңіліп, патшасы қол аяғы байланып Қойлыбайдың алдына әкелінеді. Баксы оны қызметке алып, албастылардың бастығы қылады.

XVIII ҒАСЫР БАТЫРЛАРЫ ТУРАЛЫ ТАРИХИ АҢЫЗ-ӘҢГІМЕЛЕР

1. Абылай хан¹ жоңғарларды² шапқан бір шабуылда 1000 адамды барлаушы ғып алға жіберіпті. Оларды екіге бөліп екі батырды бас етеді: қарабұжыр қанжығалы Жантай³ және сол рудың үлкені Бөгенбай⁴. Батырлар ұзақ уақыт оралмайды; Абылай қатты мазасызданады, олардың тағдыры туралы жырауы Бұқардан⁵ сұрайды, «Менің батырларыма не болды, олар неге оралмай жатыр?» дейді. Оған Бұқар былай жауап береді:

«Жантай Талқын⁶ арқылы өтеді, Бөгенбай Құлжанмен⁷ өтеді. Хан Баба⁸ кері қашады. Жантайдың Талқындағы жолы тар әрі қауіпті». Жантай батыр қатерге ұрынды деп ойлайды Абылай. «Жантай барады, барып ұлысты шабады, күлін көкке ұшырып, Жантай әкелген ақша бет қызды хан Абылай алады». Абылай кейіннен Бұқардың айтқаны келгенде, төбем көкке жеткендей қуандым дейді^{*1}.

2. Бірде Абылай қытайлармен соғыста шегінуге мәжбүр болады. Жеңілтек қырғыздарға осы бір шағын сәтсіздік қаншалықты

әсер ететінін ойлап, қатты ызаланып, қайғырады. Сонда оның жырауларының бірі Тәтіқара жырау⁹ шегініп бара жатқан қайсақтардың және Абылайдың рухын көтеру үшін былайша жырлайды: «Қашқан қытайлар қайтадан өз әрекеттерін бастады, құлан жотасынан адырнарлар созылды. Кебеже қарын, кең құрсак Абылай бұл істі қоя тұр. Жау қытайлардың аттары болдырды, жоқ хан Абылай қашпады, «қашты» деген дұрыс емес, ол тек қиғаш тартты. Бәсентін Сырымбет¹⁰, жебесін заулатып, соғысты. Қашқан кезде ойланба! Асығыстық салқын қандылық емес! уақ^{*2} Баян¹¹, иә, біз мұны көрдік! Ол артына бұрылып, найзамен түйреп жатқан сәтте»

3. Абылай үйсін биі Ерденді бір қателігіне бола жазалау үшін оның ауылын шабуға қол жинайды. Бұл жолы ханның қатұлы болғаны соншалық, қасына жақындауға ешкімнің жүрегі дауаламайды. Сонда халықтың өтінішімен хан алдына Бұқар жырау барып, былайша толғайды:

«О, Абылай, Абылай! Сенің сөздерің арсы мен гүрсі^{*3} сияқты таумен таласып гүрілдейді; сенің босатқан құлдарыңның бес қақпасына да сыймайды^{*4}. Алатауға барыңыз, ашуыңызды басыңыз, ашуыңызды бассаңыз, боз шекпенді құлыңыз Ерден сіздің алдыңызға 80 түрлі атшапан айыбымен келмей ме?».

4. Аңыз бойынша, Түркістаннан шыққан Абылай бірде ең жақын туысқаны Әбілмәмбет¹² ханның ордасына туысы Оразбен бір атқа мінгесіп келеді және біраз уақыт бойы қарауыл руынан шыққан дәулетті қырғыз жақсылық Дәулетбайдың қызметінде болып, жылқысын бағады. Дәулетбайдың әйелі жат жерліктің өздері ұсынбайынша, ешқашанда тамақ сұрамайтынын байқайды, ұсынған тамақты да ықылассыз алатынына және ешқашан кір ыдыстан ас ішпейтініне қатты таңданады. Бұл қырғыздарға мүлдем тән қылық емес. Бұған қожайын да назар аударады, сонда ол Оразды тергеп, оның шыққан тегін білген соң, ең жақсы атын мінгізіп, Әбілмәмбет ханға алып барады. Бұл ат әйгілі Шалқұйрық болатын. Жас сұлтанның шайқастағы алғаш серігі соныменен жауға шауып, Абылайға батыр атағын әперген де осы Шалқұйрық болатын.

5. Абылайдың Қалдан Серенге¹³ тұтқынға түсуі. Жоңғарлардың қырғыздарға жасаған бір шабуылында Абылай жекпе-жекте Қалданның ұлы Шаршыны өлтіреді. Сүйікті ұлының қазасын естіген Қалдан кім болса да, қайда болса да, ұстап алдына әкелуді бұйрады.

Қалмақтар аң аулап жүрген Абылайды тұтқиылда қолға түсіріп,

*1 «Төбесі көкке жетер» - асқан қуаныш; абырой мен даңқ (Уәлихановтың ескертпесі)

*2 Абылайдың құрметті адамдарының бірі және сол заманның ержүрек батыры. Уақ-керей руынан шыққан, жоңғарларға қарсы жорықтарының бірінде өзінің ағасы Сары батырмен бірге қаза болады: сондықтан көп жағдайда оларды бірге қосып Сары-Баян деп те атайды (Уәлихановтың ескертпесі).

*3 Арсы мен гүрсі – 7 қат аспанның ар жағындағы абсолютті кеңістік сферасы (Уәлихановтың ескертпесі).

*4 Шығыста құлдарын босату үлкен қайырымдылық пен кеңдіктің бірінші белгісі (Уәлихановтың ескертпесі).

қасындағы бірнеше би және атығай руының әйгілі батыры Құдайберді Жәпекпен*⁵ Қалданға алып келеді.

«Менің ұлымды қай жерде өлтірдің» деген сұраққа Абылай былай жауап береді: «Сен мені айыптап отырсың, бірақ оны өлтірген халық, мен тек сол халықтың қалауын орындап Шаршының басын алдым». Қалданның бұл жауапқа разы болғаны соншалықты: мөн, мөн деп бірнеше рет қайталайды да, жендетін тоқтатып, Абылайды киіз үйге қамап, қатаң бақылау қояды. Абылайдың нағыз азабы сонда басталады: Шаршының анасы ұлын өлтірген қазақты (қырғызды) көру үшін күнде келеді, келген сайын оған қарғыс жаудырып лағынеттейді; «сен оны не үшін өлтірдің», «оған қалай қолың барды» деп айыптайды. Абылайдың төзімі таусылады, бір күні ана тісін шықыратып өзінің әдеттегі сауалын қойып жұдырығын түйе ұмтылғанда ол былай деп жауап береді: «Сенің ұлың сияқты қаңғыған құлдар қайда өлмеді дейсін, кәрі қалмақ!» Әйел күйеуіне жүгіріп, астамсыған қазақты өлтіруді талап етеді. Абылайды өлтіріп жүрмесін деп қорыққан Қалдан оны және Жапақ батырды тұтқыннан босатып жібереді¹⁴. Аманатқа Жапақтың ұлын қалдырады, ол өзінің батырлығымен және тапқырлығымен көзге түсіп, Сары қазақ¹⁵ атанады.

6. Абылайдан үш жүздің батырларының ішінде кімді қатты құрметтейсің деп сұрағанда ол былай деп жауап береді: «Өзімнен бұрынғылардан Қалданның тұтқынынан 90 адамды алып шыққан қаракесек Қазыбек¹⁶ пен өз адамдарын тұтқыннан босатып алған уақ Дербісәліге қатты таңқаламын. Біріншісі Қалданның алдына өзі барса, екіншісі ауылында отырып, жауын ықтырған. Менің батырларымның ішінде бәсентин Малайсары¹⁷ байлығы мен батырлығы жағынан, ал уақ Баян ақылы мен ержүректігі жағынан барлығынан артық».

7. Таракты Байғозы¹⁸ батыр. Ресейден қашқан торғауыттарды қуалаған¹⁹ қырғыздар ашық далада дамылдап, қазанға сүрленген жылқы етін асып, торсыққа құрт езіп, күні бойына нәр болатындай етіп таңғы астарын ішіп отырады. Бір шатырда Абылай, келесіде өзінің тәкаппарлығымен танымал арғын Шақшақ Жәнібек батыр²⁰ отырады. Батыр насыбай атып отырғанда, бір жас қырғыз жігіт шатырға келіп, атынан түспей қолын созып: «Жәнібек батыр, шақшанды таста» дейді. Жәнібек оған еш назар аудармайды, бірақ оған өзінің менсінбегенін көрсетіп, асықпай шақшасындағы қалдықты қызыл етігінің өкшесіне қағып, баптап қалтасына салып қояды. Көп ұзамай жасақ қозғалып, әрбір ру өз туының астына жиналады, батырлар садақ-жебелерін асынып, шеңбер құрып ханды қоршап тұрады. Кеңесіп, жаудың көптігіне қарамай, шабуыл жасауға шешім қабылданды. Бірінші қарауыл жіберіп байқап алмақ үшін еріктілерді шақырады, алғаш болып бағанағы Жәнібектен шақшасын сұраған жігіт шығады. Шолғыннан оралған соң, Жәнібектің сұрағына⁴ жігіт: «Аз да емес, көп те емес» деп жауап береді. Шабуыл басталады, қалмақтардың саны 10 000, қырғыздар көп шығынға ұшырап, ақыры шыдамай қашуға мәжбүр болады. Ең алдыда ту ұстаған, қара

*5 Көшірмесінің қатесі, дұрысы Жапақ.

атқа мінген ұзын бойлы қалмақ, қырғыздардың қатарына кіріп, бірнешеуін аттан түсіріп кетеді. Жәнібек те шегінгендердің арасында болып, қатты қапаланып, бар дауысымен «Әттең, мына дүлейді⁷ өлтіретін қырғызда бір азамат тумағаны ма?» деп айғай салады. Осы кезде бағанағы жас жігіт садағын қолына алып, бар күшімен тартып, көздеп тұрып жіберіп қалады. Жебе зулап барып тура тағдыр-тесікке қадалып, қалмақ жерге домалап түседі. Жас батыр жебесінің дәл қадалмай ирек жасағанына өкініп «Бұл өзі Алланың назарындағы біреу болды ғой» дейді. Батырларының өлімін көрген қалмақтар абыржып қалады, осы сәтті пайдаланып қырғыздар қарсы соққы беріп, жеңіске жетеді. Сонда Байғозы (бағанағы жас қазақ) шақшасын атып Жаныбайға⁸ жақындап: «Батыр, енді міне шақша атуға болады» дейді. Тарақты Байғозы батырдың есімі елге осылайша танылады.

8. Балталы Оразымбет батыр²¹ өзінің ерекше ептілігімен және жылдамдығымен атақты болған. Бағаналы батыр Баянбай өзінің Оразымбетпен бірге қалмақты шабуға барғанын айтады: бір түні олар 8 үйден тұратын қалмақтың ауылына келіп, шауып алуды ойлайды. Баянбай батыр екі үйді шапқанша, Оразымбет батыр қалған үйлерді шапқанын айтады. Ол екі есе олжа алады.

9. Бірде қалмақтар бір үңгірге бекініп алыпты. Үңгірдің аузында сол уақытта атақты қорама²² қара қаруымен (қалмақтар онымен Ертіс асырып сайғақ атқан) мерген отырып алыпты. Бірнеше батырдың өлімінен кейін ешкімнің баруға дәті бармайды. Осы сәтте сіргелі Елшібек²³ батыр құлагер атымен қалмаққа қарай жорғалап жөнеледі. Арттағылар бұл да өлді-ау деп тұрады. Елшібек оған жақын келеді де, атой салады. Қалмақ білтесін тұтады, мылтық атылмай қалады. Екінші рет дайындап үлгергенше, батыр шауып тастайды.

Кейін одан неліктен жорғалатып барғанын сұрағанда, ол: «Қалмақ менің атымды алғысы келді, сондықтан менің жақын келуімді күтті, ал мен оған жеткенше мылтыққа үлкен күйік жиналып артынан атылмай қалатынын білдім» деп жауап береді. Осыдан кейін қырғыздардың арасында: «Қорым²⁹ білтесінің күйігі» деген сөз қалды.

10. Уәлихан жас кезінде тентектігімен, бұзықтығымен аты шыққан. Ол Абылайға бағынып, оларға бодан болуға келген қалмақтармен соғысуына себепкер болады. Бір қыз үшін жас ноянмен²⁴ бәстесіп, өкшесімен теуіп, байғұс қалмақтың қабырғасын сындырады.

11. Абылайдың тұсында башқұрттардың ішінде Есет батыр атақты болған. Бірде ол Абылай ханмен кездесіп, оны тымақ құрлы көрмей қолтығына қысып кете берген деседі.

12. Орта жүз қырғыздары қара қырғыздарды шабады. «Қырғыздар» мұны біліп қойып, соғысқа дайын отырады. Қайсақтар қашады,

*6 Шамасы, «Жау көп пе?» деген сұрақ қалып қойған.

*7 Дәлірек: балуан.

*8 Яғни, Жәнібекке.

*9 Мерген атқыштың және алысқа ұшатын аңызға айналған білтелі мылтықты ойлап шабушының аты

жау оларды Ілеге дейін қуып келеді. Қазақтар өзенді жалдап өтеді. Қырғыз Теміржан батыр шайқастың қызығына беріліп, аз әскерімен Іленің арғы бетіндегі қырғыз жеріне өтіп кетеді. Сонда қанжығалы Томаша батыр манаптың шағын әскермен шығандап кеткенін байқап, кері бұрылып найзасын бар күшімен аттың кеудесіне қадағанда, ат шокиып отырып қалады. Манап тез аттан түсіп, сіргелі Жаулыбай батырға ұмтылады; қанжығалы Есет досына төнген қауіпті көріп, найзасын сілтейді, манап жерге құлайды. Томаша батыр аласа бойлы, бірақ үлкен жүректі адам болған. Ол аққуды ілген сұңқар тәрізді манаптың үстіне мініп қарнын жарады. Батырдың^{*10} жалаңаш ақ тәні ақ сазандай далада қала берді (Манап деп қара қырғыздардың ру басын атайды). Теміржан денелі және көрікті аққуба жігіт болған. Қырғыздар манаптарының өлімін көріп, қатты өшігіп, қуғын салады. Аттан түсіп атпак болған сіргелі Жаулыбай батыр, артынан қырғыз Үсен батыр мен Алтай, Байғозы батырлар тұтқынға алынады. Жеребе тастап, Байғозы батыр манаптың өлімі үшін құрбандыққа шалынатын болады. Одан батырды кім өлтірді деп сұрағанда, ешкімді айтпаймын деп жауап берген.

Оны жүзін шығысқа қаратып отырғызып, 40 қадам санап, ұзын мылтықты қара қырғыз қаруын жайлап кезенеді.

Байғозы кейіннен: «Басымды мықтап таңып мылтықтың атылуын күтіп отырдым, қасыма қаза болған қырғыздың бауыры келгенін байқамай қалдым. Ол маған: «Менің ағам шейіт болды, мен қан төккім келмейді, сен қазақ боссын» деді. Мен орнымнан тұра алмадым, қаным тоқтап, өн бойымды тер басып кетті», – деп баяндайды. Ол Абылайдың тұтқынындағы Теміржанның бір бауырына айырбасталады. Ал Жаулыбай құн төлеймін деген уәдемен босайды. Оған тұтқындағы қырғыз Үсен кепіл болады. Ол қой бағып жүріп, сәті түскенде қашып кетеді.

Теміржанды қарындасының жоқтауы: «Табында ақ боз жылқы бар, егер оны бұрсам, мойыны ауырады. Хан ұлындай аға, егер бұрмасам, жүрегі ауырады; ағатай, мен не істейін? Құдайым-ау, бокшадағы^{*11} бояқтай, табындағы саяқтай, манат сияқты (қытай бұлы). Хан ұлындай ағатайымды еске алмасам жүрек ауырады, ох, ағам менің, не істеймін, Құдайым?»

13. Қашқан торғауыттарды қудалау «тылдағы жорық» деген атпен белгілі. Бұл жорықта халық сансыз көп болды, басқа батырлардың наразылығына қарамастан, хан тұрған орнынан қозғалмай, батыр Баянды күтті. Ақыры ол 540 жасағымен келді де, ханның алдына тұрды: «Қайда? Не бұйырасың, барлығын орындаймын». Хан халыққа бұрылып былай деді: «Міне, менің Баянды күткен себебім осы». Дәл осы уақытта бір күндік жерде 500 жасағымен қарауылда тұрған қанжығалы Жантай батыр қалмақтардың қолынан қаза табады. Бұл оқиға былай болған: Жантайдың бауыры Үйсінбай жер шолып жүріп қалмақтардан 3 түйе алады, қайтып оралғанда інісі Арқандар батыр сауға сұрайды. Үйсінбай батыр оған: «Қалмақтарда түйе көп, қажет болса қолың бар, ауруың жоқ,

*10 Ақ май (Уәлих ескертпесі)

*11 Сөмке.

өзің барып ал» дейді. Бұл ауыр сөздерге қатты намыстанған Арқандар батыр ағасына өзінің ержүректігін дәлелдеу үшін 7 жолдасын, атақты Қонайды (Қоянкөздің ұлы) ертіп, қалмақтарды шауып, 9 түйе олжалайды. Арқандар батыр 7 жолдасына түйелерді айдатып жіберіп, өзі қуғыншылардың жолын торып тоқтатып, болмаса басқа жаққа алдап әкетпекші болып, артта қалады.

Алғашында жолдастары оның өкшелей келген жауды алдап әкеткенін көреді, сосын ол қоршауда қалғандай болады. Тауға шығып жан-жақтан қоршаған жаудың ортасында қаза тапқан Арқандар жатқанын анық көреді. Жантай батыр өзінің сүйікті бауырының өлімін естігенде, «не өлемін, не сендердің қандарыңды ішемін» деп ант берген. Аттарды алғызып, 500 адамнан құрылған жасақты ертіп қалмақтардың қолына араласады, олар 10 мың болады. Өлімге бастіккен қырғыздар кескілескен ұрыс жүргізді. Қарны жарылған Үйсінбай ішек қарнын киімінің етегіне салып жүріп шайқасып, «Жантай батыр, айтшы, жарылған қарынмен өмір сүруге бола ма?» деп сұрапты. Барлығы қаза тауып, Жантай мен 8 адам және ұлы Тоқыш қалады. Жантай аттан түсіп, тізгінін ұлына береді де: «Үйге қайт, сен аман қалмасаң, мен үшін кек алатын адам болмайды», – деп жан тапсырады. Абылай Жантайдың қазасын естігенде: «Қайрауға көнбеген қара болатым-ай!» деп жылаған.

Барлық әскер Ілеге шоғырланып (шабуылдап), қалмақтар келгенше барлық өткелді қоршап алады.

Қалмақтар тоқтап, 7 адам елші жібереді, олардың басшысы қазандай, түлкі тымақ киген ұзын бойлы қара қалмақ жақын келеді, сәлем беріп: «Алла жар! Мені Ұса мен Серен жіберді, қазақ пен қалмақ бауыр, солай болып қала берейік, ақ үйді тартуға алыңыздар, сонымен татуласайық!», – дейді. Хан «Жүре бер!» – дейді де, батырларын жиып, кеңес қылады:

«Ақ үйін алайық, үміттендіріп, сосын шабамыз».

Баян: «Жоқ! Ақ үйін алмаңыз, алдауға тырыспаңыз, Ұса мен Серен жоғарғы және төменгі Қытайды да алдаған, сені де алдап соғады», – дейді.

Хан екі рет қайталады, ол да екі рет айтты. Бірақ хан өз дегенінде қалды.

Қалмақтар көш жерде (8 және 9 шақырым) тұрды. Екі күн күтті, қалмақтар да жоқ, ақ үй де жоқ, кейіннен олардың кеткенін бір-ақ білді. Баян жанына 1 000 адам алып, қуғынға шығады, оларды Қытайға енгенде қуып жетіп, 40 сажын ғана үлгермеді; қайтар жолда қалмақтар өлік тастаған суды ішіп, қаратышқақпен ауырып, бәрі қаза табады, әйгілі батыр Баян осылай дүниеден өтті.

14. Қалдан Абылай тұтқында болған кезде одан: «Қай әмірші артық?» деп сұрады. – «Кондакер»¹², ақ патша, Ежен хан¹³, Қалдан, сосын мен». «Мен, мен!», – дейді Қалдан. «Аз халықты басқарып отырсың, бірақ көпті басқаруға лайықсың», – дейді Абылай.

*12 Қазақтар бұрынғы кезде бұл атаумен селжұқтарды, ал кейіннен Қырым хандығын атаған.

*13 Қазақтар Қытай императорларын осылай атаған

Айналамызда, империяның қиыр шетіндегі халықтар ұйқыдан ояна бастады, оларды жүздеген жылдар бойы басқан қара түнек жоғала бастады^{*1}. Қытайдағы ішкі толқулар осы кезге дейін тыныш жатқан алпауыт елдің ақыл-ойының оянуына түрткі болып, бұл қандайда бір табиғи жолмен болатын төңкеріс арқылы шешілуі тиіс. Басқа жағынан алғанда, Бұхарадағы Орта Азияның мұсылман хандықтарында түрік сұлтанының араға от салатын фирмандары пайда болыпты, оны Бұхара әмірі мұсылмандар арасына өз эмиссарлары арқылы таратпақ, ұзынкұлаққа қарағанда ағылшын алтыны мен Стамбулдан адамдар пайда болған; орыс тауарлары ортазиялық базарларда бәсекесіз біріншілікке ие боп тұрған, жақын уақытта ағылшын тауарлары мен еуропалық жетілген мылтықтардың да пайда болары күмәнсіз. Мұның барлығы сақтық шараларын қабылдауды талап етеді. Түсінікті болу үшін біздің ортазиялық шекараның жағдайын қысқаша баяндауды артық деп санамаймыз.

Сырдариядағы форт Перовскийді алып, Іле өлкесіне Верный бекінісі салынған соң Ресей Орта Азияның қақпасына империя иелігін оңтүстікте жатқан хандықтардан бөлу үшін шек қойылып, бағаналар орнатып, шекараны бөлді.

Бұл шекара әлі күнге дейін толық анықталмаған және аз таңымал. Ол шартты түрде Шу өзені бойымен деп саналады, бірақ бұл белгі де халық аузында орыс, қайсақ және қокандықтар арасындағы шекара белгі деп есептеледі.

Ортазиялық жерлермен түйіскен Сібір ведомствасындағы қайсақтардың жері Батыс Сібірдің барлық оңтүстік бөлігін қамтып,

1 000 000 шаршы шақырымнан астам жерді алып жатыр. Оңтүстігінде ешқандай нақты шекарасы жоқ, ол жақтан өтуге қиын, бос, Шөл дала деп аталатын жазық аймақпен, батыстан шығысқа Орынбор қайсақтарының шекарасынан Балқаш көліне дейін 700 шақырым, ал ол жерден шығысқа қарай тағы да 600 шақырым – сол көлмен, Іле өзені және Іле алқабындағы Верный бекінісімен шектеледі.

Сібір ведомствасы даласынан оңтүстікке қарай Ұлытау станицасы мен Ақтау бекінісі орналасқан. Тек түйе керуендері ғана шөлді, құмды және құнарсыз даладан өздеріне қорек және бір-

^{*1} Жол шетінде белгі бар: қазақ даласындағы ықпалын, соның ішінде Семей даласында Сібір ведомствосы мен жеке Сібір корпусының әскерін күшейту туралы. Сібір ведомствосы қазақ даласының қосымша картасымен. Жоғары мәртебелінің қолымен қарындашпен жазылған: «Әскери істер бойынша пікірлер ұсынылсын, ал барлық азаматтық басқаруға байланысты мәселелер Сібір комитетіне хабарлансын» 23 қазан 1856 ж. Генерал-адъютант Сухозанет

бірінен өте қашық орналасқан суы аз құдықтардан нәр табады.

Даланың қазіргі Семей облысын құрайтын сол жақ қаптал оңтүстіктен шығысқа қарай қар басқан Алатау таулары жотамен қоршалып, өткен ғасырда император Цянь-Лунь билік жүргізген кезде қытайлықтар жаулап алған бұрынғы Жоңғария мен Кіші Бұхараға қарайды. Бұл қапталдың оңтүстік шеті Қоқан иелігімен шектесіп келгенімен, орталығына Ташкент, Құлжа, Қашғарға кететін негізгі жолдардың тоғысында жатқан Верный бекінісін салып, Ресей Іле алқабына табан тірегендіктен, кеме жүруге болатын Іле өзені мен қырғыз тауларының арасында орналасқан бұл шеп егер Ресейдің бодандығына бұрын қокандықтар езгісіндегі барлық қара қырғыздар кірсе, әрине олар үшін ең пайдалысы, Ресейдің қол астында болу.

Оңтүстік шекараны қоршап, оны Орынборлық Сырдарияға қоспай бір-бірімен байланысқан ерекше линиямен Шөл даланың солтүстік жағында, төменгі ағысында, бірде-бір бекініс жоқ Шу өзенінің төменгі ағысын да қоршау мүмкін емес. Бұған қоса, Шу өзенінің осы бөлігінде Шөл дала отын, жайылым және судан мақұрым (Сарысу өзенінен басқасы) қалғандықтан, бекіністі қамтамасыз етіп отыру қиын. Шу өзенінің жоғарғы жағы ғана қырғыз тауларынан шыққан тұсынан Балқаш көліне жақындайтын жерге дейін отырықшылыққа қолайлы және [бұл жерді мекен ету] Іле бекінісі Верный мен Қапалдан тасымал жасау арқылы мүмкін болумен қатар, Шу өзенінен жүз шақырым жерде, оңтүстікке қарай орналасқан Балқаш көлі арқылы да уақыт өте келе мүмкін болады.

Шу өзенінің жоғарғы ағысынан линияның ең жақсы бағыты Шумен қатарласа жүретін Сырдария өзеніне дейінгі Өзірет немесе Түркістан қаласына жақын орналасқан Күнгеі Алатауы мен оның солтүстік сілемі болар еді. Шу өзенінің жоғарғы жағынан Ташкентке дейінгі жолдың жартысын Ұлы жүздің жалайыр және дулат руының қайсақтары ұстап тұрғанын және қокандықтардың бұл қазақтарды азғантай бекіністермен бағындырып тұрғанын және олардан сол бекеттерден шыққан қарулы жасақпен зекет жинайтынын ескерсек, бұл жерден қокандықтарды қуу арқылы қазақтардың көші-қоны мен көшпенді салтына зиян тигізбей, олардан қолдау табамыз деп үміттенуге болады.

Сібір ведомствосы осы бір қайсақтың кең даласындағы көшпенді халықтың пайдасы мен қажетіне жарап, ол арқылы салт-дағдысына нұсқан келтірмейтіндей дұрыс билік жүргізуді бекіту – біздің жоғарғы биліктің үнемі басты назарында тұрған мәселе.

1854 жылы билік басындағы Сенатқа сол жылдың 19 мамырында берілген жоғарғы жарлық негізінде қайсақ даласы екі бөлікке бөлінді: оның бірі даланың оң жақ бөлігін құрап, 5 сыртқы округтен тұрды, оларды Сібір қырғыздарының облысы деп атап, бұрынғы басқару әдісі қалдырылды, ал солтүстік бөлікте орналасқан және Ертіс өзенінің оң жағындағы Көктөбе және Аягөз округтерінен құралып, қайсақтардың ішкі округінен, Қапал әскери округінен,

Семей және Өскемен қалалары мен Бұқтырма бекінісінен тұратын бөліктен Жоғарғы қаулы негізінде ерекше Семей облысы құрылды.

Сібір ведомствасындағы қайсақ даласын екіге бөліп, сол жақ бөліктен ерекше басқару орталығын жасауға басты себеп болған жағдайлар: біріншіден, Сібір ведомствасындағы кең-байтақ даланы алып жатқан қайсақтардың үлкен тобын бөлу және жоғарыда аталған екі бөліктің дамуын үкіметтің пайдасына және жер жағдайына ыңғайлап жүргізу және оң жақ бөлігінде басым қайсақтардың мал өсіру кәсібін сақтап, сол жақта егіншілік пен отырықшылықты күшейту; екіншіден, саяси, әскери және қаржылық тұрғыдан өте тиімді сол жақ бөліктің азаматтығы мен өндірісін дамытуды тездету. Бұл шептің шығыс жағы, қазіргі Семей облысы қытай шекарасына тіреледі, ал оңтүстігі – Ташкент пен Қоқанмен шектеседі; табиғаттың барлық сыйын алған бұл өлкенің саяси және сауда маңызының жоғарылығы жақсылап бақылау мен отырықшылықты нығайтуды талап етеді.

1853 жылғы Жоғарғы жарлық бойынша Іле алқабы Қапалдан шығысқа қарай 400 шақырым жер басып алынды, ал 1854 жылы сол арада Верный бекінісін тұрғызу, қытай шекарасымен шектескен Іле алқабы мен Лепсі өзенінің жоғарғы ағысы және Үржар маңында казак қоныстарын салу басталды. Бұл қоныстардың орны таңдалды және белгіленді. Көшіп келушілердің жартысы өткен 1855 жылы келді, ал қалғандары биыл 1856 жылы орнықты.

Іле алқабы Алатау округіндегі аса маңызды бөлік. Бұл алқаптың кеме жүре алатын Іле өзені жарып өтетін және оңтүстік-шығысында қар басқан таулармен қоршалған құнарлы жері, шүйгін өсімдіктері мен тамаша ауа райы және тұнық мөлдір суының молдығы оны Батыс Сібірдің ең жақсы өлкесі етеді. Саяси, әскери және сауда байланысы тұрғысынан алғанда Іле өлкесі үлкен маңызға ие. Үш ірі мемлекет пен Ташкент, Құлжа және Қашғарға апаратын жолдардың тоғысында тұрған ол қоқандықтар мен қытайлардың шабуылына тойтарыс беретін бірінші тірек, ол жерге орнығу арқылы Ұлы жүзде тәртіп пен тыныштық орнату оңай болады. Қоқан және Ташкентпен іс жүргізуге үлкен ықпал етуге болады, осы араға сауда жолдарын тарту қырғыздармен жақындасу арқылы қамтамасыз етіледі, Қашғария, Яркент және Тибетпен, Орта Азияның өзге жерлерімен сауда қарым-қатынасын жасауға болады.

Іле алқабын қосып алу нәтижесінде қырғыздардың ықпалды руларының бірі бұғу 1855 жылы орыс бодандығына мойынсұнды, енді оның артынан өзге қара қырғыз тайпалары бұғудан үлгі алатыны күмәнсіз. Бірақ сонымен қоса ол жерді қосып алу өзге көрші мемлекеттердің: Қоқан мен Ташкенттің назарын, әсіресе, Ақмешітті алғаннан кейін аударды.

Іле өзенінің арғы бетінен орын алудың барлық маңызын түсінген қоқандықтар өз тарапынан Бішкек, Меркі, Әулиеата шекаралық бекіністерінің қорғанысын күшейтіп, Ресей боданындағы Ұлы жүз қайсақтары мен қара қырғыздарды айдап салып, өздері жаққа

шығарып алуға тырысуда.

Ұлы жүз қайсақтары қазір де әскери штаб-офицерлерден болған приставына ерекше бағынады. Ол қайсақтарды Сыртқы істер министрлігі жасап, 1848 жылдың 10-ші қаңтарында Жоғарғы мәртебелі бекіткен нұсқау негізінде басқарады. Бұл нұсқау бойынша, шектен шыққан, кейінге қалдыруға келмейтін, сатқындық немесе көтерілістің алдын алу, Ресейге бағынышты емес тайпаларды күшпен қуу, барымташылар тобын қудалау сияқты әрекеттер болған жағдайда приставқа Жетісудағы әскери күштерді қолдануға рұқсат етілген.

Іле алқабына орналасып, қара қырғыздардың біраз бөлігі Ресей билігіне өткеннен кейін, Ұлы жүз қайсақтарына қарайтын приставтың маңызы артып, оның іс-әрекетінің аясы кеңейе түсті. Оның орны Қапалдан Верный бекінісіне ауыстырылды, сол арадан Ұлы жүз бен қара қырғыздарды және Қоқан шекарасында болып жатқан жағдайды байқай алады. Мұндай жағдайда приставқа қайсақтарды басқартып қана қоймай, Іле өлкесіндегі бар әскерді бағындыру керек және осы өлкені негізгі бір басшыға қаратып, осылайша әскери және азаматтық билікті шоғырландыру арқылы жеке бастықтардың барлық әрекетін бір басты мақсатқа – Ұлы жүз қайсақтары мекендейтін (Қаратал мен Шу өзендері арасындағы) кең-байтақ жерді саналы басқаруға жұмсау керек. Қазіргі приставтың қолына барлық әскердің, өлкенің және онда өмір сүретін тайпалардың билігін беру сол үкімет шенеунігіне шығыс халықтарына тән сеніммен Ұлы жүз қайсақтарының күшпен билікті мойындауына әкеледі. Мұндай жағдайда өлкедегі билікті бөлу қолайсыз әрі зиянды әрекет болар еді. Картаға қарай отырып осы өлкемен шектес жерлер мен рулар жағдайын салыстыру жеткілікті. Шу өзенінен Күнгей Алатаудың шыңына дейін, Боралдай мен Қаратауды мекендейтін көшпенді қайсақтар, көбіне дулаттар мен жалайырлар Қоқан үкіметіне бағынуға ықылассыз екені байқалады. Қоқандықтар Шу өзенінің жоғарғы ағысына Ресейден қорғанудан гөрі, оларды өз билігіне бағындырып ұстау үшін бірнеше бекініс орнатты.

Осындай себептерге байланысты, Ұлы жүз қайсақтарын бақылайтын приставты Іле өлкесінің басшысы деп өзгертуді ұсынар едік және жоғарыда айтылғандай, оған қайсақтармен қоса Іле өлкесіндегі әскерлерді де, яғни тұтас өлкені бағындырған жөн дер едік.

Қайсақтарды басқаруға байланысты, Іле өлкесінің басшысы Ұлы жүз приставына арналып, Жоғарғы мәртебелі бекіткен нұсқауларына сүйенуі керек, қазіргідей Сыртқы істер министрі мен Батыс Сібір генерал-губернаторының ведомствасында тұруы қажет, ал әскерлер мен өлкені басқару үшін ол Батыс Сібір генерал-губернаторы мен жеке Сібір корпусының қолбасшысы тарапынан ерекше нұсқаумен қамтамасыз етілуі қажет. Басшыға жаңаша міндеттер беріліп, оның іс-әрекетінің аясы кеңеюіне байланысты, оның жұмысы көбейетіндіктен, оған қайсақтарды басқару және азаматтық істер

жөнінде әскери емес шенеунік және тұрақты қайсақ депутатын көмекші етіп тағайындау қажет. Ол депутат қайсақтардың ортақ келісімімен үш жылға сайлануы керек. Осы мәселе бойынша ұсыныстар Сыртқы істер министріне осы жылдың 16 қыркүйек күні жасалды.

тан ҮЗІНДІ جامع التواريخ*¹.

((فصل اول در تاريخ))

Бірінші бөлім, тарих

Әңгіме басы: оғыз тайпасы 24 буынға бөлінді, олар оның балаларынан, туыстары мен онымен бірге болған өзге жақындарынан тараған еді. Тайпалар: ұйғыр¹, қыпшақ, қаңлы, қарлұқ² және қылыш³. Бұл тайпалар ³*[بولدی] пйда болды. Мұның барлығы мұсылман тарихы мен еврей халқының бес кітабынан ⁴مسطور ترور белгілі. Нұх, оған Алланың сәлемі болсын, жерді солтүстік-шығыстан⁴ оңтүстікке дейін үш бөлікке ⁵قسم бөлді: біріншіден: Хамға³ (оның туған балалары Судан⁴ атасы болатын ايردى اوز اوغلانلارى سودان اتاسى) немесе Қаралар – Зеңгілер, оның ұрпақтары Үндістан мемлекетінде; орталық бөлігін Самға берді, ол араб пен парсылардың атасы немесе ғажамдықтар мен арабтар оның ұрпағы; үшіншісі, Яфес – түріктердің атасы, басқаша айтқанда, солтүстік-шығыста кітабы жоқ халықтар⁵ соның ұрпағы. (Солайша) Яфесті шығысқа жіберді. Монғолдар мен түркілер терминін кейіннен қолдана бастады, өйткені түркілер Яфесті Абулжа хан ⁶ابولجه خان деп атай бастады, бірақ сол Абулжа ханның Нұхтың, оған Алланың сәлемі болсын, ұлы екенін білмейді.

Сол уақыттан бастап барлық аснаф-монғолдар⁵ және далада отырған түркілер соның ұрпақтары. Оның мұндай түсіндірмелері ⁷صحرا دا اولتوروشلق Абулжа хан ⁸نقرير قلىندى келеді. Оның жайлаулары – Ортау пен Кертау⁶ деп аталатын таулар өте үлкен, биік болды. Сол жерлерде Анджа-там⁷ деп [аталатын] қала ⁹تورور бар ¹⁰اول يرلاردا شهر ترور انجاتام, оның қыстаулары да сол жерде⁶.

*1 Джами' ат-Тауарих. Сборник летописей (Жалаири). Библиотека восточных историков, Изд. проф. И. Н. Березина. т. II, ч. 1. Казань, 1854.

*2 Рашид ад-Динде: калач

*3 Түркі түпнұсқасында ¹¹بولدى — бұл халықтар пайда болды

*4 «Жылнамалар жинағы» кітабында. Монғолдар тарихы. Рашид ад-диннің шығармасы. Түркі және монғол тайпалары туралы кіріспе сөз. Парсы тілінен аударып, түсініктеме берген И.Н. Березин. ОАҚШБЕ, 1858, V 5 б., (ары қарай: И.Н. Березиннің басылымы) оңтүстіктен солтүстікке; Рашид ад-Диннің «Жылнамалар жинағы» Т. I, 2-кітап, PFA Басылымы, М.-Л., 1952 ж. Кітабында: солтүстіктен оңтүстікке деп жазылған.

*5 اصناف (аснаф) – тайпалар

*6 Қолжазбада кате кеткен: ¹²يورور – тұрады.

*7 Ол жерге жақынырақ тұрады.

Жер атаулары: Юрсук⁸, Қақтан және Қорқұрым *بورسوق، قاقطان وقرقورم* кейіннен Қарақорым⁹ деп аталды. Талас¹⁰ және Қари Қирм¹¹ қалалары *قارى قىرم* улескері *قارى قىرم* Ол қала өте көне және өте үлкен. Оны көргендер *ايرسنا* қаланы басынан аяғына айналып шығуға бір күн кетеді, 40 қақпасы бар дейді. Қазіргі кезде ол жер мұсылмандарға толы және мұсылмандарға тиесілі. Бұл Абулжа ханның Диб-Якуй деп аталатын ұлы болды. Диб деген сөздің мағынасы – тақтың жоғарғы тұсы, якуй – (Абулжа ханның) сол ұлының күшті және бақытты тайпасы *قوم*, әскери қарулары *شوكت اسبابى* және патшалық билігі – барлығы керемет болды. Оның төрт ұлы болды: олардың аттары Қара хан, Өр хан, Көр хан және Көз хан *كزخان، كرخان، اورخان، قراخان*. Жалпы, *مجموع* сол тайпа дінсіз еді, Қара хан әкесінің жұртында *يورتوندا* өмір сүрді. Сол жерде Қара ханның ұлы туды.

Содан кейін Оғыздың туылуы және жар тандауы туралы жалпы жыр қайталанады. Оғыз 2 сұлуға үйленеді, бірақ оларды жырақта *يراق* ұстайды, себебі олар аспандағы бір Құдайға сенгілері келмеді және жақсы көріп олардың үшінші сінлісіне, өзінің балдызына үйленді, онымен алдын ала өзінің махаббат шарттарын айтып келісті, ол бір Құдайға сенуге және сыйынуға тиіс болды. Осы айтулы аруды өзен жағасында кір жуып жүрген өзінің қызметші күндерімен қыдырып жүрген жерінде кездестірді. Оның әкесімен соғысы баяндалады Әбілғазы мен Шайбани наме оқиғасына өте ұқсас. Соғыс 75 жылға созылады, соңында Оғыз *عاقيت لار*. *اولوس لشكرنى تمام جاميش قىلدى*. *الامر اوغوز انلارغه غالب بولدى، انلارننك ولايتلارين تاتلاش صيرم دين بخاراغه دىكاچ* *الدی، بارچه سى اوغوزغه مسلم بولدى* *تاتлаш*⁸ пен Сайрамнан¹² Бұхараға дейін барлығын бағындырды. «Бауырлары мен балалары Оғызға бөтен *باقشه* болған халықтар солтүстік-шығысты»⁹ мекен етті; барлық монғолдар солардың ұрпағы». Сол кезде олар (монғолдар) кәпір болатын, кейіннен олардың ұрпағы үлкен тайпаға айналды. Оғыз өзіне халықты бағындырып, таққа отырғанда сол жерге алтын [шатыр]¹⁰ тігіп, үлкен той жасады, өз туысқандарын, құрметтілерді орындарына отырғызып, барлығына сыйлық берді, барлық әскерді орнымен тұрғызып, барлық халқы-тайпасымен *بيلان خلق قومی* оң жақта болды; ұйғырлар Баят *بایات* – күш бақуаттылық деп атап, тамғасы ункун (он күн) болды¹¹.

جامع التواريخ، غازان، 1851 داستان اوروس خان¹³

Біз айтып өткен заманда Шыңғысхан әскерлерін өз балаларына бөліп, әрқайсысына төрт мыңнан берді. Жошыға¹⁴ төрт мың әскер

⁸ И. Н. Березиннің басылымында: Телмаш, академиялық басылымдарда: Талас.

⁹ И. Н. Березиннің басылымында және акад.: олар [Оғыздан] шығысқа қоныстанды.

¹⁰ Түпнұсқада бұл сөзден кейін: *خرگاه* – шатыр.

¹¹ Ары қарай Уәлиханов түркі тіліндегі түпнұсқадағы (25–70 бб.) түркі тайпалары тарихына арналған аударма мәтінін тастап кеткен. Автор бірден XIV–XV ғғ. оқиғаларын баяндауға көшкен.

¹² Сборник летописей. Казань, 1851, повествование об Урус хане.

берді. Ол Еділ бойында дүние салды, оның әскерінің барлығы екінші ұлы Батуға¹⁵ қалды, Бату Сайын хан деп аталды. Сайын хан барлық батыс елдерін, Ібір-Сібір, Бұлғар بولار, башқұрт باشقردنى, орыс, шеркес, неміс курал نمچ کورال, Қырым, Дешті Қыпшақтан Темір қақпа¹⁶ деп аталатын жерге дейін билік етті. Өзі Еділ бойында ажал тапты. Көптеген оқиғалардан кейін ұлыс Тоқтағу ханға тиді. Тоқтағу ол кезде Ноғаймен¹⁷ (توقتاغه نوقاي) тату болмады, онымен көп соғысып, аяғында بالآخر Ноғайды жеңді. Ауру болса да, бірнеше یرسا کیم он жеті әскерімен Ноғай башқұрттарға қашты باشقردغه کيلار. Жолда орыстар ұстап алды, орыстарға мен Ноғаймын деді, орыстар оны ұстап, Тоқтағуға әкеле жатқан жолда ол өлді киәттор اليب توقتاغه اليب. اوروس توتوب توقتاغه اليب. Тоқтағу бірнеше жыл Еділ бойында билеуші болды, одан соң анدين سونك Тоқтағу дүниеден өтті. یرل اول توقتاغه نچه یرل. Оның тұқымынан лар پاديشاه لق قيلدى ايدىل بويونده، اندين سونك توقتاغه اولدى. Оның тұқымынан ешкім қалмады. Башқұрт Токбұға бек оның тұсында ұлы әмір бек болды, мен соңғы یرلدى باشقرد توقبوغا بيكي اولوغ امراء بيكي یرلدى болды деп оқыдым. Одан соң Хорезми خوارزمى бек болды. Мұса¹⁸ мен Ямғұршы¹⁹ бір анадан туған еді. Жаңбыршының ұлы Ағыш²⁰ اولوسنى اول بيلادى، اولوسنى اول بيلدى یرلدى бек болып, ұлысты биледі деп оқыдым. Шидақ²¹ شيداق Мұса бектің ұлы Хасан²² бектен кейін Алшағыр мырза²³ الجير مرزا бек болды. Кейіннен Шейх-Мамай²⁴ мырза ұлысты биледі, бірақ бек атанбады. Одан кейін Мұса бектің ұлы Юсуф бек²⁵ бек [болды]. Одан соң [тағы да] Мұсаның ұлы Исмаил²⁶ бек болды, бұдан кейін осы күнге дейін оның тұқымынан бек шыкпады, өзгелер құрметтен ада болды.

داستان حاجي محمد خان بن بيك قوندور اولان^{14*}

Қадырберді хан²⁸ قادر بردى Едіге бекпен соғысқан кез болды. анدين اوج^{16*} одан үш сала тарайды,^{15*} Жайықтан Елек өзені шығады, بورتە چيغار. Осы үш бұлақтың ортаңғысында Қадырберді хан мен Едіге бек аяусыз соғыс سنچش. Қылды. Ол [кезде] Қажы Мұхаммед әлі ұлан болатын. Бір халық екіншісін жеңе бастады بىر ولايت بر ولايت بر. Ұзынбұлақ баһадүр ұзын бойлы еді (былай деп жазылған بولوق ايردى: мен оны: اوزن بولاق بهادر بولوق، سنليغ ايردى деп оқыдым).

(Оның) жебесі өте ұзын еді; кейіннен Едіге бекке хабарлады, оны Едіге өзіне шақырып: «Қайдан келесің және қайда барасың?» деп сұрады. Ол: «Мен курал халқына ولايتى كورال бара жатырмын» деп жауап берді. Едіге айтты: «Сен менің қасымда бол, егер Құдай менің ісімді оңға бастырса, мен сені хан етемін». Ол келісті, осы соғыста

*13 توقاي – Токтай (кішірейткіш форма) – توقتاغو дан – Тоқтағу.

*14 Бекқондыр ұланның ұлы Қажы Мұхаммет хан туралы аңыз.

*15 Түркі түпнұсқасында осылай. Дәлірек: Елек өзені Жайыққа құяды.

*16 Дәлірек: Елек өзеніне Бөрте деген атпен үш бұлақ қосылады.

*17 Уәләйаттың шекаралары араласып кетті деп оқыса да болады.

*18 مقدمه сардар, әскербасы

Қажы Мұхаммед ұланды әскердің *¹⁸ сы жасады. Аяусыз қан төгісті. Қадырберді ханды алтын садақпен кесе атты قادیر بردی خان نی قالدی деп оқыдым, мен التونلیغ قوللوغین کسا اتتی, осыдан кейін Ер Көше یرکوشе де құлады, оны Нұқас Алтын баһадүр өлтірді. Өзбек ханның ұрпақтары арасында келесі әңгіме бар: Едіге бек те өлім құшты мыс, Мансұр²⁹ бек болып, ал Қажы Мұхаммед ұланды хан қойған, біреуі хан, екіншісі бек болып, сөз бойынша өзбектер арасында өмір сүрді (اصلی اوزبك يا). Мансұр бекті Барақ хан³⁰ өлтірді, содан кейін бір күні Қажы Мұхаммедті Барақ хан өлтірді (یراق خان; мен یراق خان деп оқыдым); Қажы Мұхаммед ханның ұлы Махмутек³¹ хан болды, оның ұлы Құлық хан, оның ұлы Ибақ³² хан, оның ұлы Мұртаза³³ хан, оның балалары: Жан Керей احمد کرای (мен احمد کرای деп оқыдым), Керей сұлтан мен Көшім хан. Қажы Мұхаммед ханның ұрпақтары осымен аяқталады.

داستان بولخایر خان بن تولوشیق اولان *¹⁹

Бұлқайыр хан³⁵ Ташкент пен Түркістанда билеуші болды. Оның моласы Сығанақ سیغناقدا қаласында, оның ұлы Шахбұтақ сұлтан شاه بوتاق نور, Булхайыр хан Нұреддин мырзаның³⁶ (نور ادین) деп жазылған, نور деп оқу керек) ұлы, Оқас бекпен³⁷ үлкен дос болды, екеуі біреуі бір шетінен, екіншісі екінші шетінен бір тостағаннан [бал ішті]*²⁰ және бір заманда біреуі хан, екіншісі бек болды деп айтылады تیولار (мен ایتورلار деп оқыдым). Шахбұтақ сұлтанның ұлы Шибак хан, оның ұлы Темір, оның ұлы Көкбөрі كوك بوری, одан Көшім; Сүйіншік пен Ғабдулла хан да Булхайыр ханның ұрпағы, оның ұлы Бұрхан برهان хан, Жәнібек сұлтан да Булхайыр хан тұқымынан, оның ұлы Ескендір хан, оның ұлы عبد Ғабдулла хан. Көшім ханның балалары Ғабдуллатиф عبد اللطيف хан, оның ұлы ذو النون Zunнун сұлтан, сұлтан Сейіт хан, Жомарт хан сұлтан.

Сұлтан Мұхаммедханның балалары (түпнұсқада: سلطان سيد خان

*19 Төлешік ұланның ұлы Әбілқайыр туралы аңыз

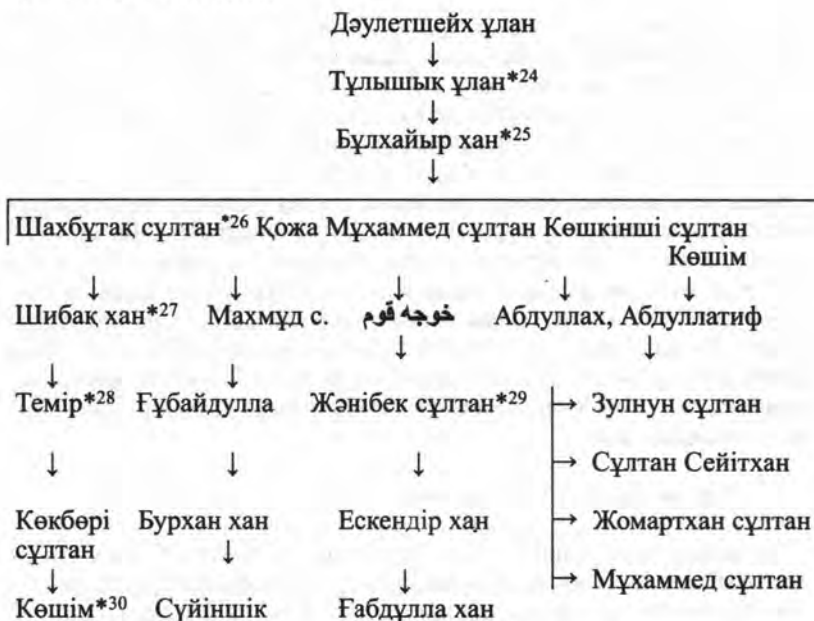
*20 Түпнұсқада: برعلنی – бір балды

*21 Қате кеткен: солтүстікке деп оқу керек.

*22 Нөкер – әскер, жасақ.

*23 Едігенің сұлтандарға жасаған шабуылы туралы әңгіме аударылмаған.

محمد سلطانك اوغلانلری ترور... سلطان... мен, جومارت خان سلطان محمد سلطان ترور деп оқыдым).

Бұл жолдарды басқаша түсінуге және аударуға болмайды: сұлтандар... ашықты, шөлдеді батысқа*21 қашты, ол жерде Тубол баһадүрден кейін және арғын Қарақожадан қойды. Ятым баһадүрді қарауылға қарауылға қойды. Өздері бірнеше нөкермен*22 (қамсыз) жатты*23.

سونك تاپا قراول صالدى يتم بهادورنى اندين وغيرى

Едіге Күшіктің ұлы ағуі كوچوك ايدىكه نۇرەددین мырза әскерінің қарауылдан тұтқиылдан басып

*24 Шейбани-наме бойынша Тұлышық ұланның әкесінің аты (Уәлихановтың ескертпесі).

*25 Шейбани-наме бойынша Әбілқайырдың әкесінің аты аталмайды және Шейбанилердің генеологиялық кестесінде көп нүкте қойылған (Уәлихановтың ескертпесі). Шейбани-наме бойынша бұл есім әрпімен жазылады (Уәлихановтың ескертпесі).

*26 Шейбани-наме мен جامع التواريخ та бірдей (Уәлихановтың ескертпесі).

*27 Шейбани-намеде – Мұхаммед Шибани хан. (Уәлихановтың ескертпесі)

*28 Шейбани-намеде – Мұхаммед-Темір сұлтан және оның баласы Фулад сұлтан, ал Көкбөрі сұлтан немересі делінген. (Уәлихановтың ескертпесі).

*29 Шейбани-намеде та Жәнібек сұлтанның ата-бабасы туралы айтылмайды. Жәнібек сұлтан Әбілқайыр хан әулетінен тарайды (Уәлихановтың ескертпесі).

*30 Шейбани-намеде ол жоқ (Уәлихановтың ескертпесі).

*31 Құран-Кәрім, XXVIII, 88: «Алламен бірге басқа тәңір шақырма! Одан басқа тәңір жоқ. Оның өзінен басқа әр нәрсе жоқ болады. Үкім Оған тән. Сондай-ақ Оған қайтарыласыңдар» (аударма Х. Алтайдікі)

және бәрін бәрін (برين برين) өлтірді, хан өзі хабарсыз болды, солайша өлтірді ³¹ كل شيء هالك إلا وجهه له الحكم وإليه ترجعون

Тоқтамыс توقтамаш ханның әйгілі және атақты балалары: 1. Желе-ладдин сұлтан; 2. Күшік сұлтан; 3. Жапарберді ³² جبار بردي сұлтан; 4. Қалымберді ³³ قليم سұлтан; 5. Қадырберді хан, ал қызын Жәніке ³⁴ جانیکه деп атады, оны Едіге би ³⁵ البي ايدیکه (әйелдікке) алды. Едіге-Күшік (?) Жәнікені алғанда ³⁶ ايدیکه كوجو جانگه نى الغاندا Қадырберді хан 3 жаста еді. Жәніке Едіге бектен оны сұрап алып, бірде бір-екеумен (адаммен) ³⁷ اوتالجيب), Едіге бекпен шайқасып, бір соғыста оны өлтірді. Қырым әскерінің қолбасшылары: «Бұл жылы жазды осында көшіп-қонып өткіземіз, жылқымызды қонына келтіреміз, сонда соғысуға күшіміз жетеді (قریم لشكري امراء اولوغ لار بوييل يازغي سين يايلامش قىلايك (اتييز سيمور تالنگ تا اوروشقه (قوت شوكت پيدا بولغاي) – деді».

Бұл жер түсініксіз және мағынасы жоқ, мен оны ³⁸ امراء (ننگ) قریم لشكري деп оқыдым, ³⁹ اتمز деп оқыдым, ⁴⁰ ت. б. ⁴¹ اتميز سيمور تالنگ تا اوروشقه

қосты. Бұл сөзді қыста ⁴² قشقيسن барамыз, сонда Еділге мұз қатады деді. Бұл сөзді жаратпады ⁴³ [اول سوزنى يراتمادی], Еділ қатса, кім өтпейді, Едіге өлсе, кім бармайды ⁴⁴ [ايديل تونكسه كيم كچمك, ايدیکه اولسه كيم بارماس]. ⁴⁵ *32 *33. Еділ жақында қатпайды, Едіге жуықта өлмейді. Осындай серт ⁴⁶ خروج жасап, алапат соғыс бастады, Едіге жараланды, хан да жараланды, екі жақтың әскері бірін-бірі талқандады ⁴⁷ *34. ⁴⁸ مصاف قىلشتى. Ешкілі ұлы ⁴⁹ *35. ⁵⁰ اخته اتين. ⁵¹ *36. ⁵² *37. ⁵³ *38. ⁵⁴ *39. ⁵⁵ *40. ⁵⁶ *41. ⁵⁷ *42. ⁵⁸ *43. ⁵⁹ *44. ⁶⁰ *45. ⁶¹ *46. ⁶² *47. ⁶³ *48. ⁶⁴ *49. ⁶⁵ *50. ⁶⁶ *51. ⁶⁷ *52. ⁶⁸ *53. ⁶⁹ *54. ⁷⁰ *55. ⁷¹ *56. ⁷² *57. ⁷³ *58. ⁷⁴ *59. ⁷⁵ *60. ⁷⁶ *61. ⁷⁷ *62. ⁷⁸ *63. ⁷⁹ *64. ⁸⁰ *65. ⁸¹ *66. ⁸² *67. ⁸³ *68. ⁸⁴ *69. ⁸⁵ *70. ⁸⁶ *71. ⁸⁷ *72. ⁸⁸ *73. ⁸⁹ *74. ⁹⁰ *75. ⁹¹ *76. ⁹² *77. ⁹³ *78. ⁹⁴ *79. ⁹⁵ *80. ⁹⁶ *81. ⁹⁷ *82. ⁹⁸ *83. ⁹⁹ *84. ¹⁰⁰ *85. ¹⁰¹ *86. ¹⁰² *87. ¹⁰³ *88. ¹⁰⁴ *89. ¹⁰⁵ *90. ¹⁰⁶ *91. ¹⁰⁷ *92. ¹⁰⁸ *93. ¹⁰⁹ *94. ¹¹⁰ *95. ¹¹¹ *96. ¹¹² *97. ¹¹³ *98. ¹¹⁴ *99. ¹¹⁵ *100. ¹¹⁶ *101. ¹¹⁷ *102. ¹¹⁸ *103. ¹¹⁹ *104. ¹²⁰ *105. ¹²¹ *106. ¹²² *107. ¹²³ *108. ¹²⁴ *109. ¹²⁵ *110. ¹²⁶ *111. ¹²⁷ *112. ¹²⁸ *113. ¹²⁹ *114. ¹³⁰ *115. ¹³¹ *116. ¹³² *117. ¹³³ *118. ¹³⁴ *119. ¹³⁵ *120. ¹³⁶ *121. ¹³⁷ *122. ¹³⁸ *123. ¹³⁹ *124. ¹⁴⁰ *125. ¹⁴¹ *126. ¹⁴² *127. ¹⁴³ *128. ¹⁴⁴ *129. ¹⁴⁵ *130. ¹⁴⁶ *131. ¹⁴⁷ *132. ¹⁴⁸ *133. ¹⁴⁹ *134. ¹⁵⁰ *135. ¹⁵¹ *136. ¹⁵² *137. ¹⁵³ *138. ¹⁵⁴ *139. ¹⁵⁵ *140. ¹⁵⁶ *141. ¹⁵⁷ *142. ¹⁵⁸ *143. ¹⁵⁹ *144. ¹⁶⁰ *145. ¹⁶¹ *146. ¹⁶² *147. ¹⁶³ *148. ¹⁶⁴ *149. ¹⁶⁵ *150. ¹⁶⁶ *151. ¹⁶⁷ *152. ¹⁶⁸ *153. ¹⁶⁹ *154. ¹⁷⁰ *155. ¹⁷¹ *156. ¹⁷² *157. ¹⁷³ *158. ¹⁷⁴ *159. ¹⁷⁵ *160. ¹⁷⁶ *161. ¹⁷⁷ *162. ¹⁷⁸ *163. ¹⁷⁹ *164. ¹⁸⁰ *165. ¹⁸¹ *166. ¹⁸² *167. ¹⁸³ *168. ¹⁸⁴ *169. ¹⁸⁵ *170. ¹⁸⁶ *171. ¹⁸⁷ *172. ¹⁸⁸ *173. ¹⁸⁹ *174. ¹⁹⁰ *175. ¹⁹¹ *176. ¹⁹² *177. ¹⁹³ *178. ¹⁹⁴ *179. ¹⁹⁵ *180. ¹⁹⁶ *181. ¹⁹⁷ *182. ¹⁹⁸ *183. ¹⁹⁹ *184. ²⁰⁰ *185. ²⁰¹ *186. ²⁰² *187. ²⁰³ *188. ²⁰⁴ *189. ²⁰⁵ *190. ²⁰⁶ *191. ²⁰⁷ *192. ²⁰⁸ *193. ²⁰⁹ *194. ²¹⁰ *195. ²¹¹ *196. ²¹² *197. ²¹³ *198. ²¹⁴ *199. ²¹⁵ *200. ²¹⁶ *201. ²¹⁷ *202. ²¹⁸ *203. ²¹⁹ *204. ²²⁰ *205. ²²¹ *206. ²²² *207. ²²³ *208. ²²⁴ *209. ²²⁵ *210. ²²⁶ *211. ²²⁷ *212. ²²⁸ *213. ²²⁹ *214. ²³⁰ *215. ²³¹ *216. ²³² *217. ²³³ *218. ²³⁴ *219. ²³⁵ *220. ²³⁶ *221. ²³⁷ *222. ²³⁸ *223. ²³⁹ *224. ²⁴⁰ *225. ²⁴¹ *226. ²⁴² *227. ²⁴³ *228. ²⁴⁴ *229. ²⁴⁵ *230. ²⁴⁶ *231. ²⁴⁷ *232. ²⁴⁸ *233. ²⁴⁹ *234. ²⁵⁰ *235. ²⁵¹ *236. ²⁵² *237. ²⁵³ *238. ²⁵⁴ *239. ²⁵⁵ *240. ²⁵⁶ *241. ²⁵⁷ *242. ²⁵⁸ *243. ²⁵⁹ *244. ²⁶⁰ *245. ²⁶¹ *246. ²⁶² *247. ²⁶³ *248. ²⁶⁴ *249. ²⁶⁵ *250. ²⁶⁶ *251. ²⁶⁷ *252. ²⁶⁸ *253. ²⁶⁹ *254. ²⁷⁰ *255. ²⁷¹ *256. ²⁷² *257. ²⁷³ *258. ²⁷⁴ *259. ²⁷⁵ *260. ²⁷⁶ *261. ²⁷⁷ *262. ²⁷⁸ *263. ²⁷⁹ *264. ²⁸⁰ *265. ²⁸¹ *266. ²⁸² *267. ²⁸³ *268. ²⁸⁴ *269. ²⁸⁵ *270. ²⁸⁶ *271. ²⁸⁷ *272. ²⁸⁸ *273. ²⁸⁹ *274. ²⁹⁰ *275. ²⁹¹ *276. ²⁹² *277. ²⁹³ *278. ²⁹⁴ *279. ²⁹⁵ *280. ²⁹⁶ *281. ²⁹⁷ *282. ²⁹⁸ *283. ²⁹⁹ *284. ³⁰⁰ *285. ³⁰¹ *286. ³⁰² *287. ³⁰³ *288. ³⁰⁴ *289. ³⁰⁵ *290. ³⁰⁶ *291. ³⁰⁷ *292. ³⁰⁸ *293. ³⁰⁹ *294. ³¹⁰ *295. ³¹¹ *296. ³¹² *297. ³¹³ *298. ³¹⁴ *299. ³¹⁵ *300. ³¹⁶ *301. ³¹⁷ *302. ³¹⁸ *303. ³¹⁹ *304. ³²⁰ *305. ³²¹ *306. ³²² *307. ³²³ *308. ³²⁴ *309. ³²⁵ *310. ³²⁶ *311. ³²⁷ *312. ³²⁸ *313. ³²⁹ *314. ³³⁰ *315. ³³¹ *316. ³³² *317. ³³³ *318. ³³⁴ *319. ³³⁵ *320. ³³⁶ *321. ³³⁷ *322. ³³⁸ *323. ³³⁹ *324. ³⁴⁰ *325. ³⁴¹ *326. ³⁴² *327. ³⁴³ *328. ³⁴⁴ *329. ³⁴⁵ *330. ³⁴⁶ *331. ³⁴⁷ *332. ³⁴⁸ *333. ³⁴⁹ *334. ³⁵⁰ *335. ³⁵¹ *336. ³⁵² *337. ³⁵³ *338. ³⁵⁴ *339. ³⁵⁵ *340. ³⁵⁶ *341. ³⁵⁷ *342. ³⁵⁸ *343. ³⁵⁹ *344. ³⁶⁰ *345. ³⁶¹ *346. ³⁶² *347. ³⁶³ *348. ³⁶⁴ *349. ³⁶⁵ *350. ³⁶⁶ *351. ³⁶⁷ *352. ³⁶⁸ *353. ³⁶⁹ *354. ³⁷⁰ *355. ³⁷¹ *356. ³⁷² *357. ³⁷³ *358. ³⁷⁴ *359. ³⁷⁵ *360. ³⁷⁶ *361. ³⁷⁷ *362. ³⁷⁸ *363. ³⁷⁹ *364. ³⁸⁰ *365. ³⁸¹ *366. ³⁸² *367. ³⁸³ *368. ³⁸⁴ *369. ³⁸⁵ *370. ³⁸⁶ *371. ³⁸⁷ *372. ³⁸⁸ *373. ³⁸⁹ *374. ³⁹⁰ *375. ³⁹¹ *376. ³⁹² *377. ³⁹³ *378. ³⁹⁴ *379. ³⁹⁵ *380. ³⁹⁶ *381. ³⁹⁷ *382. ³⁹⁸ *383. ³⁹⁹ *384. ⁴⁰⁰ *385. ⁴⁰¹ *386. ⁴⁰² *387. ⁴⁰³ *388. ⁴⁰⁴ *389. ⁴⁰⁵ *390. ⁴⁰⁶ *391. ⁴⁰⁷ *392. ⁴⁰⁸ *393. ⁴⁰⁹ *394. ⁴¹⁰ *395. ⁴¹¹ *396. ⁴¹² *397. ⁴¹³ *398. ⁴¹⁴ *399. ⁴¹⁵ *400. ⁴¹⁶ *401. ⁴¹⁷ *402. ⁴¹⁸ *403. ⁴¹⁹ *404. ⁴²⁰ *405. ⁴²¹ *406. ⁴²² *407. ⁴²³ *408. ⁴²⁴ *409. ⁴²⁵ *410. ⁴²⁶ *411. ⁴²⁷ *412. ⁴²⁸ *413. ⁴²⁹ *414. ⁴³⁰ *415. ⁴³¹ *416. ⁴³² *417. ⁴³³ *418. ⁴³⁴ *419. ⁴³⁵ *420. ⁴³⁶ *421. ⁴³⁷ *422. ⁴³⁸ *423. ⁴³⁹ *424. ⁴⁴⁰ *425. ⁴⁴¹ *426. ⁴⁴² *427. ⁴⁴³ *428. ⁴⁴⁴ *429. ⁴⁴⁵ *430. ⁴⁴⁶ *431. ⁴⁴⁷ *432. ⁴⁴⁸ *433. ⁴⁴⁹ *434. ⁴⁵⁰ *435. ⁴⁵¹ *436. ⁴⁵² *437. ⁴⁵³ *438. ⁴⁵⁴ *439. ⁴⁵⁵ *440. ⁴⁵⁶ *441. ⁴⁵⁷ *442. ⁴⁵⁸ *443. ⁴⁵⁹ *444. ⁴⁶⁰ *445. ⁴⁶¹ *446. ⁴⁶² *447. ⁴⁶³ *448. ⁴⁶⁴ *449. ⁴⁶⁵ *450. ⁴⁶⁶ *451. ⁴⁶⁷ *452. ⁴⁶⁸ *453. ⁴⁶⁹ *454. ⁴⁷⁰ *455. ⁴⁷¹ *456. ⁴⁷² *457. ⁴⁷³ *458. ⁴⁷⁴ *459. ⁴⁷⁵ *460. ⁴⁷⁶ *461. ⁴⁷⁷ *462. ⁴⁷⁸ *463. ⁴⁷⁹ *464. ⁴⁸⁰ *465. ⁴⁸¹ *466. ⁴⁸² *467. ⁴⁸³ *468. ⁴⁸⁴ *469. ⁴⁸⁵ *470. ⁴⁸⁶ *471. ⁴⁸⁷ *472. ⁴⁸⁸ *473. ⁴⁸⁹ *474. ⁴⁹⁰ *475. ⁴⁹¹ *476. ⁴⁹² *477. ⁴⁹³ *478. ⁴⁹⁴ *479. ⁴⁹⁵ *480. ⁴⁹⁶ *481. ⁴⁹⁷ *482. ⁴⁹⁸ *483. ⁴⁹⁹ *484. ⁵⁰⁰ *485. ⁵⁰¹ *486. ⁵⁰² *487. ⁵⁰³ *488. ⁵⁰⁴ *489. ⁵⁰⁵ *490. ⁵⁰⁶ *491. ⁵⁰⁷ *492. ⁵⁰⁸ *493. ⁵⁰⁹ *494. ⁵¹⁰ *495. ⁵¹¹ *496. ⁵¹² *497. ⁵¹³ *498. ⁵¹⁴ *499. ⁵¹⁵ *500. ⁵¹⁶ *501. ⁵¹⁷ *502. ⁵¹⁸ *503. ⁵¹⁹ *504. ⁵²⁰ *505. ⁵²¹ *506. ⁵²² *507. ⁵²³ *508. ⁵²⁴ *509. ⁵²⁵ *510. ⁵²⁶ *511. ⁵²⁷ *512. ⁵²⁸ *513. ⁵²⁹ *514. ⁵³⁰ *515. ⁵³¹ *516. ⁵³² *517. ⁵³³ *518. ⁵³⁴ *519. ⁵³⁵ *520. ⁵³⁶ *521. ⁵³⁷ *522. ⁵³⁸ *523. ⁵³⁹ *524. ⁵⁴⁰ *525. ⁵⁴¹ *526. ⁵⁴² *527. ⁵⁴³ *528. ⁵⁴⁴ *529. ⁵⁴⁵ *530. ⁵⁴⁶ *531. ⁵⁴⁷ *532. ⁵⁴⁸ *533. ⁵⁴⁹ *534. ⁵⁵⁰ *535. ⁵⁵¹ *536. ⁵⁵² *537. ⁵⁵³ *538. ⁵⁵⁴ *539. ⁵⁵⁵ *540. ⁵⁵⁶ *541. ⁵⁵⁷ *542. ⁵⁵⁸ *543. ⁵⁵⁹ *544. ⁵⁶⁰ *545. ⁵⁶¹ *546. ⁵⁶² *547. ⁵⁶³ *548. ⁵⁶⁴ *549. ⁵⁶⁵ *550. ⁵⁶⁶ *551. ⁵⁶⁷ *552. ⁵⁶⁸ *553. ⁵⁶⁹ *554. ⁵⁷⁰ *555. ⁵⁷¹ *556. ⁵⁷² *557. ⁵⁷³ *558. ⁵⁷⁴ *559. ⁵⁷⁵ *560. ⁵⁷⁶ *561. ⁵⁷⁷ *562. ⁵⁷⁸ *563. ⁵⁷⁹ *564. ⁵⁸⁰ *565. ⁵⁸¹ *566. ⁵⁸² *567. ⁵⁸³ *568. ⁵⁸⁴ *569. ⁵⁸⁵ *570. ⁵⁸⁶ *571. ⁵⁸⁷ *572. ⁵⁸⁸ *573. ⁵⁸⁹ *574. ⁵⁹⁰ *575. ⁵⁹¹ *576. ⁵⁹² *577. ⁵⁹³ *578. ⁵⁹⁴ *579. ⁵⁹⁵ *580. ⁵⁹⁶ *581. ⁵⁹⁷ *582. ⁵⁹⁸ *583. ⁵⁹⁹ *584. ⁶⁰⁰ *585. ⁶⁰¹ *586. ⁶⁰² *587. ⁶⁰³ *588. ⁶⁰⁴ *589. ⁶⁰⁵ *590. ⁶⁰⁶ *591. ⁶⁰⁷ *592. ⁶⁰⁸ *593. ⁶⁰⁹ *594. ⁶¹⁰ *595. ⁶¹¹ *596. ⁶¹² *597. ⁶¹³ *598. ⁶¹⁴ *599. ⁶¹⁵ *600. ⁶¹⁶ *601. ⁶¹⁷ *602. ⁶¹⁸ *603. ⁶¹⁹ *604. ⁶²⁰ *605. ⁶²¹ *606. ⁶²² *607. ⁶²³ *608. ⁶²⁴ *609. ⁶²⁵ *610. ⁶²⁶ *611. ⁶²⁷ *612. ⁶²⁸ *613. ⁶²⁹ *614. ⁶³⁰ *615. ⁶³¹ *616. ⁶³² *617. ⁶³³ *618. ⁶³⁴ *619. ⁶³⁵ *620. ⁶³⁶ *621. ⁶³⁷ *622. ⁶³⁸ *623. ⁶³⁹ *624. ⁶⁴⁰ *625. ⁶⁴¹ *626. ⁶⁴² *627. ⁶⁴³ *628. ⁶⁴⁴ *629. ⁶⁴⁵ *630. ⁶⁴⁶ *631. ⁶⁴⁷ *632. ⁶⁴⁸ *633. ⁶⁴⁹ *634. ⁶⁵⁰ *635. ⁶⁵¹ *636. ⁶⁵² *637. ⁶⁵³ *638. ⁶⁵⁴ *639. ⁶⁵⁵ *640. ⁶⁵⁶ *641. ⁶⁵⁷ *642. ⁶⁵⁸ *643. ⁶⁵⁹ *644. ⁶⁶⁰ *645. ⁶⁶¹ *646. ⁶⁶² *647. ⁶⁶³ *648. ⁶⁶⁴ *649. ⁶⁶⁵ *650. ⁶⁶⁶ *651. ⁶⁶⁷ *652. ⁶⁶⁸ *653. ⁶⁶⁹ *654. ⁶⁷⁰ *655. ⁶⁷¹ *656. ⁶⁷² *657. ⁶⁷³ *658. ⁶⁷⁴ *659. ⁶⁷⁵ *660. ⁶⁷⁶ *661. ⁶⁷⁷ *662. ⁶⁷⁸ *663. ⁶⁷⁹ *664. ⁶⁸⁰ *665. ⁶⁸¹ *666. ⁶⁸² *667. ⁶⁸³ *668. ⁶⁸⁴ *669. ⁶⁸⁵ *670. ⁶⁸⁶ *671. ⁶⁸⁷ *672. ⁶⁸⁸ *673. ⁶⁸⁹ *674. ⁶⁹⁰ *675. ⁶⁹¹ *676. ⁶⁹² *677. ⁶⁹³ *678. ⁶⁹⁴ *679. ⁶⁹⁵ *680. ⁶⁹⁶ *681. ⁶⁹⁷ *682. ⁶⁹⁸ *683. ⁶⁹⁹ *684. ⁷⁰⁰ *685. ⁷⁰¹ *686. ⁷⁰² *687. ⁷⁰³ *688. ⁷⁰⁴ *689. ⁷⁰⁵ *690. ⁷⁰⁶ *691. ⁷⁰⁷ *692. ⁷⁰⁸ *693. ⁷⁰⁹ *694. ⁷¹⁰ *695. ⁷¹¹ *696. ⁷¹² *697. ⁷¹³ *698. ⁷¹⁴ *699. ⁷¹⁵ *700. ⁷¹⁶ *701. ⁷¹⁷ *702. ⁷¹⁸ *703. ⁷¹⁹ *704. ⁷²⁰ *705. ⁷²¹ *706. ⁷²² *707. ⁷²³ *708. ⁷²⁴ *709. ⁷²⁵ *710. ⁷²⁶ *711. ⁷²⁷ *712. ⁷²⁸ *713. ⁷²⁹ *714. ⁷³⁰ *715. ⁷³¹ *716. ⁷³² *717. ⁷³³ *718. ⁷³⁴ *719. ⁷³⁵ *720. ⁷³⁶ *721. ⁷³⁷ *722. ⁷³⁸ *723. ⁷³⁹ *724. ⁷⁴⁰ *725. ⁷⁴¹ *726. ⁷⁴² *727. ⁷⁴³ *728. ⁷⁴⁴ *729. ⁷⁴⁵ *730. ⁷⁴⁶ *731. ⁷⁴⁷ *732. ⁷⁴⁸ *733. ⁷⁴⁹ *734. ⁷⁵⁰ *735. ⁷⁵¹ *736. ⁷⁵² *737. ⁷⁵³ *738. ⁷⁵⁴ *739. ⁷⁵⁵ *740. ⁷⁵⁶ *741. ⁷⁵⁷ *742. ⁷⁵⁸ *743. ⁷⁵⁹ *744. ⁷⁶⁰ *745. ⁷⁶¹ *746. ⁷⁶² *747. ⁷⁶³ *748. ⁷⁶⁴ *749. ⁷⁶⁵ *750. ⁷⁶⁶ *751. ⁷⁶⁷ *752. ⁷⁶⁸ *753. ⁷⁶⁹ *754. ⁷⁷⁰ *755. ⁷⁷¹ *756. ⁷⁷² *757. ⁷⁷³ *758. ⁷⁷⁴ *759. ⁷⁷⁵ *760. ⁷⁷⁶ *761. ⁷⁷⁷ *762. ⁷⁷⁸ *763. ⁷⁷⁹ *764. ⁷⁸⁰ *765. ⁷⁸¹ *766. ⁷⁸² *767. ⁷⁸³ *768. ⁷⁸⁴ *769. ⁷⁸⁵ *770. ⁷⁸⁶ *771. ⁷⁸⁷ *772. ⁷⁸⁸ *773. ⁷⁸⁹ *774. ⁷⁹⁰ *775. ⁷⁹¹ *776. ⁷⁹² *777. ⁷⁹³ *778. ⁷⁹⁴ *779. ⁷⁹⁵ *780. ⁷⁹⁶ *781. ⁷⁹⁷ *782. ⁷⁹⁸ *783. ⁷⁹⁹ *784. ⁸⁰⁰ *785. ⁸⁰¹ *786. ⁸⁰² *787. ⁸⁰³ *788. ⁸⁰⁴ *789. ⁸⁰⁵ *790. ⁸⁰⁶ *791. ⁸⁰⁷ *792. ⁸⁰⁸ *793. ⁸⁰⁹ *794. ⁸¹⁰ *795. ⁸¹¹ *796. ⁸¹² *797. ⁸¹³ *798. ⁸¹⁴ *799. ⁸¹⁵ *800. ⁸¹⁶ *801. ⁸¹⁷ *802. ⁸¹⁸ *803. ⁸¹⁹ *804. ⁸²⁰ *805. ⁸²¹ *806. ⁸²² *807. ⁸²³ *808. ⁸²⁴ *809. ⁸²⁵ *810. ⁸²⁶ *811. ⁸²⁷ *812. ⁸²⁸ *813. ⁸²⁹ *814. ⁸³⁰ *815. ⁸³¹ *816. ⁸³² *817. ⁸³³ *818. ⁸³⁴ *819. ⁸³⁵ *820. ⁸³⁶ *821. ⁸³⁷ *822. ⁸³⁸ *823. ⁸³⁹ *824. ⁸⁴⁰ *825. ⁸⁴¹ *826. ⁸⁴² *827. ⁸⁴³ *828. ⁸⁴⁴ *829. ⁸⁴⁵ *830. ⁸⁴⁶ *831. ⁸⁴⁷ *832. ⁸⁴⁸ *833. ⁸⁴⁹ *834. ⁸⁵⁰ *835. ⁸⁵¹ *836. ⁸⁵² *837. ⁸⁵³ *838. ⁸⁵⁴ *839. ⁸⁵⁵ *840. ⁸⁵⁶ *841. ⁸⁵⁷ *842. ⁸⁵⁸ *843. ⁸⁵⁹ *844. ⁸⁶⁰ *845. ⁸⁶¹ *846. ⁸⁶² *847. ⁸⁶³ *848. ⁸⁶⁴ *849. ⁸⁶⁵ *850. ⁸⁶⁶ *851. ⁸⁶⁷ *852. ⁸⁶⁸ *853. ⁸⁶⁹ *854. ⁸⁷

21-ші жолы...
22-ші жолы...
23-ші жолы...
24-ші жолы...
25-ші жолы...
26-ші жолы...
27-ші жолы...
28-ші жолы...
29-ші жолы...
30-ші жолы...
31-ші жолы...
32-ші жолы...
33-ші жолы...
34-ші жолы...
35-ші жолы...
36-ші жолы...
37-ші жолы...
38-ші жолы...
39-ші жолы...
40-ші жолы...
41-ші жолы...
42-ші жолы...
43-ші жолы...
44-ші жолы...
45-ші жолы...
46-ші жолы...
47-ші жолы...
48-ші жолы...
49-ші жолы...
50-ші жолы...
51-ші жолы...
52-ші жолы...
53-ші жолы...
54-ші жолы...
55-ші жолы...
56-ші жолы...
57-ші жолы...
58-ші жолы...
59-ші жолы...
60-ші жолы...
61-ші жолы...
62-ші жолы...
63-ші жолы...
64-ші жолы...
65-ші жолы...
66-ші жолы...
67-ші жолы...
68-ші жолы...
69-ші жолы...
70-ші жолы...
71-ші жолы...
72-ші жолы...
73-ші жолы...
74-ші жолы...
75-ші жолы...
76-ші жолы...
77-ші жолы...
78-ші жолы...
79-ші жолы...
80-ші жолы...
81-ші жолы...
82-ші жолы...
83-ші жолы...
84-ші жолы...
85-ші жолы...
86-ші жолы...
87-ші жолы...
88-ші жолы...
89-ші жолы...
90-ші жолы...
91-ші жолы...
92-ші жолы...
93-ші жолы...
94-ші жолы...
95-ші жолы...
96-ші жолы...
97-ші жолы...
98-ші жолы...
99-ші жолы...
100-ші жолы...

Дәулет сұлтан туды; Бер бикемнен бер Шейх Ахмет хан, Қожақ сұлтан бек; Шейх Ахмет хан, Қожақ сұлтан бек; Жанай сұлтан; Үйсін бикемнен аюшон - Сейіт Махмұд хан, Сейіт Ахметхан және Баһадүр сұлтан; Ұлық Мұхаммед ханның балалары: Махмұт хан, Қазан халқына аттанды, оның ұлы Ибрагим хан, оның ұлы Махмет Амин хан, Ғабдуллатиф хан және Гауһаршад ханым خانيم خانها;

Кішік Мұхаммед ханнан [тағы да] Махмұд хан, Ахмед хан, Якуб сұлтан, Бахтияр сұлтан. Темір-Құтлықтың ұрпақтары осымен тәмам.

Қажы Гирей хан³⁹ داستان حاجی کرای خان туралы³⁹: Дулук Қияс ұланның دلولك قیاس، Дәулетқожа ұланның، Тастемір ұланның، Темірқожа ұлан، Қара Қияс Көбежік ұланның اولان، Қажы Гирей ханның ағасы Жан Гирей сұлтанды⁴⁰ өлтіргеннен кейін, ол қашып жүріп, Шақырғанбайда бағыге қызметте болды, алауыз болған бектер⁴¹ Қажы Гирей сұлтанды тауып, һижраның 906 жылы, 42-ші жолы جمادی الآخر* айында хан қып сайлады. Сұлтан руынан Али Құлшора қал сұлтанның ұлы басшы. Оймас руынан Балташ бай بالتاج аилінің 10 адаммен; қашы руынан Қошай ұста 10 адаммен аوستе қоңай 10 адаммен; сырда руынан Құл Әлібай 10 адаммен; سردا аилінің қлы алы бай шыжық руынан Жаңбыршы мен Қызыл Құрт 10 адаммен; шибуржі биле қзіл қорт 10 адаммен; шапшы Жан Шора бек 10 адаммен; شابشی аилінің жан جورانيك 10 адаммен; нұрым руынан Құл Ұрыс пен Алика 10 адаммен; билан нурме аилінің 10 адаммен; шейх-заде руынан Қолұш мырза 10 адаммен; қолуш 10 адаммен; ақшора руынан; төрт үйлі қибақ-шермистің 10 адаммен; 10 адаммен; Ескі жұрттан Жәдігер бай, Қасым Сейіт бай 10 адаммен; 10 адаммен; кара дәулет руынан Қунақ ұста

Ш. Ш. Уәлихановтың шығыс әмітіндерімен жұмысы. (Автограф) Қолжазба

خیربى اىلى ننگ بخشنده حافظ، کشى پروان*⁴³ адаммен قوناق اوسته 10
карағайшыдан Тушанақ 10 адаммен;

темірші руынан Ноғай ұстаның ұлы 10 адаммен келді.
Қажы Гирей ханды әкеп, хан сайлағандар осылар. Соңы
تمام.

...⁴⁴ аталды. Бұл терме – بو ترمه (?) Еділ Жайықта*⁴⁵
[пайда болды]*⁴⁶. Оның ұлы Қазышы قزىجى*⁴⁷, ол Еділ
Жайықта, оның ұлы Ислам قيا اسلام قيا, ол да Еділ
Жайықта, оның ұлы Қадыр قيا قادر قيا, ол да Еділ-Жайықта,
оның ұлы Құтлы قيا قوتلو قيا, ол Құмкентте болсын! رحمت الله
оның ұлы Едіге би, оларға Алланың рақымы болсын! عليهم اجمعين
[Ол] Құтлы Қияны Орыс хан шейіт
етті. Бірақ اما Баба Тукластың بابا توكلاس [тағы] 4 ұлы бол-
ды. Оның бірі Қағбада*⁴⁸ падишаһ پادشاه болды, екіншісі
Қағба маңында жатыр, үшіншісі (тағы біреуі) Хиуада
قریم دا اوج жатыр, төртіншісі – Қырымда, Үш Үтлікте
اوتلوکدا. Келесі бір риуаят روایت бойынша, Баба Тукластың
(ен) атақты ұлдары үшеу болған: бірінің аты Аббас عباس
Қағбаның оң жағында, келесісі – Ғабдул Рахман қожа
خواجه, ол да Қағбада жатыр, тағы біреуі, оның аты Терме
سید ناکیکه [пайда болды]*⁴⁹. Сейд Накибе
سیّد ناکیه, пайғамбардың صلى الله علیه وسلم (оған Алланың салауаты
мен сәлемі болсын!) бейітінен аян келген; екіншісі Әлем
عزيز علم مرتضى, үшіншісі – асқан керемет
کرمت Баба Тукластың әкесі. Өзбек اوزبیک мұсылман болған
кезде қасиетті Қағбаға Ұзақ Шараны аттандырды, осы үш
адамды әкелгенде олар мұсылман болды.

Едіге бек بيك Тоқтамыс ханның ұлысын басқарды, оның
іс-әрекеті حکایت түрлі жерлерде, оның дастандарында,
кітаптарда болуы керек. Түпнұсқада: ائنگ حکایت لاری اوز استانیدا;
من هر یردا شرح کا تیلایا کیلور; мен استانیда орнына
деп оқыдым, және بموجب Еділ бойында بویندا қайтыс болды. Оның

*39 Қажы Гирей хан туралы аңыз.

*40 Түркі түпнұсқасында: قونکرات بيکلار [ی] اولترکنдин سونک; бектер өз араларында
сон.

*41 Түркі түпнұсқасында: بيکلار اوز ارالاريندا برى برين اولاشا الماي; бектер өз араларында
бірін-бірі ұлаша алмай.

*42 Мұсылман күнтізбесінің алтыншы айы.

*43 Қайырби руынан Хафиз 10 адаммен.

*44 Түркі түпнұсқасында бос орын қалған.

*45 Бұл жерде Еділ-Жайық байырғы ел ретінде берілген, яғни қыпшақ атауына
тең. [Қазақ] аңыз, ертегілерінде Алтын Орда Еділ-Жайық деп аталады (Уәлиханов
әскертпесі)

*46 Түркі түпнұсқасында: بولدى حاسیل.

*47 И. Н. Березиннің басылымында қате кеткен: قزىجى.

*48 Қағба – Мұсылмандардың Меккедегі қасиетті ғибадат орны.

*49 Түркі түпнұсқасында: بولدى حاسیل.

*50 Түркі түпнұсқасында: اين زمان کيم باد قليندى.

[ұрпақтары] Тағаятқа дейін ұлы ру болып қайтты. Біздің [заманымызда] одан Үкі Шырақ اوکو شىراق шырақ шықты. Едіге бек 63 жасында Қадырберді хан[мен] болған соғыстан алған жарақатынан қаза тапты... [Олар] әйгілі مشهور балалар еді, көп уақыт [ұлықтық етіп], ана дүниеге кетті.

Орыс ханның ұлы Құйыршық⁴⁰ хан, оның ұлы Барак хан, оның ұлы Жәнібек хан, оның ұлы Жәдек хан, оның ұлы Шығай хан, оның ұлы Ондан сұлтан⁴¹, оның ұлы Ораз Мұхаммед хан туралы дастан.

Ол заман кімнің есінде болса,⁵⁰ Ораз Мұхаммед ханның ата бабалары او روغ قوينداس барлық тума туысымен бір уақытта атағы шықты, [كىلىدى] [داستاندا قلم دا] [كىلىدى] Өйткені كيم نچوك, Орыс ханнан Жәнібекке дейін төрт буын болды. Сол кезде ان زمان (жоғарыда) айтылды, тағы да айтамыз, оның (Жәнібектің) балаларынан немерелеріне дейін көптеген ұрпақ ауысты, қазірге تا [ta] дейін көбі танымал (және күшті), معلوم (бұл сөздердің мағынасы бір – белгілі, танымал). Олардың әрқайсысы бірнеше ата بولوب اوروغ болып, өз ұлыстарында ولايت билік құрып, бақытты болып өмірден өтті (پادشاهلىق بيلىپ) орнына мен قاسم خان⁵¹ жария етілді және аяқталды. [Жәнібектің балалары] біріншісі – Қасым хан قاسم خان Жағанбикемнен بىگن جغان туған, әкесінің ұлысында біраз уақыт билік етіп, жан жағындағы халықты өзіне қаратты. Оның іс әрекеттері әр жерде белгілі болып⁵² көп айтылады⁵³. Ақырында Сарайшықта дүние салды. Бұл күнде оның بوكون انينك (мен, بوكون انينك) мазары Сарайшықта [орналасқан]. Оның ұлы Ақназар хан حق نظر Ханық сұлтан خانم سلطان خان ханшадан туды, оның жасаған еңбегі көп және белгілі Ақназар хан алауыздықтан қаза тапты, оның ұрпақтарынан бүгінде падишахтық тайды بوكون تليدى لايىق پادشاهلىق بوكون تليدى.

Қамбар сұлтан барлық жағдайларда هر حالدا Қасым ханмен бірге болып, әскер қолбасшысы لشكر مقدمه болды. Оның нәсіліне نسلى گى падишахтық тимеді پادشاهلىق تىكمادى.

Ұсақ хан اوساك خان. Оның ұлы Болат сұлтан, оларға да падишахтық тимеді پادشاهلىق تىكمادى; аяғында Болат сұлтан балаларымен ноғай соғысында اوروشيندا اوغاي қаза тапты.

Қасым ханның замандасы Жәдек хан جادىك خان Шағым мырзамен⁴² соғыста Жыланды тауында توبىلادا бір немесе екі برلان اوغلى ұлымен шейіт болды. Оның моласы Хиуада, Бақырғанатада тұр [بغيرغان اتادا], онда دفن قلدیلار жерленді.

Жәдек ханның әйелдері мен күндері көп болды, балалары да көп болды, ең белгілі де атақты балалары: نامدار مشهور келесілер: Тутум хан توغوم خان, Бөкей сұлтан بوكاي, Шығай хан شىغاي, Мәлік сұлтан. [Соңғы] екі баланың анасы Абайқан ханша еді. Тутум ханның балалары тоғыз сары توغوم خان, انينك اوغلانلارى توغوز: деп аталады (түпнұсқада: سارى توبىلار, яғни, Тутум хан, оның балалары тоғыз сары деп атала-

*51 نام – бұл жерде данқ мағынасында.

*52 Түркі түпнұсқасында: مشهور ترور белгілі және атағы жайылған.

*53 Түркі түпнұсқасында: كېلور – келеді.

*54 Түркі қолжазбасында: باشىك Бәшібек.

ды); Мәліктің ұлы Башикен^{*54} сұлтанмен тоғыз сары ұлымен Жағат маңында қаза болды جغات حیدنا; Утузти اوتوزتی سۇلتان атақты да танымал. Бөкей сұлтаннан ұрпақ қалмады. Бауыш Бұйдаш ханның да танымал. Бөкей сұлтан адик болды, оның баласы Бұйдаш хан. Адик сұлтанның ұрпақтары Бесұғыл – бес ұл деген атаумен белгілі. Бұйдаш хан және Бесұғұлдың барлық ұрпақтары – 24 сұлтан Барак ханның ұлы اما بویداش خان براق اوغلی درویش خان توقوشیندا. Бес ұлға билік құру мүмкіндігі тимеді, اما бірақ сол ұлыста اول ولایت دا [олардың] біразы азғана уақыт хандық құрды, бірақ ешқайсысы әйгілі де, танымал да емес اما برانجه بوروندوق اول ولایت دا کلتہ خانلار بولدیلار, نام معلوم مشهور بولمادی.*55 بوروندوق خان ترور, انینگ نسلی مرتبه دین айрылды. Ахмед хан деп аталады, ол да біраз уақыт хан болды Шидак бекпен соғыста шейіт болды, Орақ мырзаның ақыл қолынан қаза тапты.*56. Шығай ханның Ұлғай ерлік істері мен батырлығы халыққа кең таралған. Соңында 57* بولوب қаза тапты. Оның бейігі қазір Күміскентте Өлі Атаңың жанына жерленген ۵۷* علی اتانینگ پناهندا دفن قلدیлар. Шығай ханның әйелдері көп болды, оның атақты үш ордасы^{*58} болды, олардан келесі балалар туды: Алтын ханым Байым бикемнен اولدان سید قل سۇلتان Сейдікұл сұлтан, Ондан سۇلتان اوندان [туылды]; Тұқай хан خان توكاي, Есім сұлтан ایشیم, сұлтан Сабырбек خانساب بيك اناسی بوروندوق خاننك قزی. бұл үшеудің анасы Жағатты Жақсы бике. ханша^{*59} دادم Әлі сұлтан, Сұлым сұлтан صولوم, Ибрагим сұлтан, Шаһим сұлтан شاهیم бұлардың анасы Бұрындық ханның қызы^{*60} Дадам ханым. Онан^{*61} сұлтанның істері әр...^{*62} егер қаласаңыз تیرلاسا болады, [ол] өте батыр адам بولدی اعظم بهادر болды^{*63}. [Өрқашан], әр жағдайда,

*55 Келте хандар.

*56 Түркі қолжазбасында ары қарай Тахир хан туралы айтылады (Уәлиханов тастап кеткен)

*57 Шамамен: бір болып.

*58 Орда хан тұратын үй деген мағынаны білдіреді. Құрметті хан әйелдерінің жеке отаулары бар. Қырғыздар сұлтанда қанша әйел бар екенін білу үшін: сұлтанның қанша ордасы бар деп сұрайды (Уәлихановтың ескертпесі).

59 Шамамен дұрыс қойылмаған болуы тиіс. Сұлтан Сабырбек ханша – түсініксіз. Оны былай оқуға болатын еді: осы үшеудің анасы, ханша Жағатайдың Жақсы бикеден туды بوروندوق خاننك قزی. بولوب ۵۹ اما бірақ мұндай сөз татар тіліне сай емес (Уәлихановтың ескертпесі).

60 олардың анасы сөзі артық және алдыңғыдай اناسی ۶۰ خانم بو. Егер бұл сөздерді алып тастаса оңай оқылады. اناسی сөзі және т. б. сөздері бұл сұлтандардың анасы – ханшадан: 1-ші Жақсы бикем қызынан және екіншісі Бұрындық ханның қызы Дадим ханымнан туылған. (Уәлиханов ескертпесі).

*61 Түркі қолжазбасында: اوندان – Ондан.

*62 Түпнұсқада: بولوب – әр жерде.

*63 Түпнұсқада: ايردى بهادر تيرانداز – батыр мерген еді.

*64 Мен былай оқимын: كركدا باغی – қазақтарда қолданылатын етістік, керу дегенді білдіреді (Уәлихановтың ескертпесі).

*65 [انینگ قبرى تركستاندا خواجه احمد بسوي رحمت الله عليه نینگ پناهندا دفن قلدیлар] және т. б. (Уәлихановтың ескертпесі).

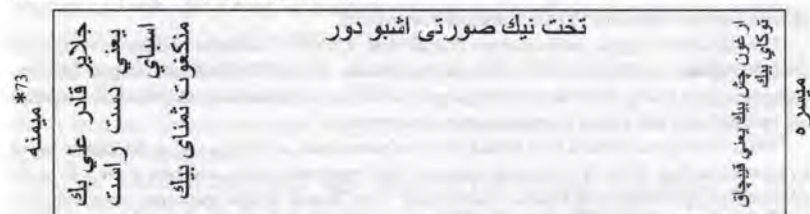
*66 Орда туралы жоғарыдан қараңыз (Уәлихановтың ескертпесі).

[кез-келген] садақ тартуда да [ол] өте мықты болатын*⁶⁴. Шығай ханның тұсында ол әскербасы болды. Оның іс-әрекеттері حكايت халыққа әйгілі. Ақыр соңында оны қалмақтар шейіт етті, 30 жасында қаза тапты. Оның қабірі [Түркістанда], Қожа Ахмет Ясауи, оған Алла рақым етсін, жанында [сонда] жерленген*⁶⁵. Оның әйелдері мен күндері көп болды. Әр түрлі халықты бағындырып, өз арасынан да алды اوز ارالاريندان هم اليب ايردى. Оның танымал ордасы*⁶⁶ екеу болды. Олардан туған балалар: Ұсақ ханның ұлы Болат сұлтанның қызы Алтын ханым, одан исламның билеушісі [Тәуекел хан], Ораз-Мұхаммед хан, Татлы ханым تاتلى خانم; Бұрындық ханның ұлы Кимсен сұлтанның кызы شمس الدين سلطان كيمسين كىزى Шүйім ханымнан چويوم خانم. Күшік сұлтан كوجك, ол Тәуекел ханның тұсында әскер басы болды. Ол қазір де сол ұлыста тірі.*⁶⁷

Ораз-Мұхаммед хан сегіз жасында өзінің ұлы атасы Шығай ханнан өзара қақтығыс кесірінен айырылды, тағы 13 اوز جاسيندا әкесі биласы. Ондан сұлтан өліп, одан қалды, тағы біраз уақыт өткеннен кейін*⁶⁸ бақытсыздықтан تارليق بيلان Сейітбек бидің سيد بك بى алдында кіріптарлық көрді گرفتارليق چىكتى. Он алты жасында барлық христиандардың билеушісі*⁶⁹ اون التى ياشيندا جملة الكرستان پادشاه بارىص. Сол уақыттан бастап, осы кезге дейін патша ағзам Борис Федоровичтің кызметінде болды, патша ағзам тарих*⁷⁰ бойынша мыңыншы, доңыз жылының соңында құлына рахым етті. Тышқан жылы болатын*⁴⁴ جۇلدوزدارج тұсында, қасиетті рамазан айында, 15 күні, бүкіл Ресейдің билеушісі Борис Федоровичтің қалауымен, оң жақ, сол жағындағы қарашылар*⁷¹ мен салтанатты бектер тұрды. Оған پادشاه حضر تالارى سهور иелігін беріп, сыйлық жасап, пейіл көрсетті. Ораз Мұхаммедтің Касимовқа тілмаш алпауытпен*⁴⁶ келуін, оның 1000, яғни тышқан жылы, бақыт қонған зулхиджа айының 10 күні, бейсенбіде پنجشنبه, Ораз Мұхаммед 20 жасқа толғанда хан сайлануын жан жақты сипаттайды*⁷² (қараңыз: 166 және 167 бб.).

جامع التواريخ (бет 170). Орыс ханның оң және сол қолы (қанат) [былай бейнеленген]: ميسره (сол), ميمينه (оң).

Касимов ханы Ораз Мұхаммед тағының сызбасы (арабша)

اولوغ لارى معلوم – 2 сана (сансыз); االاج منكى اقوام قوم – 3 сана (сансыз); اولوغ لارى معلوم – 2 сана (сансыз); اولوغ لارى معلوم – 2 сана (сансыз). Қалыңдардың ішінде осы күнге дейін ағактылары бар اولوغ لارى معلوم – 2 сана (сансыз); اولوغ لارى معلوم – 2 сана (сансыз). Бірақ алаш менілердің арасында тарақ тамғалы жалайыр үлкендері مرتبه بولغاي керек. Шыңғыс хан дәуірінен бастап әртүрлі дәрежелер مرتبه بولغاي (мәртебе) [алдымен] Тебре бекке, одан Шейх сопы бекке, одан Айталы бекке, одан Итбака бекке, одан Қараш бекке тиді, одан Қонқа бек-

ке жетті. Осы алаш менілердің ішінде үлкендері солар болатын, [және] өзбектердің арасында танымал әрі құрметті **بو الاج منكى نينك اغاسى بولا كىلگن** (Болар трөр, аوزيگ يار اسندا معلوم مشهور ترور).

جامع التواريخ 168 бет.

Ортасында жазу: «Бұл тақтың бейнесі», оң жағында жазу *ميمينه*, сол жағында *ميسره*, яғни автордың түсіндірмесі бойынша: оң және сол қол*⁷⁴ (қараңыз: 170 б. *سول قول ايورور*). Оң жақта жалайыр Қадырғали бек пен Исбай маңғыт Саманай бектің⁴⁷ орындары көрсетілген. Ал *يعنى دست راست* пен *دست چپ ميسره**⁷⁵ Сол жақта – арғын Шиш бек пен қыпшақ Тұқай бектің есімдері. Одан кейін (169 бетте) Ораз Мұхаммед ханның тақуалығы мен *جما رتلق* жомарттығы жазылып, оның сөзімен аяқталады: *الدين: ناصر اسلام* *ابو الفتح* *اوراز محمد خانغه دولت اقبال بيلان ايل اشاب يوز يشاب**⁷⁶ *تا ايد الابد كاهه دولت انكا يار بولسون انشا الله تعالى مين يارب العالمين* *سبب اولتورور كم*, *كم بو توارىخ قه اوراز محمد خان حضرت تلارى نينك انا اناسيدين قوللوق قيله كيلكان جلاير تراق تمغالى ايردى بو توارىخ* автор өзі туралы айтады: «бұл жылнаманы жазушы *سبب اولتورور* (сөздер жетіспейді) Ораз-Мұхаммед ханның ата анасынан оған қызметке келген тарақ-тамғалы жалайыр». Ары қарай: (қараңыз: 170 б.) «Шыңғыс-наме кітабынан парсы тілінен түркі тіліне *استنباطنين* *اوز استنباطنين* *الله تعالى توفيق بريب تصنيف قلدى* *توز اوتماك* патша ағзам Борис Федоровичтің әділеттілігін сипаттау үшін құрастырды... Соңы». Одан кейін өзінің жылнамасының мазмұны туралы баяндайды. [Автор] *ميمينه* оң қолда көрсетілген Қадырғали бектің шежіресін тікелей таратады. Итбақа бектің ұлы Айтулы бек, оның ұлы Қанбар мырза, одан Құбай, Қараш бектің [бауыры], Адамшак мырзаның ұлы, одан Иранджи баһадүр, Тамджек баһадүр, одан Хошым бек, одан Қадырғали бек. Шыңғыстың тұсында*⁷⁸ Сартақ нойон болды, оның балалары жалайыр Сыба бек, оның ұрпағы жалайыр Тебре бек *تبره*, одан Шейх сопы бек, оның баласы атакты да құрметті Айтулы бек *مشهور نوروز*, Орыс ханның ұрпағынан *اولوغ امراء بزرگ* ұлы әмір болды.

*67 (Уәлихановтың ескертпесі). اول ولايت دا بو عهدده حيات ترور

*68 Түркі қолжазбасында: **برنجه وقت** – бірнеше уақыт.

*69 *جملة الكريستان* [деп жазылган] – [барлык христиандардың] (Уәлихановтың ескертпесі).

*70 Нижра жыл санауы бойынша 1000 жылы.

*71 Қарашы – қырғыздарда ханға жақын адамдар (Уәлихановтың ескертпесі).

*72 جَامِعُ التَّوَارِيخِ Жамиғ ат тауарих.

*73 Уәлихановта **ميسره** және **ميمنه** сөздері сызбаның сыртында, ал түпнұсқада ішінде жазылған.

*74 Оң қол, сол қол құрметтің белгісі; халық қалаулылары екі бек оң жақ және сол жақ отырған. (Уәлихановтың ескертпесі).

*75 دست چپ және دست راست (парсы) – оң және сол қол.

*76 Кыргыз [кайсақ] бүгінгі күнге дейін қолданатын мақал (Уәлихановтың ескертпесі).

*77 – бул жылнаманы жазушы болуы керек. Бо тоاريخ ني يازغوجي

*78 Бір сөз ажыратылмады.

جامع التواريخ тілі түгел шағатайлық, қазіргі қырғыз [қайсақ] тіліне өте жақын, дегенмен бернеше түсініксіз сөздер мен оралымдар кездеседі. Баяндауы жағынан кітап мақтауға тұрарлық. Мұнда Әбілғазы мен Шайбани-намеге қарағанда аңыздар аз. Басы немесе Бориске арнаған сөз түсінікті тілде, өте айшықты жазылған, қалай болғанда да бұл татар панегирикасының тамаша ескерткіші. Сөздер мен сөз тіркестері керемет, кейбір сөздер әлі күнге дейін қырғыздарда кездеседі. باب اول دیباچه – از مجلد اول از کتاب جامع التواريخ دور*⁷⁹. Татар жылнамасындағы жаңа дүние – кітаби емес, қырдағы тайпалардың тізімі және олардың шығу тегі мен көші-қоны жайлы айтып, оларды түркі монғолдар мен монғол түркілер*⁸⁰ деп бөлген (қараңыз: 16 б.).*⁸¹ فصل اول. Мұнда ол түркі тарихшыларына қайшы келіп, Яфесті Нұхтың кенже ұлы дейді және бұл адамзат атасы балаларының жасы Библия бойынша көрсетілген. Абулжа хан тарихы бойынша, түркілердің атасы Яфестің есімі, Диб Бакуй мен Бакут оның ұлдары. Диб Бакуйдан Оғызға дейінгі көп адам аттары түсіп қалған. Автор тек Нұх Абулжа ханды солтүстік-шығысқа жібереді және Қарахан, Өр хан, Көр хан мен Көз хан сол арада одан тарайды بولار اندان پیدا بولدی дейді. Оғыз туралы аңыз толық берілген: Оғыздан бөлініп шығысқа кеткен тайпалардан монғолдар таралады, ал қалғандары мен батысқа кеткендерден түркілер таралады (қараңыз: 13 б.). Қыпшақ, қаңлы және қылыш*⁸² тайпаларының шығуы туралы.

Шыңғыс ханның ата-бабаларының тарихы мен әсіресе оның өмірі, жорықтары барынша нақты және тарихи даталармен баяндалған. Шыңғыс хан тұсындағы әскерлердің оң және сол қанатқа, түменге, мыңдыққа бөлінуі мен оларды басқарған бектер мен нойондардың аттары, әсіресе, Шыңғыс ханның (Ясы) заңынан үзінді келтіргені атап өтуге тұрарлық. Сонымен бірге, автордың Шыңғыс сөзін талдап түсіндіруі де керемет. نچوک پادشاه لار بار ايردی بو اقليم دا هر بر سی سین کور خان ديب. ايتور ایدی؛ انلار سننگ قولونکدا مقهور بولدی لار وسننگ ايتنک بو معنی دین جنکزی ايردی، (21 бет). Бориске арналған сөз таза татар тілінде, араб және парсы сөздерін қоспай жазылған, қалған бөлімдерде ол тілдердегі сөздер жиі кездеседі, дегенмен, автор оларды көп қолданбауға тырысқан. Грамматикалық тұрғыдан қалыптасқан үлгі мен ереже мүлдем жоқ, бір сөз әр жерде әртүрлі болып жазыла береді: تيب – диб [диб, тиб] 20 бет; بيله – бирл [билә, бирлә] 21 бет; بيلن [билен] 20 бет және بيلان [билән] 24 бет; 21 бетте حق жалғау 22 бетте حق [хаққа], 24 бетте عجب [ғажабқа], برجه [бирже], [бирчеге] 22 бет

*79 Бірінші тарау, «Жылнамалар жинағы» кітабының бірінші томының алғысөзі.

*80 Мұнда қателік кеткен: монғол татарлар болуы керек, өйткені түркі қолжазбасында (19-б.) نچوک کم اکثر اترکتی منغول تيب ايتور لار انداغ کيم موندین ايلکاري تاتار غالب ايردی. جمله نی تاتار تيب (19-б.) ايتور ايردی لار.

*81 Бірінші бөлім.

*82 Бұл аймақта әртүрлі патшалар болды, олардың әрқайсысын гурхан деп атады, сен [Шыңғыс] оларды бағындырдың; сондықтан сенің атың Шыңғыс, яғни сен патшалардың патшасы болдың.

*83 Яфесті шығысқа жіберді.

ТА КЕЗДЕСЕТІН, ҚАЗІР ТАТАРЛАРДЫҢ ҚОЛДАНЫСЫНДА ЖОҚ СӨЗДЕРДІҢ СӨЗДІГІ

Түркі және монғол

اوروغ – туыс, ру, лақап ат,
есім
قوم – тайпа
اوکوس، بيسار اوکوس قوم، کثرتي –
[есепсіздік, сансыздық, көптік]
اوتمک – өту, жылнамаларда
өткен нәрсені көрсету үшін
қолданылады
اولوغ بولوب اوتتي لار – ұлық
болып, күшті болып өтті
[дүниеден]
كچمک сөзі де сол мағынада –
кешу, өту
اصل، اصل – шығу тегі, түп
тамыры
ايري – күйеуі, ері
اير – ер, батыр
نچه – неше? көп, қалай,
қаншалықты; тең, солай
мағынасында
مطلق – мүлде, толық,
барлығы
توغان – туған
توغان اغانی – туған аға, іні
تا – дейін, барыс септік
жалғауын білдіреді
کیم – [кім] – сол кезге дейін,
әзірше]
پیدا – [пайда болу]
نسل – тұқым, ұрпақ
سونکره، سونکرتين – соңыра,
соңыртын
صحرا دا اولتورماق – далада
отыру
صحرا دا اولتوروشلوق قوم – [қырда
тұратын тайпалар]
يایلاق – жайлау
قىشلاق – қыстау
ايىنالاسى – [айналасы]
قوت – құт
قوتلى، قوتلىغ – құтты, одан
قوتلو غلامق – құттықтау

Араб және парсы

مفصل معلوم ايرماس –
[толықтай, бүге-шігесіне
дейін]
تبعه – [қүзіретіндегілер,
қол астындағылар]
تفصيل دا معلوم ترور – [баян-
дауда анық болады]
قسم – [бөлім]
مغول ايرماس ايردى نه – نه –
[монғол емес еді]
لفظ – [диалект, тіл, сөз]
بولف سونك زماندا چيقتي – [бұл
сөз кейінгі уақытта шықты]
تاجيك – [тәжік]
غنابت – [қамқорлық, көңіл
бөлу]
غالب – [женіске жетуші,
жеңімпаз]
هنوز – [енді, әлі]
اکثر – көпшілігі
مخصوص – [ерекше, соған
тән, қатысты]
موجب – тәртіп, ретінде
جسم اشهل – [көккөз адам,
көккөз періште]
منسوب – [туыстық, біреуге
қатысты, бір нәрсеге
қатысты]
حكايت – [әңгіме, хикая]
نقل – [айту, жеткіз]
تورور مسطور – [жазылған,
асты сызылған]
جنوب، جنوبی – оңтүстік
شمال – солтүстік шығыс
[тық] ел
مملکت – [мемлекет]
محقق – [ақиқатты іздеуші]
متفق – [келісен пікірлес,
одақтас]
اصناف – [түр, тек]
تقریر قیليندى – [баяндалған,
айтылған]

كوجلوک - күш, одан
ارتوق - артық, көп, жоғары;
салыстырмалы шырай -
ارتوغراق

يورت - жұрт, халық
ايل يورتي - ел, жұрт, тұрақпен
мағыналас. Бұл мағынада
қазақтарда да қолданылады, бұл
арада осылай қолданылған: قراخلن:
اتاسي تورغان يورتوندا ايردي, اول يردا قرا
خاينك اوغلي توغدي [Қарахан әкесі
тұрған жұртында болған, ол
жерде Қараханның ұлы туыл-
ды]

اول يردا - сөзі мен ойлағандай
يورت сондай мағына береді, 21 б.
(جامع التواريخ)

ايمك - ему
Бұл жерде басқаша жазылған
ايمك.

تلبونمق - құдайға табыну,
қазіргі кезде бұл етістік татар
мұсылмандарда пұтқа табыну-
ды білдіреді بوتا تلبونماق бірақ
бұл жерде бір құдайға табыну
мағынасында айтылған

بي - бұл да сияқты және
би; ауыспалы мағынада: барлық
саналы адам بي ختون, بي كشي, одан
بيك - сот, қанағаттану және би-
леу لاماك بي.

جامع التواريخ - сақтану; سقلائنق
та сол мағынада

سقلائدى [сақтанды] (20 б.)

دوست توتماق [дос тұту]

قريغي, نريا قريغي [өзен
жағалауы]

كر يوماق - кір жуу

يراق - алыс жер, жырақ

يراق تورماق [ауыспалы
мағынада жырақ тұру] суық
болу, ықылассыз болу

نيز [мұқтаж]

حق قه نيازلق ايردى -
[Құдайға мұқтаж болды]

كيلين - келін

ايغاق - айғақ

[ұлы] - عظيم

капка - دروازه

[тұрғын] - مقيم

تابع - [бодан,
бағынышты]

[мансап] - منصب

[күш, құдіреттілік] - شوكت

شوكت اسبابي одан

مجموع - [жиналған,
қосылған, біртұтас]

мысал, 21 б. - تزييع

[құдайды сүйуші],
[егерде құдайға махаббатпен

карасан] - محب (حق قه محب بولسانك)

ашкара - әшкере

[өте, аса, тым] - بغايت

جمال صاحب - [сұлу]

сұлулықтың төресі

فرزند - перзент

20 бет

عجب - ғажап

بموجب سوزى رسیده بولدى

عاقل غه كيردى اثر ارشاد حق تعالى

[оның сөзінің

мағынасы оған жетті; ол

оны ұғынып, Хақ тағаланың

көрсетуі бойынша жүрді]

[тым, аса, өте

жақсы] - خوب غايت

[насихат] - نصيحت

[ілтипат] - التفات

[махаббат] - محبت

[кәнізак], күн - كنيزك

[әңгімелесу,

сұхбаттасу]

بولماق مطيع - біреуге

бағыну, пікірімен келісу

موافقت - [келісушілік,

жарамдылық]

[топ, қоғам], 22 б. - معركة

اويناسا يورسا معركة دا اول تيلنى

[топпен ойнаса,

жүрсе, ол тілді алар еді]

[қайраттану] - غير تلامق

[мұрсат, ыңғайлы

жағдай] - فرصت

ایفاق چی – [айғақшы]
 لشکر تارتماق – әскер тарту
 مقام – орын; қазақтың i
 сияқты [тұрақ]
 قرينداشلار – туыстар, бұл
 жалғаумен اولوغلار ылы сөзі
 мырза деген мағына береді.
 التون – алтын
 التونلى – алтын жалатылған, ал-
 тын емес, онда التون التون керек
 وپادشاه ليق – той, мейрам: ليق
 تيکدى ايرسا اول يردا التونلى خرگاه تيکدى,
 [Егер салтанат немесе хан көтеру бол-
 са, ол жерге алтын шатыр тігіп,
 үлкен той өткізетін] 24 б.
 اولتوردى اورنغه – орын;
 اورنلغ [лайық орынға отырды]
 30 б.
 قران كىمكارلىق – [Құранды
 құрмет тұту]
 جبارلىق – [ұлылық, даңқ]
 سپاهى ليق – [әскери адам]
 بهادرلىق – [ерлік, батырлық]
 (نچه چهللى (پاشاغلار, پاشاغلار
 [ұзақ уақыт өмір сүрді]
 لوينتك تونگوكى – [үйдің түндігі]
 تازا – таза
 مال بخى توار قرا – [байлық, яғни
 жылқы]
 جايماق – кей қазақтарда жаю,
 ілу.
 تا (32 б.) جامع التواريخ
 сөз орфографиялық формада
 مالىن توار قراسين يغار ايردى
 көңілі тыну
 كونكلى تتماق
 توكال – түгел
 يسير اينماق – шабылған рудың
 әйел-баласын құлдыққа алу
 (қазақтарда және татарларда)
 قىس قىلماق – кіріптарлыққа алу,
 (қысастық қылу)
 وطن قىلماق – отан қылу, мекен-
 деу
 مقبول – ең жақсы, тамаша
 قىل قىلماق – [өлтіру]
 [ерлік] (41 б.) كوكول لىك

عظيم – [бақытты]
 قىلماق اتفاق – бір нәрсеге
 келісу, ойласу
 بولماق وقيف – дайын болу
 الحال فى – бірден, сол за-
 матта
 مسخر قىلماق – бағындыру
 خرگاه – шатыр
 خرگاه التونلى – [алтынданған
 шатыр]
 ولايات – [уәләйят]
 ليق تيکدى پادشاه
 [тиді]
 خلعت – [сый, сыйланған
 шапан]
 خلعت لار سهور غاللار بردى –
 [сый шапан тартты]
 نعمت دولت – [нығмет,
 дәулет]
 ابتداء – басы
 ميسر – [жағдай жасаушы,
 оңайлатушы]
 قوت شوكت – [ұлылық]
 عيش – [өмір, қуаныш]
 فراغت ليق – [демалыс,
 тыныштық]
 صنف – [інжу қабыршық,
 маржан]
 غواص – суға сүңгуші
 حاصل بولماق – (болу)
 بطن پاك – [пәт пақ]
 тәнімен таза ниетті
 مقدمات – [бұрын, ертерек]
 تقرير – [әңгіме; растау]
 بولماق موجود – (болу, бар
 болу)
 ايشارا – [ишара]
 حامله كلتورمك – [ағғы ауыр болу
 аса] – معتبر بزرگ
 құрметті]
 [жылнама] – توارىخ
 [шабуылдау] – بولماق مشايع
 [мінәжат ету,
 жалбарыну] – مناجات قىلماق
 [төмендеу] – نازل بولماق
 аңыз – روايت

بیان بهادرلیق
بیان بهادر سو قوس قیلدی بیان مغول لیک
[талай рет моңғолдармен
ерлікпен шайкасты]

بنش – қасында, маңында
ایردی سیورکلر*109 – құрмет
көрсету, үлес беру
قارماق – қартаю
ایردی قاریب – қарт адам еді
هههه – егер де
[бағыну,
бойұсыну]

کینکش – кеңес
سیورغل – сыйлық немесе
жақсы ықылас, ниетті зат-
тай билдіру. سیورغل (оны шесіз сүйер еді)
сөзінен және T[емір] K[ұтлық]
سیورغلб сөздерінен
сөзінен سیورغلکم етістігінің бар
екені анық көрінеді, қазақтарда
سیورکلб және одан
سیورغلکم етістігінің өзгерген түрі
көз қырын салу, жақсы көру,
аялай сүю және жоғары тұрған
адамның рақымы мағынасын
білдіреді

الاشا (аласа) – қазақтарда
деп айтылады

پلکه – таза, тазалық. جامع
авторының айтуы бой-
ынша اوتجکين отбасының кішісі,
қазақтың كنجهсі сияқты. Оған ата
анасының шаңырағы қалады. انا
سیننك اوتی، یورتی، ملی توار قارسی کیچک
(6. اوغلی غه قالور 44.)

اوزماق – озу
ایکلر – ер тұрман
اوفا - اوپکا - اوپکالامک (өкпе,
өкпелеу)

قوي – биік, ұлы, даңқты,
тамаша

حال قو – ғажайып хал
[содан
سونك اتدين یعنی سنكون
кейін, соң.] (73 б.)*110

قوپماق – [қозғалу, көтерілу,
тұру]

اويقودان قوپماق – [ұйқыдан
ояну, төсектен тұру]

رويلار – жыршылар,
әңгіме айтушылар

روی زمین – қараторы
عهد قیلدی – өсиет етті
جل – ел [тарап]
اعظم – ең ұлы
معجزة – керемет
کیفیت – іс
معروف ومشهور – белгілі

және атақты
اکره – [жексұрын, ең
сұмпайы]

بولدی مسلم مسخر – қолына
тапсырылып, берілді

*108 Сол заманда мен камшы бойлы бала едім.

*109 Бұл да мағынасында – сый, тарту.

*110 Төрт бұрышты жақшадағы терминдердің
орысша аудармасын Н. Н. Мингулов жасаған.

өте семіз емес, бірақ далада мініске керек [жылқының] атауы.

ҮЛГІ [ЖОҚТАУ]*1

كوچاڭ ساندی كوراندی
تایبه غه جراتقان
قرق سان قرا قلماقتی
جار لغینه قراتقان
ایبالتاسون التون منان بولاتقان
الافاسون ارتتوروب
ارپالاب انتی قووناتقان
لاباچی دیکان بر ایلنی
انتی منان اولاتقان
ایرینچی منان سراندی
توز غونداتوب چوولاتقان
برستاسون جوریت اوستونان دوولاتقان
اینکساسی بیوک بوز اوردا
سلتانیت غه اورناتقان
بولاتقان چیکا سوقتوروب
چنکاراغون تورلاتقان
[اوشبو یردان بک [دارون
جاسیل کول کا مصلحت [کا] کیلتوروب

.....
مس تاباق غه تولتورغان
قاز غونی قلائی دان قاقتوروب
توقباغن سوم التون نان سوقتوروب
نقرا کموش چاپتوروب
بولغاری سبا پیچوروب
چنی ایاق مان ایچتورکان
اورندوغن اویمشداب
او او نقش سالدورغان
ساندوغین سارالتونغه مالدورغان
کوچسه قرقین ارتالماس
قریق مینک اتان تارتالماس
قزیل ایاق مال جیب
قالیجه سین الدورغان
الغین چغین ارقالاب
بیتینه بدیر قامقا سالدورغان
توورلیغینک قرا کیس
تولولو بر تونکلو کین
اوشیغه دان اوستاتقان
بایتاغینک بایب مال بریب
بایراقتی جر کا قیستاتقان
عدل لیکین نشر اون عدلکا یتکورکان
جومارتلیغین [حاتم تائی]
جومارتدان اوتکارکان
کونده مهمان کوز ایتیپ
کیساکلاب ایت برکان
ایماندینک ایسینه قاراب بیت برکان
بر خدایینک دیدارین
سن کورمسنک کم کورار
تباتداسقان دوشمن غه

*1 Бұқар жыраудың Абылайды жоқтауы

*کونيندا قيليج شايوب اوتكاركان

* * *

Күпшек санды күреңді*²
 Тәбияға жаратқан.
 Қырық сан қара қалмақты
 Жарлығына қаратқан.
 Айбалтасын алтынменен булатқан.
 Алафасын арттырып,
 Арпалап атты қунатқан.
 Лабашы деген бір елді,
 Антыменен улатқан.
 Еренші менен Серенді,*³
 Тозғындатып шулатқан.
 Періштесін жұрт үстінен дулатқан.
 Еңсесі биік боз орда,
 Салтанатқа орнатқан.
 Болаттан шеге соқтырып,
 Шаңырағын торлатқан.
 Үшбу жерден бек [терін],
 Жасыл көлге*⁴ мәслихат[қа] келтіріп,

.....
 Мыс табаққа толтырған.
 Қазығын қалайыдан қақтырып,
 Тоқпағын сом алтыннан соқтырып,
 Нағыра күміс шаптырып,
 Былғары саба пістіріп,
 Шыны аяқпен іштірген.
 Орындығын оймыштап,
 Ою нақыш салдырған.
 Сандығын сары алтынға малдырған.
 Көшсе қырқын арта алмас,
 Қырық мың атан тарта алмас,
 Қызыл аяқ*⁵ мал жиып,
 Қалижесін алдырған,
 Алғыншағын аркалап,
 Бетіне бедер қамқа салдырған.
 Туырлығың қара кес,
 Толылы бір түңлігің,
 Ұшығадан ұстатқан,
 Байтағың байып мал беріп,
 Байрақты жерге қыстатқан,
 Ғәділдігін Нуширван*⁶
 Ғәділге жеткерген.
 [Жомарттығын] Хатымтай*⁷

*2 Өлеңді аударған Ө. Тұяқбаев

*3 Эренчи және Цэрэн - қалмақ сұлтандары.

*4 Есік көлінің көне атауы.

*5 Асыл тұқымды мағынасында.

*6 Нуширван, яғни Хосров I Ануширван – 531–579 жж. билік жүргізген парсы шахы.

*7 Дұрысы: Хатим ат Таи (605 жылы қайтыс болған) арабтардың жартылай аңызға айналған тұлғасы, өзінің шексіз жомарттығымен атағы шыққан Исламға дейінгі ақын.

Жомарттан өткерген.
Күнде мейман күзетіп,
Кескілеп ет берген.
Имандының ісіне
Қарап бет берген.
Бір құдайдың дидарын,
Сен көрмесең, кім көрер?!
Табандасқан дұшпанға,
Күнінде қылыш шауып өткерген.

ابلاى تورالى جر

من بر جرده*1 جرلاين
جر لاسام ننه جرلاين؟
اير تگه اوتكن ابلای
خانيم ده جرلاين
اونى منان قويماين
اوننك اتسقان جاون جرلاين
قوسقان مالن جر لاسن
منك گنده اتى كر ايدہ
ايسنغول من اير سادر
قر غزده دانكقه بر چققان اير ايدہ
اناو بر سادر اتلاندی
اتلانده ده بابلانده
قزاق بر اويغه توسكانده
تتچ اويقتاب جاتماده
اق سو منان كوك سوده
اتلانہ كلہ سارت ده الدہ
قرا دا قووس چنققردان
سمز نايمان چاپلده
سوننك ايچنده
قونكر اتنك چمان چاپلده
سايقال ترك توبنده
موزده بللق باسنده
سوقاققان قوزہ مه ن لاق نابلدہ
اون بش يشار ياس بالا
جاو غاچ بر سونده جلايدہ
سن سادر غه قلماسام
كوتكنان سورگه سالماسام
ارقاداغى ابلای غه نييمه بارماسام
سويتب بر كگم الماسام
تاغه بر مزگل بولغانده
جاو غاچ بر اتقه منگان كون
بلنه ساداق سالغان كون

*1 جرده, яғни جردى. Уәлиханов ы (ы,і) сөз соңындағы жалғауларды көбінесе ә әріптерімен береді; ол نى نه (нені) ددى (деді) – سالدی (салды) – سالدہ және т. б. деп жазады.

قاراقانده قولينه
 اورتاغه الا قوتغان كون
 انكر قوزنه الغانده
 توش اويقغه بارغانده
 چالبار سالدە بولغانده
 تيب بر جلقى الغان كون
 تورت كشنى بلچشى الوب
 بس كشنى نى قوچشى الوب
 ارقاداغه ابلای خانغه كيلگان كون
 الله يار [ديب] بس اورغان كون
 خان ابلای سورغان كون؟
 جولدار بولسن جاو غاچ جان –
 خان ابلای تقسر خان –
 تنكري برسه مول بولسن
 قرادا قووس چنكقردان
 سمرز نايمان چاپلده
 سوننك ايچنده مينم
 قونكراتم جمان چاپلده
 اق سو منان كوك سوده
 سايقال ترك توبنده
 موزده بلق باسندە
 سو قاققان قوزى اولاق تابلده
 اويناپ بر جورگن قوربه سن
 جاو غاچ نك جمان ساغندە
 اى جاو غاچم، جاو غاچم –
 سن باراتور، باراتور
 سمبله تووسن جلتيب
 ات سمرسن قنتيب
 من سادر غه قلاين
 باياغه دای بولاين
 تانا*2 برکای خدايم

تاغه بر مزگل بولغانده
 سمبله توده جلتيب
 ات سمرده قنتيب؟
 يوز قويغه الغان قولاچه ات
 جوراكتای بولب سمرده
 جلانداى بولب جاراده
 خان ابلای تقسر خان
 اوله بر يوزدين قول جیدی
 كچه بر يوزدين قال جیده
 اسراسه [لوننك] اچنده
 اواق بنن كريدن
 رابايسز مول جیده

*2 Шамасы, қате кеткен, пана (парсы. پناه) – пана, қамқорлық болу керек.

كوك بورى دای جلدە خان،
 ايتلگە دای الدە خان،
 قارچغادای قاقته خان،
 تورمتايدای قوندی خان
 توقال ترك توبنده
 اتلانپ كىكس سورده خان
 باسنتين اولە بارلوبای
 او مر اولاب سويلە یدە
 كسى ارقينه كونبيده
 «سن كوك بوریدای جلدنك خان –
 توقال ترك توبنده –
 اتلانپ كىكس قلدنك خان
 یمانده قولغه توسمز
 كل قايتالق، دیدە خان
 سونده ابلاى جلايده
 ابلاى نيداب جلايده؟
 كرى منان اوراق تنك –
 نايزا اوستاغان باتردنك
 یرده برنى جوق بولده
 من نيلكتان بوق بولدم
 جانە توسب جوق بولدم
 سونده كيداچيلك مندارنك
 سول مزگلده بار ايكان
 كرايدنك اولە تورسونباى
 كون ساداقته دمسنك
 كوبكه تييار سوزم بار*3
 كوك چولاق اتته دمسنك
 اولجه دە الار جايم بار
 یمان قيب الامز
 كل قايتالق دیدە خان
 ابلاى خانم جروچنك
 قازداى بولب قرقلداپ
 «بور اداين) برقلداپ)
 ساي سوندای سارقلداپ
 جاي تاسنداى جارقلداپ
 باوره
 قولغادا تولده سولقلداپ
 چاپدننك ايچنده
 قوس ايدارده اول كيته*4
 سونك چمان ايه اوتته
 یمان قيب الامز
 كيل چاپالق دیدە خان
 سويگنده بار ابلاى
 قارت بورادای چاپنده
 يوز قويغه الغان قلاچه ات

*3 (Уәлихановтың ескертпесі) كوبكا تير سوزم بار دمسنك اينكتە كون 3

(кетті) كه تتى яғни كيته, كته 4*

،تورت اياغن قاغنده
 .جاو اتندای سابلده
 سالغانن بلکان سونك
 ابلای دا [ی] تقسرخان
 .ایل تورمان تاغنده
 ،ار غماغن اوزدرده
 .باياو جاتقان قر غزده
 .ساری بلده توزده رده
 ،قلماقچه دای قلدرده
 ،قر غزندک بلن سندرده
 .چابته ده قایتته ابلای
 ابلای چاوب قایتقان سونك
 سادر بالا کله ده
 ،سای سووندای سار قراب
 .جای تاسندای جار قراب
 ابلای خاننك قورقانه*5
 قورققانه ایمی نمنه؟
 .توره بر قالده تزکنب، تتراب
 !ای جاو غاچم، جاو غاچم –
 ،اونك قولمده لاچن
 .سول قولمده جاو غاچم
 از دسمده تابلماس
 .جاو غاچ جان سندای قباچه اول
 منگنده اتی کیرایده
 ایسنغول من ار سادر
 .قر غزده دانکقه بر چققان ار ایده
 :بار سادرغا بارا کور
 .ایلدسین سادرمن
 تالاستنك بویی تار جایلاو
 ،تالاسا بارب جایلاقی
 کنکستنك بویی کنك جایلاو
 ،کنکسه بارب جایلاقی
 قازی منان قار ته نه
 .قیه کیسب چایناقی
 ،سادر باتر توراتور –
 ارقاداغی ابلای
 :خانم منم جبرده
 .بار سادرغا بارا کور –
 منگنده اتی کیرایده
 ایسنغول من ار سادر
 .قر غزده دانکقه بر چققان ار ایده
 ،جاو لاسبايمن سادرمن
 .ایلدسین سادرمن
 تالاستنك بویی تار جایلاو
 ،تالاسه بارب جایلاقی

*5 قورققانی яғни قورقаны (қорыққаны).

كنكستك بويى كنگ جايلاو
كنكسه بارب جايلايق
قازه منان قاراتانه
قيه كسوب چاينايق

«قوى! ايلدسبايمن اونى من -
جارلا سامن اول قولمن
تالاستك بويى تار جايلاو
«تالاسا بارب جايلامان
كنكستك بويى كنگ جايلاو
كنكسه بارب جايلامان
قازه منان قاز تە نه
قيه كيسب چاينامان، قوى
ابلاى ديكان كارى قول
اوچ چاپته منم اويمه
اونه منان تورماده
ابلاى ديكان كارى قول
اراغن ايچوب ايسرده
«تاستاپ كيتسن جسر [م] ده
ابر قلماده منك قلده، قوى
جاياعمده جون قلده
جاس قايسيمده اى قلدى
بوز بالامده قول قلده
اق اوتاوم كونك قلده
اونى منان تنباده، قوى
ابلاى ديكان كارى قول
اينده مغان دا قراب قلغنده، قوى
قان قلماي چيشسن كييمده
بولاك-بولاك ايتە رمن
بوزداى جرتب اوتارمن
دودو غاسن كييارمن
اينكسه سنه منارمن
كووده سنه سييارمن
ايلمده چاپقان سو قولدنك
سوياكُن [نك] اوستونه
منارا قيلب اويارمن

منكنده اتى كيياريده -
ايسنغول من ار سادر
قرغزدا دانكقه چققان ايرايدي
ايلچه گا بارغان جاو غاس جان
سادر باتر نه ديدى؟

،اوى ابلاى دىكان تفسر خان -
 سن نئسن، نئسن؟
 ،اناو بر تورغان سادردنك
 ،اولكنسگن سوزى بار
 ،خدایدنك بزرگه برار اييه بار
 ،سن كیلگنسن، كیلگنسن
 ،كلب قرغز چاپقان سن
 .تئكده اولجه تاپقان سن
 ،قوقى! الدىبايمىن سو قولمن -»
 «-، اینده مغان قراب قلغنده
 : (سوندا ابلاى)

يالانكاچ حجم سن بولسانك -
 ،اناو تورغان سادرده تورب اتسانه
 .قارق اولجه غه باتسانه
 ،اول سادرده اتباسنك
 ،سادر سنى الاده
 ،ات كوتته سالاده
 ،تانكدینكدان تسیده
 جانغان اوتقا اوز نكده
 .چرقراتب باساده
 الله دان اوكم كلكان سونك
 [بر چبنداى كوكه]جان
 .اوقاى جاقغه قاجاده
 قونكر اتتنك كوب مرگن
 كوينده بولغان سول بايغوس
 اورمه قرا ملتتته
 ،تزه گه الا اولتورده
 ،اوزون براوقغه تولتورده
 ،اتتان بر قورغان سوغسته
 ،اوقچانتاین قاغسته
 ،الدلاى ابلاى چانچقان كون
 ،قوقى لاپ قرغز قاجقان كون
 ،قزاقته دولت باسقان كون
 .قرغزدان ارواق قاجقان كون
 .(اتتم ده ب ايكه اووس توپراق تاستادى)
 .ارغماغن اوزدرده
 .باياو جاتقان قرغزده
 .سارى بلده توزدرده
 .چاپته ده غه قايتته ابلاى

.شول جلده اتكه جرق نى اولتوركان)
 .(سوننك قزیننك جری
 .مرگن ننگ باشى ملوون
 .داره ننگ جوله سروون
 ،منه بر قزاق كلوون
 .اته كم ننگ اولوون

«سادر کرده قامشته
 اته كم ننگ نايزه سى
 قزل چكبن بور كنب
 قزدار من بو سادر
 قارا چكبن بور كنب
 خاتون من بو سادر
 ابلای خاننگ نايزه سى
 قولا بر بولب قايسى
 اته كم ننگ نايزه سى
 قاراغاى بولب مايسى
 قرم توقم ابلای
 «قرداسنگ من اته كم
 ته ره توقوم ابلای
 تنكداسنگ من اتا كاو
 باسنگده قويده الككا
 قاننگده الده چلككا
 او تننگده الده كر ككا
 ايچب قانغه تويماده
 ابلای ديكان قاچ ايغر
 اجلگه كاره كگن قويماده»

АБЫЛАЙ ТУРАЛЫ ЖЫР*¹

Мен бір жырды жырлайын,
 Жырласам нені жырлайын?
 Ертеде өткен Абылай¹,
 Ханымды жырлайын!
 Оныменен қоймайын,
 Оның атысқан жауын жырлайын.
 Қосқан малын жырлайын.
 Мінгенде аты кер еді,
 Есенқұл мен Ерсадыр²
 Қырғызда даңқы бірге шыққан ер еді.
 Анау бір Сәдір аттанды,
 Аттанды да баптанды.
 Қазақ бір ойға түскенде
 Тыныш ұйықтап жатпады.
 Ақсу менен Көксуда
 Аттана келе сартты алды.
 Қарада Қуыс Шыңғырдан
 Семіз найман шабылды,
 Соның ішінде,
 Қоңыратым жаман жабылды.
 Сайқал терек түбінде,

*1 Аударма А.Ш. Нұрманованікі

Мұзды балақ басында,
 Су қаққан қозы мен лақ табылды.
 Он бес жасар жас бала
 Жауғаш бір сонда жылайды:
 «Сен Сәдірге қылмасам,
 К... -нен сүргі салмасам,
 Арқадағы Абылай ханыма бармасам,
 Сөйтіп бір кегім алмасам!»
 Тағы бір мезгіл болғанда,
 Жауғаш бір атқа мінген күн,
 Беліне садақ салған күн,
 Қарағанда ел қолына
 Орта ала қонған күн.
 Іңірде қозыны алғанда,
 Түс ұйқыға барғанда
 Шешініп жатып қалғанда,
 Тиіп бір жылқы алған күн.
 Төрт кісіні басшы алып,
 Бес кісіні қосшы алып,
 Арқадағы Абылай ханға келген күн.
 «Алдияр» деп бас ұрған күн.
 Хан Абылай сұраған күн:
 – Жолың болсын, Жауғаш жан!
 – Хан Абылай, тақсыр хан!
 Тәңірі берсе, мол болсын.
 Қарада Қуыс Шыңғырдан
 Семіз найман шабылды,
 Соның ішінде менің
 Қоңыратым жаман шабылды.
 Ақсу менен Көксуда
 Сайқал терек түбінде,
 Мұзды балақ басында
 Су қаққан қозы мен лақ табылды.
 Ойнап бір жүрген құрбысын,
 Жауғашын жаман сағынды.
 – Әй, Жауғашым, Жауғашым!
 Сен бара тұр, бара тұр.
 Сүмбіле*² тусын жылтиып,
 Ат семірсін құнтиып,
 Мен Сәдірге қылайын,
 Баяғыдай болайын,
 Пана бергей құдайым!

*2 Сүмбіле – а) аспандағы ең жарық жұлдыз (Сириус), тамыз айынан бастап көктемге дейін көрініп тұрады б) тамыз айының атауы

* * * *

Тағы бір мезгіл болғанда,
Сүмбіле тусын жылтиып,
Ат семірсін құнтиып.
Жүз қойға алған Құлаша ат,
Жыландай болып жарады.
Хан Абылай, тақсыр хан!
Ұлы бір жүзден қол жиды,
Кіші бір жүзден қол жиды.
Әсіресе соның ішінде,
Уақ пенен Керейден³
Рабайсыз мол жиды.
Көк бөрідей желді хан,
Ителгідей ілді хан,
Қаршығадай қақты хан,
Тұрымтайдай қонды хан,
Тоқал терек түбінде
Айналып кеңес құрды хан.
Бәсентиін ұлы Барлыбай,
Омыраулап сөйледі,
Кісі ыркына көнбеді:
– Сен көк бөрідей желдің, хан,
Тоқал терек түбінде
Аттанып кеңес құрдың, хан,
Иманды қолға тұсымыз
Кел қайталық, – деді, хан.
Сонда Абылай жылайды,
Абылай не деп жылайды?
– Керей менен уақтың
Найза ұстаған батырдың
Бірде-бірі жоқ болды.
Мен неліктен бөк болдым.
Және тосып шоқ болдым.
Сонда кедейшілік мұңдарын
Сол мезгілде бар екен.
Керейдің ұлы Тұрсынбай⁴:
– Көн садақты демесең,
Көпке тиер сөзім бар,
Көк шолақ атты демесең,
Олжада алар жайым бар.
Иман қылып аламыз,
Кел қайталық, – дейді, хан.

* * * *

Абылай ханым, жүруші ең,
Қаздай болып қарқылдап,

Бурадайын бұркылдап,
 Сай суындай сарқырап,
 Жай тасындай жарқылдап.
 Қолға да толды солқылдап.
 Шабындының ішінде
 Қос айдарлы ұл кетті,
 Қос тұлымды қыз кетті.
 Соның жаман айы өтті,
 Иман қылып аламыз,
 Кел шабалық, – дейді, хан.
 Сүйегінде бар Абылай
 Қарт бурадай шабынды.
 Жүз-қойға алған Құлаша ат,
 Төрт аяғын қағынды,
 Жау атындай сабылды.
 Сабылғанын білген соң,
 Абылайдай тақсыр хан,
 Айыл-тұрман тағынды.
 Арғымағын оздырды.
 Баяу жатқан қырғызды
 Сарыбелде⁵ тоздырды,
 Қырғыздың белін сындырды,
 Шапты да қайта Абылай!
 Абылай шауып қайтқан соң,
 Сәдір бала келеді.
 Сай суындай сарқырап,
 Жай тасындай жарқырап,
 Абылай ханның қорыққаны,
 Қорыққаны емей немене?
 Төре бір қалды тітіреп,
 – Әй, Жауғашым, Жауғашым!
 Оң қолымда лашын,
 Сол қолымда Жауғашым,
 Іздесем де табылмас,
 Жауғашжан, сендей құбаша ұл.
 Мінгенде аты кер еді,
 Есеңқұл мен ер Сәдір,
 Қырғызда даңқы бір шыққан ер еді.
 Бар, Сәдірге бара гөр,
 Елде дейін Сәдірмен,
 Таластың бойы тар жайлау,
 Таласа барып жайлайық.
 Кеңестің бойы кең жайлау,
 Кеңесе барып жайлайық.
 Қазы менен қартаны
 Қия кесіп шайнайық.
 – Сәдір батыр, тұра тұр.

Арқадағы Абылай
Ханым менің жіберді.
Бар, Сәдірге бара көр,
Мінгенде аты кер еді.
Есенқұл мен ер Сәдір
Таластың бойы тар жайлау,
Таласа барып жайлайық.
Кеңестің бойы кең жайлау,
Кеңесе барып жайлайық.
Қазы менен қартаны
Қия кесіп шайнайық.

* * * *

– Қоқи*³, елдеспеймін онымен,
Жауласамын ол құлмен.
Таластың бойы тар жайлау,
Таласа барып жайламан.
Кеңестің бойы кең жайлау,
Кеңесе барып жайламан.
Қазы менен қартаны
Қия кесіп шайнаман, Қоқи!
Абылай деген кәрі құл,
Үш шапты менің үйімді,
Онымемен тұрмады,
Абылай деген кәрі құл,
Арағын ішіп есірді.
Тастап кетсін жесірімді,
Бір қылмады, мың қылды, қоқи.
Жабағымды жүн қылды,
Бозбаламды құл қылды.
Ақ отауым күң қылды.
Онымемен тынбады, қоқи,
Абылай деген кәрі құл,
Енді маған да қарап қылғанды, қоқи.
Қан қылмай шешсін киімді,
Бөлек-бөлек етермін,
Бөздей жыртып өтермін.
Дулығасын киермін,
Еңсесіне мінермін,
Кеудесіне сиермін.
Елімді шапқан сол құлдың
Сүйегінің үстіне
Мұнара қылып үйермін.

*3 Қырғыздарда таң калу, ренішті, ашуды білдіретін одағай сөз.

* * * *

Мінгенде аты кер еді,
Есенкүл мен ер Садыр
Қырғызда даңқы шыққан ер еді.
Елшіге барған, Жауғашжан,
Садыр батыр не дейді?
Ой, Абылай деген тақсыр хан,
Анау бір тұрған Садырдың
Үлкенсіген сөзі бар.
Құдайдың бізге берер ебі бар.
Сен келгенсің, келгенсің.
Келіп қырғыз шапқансың.
Тегін де олжа тапқансың.
Қоқи, елдеспеймін сол құлмен,
Енді маған қарап қалғанда.
Сонда Абылай:
Жалаңаш хажым сен болсан,
Анау тұрған Садырды тұрып атсана,
Қарқ олжаға батсана.
Ол Садырды атпасан,
Садыр сені алады,
Ат к... - іне салады.
Жанған отқа өзінді
Шырқыратып басады.
Алладан өкім келген соң,
Бір шыбындай, көкежан,
Жан қай жаққа қашады.
Қоныраттың көп мерген,
Күйінде болған сол байғұс
Орама қара мылтықты,
Тізеге ала отырды.
Аузын бір оққа толтырды.
Аттан бір қорған соғыста,
Оқшантайын қағысты!
«Аллалап» Абылай шанышқан күн,
«Қокилап» қырғыз қашқан күн.
Қазақты дәулет басқан күн,
Қырғыздан аруақ қашқан күн.
(«Аттым» деп Әтеке уыс топырақ тастады)
Арғымағын оздырды,
Баяу жатқан қырғызды,
Сарыбелде тоздырды.
Шапты да қайта Абылай.

* * * *

(Сол жылы Әтеке жырықты⁶ өлтірген,
соның қызының жоқтауы).
Мергеннің басы миллион,
Дарияның жолы серуен.
Мына бір қазақ келуін,
Әтекемнің өлуін,
Садыр кірді камысқа
Әтекемнің найзасы
Қызыл шекпен бүркеніп,
Қыздарменен бұл Садыр,
Қара шекпен бүркеніп,
Қатынменен бұ Садыр,
Абылай ханның найзасы
Қола бір болып қайысты,
Әтекемнің найзасы
Қарағай болып майысты.
Құрым тоқым Абылай
Құрдасың ба еді, Әтекем,
Тері тоқым Абылай
Тендесің бе еді Әтеке-ау.
Басынды қойды әлекке,
Қанынды алды шелекке.
Отынынды алды керекке,
Ішіп қанға тоймады.
Абылай деген хас айғыр
Ежелгі әдетін қоймады.

ҰЛЫ ЖҮЗ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ АҢЫЗ-ӘНГІМЕЛЕРІ

Ұлы жүздің қырғыздары өздерінің тегін көне монғол халқы үйсіндерден¹ таратады, түп атамыз деп Шыңғыс ханның² замандасы Майқы биді³ [санайды].

Қырғыздардың өздерінің шығу тегі жайлы және үш жүзге бірігуі туралы түсініктері бұлыңғыр. Біреулері қырғыздар Есіл даласында адасып кеткен ноғайлардан тарайды дейді. [Өзгелері] ата-бабаларымыздың ешқандай ру-тайпасы болмаған, кең далада шеген⁴ деп аталатын өзге діндегі халықтан әйел алғанша көшіп қонып жүрген дейді. Ноғайлықтар мұсылман, ал олардың әйелі дінсіз болғандықтан, олардан өсіп өнген қырғыз халқында, олардың дінінде де екеуінің қоспасы кездеседі. Бұлаңыздың астарынан түркістандық ықпал байқалады және қырғыздар солардың айтуына сүйенетінін айту керек. Өзбектер осылай деп айтады және Қапалдан да осылай деп естідік. Келесі аңыз, шамасы, Орта Азиялық мұсылмандардың діни ықпалынан туса керек. Орта жүздің түп атасы Мұхаммед⁵ Мұстафа пайғамбардың (с. ғ. с.) сахабасы*¹ болған екен. Жәбірейіл періштенің көмегімен өзінің көп кешікпей бұл дүниеден аттанатынын білген пайғамбар жұмақта хор қыздарының ортасында мәңгі баки демалу үшін өзінің достары мен жолдастарын шақырып, осыны айтып, егер біреуді өкпелетсем кешіріңдер депті. Барлығы жылап былай дейді: «Сен Алланың досысың, сен ешкімді өкпелеткен емессің дегенде, Өксе⁶ есімді бір сахаба «пайғамбар бір қаланы қоршаған кезде кінәсіз арқамнан ұрды», – дейді. Пайғамбар өз қатесін есіне түсіріп, арқасын тосады. Әбу Бәкір⁷, Омар⁸, Осман⁹, Әли¹⁰ және өзге сахабалар Өкседен райыңнан қайт деп қатты өтінеді. Өксе еш нәрсе естігісі келмей, халықтың қарғысына қарамай, қолына қамшы алып Алланың сүйікті құлына келіп, қасиетті арқасын ашуын сұрайды. Пайғамбар сырт киімін шешеді. Өксеге керегі де сол болатын. Ол пайғамбардың арқасында құдайдың мөрі бар екенін білетін, оған ерні тиген адам тозақ отына түспейтін еді. Өксе ұрудың орнына, басын иіп, арқасынан сүйіп орнына қайтады. Бірақ пайғамбарға қолайсыздық тудырғаны үшін және көпшіліктің қарғысынан Құдай оны және ұрпақтарын қаңғыбас қылады. Сонымен қоса таршылық көрмеуді маңдайларына жазады. Сол [Өкседен] бүкіл халық пен [үйсіндердің атасы] тарайды.

Ұлы жүз [қырғыздары] үйсіндерінің түп атасы деп, Майқыға дейін көп уақыт бұрын өмір сүрген Төбейді*²

*1 Сахаба (арабшадан, дос, жолдас) – Мұхаммед пайғамбардың серіктерінің атауы

*2 Төбей – Төбе бидің қысқартып айтылғаны

[де] санайды. Аңыз бойынша, Төбейдің төрт ұлы болған: Көйілдір¹¹, Мекірен¹², Майқы және Қоғам. Көйілдірден қатғамдар тараған және кейіннен [XV XVI ғғ.] жаңа халық өзбектердің құрамына енген [қатағандар]¹³ – [өзбектердің] басты руы). Мекіреннен тарағандар белгісіз, ал Майқыдан үйсіндер тараған. (Қоғам) қаңлылардың¹⁴ атасы болған, Майқының ұлы Абақ, бәйбішесінен Бәйдібек атты ұлы болған, екіншісінен ... және күнінен ..., Байбектің^{*3} үлкен ұлы – Сары, екіншісі – Жорықшы, ол екінші әйелінен туған, қырғызша әулие, киелі болған. Жорықшының үш ұлынан: біріншісі Албаннан¹⁵ – албандар, екіншісі Дулаттан – дулаттар¹⁶, және Суаннан – суандалар¹⁷ тараған. Меркес ... атасы, оның екі ұлы болған: Шуманак пен Суаманак¹⁸. Абдагтың^{*4} екі ұлы: Сары және Шебел болған. Сарының екі ұлы болған: Сүйеркүл және Таубазар^{*5}; Шебелдің балалары ... деп аталған, ал Майқының балалары Абақ¹⁹ деген жалпы атпен аталады. Жүзге берілген үйсін атауы көбінесе тек үйсіндерге [қатысты], бірақ тек сол үйсіндердің өздеріне ғана қатысты деп аңызда айтылмайды²⁰. Ұлы жүздің аңыздары бойынша, олар [монғолдарға] дейін жеке халық болған, ал Майқы би Шыңғыс ханды хан көтеруде сайлауға қатысқан.

Ал олардың [үйсіндердің] [қазақ] халқының құрамына қосылғанға дейінгі жайлы олар былай айтады: Алтын Орда²¹ мен Шағатай²² ұлысы [құлап], алауыздық рулардың бірліген бұзып, билікті ұстап, қоғам жайлы ойлайтын ешкім болмады, әрбір ру өз қамын ойлауы тиіс болды, сонда Есіл даласында халық жиылып...

Қарттар ноғай деген атау көшпелі [дала] татарларды жартылай көшпелі татарлардан ажырату үшін қолданған деседі. Ноғайлы, өзбектер^{*6}... оларды ноғай деп атаған.

Шынында да... осыдан кейін ноғай – «ит» дегенді көшпенділерге олардың қандастары Алтын Ордада Өзбек²³ хан тұсында және [Шағатай ұлысында] [Тарма Шырын]²⁴ хан тұсында мұсылмандық қабылдаған соң және... ескі ырым-нандарға сенгіштігі үшін ұлыстықтарды ит деп атаса керек деген гипотеза жасауға болады.

Қазақтарда, наймандар мен қырым ноғайларында мұсылмандық^{*7} қалдықтары әлі де [күшінде] [болды] осы күнімізге дейін уақыт оны жойып жібере алмады. Бұл халықтың ары қарайғы ордалар ретіндегі тарихи тағдырына келсек, аңыз былай дейді: [Есім ханға]²⁵ дейін (1636 ж.) барлық жүз [біріктіріліп], олар бір ханға бағынды. Үй[сіндер]... Шудың арғы бетінде және хан ордасына^{*8} жақын жерден орын теуіп, ... ханның [қасында болды]. [Қатаған] ханы [Тұрсынның]²⁶ тұсында олар ханмен бірге Ташкентті алды.

*3 Көшірмесінің қатесі, дәлірек Бәйдібек

*4 Көшірмесінің қатесі, дұрысы Албан

*5 Дұрысы: Таубасар

*6 Ноғайлы, өзбектер – ноғай-өзбек одағы мағынасында.

*7 Қате жазылған, дұрысында: пұтқа табынушыдық.

*8 Яғни, Түркістан қаласымен (Өзіретпен).

Орта жүз
қазағының қызы.
П. Кошаровтың
суреті.

Орта жүз қазақтары. Акварель. Ш.Ш. Уәлихановтың
суреті

**ҰЛЫ ЖҮЗДІН
МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРІ*1**

او تکر پچاق قينغه قاس، او تروك سوز جانغه قاس.
Өткір пышақ қынға қас, өтірік сөз жанға қас.
جاوداه قالغان بلبل دان، ايلكا قايتقان ايت اوزده.
Жауда қалған бұлбұлдан елге қайтқан ит озды.
اولكان ارستان دان تری ايت يخشی.*2
Өлген арыстаннан тірі ит жақсы.
ساقلانغانده خدای ساقطار
Сақтанғанды құдай сақтар.
ايرنی خدای ساقتايدی، ايتوكتی نال ساقتايدی.
Ерді құдай сақтайды, етікті нәл сақтайды.
اوز نك بلمه، يلكاننك تلن المه.
Өзің білме, білмегеннің тілін алма*3.
ماقتانغاننك كوتی چاق.
Мақтанғанның көті шоқ*4.
مورن يوق بولسه، ايكه كوز برين بری چوقويده.
Мұрын жоқ болса, екі көз бірін-бірі шұқиды.
اتا كوركمان اوق جونار، انا كوركمان*5 تون پيچار.
Ата көрген оқ жонар, ана көрген тон пішер.
پادشاه بولسام ماي جيار ايدوم.
Патша болсам, май жияр едім.*6
كوب سوز يوق سوز، از سوز راست سوز.
Көп сөз – боқ сөз, аз сөз – рас сөз.
اسقما قارغه، توسارسن توزغه.
Асықпа қарға, түсерсің торға*7.
ياخشى منان يولداس بولسانك يتارسن مرادغه،
يمان منان يولداس بولسانك قالرسنك اوياتقه.
Жақсыменен жолдас болсан, жетерсің мұратқа,
Жаманменен жолдас болсан, қаларсың ұятқа.
يلكاننك قايدە، بلماستكته كيچر ماسانك.
Білгенің қайда, білместікті кешірмесен.
سوسز جرده قلمس يوق، ازغان ايلده نامس يوق*8.
Сусыз жерде қамыс жоқ, азған елде намыс жоқ.

*1 Қазақ тіліне аударған А.Ш. Нұрманова.

*2 И. А. Бардашевтің¹ жинағында – өлі арыстаннан тірі тышқан артық.

*3 Ақымаққа арналған мысқыл кеңес.

*4 Бұл мәтел И.А. Бардашевта жоқ.

*5 И. А. Бардашевта ана коркан орнына аңа коркан.

*6 Қол жетпес арманды тұспалдап айтылған сөз.

*7 И. А. Бардашевта торға орнына қолға және аударма баскаша: сен де түсерсің қолға.

*8 И. А. Бардашевын жинағында азған аилде орнына дан азған аилде. Қате жазылып, аударылған: Аз кісіден намыс жоқ.

اوچكان يانبايده، اولكان ترلمايده

Өшкен жанбайды, өлген тірілмейді.

قامقا تون ده، چوبراك بولار توزغان سون*9.

Қамқа тон да шүберек болар, тозған соң.

تويه قاچپ جوكتان قوتولمايدى

Түйе қашып жүктен құтылмайды.

زمان يمان بولسه قودانك كتار، مالنك كيتسه باسنك بركا كتار

Заман жаман болса, құдаң кетер, малың кетсе, басың бірге кетер.

توتى قوش بوين كوروب سزلانادى، اياغن كوروب قورلانادى

Тоты құс бойын көріп сырланады, аяғын көріп қорланады.

اوپات كمده بولسا، ايمان سوندا

Ұят кімде болса, иман сонда.

ياسنك قرققه كلكان سونك اياغنكا چدار توسار

Жасың қырыққа келген соң, аяғыңа шідер түсер.

كوب جييمن ديكان از جييدى، از جييمن ديكان كوب جييدى

Көп жеймін деген аз жейді,

Аз жеймін деген көп жейді.

عقل داريه ايكان، كونكل دولدول ايكان

Ақыл дария екен, көңіл дүлдүл екен.

تويماسقه برمە، تولماسقا قويما

Тоймасқа берме, толмасқа құйма.

الپ اندان تووادى، ات بيه دان تووادى

Алып – анадан туады, ат – биеден туады.

اق سونكفار اتقه عاشق، كويكون تاي جييما عاشق

Ақ сұңқар атқа ғашық, күйкентай жемге ғашық.

ايتگنك تار بولسه، دنيايگ تاتچلغان نه فايده*10

Етігің тар болса, дүниенің тыныштығынан не пайда.

ايقو جانننگ تتيچى، ايمان جانننگ قوانيچى

Ұйқы – жанның тынышы, иман – жанның қуанышы

قوس ات منان قول كوبايدى، قوزى سى منان قوى كوب كورنادى

Қос атпенен қол көбейеді, қозысымен қой көп көрінеді.

تويغاندان قورساق جارلمايدى، قوانغاندان مانكدای جارلمايدى

Тойғаннан құрсақ жарылмайды, қуанғаннан маңдай жарылмайды.

باسقه بلا قايدان؟ – تلدان

Басқа бөле қайдан? – Тілден.

مزل سز تانك اتبايدى، وقت سز جان چيقيبایدى

Мезгілсіз таң атпайды, уақытсыз жан шықпайды.

И. А. Бардашев мырзаның

қырғыз мақалдары жинағынан.

*9 قامقا تون – қамқа тон. И. А. Бардашев «ханның тоны» деп аударған.

*10 دنيايگ تاتچلغان – орнына И. А. Бардашевта دنيايگ تاتچلغان және былай аударылған: дүниеде тыныштық жоқ.

[ҚАЗАҚ ХАЛЫҚ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ ТҮРЛЕРІ ТУРАЛЫ]

Ән дала кезіп қыдырып жүріп, бірде Сыр өзенінің арғы жағалауындағы қарақалпақтардың мекеніне түнеуге тоқтайды. Ешкім көрмеген, естімеген қонақ жайлы хабар жан-жаққа жылдам тарайды. Бақытты ауылға жиналған сансыз көп қарақалпақтар ғажап қонақты таң атқанша, Ән шаршап ұйқыға жатқанша ұйып тындайды. Көмейінен күміс төгілген қонақтың мыңдаған әңгіме, аңыз, өлең жырларын қарақұрым қарақалпақтар жадында сақтап қалады. Сыр бойының алыс бас жағын мекендейтін қырғыздар мен түркмендер – ол кезде барлық туыс тайпалар бірге көшетін болған – кеш келіп, сиқырлы сөздің соңын ғана естіп қалады [...].

Жырдың мағынасы сазды шығарма. Жырламак етістігінің мағынасы әуендетіп айту. Барлық дала жырлары қобыздың сүйемелдеуімен әуендетіп айтылады. Әдетте, жырдың арқауы өмір немесе ертедегі белгілі бір батырдың ерліктері болып табылады. Айта кететін жай, батырдың өмірі, ерлігі, бір сөзбен, баяндау қара сөзбен, проза тілімен айтылады, ал жыр жолдары тек басты кейіпкер немесе кейіпкерлер сөйлеген кезде қолданылады.

Қырғыздардың арасында маған белгілі тағы екі жыр бар, біреуі: «Ер Көкше - Ер Қосай» деп аталады. Онда уақ руынан шыққан Ер Көкше мен оның ұлы Ер Қосайдың қыпшақ тайпасымен соғыстағы ерліктері баяндалады. Бұл жырдың ешқандай тарихи маңызы жоқ, ондағы батырлардың есімдер де бізге белгісіз, алайда жыр өте екпінді және жарқын. Жырдың өне бойы қызықты, ең тамашасы, жырдың бірінші бөлімінің бас кейіпкері жеңіліс тауып, тұла бойы жарақаттан қайтыс болады. Оның ұлы Ер Қосай кейіннен қыпшақтардан кек алады. Бұл жырда ертедегі дала сарбаздарының соғыс тактикасы мен стратегиясы егжей-тегжейлі баяндалғанының өзімен ғана жыр қызығушылық туғызады.

Қазіргі күні бұл жырды тек бір адам – Көкшетау округінің Қойлы Атығай болысы қырғызы Арсланбай біледі. Өкінішке орай, мен бұл қызықты жырды жазып ала алмадым.

Екінші жыр Орақ батыр¹ деп аталады. Онда қарауыл Орақ батырдың Ресейге жорыққа аттанып, орыстарға тұтқынға түсіп, түрмеде 10 жыл болғаны, кейіннен Ресейде үйленіп, балалы шағалы болып, артынын елін сағынып, қырға қайта оралып, сол жерде қалғаны жайлы баяндалады.

Бізде Орақовтар отбасы бар. Орақ секілді батыр жырын қырғыздардың көбі біледі, бірақ толық емес. Ал толық жырды мен бірде Кіші жүзде Нұрымбай² деген жыршы-дан

естідім. Ол – алшын, бірақ ылғи дерлік Ахмет Жантөриннің³ қол астында қыпшақтармен бірге көшіп қонып жүреді.

Жырда айтылатын өлең жолдарының өлшемдерін көрсету үшін мысал келтіре кетейін. Токтамыстың тоғыз батыры Едігені қуып жетіп, Кенжанбай оған былай дейді:

Ай, Едіге енді сен қайт сана*¹,
Қайтып Еділ өт сана.
Еңсесі биік боз орда,
Еңкейіп сәлем бер сана.

Ш. Уәлихановтың қазақ халық музыкасы туралы ескертпелері.

1862.

(Автограф)

*1 Үзінді қазіргі қазақ тілінің жазу ережесімен берілді

Ерні жұқа сары аяқ,
Ер саркытын іш сана.
Жауырындары жақталы,
Түйме бауы тарпалы,
Ақ кара кіс үстіңе,
Тон береді ки сана.
Көк ала жорға ат мініп,
Көн дауылпаз байланып,
Тұтам бауы сом алтын
Ақ сұңқар құс береді,-
Көл айнала шүй сана! және т.б..

Едіге жырының оқиғасы XIV ғасырдың аяғына жатады, бірақ XV ғасырда құрылған болуы керек. Бұған қазір тілімізде қолданылмайтын көптеген көнерген сөздер мен оралымдар дәлел, сонымен қатар бүкіл жырда бірде-бір парсы, араб сөздері кездеспейтінін атап өту қажет, ал қазір Ислам дінінің тарауына байланысты, тіпті қарапайым халық ауызында, сол тілдердің сөздері көптеп қолданыста жүр.

Мен қырда соңғы болғанымда жыр поэзияның ескірген түрі саналатын болған. Жыр формасы, қобыз секілді баксының еншісіне қалған. Олар жыр мұндай түрлерін сақтай отырып, жындарды аластауда пайдаланады. Жыр мен қобыз атақты суырып салма әнші Жанақтың⁴ өліміне кейін қолданыстан шықты деп сеніммен айтуға болады. Ол қазіргі Қарқаралы округіне жататын қамбар елінен, қаракесек руынан шыққан.

Қазіргі әншілер оның әуенін, өлеңдерін сөзбе сөз қайталап қолданса да, сүйемелдеу үшін көбіне қос ішекті балалайканы^{*2} пайдаланады.

Қобыз екі ішекті алыттың бір түрі, оның ішектері жылқының қылынан жасалады және оны қияқпен ойнайды. Қобыздың басқа сазды аспаптарға қарағанда жоғарғы декасы жоқ, шанағы дөңгелек, мойыны жоғары керілген, ішектерін оған қысуға келмейді, флажолеттің^{*3} әртүрлі тондары алынады. Негізі, сазды болмаса да, өте қиын және жағымды аспап.

Домбыра мен қазіргі әндер жыр мен қобызды мүлдем ығыстырды. Қазір қазақ даласында төмендегі жыр түрлері бар:

1. Жыр, жоғарыда түсінік беріп өттім.

2. Жоқтау – қайтыс болған адамға арнау. Оны әдетте әйел адамдар шығарады және көбінесе жанынан шығарылады. Өлшемі жырдағы сияқты. Белгілі жоқтаулардың ішінде ең атақтысы және қайғылысы – Орта жүзде ханша Айғаным Уәлиеваның⁵ 1833 жылы шешектен қайтыс болған ұлын жоқтауы және 14 жастағы, кейіннен суырып салмалығымен⁶ атағы шыққан әйелдің күйеуінің асында шығарған жоқтауы.

3. Қайым⁷ – үйлену тойларында айтылатын, сұрақ пен жауаптан

^{*2} Әңгіме қазақ домбырасы туралы

^{*3} Флажолет (франц.) – мұнда: ысқымен ойналатын аспаптарда қолданылатын музыкалық әдіс.

құрылған жастар арасындағы өлең. Ол төрт жолдан тұрады, алғашқы екі жолы төртінші жолмен ұйқасады. Бұл өлеңдер әртүрлі жұмбақтар, эпиграммалар, шектен шығып кететін бәдік қалжындарды қамтиды.

4. Қара өлең⁸ – қарапайым өлең, төрт шумақтан құралады, шумақтардың әрқайсысы жеке тақырыпты сөз етеді. Бұл өлеңдер негізінен ашық дауысқа арналған. Көп жағдайда шумақтардың мағынасы болмайды.

5. Өлең⁹. Бұл форманы қазір барлық жаңа ақындар табан асты тауып айту үшін де терме-жыр үшін де қолданады. Көбіне қарауыл руынан, атеке-жібірден шыққан әнші Орынбай¹⁰ және үнемі Әбілқайыр Ғаббасов сұлтанның жанында болатын, атығай, жаңа-қырғыз соқыр жырау Шөже¹¹ жырларында көптеп кездеседі. Бұл өлеңдердің арқауы көбінесе діни кисса. Қазір олар Сейітбаттал¹² қожаның^{*4} ерліктері, Жүсіп пен Зылиханың махаббаты, Ибрагимнің өмірін жырлайды. Олардың бәрі идеясының фанатизмі, баяндаудың солғындығынан тез жалықтырып жібереді.

Өлең формасына қазір ақындар барынша төселіп алған, оны өте ыңғайлы болғандықтан, бірден құрастыру үшін қолданады. Атақты Қозы Көрпеш-Баян сұлу жырын маған Жанақ ақын өлең түрінде айтып берген.

Өлең қырғыз даласына 50 жыл бұрын Тобыл және Қазан татарлары келіп жатқан кезде тарады. Бұрын қашқындар мен татардан шыққандарды қырғыздар қой тәрізді Қытайға, Бұхараға, Ташкентке сататын, алайда мұсылман діні таралған сайын татарлар қырда ой-пікір және діні үшін жанқияр саналып, ешкім тимейтін болды. Татар поэзиясының түрі сазды, мағыналы келіп, қырғыз батырлар жырынан үстем түсе бастады.

Өлең төрт жолдан тұрады, алғашқы екі жолы мен төртінші жол ұйқасып келген, буын саны тұрақты, үшінші жол ұйқаспайды. Шығыс поэзиясы үшін араб өлшемі әрдайым лайық келе бермейтінін дәлелдеу үшін, мен шығыстанушыларға мысал ретінде Қозы Көрпештен алғашқы төрт жол өлеңді келтіріп отырмын:

ميکين از داب جگتار کيل کيتالي
اور تاسنده کوک توبه بيلکي ايتالي
از اماتار ارينباي تنگلاسانکز
قوزو کورپاچ باياندى تيرباتالى.*5

1) Татар тілінен немесе ғалымдар айтқандай негізі түркілік барлық тілдерде «игит» – жігіт جگت сөзі бар, бірақ әр тілде әртүрлі айтылуымен қоса, түрліше мағынаға ие. Кавказда, Анадолы күрдтерінде бұл сөз жақсы жампоз, ер жігіт деген ұғым берсе, Константинопольде атты әскердің әскери ептілігі мен шеберлігі сөз болғанда осы мағынада қолданады. Орта Азияның көшпенді татар тайпаларында жігіт деген бозбала, жас деген мағынаға ие. Жігіт деп нақты бір

*4 Қате кеткен, ғазиз болуы керек – ержүрек батыр.

*5 Мекен іздеп жігіттер кел, кетелі, ортасында көк төбе белгі етелі. Азаматтар, ерінбей тындасаңыз, Қозы Көрпеш-Баянды тербетелі.

жастағы адамды айтпайды, себебі далада 80 ге келгенше бала (بالا) болып саналуы да мүмкін. Жігіт сөзін отырықшы Қазан және Тобыл татарлары қолданбайды, оның орнына малай (مالای) малой сөзі жүреді, жартылай шабарман, жартылай құл деген мағына береді.

2) Азаматтар, шоралар (ازاماتلار چورالار) деген сөздер көне қырғыз жырларында жиі қолданылады. Азамат деп азат, үйленген және туған-туыстарына тәуелсіз, кәмелеттік жасқа жетіп, әкесінен еншісін алған адамды айтады. Шора – азаматтың синонимі, бірақ азамат сөзі қосылмай жеке қолданылғанда бұл сөз біршама кең мағынаға ие. Шора азамат – таза әскери сөз, жолдас, қарулас деуге болады.

3) Қозы Көрпеш-Баян сұлу туралы жыр Орта Азияның барлық татар және монғол тайпаларында бар, бірақ, әрине, оқиғаның өткен жері мен кезеңі әртүрлі айтылады. Профессор Эрдманн¹³ Қозы Көрпешті түсініктемелерімен парсы тілінде жариялапты, бірақ мен оны оқыған жоқпын, сесебі парсы тілін білмеймін. Кейін Қозы Көрпешті Орынборда біреу башқұрт тілінен аударып және шығарма аздаған данамен жарық көрген¹⁴.

Қырғыз даласында жыр ауыздан-ауызға тарап айтылады.

Қырғыз поэзиясы мынадай: өлең – жаңа шыққан немесе танымал әнші шығарып, домбыра, қобыз немесе ишарамен бастапқы түріне мейлінше жақындатылып айтылатын ән. Әнші туындыға өз бетінше кіріспе немесе соңын қосуға ерікті. Осы аудармадағы¹⁵ бастапқы төрт шумақ қаракесек руының қамбар елінен шыққан Жаңақ ақынға тиесілі, қалғандары – көне дәуірдің беймәлім ақынының шығармасы.

Қырғыздардың ең тамаша тарихи жыры – Едіге ادیگه, дәл сол Тоқтамыстың жарлығында айтылатын Идиге немесе Эдеку, Едігей. Ворсклде Витовты жеңіп, төрт хан тұсында орданы өзі билеген бек tangab*⁶ түменбасы. Орақ, Ер Көкше*⁷ және Ер Қосай*⁸ – өзге эпикалық туындылардың қаһармандары, олар да ноғай халқына жатады, бірақ олардың жырлары тайпалық қақтығыстар, хандардың соғысы мен жорығы және Тоқтамыстан кейінгі кезеңіндегі ордадағы шиеленістерді бейнелеуімен ерекшеленеді. Қазақтардың поэтикалық туындылары: эпостар, мадақ одалар, жоқтау*⁹ – дүние салған күйеуіне арнаған әйелдің өлеңі немесе баласына арнаған ананың¹⁶ жыры солай аталады. Тіпті суырып салма ақындардың өлеңдері өлшемге бағынып, ауыздан ауызға, ұрпақтан ұрпаққа жыршы ахундар¹⁷ арқылы

*6 Яғни, манап – кфеодал, аксүйек

*7 1423 ж. Никонов жазуы Құйдадаттың одоевтарға шабуылын айта отырып, былай дейді: «Сол кезде зор денелі күшті татар батыры Көкшені өлтірді» (Уәлихановтың ескертпесі).

*8 «Жылнамалар жинағының» 156 бетінде Қадірберді хан мен Едіге арасындағы шайқаста Ер Қосай өлді деп айтылады. اندین باریب یر کوشه یقادی. (Уәлихановтың ескертпесі).

*9 Өлең шумақтарын барынша қазақтар айтуына ұқсас жазуға тырыстым (Уәлихановтың ескертпесі).

көне Грекиядағы Гомердің рапсодиялары сияқты көшіп отырады. Бұл ақындар халық арасында ерекше құрметке ие және бай сұлтан билерді мадақтап, танымал болып, дәулет жияды. Қазіргі таңда қазақ даласында ақындар¹⁸ (немесе اولانچى) көп болғанымен, олар көбіне суырып салма ақындар. Көне жырлар жаңа буынға түсініксіздеу болғандықтан, жыл өткен сайын ұмтылып барады және оны жақсы білетін жыршылар да аз қалды. Оларды жинау да өте қиын. Қанша тырысқаныммен, Қозы Көрпештің толық мәтінін, Едіге мен Орақ туралы жырдың шағын үзіндісін ғана таптым, дегенмен жақында танысқан бір ақыннан олардың барлық көне жырларды табармын деп үміттенемін.

Көне татар аңыз-әңгімелері мен поэмалары, әсіресе қазақтардың үш жүзін құрайтын рулардың атауы шынымен-ақ, қырғыздар^{*10} та-

*10 Қырғыздар өздерін қазақ деп атайды. Ежелгі уақытта қазақ сөзі еркін деген мағынада кездеседі; менің [бұған] күмәнім жоқ. Қазақылық етістігі кезбе деген мағынада Бабыр нама, Шайбания шығармаларында кездеседі. Бұр термин Ежелгі Русьта да кеңінен қолданылды: «А...кове мере казаком кочует на поле, со многими людьми-то вашему царскому величию ведомо»... Ал басқа жерінде «А тебе (Коголу) – будучи на поле и живучи казаком от нашии царские рати и от вогнанного боко» и пр. (Собрание Госуд. грамот и договоров, т. II, №68) (Уәлихановтың ескертпесі).

*11 Мәтін үзіліп қалған.

тар халқы сияқты өздері айтатындай сонша көне емес деп ойлауға итермелейді. Ерте кезеңде қазақ сөзі және қазақтық таптар...^{*11}.

[КҮНДЕЛІКТЕН ҮЗІНДІ]

27 ақпан

Жалпы романдар, жоғары мәртебелінің өзі жазған¹ романдар туралы трактация

Әрине, сен, әйелім, мен, ия мен, сенің күйеуің роман жазғанын білгенде таңқаларсың. Бірақ бұл бұрынырақта, менің жастық шағымда, мен жас, қызу қанды болған кезімде болды. Менің романдарым қазіргідей емес болатын. Мен зұлымды жазаладым, оны ең жеккөрінішті, нас кейіпте сипаттадым. Барлық аңғырт жастықта көз алдап шақырған сағымға алданғандар секілді айналыстым. Жастық, жастық, сен не істетпедің... Расымен ақ мырзалар, мен шынымен романдар жаздым, бірақ мен қазіргідей жазған жоқ едім. Ал қайырымды жан жарық жұлдыз сияқты өмір ағысының ашық аспанында жарқырап тұрды. Аспанды торлаған қара бұлттар тарқап, қайырымдылық жеңіске жетті. Мен өзімді нағыз роман жазушы ex professo санадым. Егер тахитум – жеке тұлғаның әдеби қабілетінің ең жоғарғы деңгейі ретінде жарқын көзқарасты, қызықты етіп әңгімелеу, адамның жеке және қоғамдық өмірдегі бейнесін табиғи қалпында суреттеуді алсақ, менің еңбектерім бұл талаптарға толық сәйкес келіп, ең қатаң сынға төтеп берер еді.

Мен қазіргі заман жазушыларын мүлде қолдамаймын. Әйгілі Жорж Санд өзінің жоғарғы дәрежедегі утопиялық идеяларымен, оқшауланған бақытқа ұмтылумен, тәнсіз кемелдікпен және тағы да басқа түсініксіз арманмен, менің көзқарасымша, сабап алуға тұратын қыңыр қатын тәрізді (жоғарғы мәртебелім күлді ғой деймін). Оның жазғанының барлығы бос елігушілік, риторикалық фигуралар, дөрекі пайдакүнемдік. Тек талғамы бұзылған, ешқандай әйелге тән қылығы жоқ әйелдер ғана Дю Дефан ханымның эмансипациялық бос қиялын оқып, que cest charmant!^{*1} бұл қандай керемет деп көздерін жұмып таңдай қағуы мүмкін. Бұл ешқандай да “charmant” емес, әшейін қарабайыр қиял мен ұсқынсыз exsulte.

Міне, тағы бір пұт – Гоголь. Құдай үшін айтыңыздаршы мырзалар, сіздер оның шығармаларынан – қарабайыр тірлікті сипаттау, дәмді тағамдарды суреттеу, қамырлар мен түшпаралардың әлемі және жәрменке мен кабактан жиналған анайы сөздерден басқа не табасыздар? Кітапты қолыңа алсаң болды, шошқа майының, қарамайдың, темекі, түгін иісі шығады. Fi donc! machere^{*2}, Гогольды ешқашанда оқыма. Оның бұл жоспарлары тек кіре тартушыларға ғана жарайды. Сіздің алдыңызда мүлде жана, үзбе қамырлар мен түшпаралардың

*1 Бұл қандай тамаша! (фр.).

*2 Туу! сүйіктім (фр.).

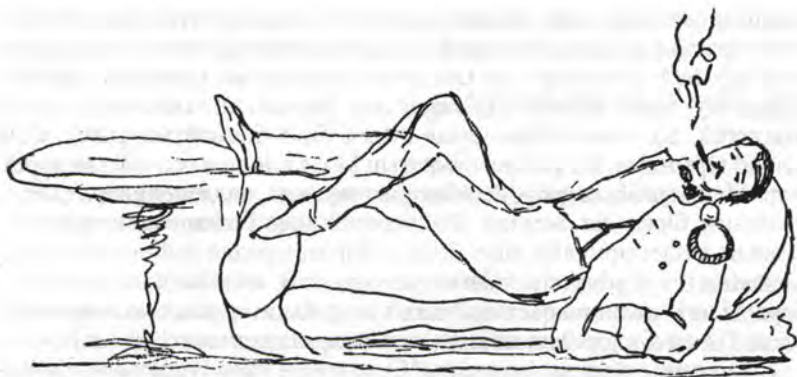
әлемі ашылатын, яғни бірінші орында шошқалар тұратын әлемнің несі тартымды? Бұл маған ұнайды, мекемелерде шошқалар қыдырып жүр еді. Бұл дегеніміз – өз Отанының заңдарына ешқандай құрмет көрсетпеу және қасиетті ұғымдардың барлығын кекесінмен күлкі ету деген сөз. Оның «Ревизоры» өтірік, бітіп болмайтын ұшан теңіз өтірік! Орындықтың ұшына отыратын Молоховтарды ол қайдан көріп жүр. Мен, құдайға шүкір, Ресейді ұзынынан да, көлденеңінен де кезіп шықтым, бірақ еш жерден Добчинский мен Бобчинскийлерді ме? Оларды кездестірмедім, тіпті бізде, Сібірде, мұндай кейіпкерлер жоқ. Канскідегі² сот, міне сол оңбаған (сіз оны И. В. жазасыз)!, ха-ха-ха. Ал Бердскідегі³ полиция бастығы нағыз жыртқыштардың тұқымы, оның өзі де Гогольдің городничиймен салыстырғанда азамат! (үзіліс)

Иә, мен не жайында айтып едім? Ә, өз романдарым туралы. Ал, мырзалар, тыңдаңыздар және құлақтарыңызға құйып алыңыздар: не айтсам да сіңіре беріңіздер, рас айтамын. Мен өсиет ретінде барлығыңызға, әсіресе, саған айтамын. Әйелі күйеуін сыйласын (күледі). Мен романдарды... күйреуік сезімдерді бейнелеу үшін жазған жоқпын. Өз романдарымды басып шығармағаным өкінішті..., бірақ кезінде оған қолым тимеді. Қызмет, әскери экзерция және өзіме қойған генерал болу міндетім романтикалық бейімділігімнен үстем түсіп, кабинетімнің бір түкпірінде әскери авторлардың ортасында, өзге, анағұрлым іргелі білгірлікке бой тартып, әскери өнер мен жұмысыммен тығыз байланысты пән ретінде – математиканы оқи бастадым.

Бір романның желісін мен араб және абиссиния патшайымының Сүлеймен⁴ патшаға елшілігі туралы Інжіл хикаясынан алдым. Өзімше жеңіл тілмен және қызықты мазмұнмен көпшілікті таныстырып, қоғамға көнедегі арабтар мен абиссиндердің діні мен әдет ғұрпы, тарихымен таныстырып, өзім ашқан жаңалығымды ғылым мен^{*3} өнерде танымал етсем дедім.

Сол кезең тарихының беймәлім фактілерін қызықты да айқын етіп түсіндірдім. Фактілер шама жеткенше қисынды, дәлелдер күшті болды... Оқиға орны өтетін жер, театр етіп мен Баб эл Мандеб бұғазын таңдадым. Түн. Арабтардың шатыры мен құмды белесте тұрған патшайымның жеке шатыры. Бақытты Арабияның (Arabia felix) шүйгін шалғынында жайылып жүрген түйелер. Жұлдызды аспан және ай. Түнгі сәуле осы көріністерге дірілдеген жарық шашып тұр. Бұғаздың қаһарлы шындары үрей төндіре қараяды. Теңіз ұйқыда, ал айдың бейнесі Нептунның қою қызыл суларында шағылысады. Әр жерде жалтылдап жанған алаулар кейде жарқырай түседі, сол алаудың алдында отырған араб әйелдері шағын кешкі асын әзірлеуде. Тек патшайымның жеке шатырында ғана жарық көрінбейді. Ол бір қолын жағына таянып ойланып отыр, ал екінші қолымен маржан тастан жасалған алқасын термелеп отыр (маржандар Қара теңізден алынатын, сондықтан оның алқасы болуы тиіс). Ол Сүлеймен туралы, оның даналығы туралы ойлайды. Ол патшаға сырттай өлердей ғашық. Қенеттен ол жұлдызды аспанға көзін тігіп, екі көзінен мөлдіреп жас

*3 Бір сөз ажыратылмады.

Шоқан Уәлихановтың автопортреті. Қауырсын. 1856 жс.

ағып, көкке мінажат етеді, себебі арабтар сабей дінінде (жұлдызға табынушылар) болған.

Ғылыми тұрғыдан алғанда, V және VI бөлімдер өте қызықты болатын. V бөлімде бірнеше эскизда*⁴ Қара теңізде маржан теру тәсілдері сипатталады. Мен осы жерде, маржан өндіру әдісі арабтардың Африка құрлығына көшіп, оны отарлауға себеп болды деп киялымды шарықтаттым. Қоныс аудару орны «Жоктау қақпасы» деп аталған Баб әл Мандеб бұғазы болды. Осы жерде мен қорқынышты, жан түршіктіретін көріністі сипаттадым. Дауыл тұрып, теңіздің үйдей толқындары көтеріліп күз жағалауға соғылған кезде, мүк басқан тастарды ақ көбікке орап, жағалау дым тартып, тұманға айналады. Доны дауылдың құшағында батыл теңізшілердің қайықтары қарайып, теңіз бетінде жаңқалар тәрізді қалқып жүр. Қиюы қашқан қайықтарды жұтып қойғысы келгендей толқындар көтеріліп, кенеттен қайықтарды басып қалады. Жағалаудан үрейлі дауыстар естіледі. Бұл шаштарын медуза Атаның*⁵ басы сияқты жайған олардың әйелдері. Адал жарлары жанын қоярға жер таппай, дауыс қылып, тек құр шыңғыра береді. Жел олардың дауыстарын басып, шаштарын, жеңіл киімдерін

*4 Қате кеткен: эскиздерде

*5 Ата (грек.) – Бакытсыздық, қасірет құдайы.

желбіретеді. Олар қара шыңның басында жын-ойнаққа жиналған мыстандар сияқты көрінеді.

Жалпы романтизм және аса мәртебелінің романдары туралы трактация

Христиан жыл санауына дейінгі 900 жылдарда жазылған адамгершілік-философиялық ғибратты роман ақылмен тануға және бейнелі сипатта жазылған. Роман эстетикалық пайымдау рухындағы адамгершілікке және ғибратқа толы. Максаты – дидактикалық беллетристика.

Романтизм туралы осындай трактация жазуыма себеп, дұрысы арқау болған келесі жағдай: М. Г.⁵ жаман сөз айтпастан, үзілді кесілді былай деп мәлімдеді: романдар – жалған, оның ішінде жазылғанның бәрі өтірік, сондықтан роман оқитын ханымдардың бәрі жалған айтуға үйренеді, демек, өтірікшілер. Мұның бәрі факт, күмән келтіруге болмайтын аксиома сияқты берік айтылғаны соншалық, біздің барлығымыз тік тұрып бір ауыздан келісуімізге тура келді. Сол кезде жоғары мәртебелі барлығына, әсіресе, әйелдерге арнап келесі ақиқат сөздерді немесе өзі айтқандай дәлдікті жеткізуге кең пейілімен мархабат етті.

Әрине, жарым мен, иә, менің бір кездері, бағыда роман жазғанымды білгенде қатты танданарсың. Расында да, мырзалар, мен роман жаздым және өте жақсы жаздым. Мен өзімді нағыз роман жазушы *ex professo*^{*6} санадым. Бірақ қызмет тапсырыстар, әскери экзерция және өзіме қойған генерал және тактик болу міндетім бұл балалық ойымды желге ұшырып, мен неғұрлым терең, неғұрлым іргелі ғылымға беріліп, философия, тарих пен жер шарындағы барлық тірі және өлі елдердің діни сенімдерін оқи бастадым.

Бір романның сюжетін мен Інжілдегі араб немесе Абиссиния патшайымының (екеуінің бір екенін бірінші болып дәлелдеген менмін, оның бәрін өз романымда баяндадым), сонымен араб патшайымының Сүлеймен патшаға елшілігі туралы хикаядан алдым. Өзімше жеңіл тілмен және қызықты мазмұнмен көпшілікті көне арабтар мен абиссиндердің діні мен әдет-ғұрпы, тарихымен таныстырып, сол уақыттағы күмәні көп фактілерін де, жалпы адамзат дамуының тарихындағы да, ғылымдар саласындағы бажайлап түсіндіретін өз жаңалықтарымды көпке ұсынсам деп едім.

Мен бәрін жақсы жаздым, дәлелдерім нық. Оларды сол кезде жария етпегенім өкінішті, бірақ оған қолым тимеді. Оқиға орны өтетін жер етіп (өзіне риза күлкі) мен Баб әл Мандеб бұғазын таңдадым (тағы да сондай күлкі). Сіздер бұл бұғаздың қайда екенін білесіздер ме? Сауал тікелей

^{*6} Өз шаруасының білгірі (лат.).

маған бағытталғандықтан, мен мұсылман ретінде білетінімді рас-тадым және тік сөйлеп, оның аудармасы «Жылап еңіреу қақпасы» дедім. Иә, ғылыми тұрғыдан алғанда, V және VI бөлімдер өте қызықты болатын. V бөлімде маржан теру тәсілдерін сипаттап, өзіме ғана тән ойды дамытып, қиялымды шарықтаттым, маржан аулау әдісі арабтардың Африка құрлығын отарлауына және оған көшуге себеп болды деп жаздым (абиссиндіктерді арабтардың эмиграциялық колониясы санаймын). Бұл қоныс аудару... (ұзақ үнсіздік) шамасы, яғни қоныс аудару орны, шамасы (күлкі, мазасыз ишаралар, өлердей күлкісі келіп, ұдай ащы қалжың айтқысы келген, өзіне ғана белгілі себептермен күле алмайтын адамның жағдайы), ақыр аяғы, қолымен үстелді бір ұрып: Грардафуй мүйісі*⁷ деді. Құпиялап айтар болсақ, ж. м. бұл мүйістің сонын айтқан кезде басқаша дыбыстады, сондықтан сөз күлкілі дерексіз ойын сөзге айналып, оның әйелін құлағының ұшына дейін қызаруға мәжбүрледі, ал бізді соншалықты дірілдеген күйге түсіріп, біз ұзақ уақыт, жоғары мәртебелімнің тілімен айтқанда осы сөздің құпия мағынасын әшкерелеуге тырыстық, аяғында басымызға түк кірмей, жоғары мәртебелімнің терең сыни ойына, баяндау да-рынына, энциклопедиялық біліміне – оның гогольдік үлгідегі әзілін терең түсіндік.

Келесі роман таза тәрбиелік-психологиялық мағынада болды. Мен оны «Альфа мен Вита» деп атадым (өте терең ойлылықты білдіру). Онда патша – ақыл, ерік-жігердің еркін күші және тағдырды бей-нелеп мен гетерономияның (адам еркінің сыртқы табиғи күштерге тәуелділігі) ақиқат еместігін және жоқ екенін дәлелдедім. Алдымен белгілі дәрежеде жеке тұлғаның парасаттылығын құрайтын рухани қозғаушы күштердің, былайша айтқанда субстанциясын бейнелеп, мен олардың жалпылай баламасын, басқаша айтқанда, ақыл ой мен ерік жігердің жарыққа шығуын, өзара байланысын, қасиет сипатын анықтадым. Жекелей алғанда, ақыл ой мен тағдырдың әрекетіне және жарыққа шығуына (relation) ерекше көңіл бөліп, бұл сөздерді тура мағынада қабылдай отырып, ақыл ойдың фатум және реляцияға тигізетін әсеріне ерекше назар аудардым. Екінші бөлімге мен латын-ша эпиграф таңдадым: *Volentem ducunt fata, nolentem trahunt* – жүргісі келгенді тағдыр жетелейді, жүргісі келмегенді сүйрейді. Менің көзқарасым *congruism* мен біраз ұқсас, бірақ біраз қарама қайшы болды. Тағдырға мен аномания ретінде қарап, ертедегі парсылардың Ариманы⁶ Морганның фатасы⁷ дүлей, жазалаушы күшін бейнелейді деген ұғымды дамыттым. Расында да, бұл роман *argiori* рационал-ды тұрғыда дәлелденген, көптеген жаңа идеяларды қамтыды, өз ба-сымда болған тәжірибелерге негізделді. Бұл шындығында дерексіз-философиялық және роман түріндегі насихаттық мақсаты бар кітап болды – көптеген анық зерттелмеген философиялық және діни мәселелер, немістік тұман мен қапастың ішінен не қарастыруға бо-лады (езу тартады), осылайша, германдық философтар [анық зерт-темеген] мәселелер: Кант⁸, ағайынды Шлегельдер⁹, Гердер¹⁰ және

*7 Нақтырақ: Гвардафуй; Аден шығанағында орналасқан мүйіс.

тағы басқаларды өте түсінікті дәрежеде осы романда және өзге екі диссертацияда жаздым.

Кезінде мен anthropomorphism – құдайға адам кейпін баратын ғылымды қарастырып, ол «Адам ұрығы» – діни мәселе. Әртүрлі тілдегі және көзқарастағы трансцендентті дерексіз, іргелі және жағымды, діни рухтағы, енжарлық (индифферентизм), абскурантизм рухындағы шығармаларды көп оқыдым. Бәрін тәжірибе жүзінде тексердім, әскери сыншыл көзқараспен өз басымнан өткеріп, әжептәуір сезгіштік автономиялық түрде көрсетілген (ақыл ой тек ақыл ой заңына қызмет етеді деген күш) маңызды нәтижелерге қол жеткіздім. Екі шығармада құдай жолы миссиясы туралы теория мен идеализм теориясы туралы еңбектер айтылған. Жарым менің (кешірім өтінеміз, ж. м. кейде эстетикалық дерексіздік ақыл ой толқынысында дерексіз танушылығы абсолютті дәрежеге көтеріліп, біздің жұлдыздар астындағы планетамыздың – адамдар мекендейтін жердің және біздің пәнилік екенімізді ұмытып, ж. м. Бізді – Еуропа, Азия, Африка, Америка және Австралия құрлықтарының тұрғындарын ай және басқа планета тұрғындарынан (Ай адамдар, Марс адамдар, Юпитер адамдар деп аталады және т. б.) басқалардан бізді ажырату үшін солай атайтын. Соншалықты жеңіл және күлкілі, аялы, (расында да, жұбайым-жаным, өте аялы емес пе?) өзінің жарын, құрметті генералша Гасфордты осылай еркелетеді. Ары қарай жалғастырайық. Менің әйелім шаршады, мырзалар (әйелінің иығынан жеңіл қағып жібереді және жауап ретінде сол қолға тиген бірнеше сүйіс), мен көп сөйлеп кеттім, тұратын уақыт болды.

– Иә, қымбаттым, сенің күйеуің бір заманда романист болған, бірақ өте жұмысбасты болды, алайда анадай (езу тартады) күйреуік Жорж Санд немесе анадай Гоголь сияқты емес, сіздер соншалықты таң қалатындай мен олардан ештеңе таппадым. Мен... (тісің шұқылайды).

Ал мен Диккенс тәрізді жаздым: терең патетикалық және әзіл-қалжың тонмен... (сыраның соңғы жұтымын ішеді). Өкінішті, У.*⁸ мырза, қазірде бұл романдар менде жоқ, әйтпесе мен сізге оны толық және барлық құқықпен иемденуге берер едім («т» ерекше екпінмен және ысқарта айтылады), егер сіз оларды өз атыңызбен басып шығарсаңыз, сөз жоқ, ең жақсы жазушы деген мәртебелі атаққа ие болып, көне ақынның өлеңін қайталай алар едіңіз: «Nostri non plena ix boris»^{*9} (соңы).

2 наурыз. Кейбір өз ғұмырын ғылым мен жақындарына пайда әкелуге арнаған жеке тұлғалардың шынайы және жанама қасиеттері туралы кейбір өткір ойлары бойынша, өздерін өзге пенделерден медиктер деп оқшаулағанымен, а. ж. м. үшін эмпирикалық өзіншілдер деген атаумен танымал.

Барлық емдеушілер, былайша айтқанда, Ескулаптың¹¹ абызда-

*8 Яғни, Ш. Уалиханов.

*9 Шамамен, бұрмаланған сөз орамы.

ры – жалпы адамзат саулығының досы және сақтаушы, егер оларға философиялық көзқараспен қарасаң, жұрттан өткен өзімшілдер. Бұл жағдаймен кез келген консеквентті*¹⁰ адам келіседі, себебі ең эгоист тұлғалар, яғни өзгелердің арқасында күн көретін, астарлап айтқанда өмірімен күн көретін адамдар, мен бұл жерде өмір дегенді, түсінесіздер ме, эмпирикалық мағынасында алып отырмын (күлкі).

Адам өмірі деген не? Немесе адам өмірінің мәні неде? – Әрине, мен жалпы қалың бұқара туралы айтып отырмын: олар үшін өмір мәні: ақша мен ләззат алу. Соңғының бастау алатын жері алғашқының көзі. Дәрігер сізден екеуін де ала алады.

Мен бұл матеррияны («р» әрпіне ерекше екпін қойып, созып айтады) дамытқым келмейді, Сіз дәрігер ретінде (дәрігер К. мырзаға қаратып айтылған сөз және барынша жарқын күліп) жақсы білсеңіз керек. Шыныңызды айтыңызшы, бізге қалай қарайсыз?... сіз түсініп тұрсыз, анау... ақшаны көбірек беретін субъект ретінде емес пе? Мойындаңыз. Сонымен... мен не дедім...

– Иә, сіздің дәрігер бауырларыңыз туралы... Олар [құрметті мырзалар] өзімшілдер, мен оны жаңа ғана индукциямен дәлелдедім. Демек, логикалық тұрғыдан алғанда, ergo: дәрігерлер – аподиктикалық*¹¹ өзімшілдер, ал өзімшілдер адамзатқа дос емес, қоғамға жат тұлғалар, олар бүкіл денеге әсер ететін ауруға шалдыққан бір мүшенің ауыруы сияқты, көзге түскен шел секілді.

Сонымен, дәрігерлер бұдан былай эмпирикалық эгоистер деп қана аталуға тиіс. Dit haut!*¹².

5 наурыз. Әйел табиғатының өзгешелігі туралы талассыз ақиқатты толықтырып, растауы және дәлелдеуі тиіс бір венгер ханымы туралы хикаят.

[ОҢТҮСТІК СІБІР ТАЙПАЛАРЫНЫҢ ТАРИХЫ ТУРАЛЫ ЖАЗБАЛАР]

Еуропалық Ресейдің оңтүстік-шығыс бөлігі мен тундрада, бүкіл Сібірдің орманы мен даласында отырықшы, көшіп қонып және қаңғырып көптеген түрлі тайпалардың халықтары өмір сүреді, олар бұратана деген атпен белгілі. Бұл халықтар фин, түркі және монғол тайпаларына жатады және осы тайпалардың барлығының қосындысынан тұрады. Бұл халықтардың өмір салты мен тілі белгісіз дерлік, дегенмен Императорлық Географиялық қоғам өзінің пайдалы істері мен Ресейдің бұратана, басқа діндегі халықтары туралы этнографиялық мәліметтерді жинауға тырысуда, бірақ әлі күнге дейін біздің қолымызда түбегейлі бірде бір мақала жоқ. Сібірдің оңтүстік-шығысында, Алтай мен Енисей бойында, түркілер мен монғолдардың бесігі болған жерде өмір сүретін монғол түркі тайпалары әлі күнге дейін түркі тілінің тазалығы мен салт-дәстүрін сақтай отырып, ізденімпаз монғолтанушы филологтар үшін мол қазына болып табылады. Сібірде болған академик Кастрен¹

*10 Яғни, ретті, бірізді.

*11 Яғни, сөзсіз, ақиқат.

*12 Әсіре айтылған! (фр.).

олардың көпшілігін түркіленген самоедтер тайпасына жатқызып, Саян тауларын финдердің бесігі санайды. Фин, түркі және монғол тайпалары адамзаттың дамуына түрлі кезендерде және тілі жағынан да ықпал еткеніне күмән жоқ. Фин, түркі, монғол тілдерінің әсіресе, соңғы екеуінің туысқандығын көптеген ғалымдар мойындады. Сібірлік көшпенділер мен түркі монғол тайпаларының аңшы тайпалары шамандықты ұстай отырып, өмір сүру сипаты мен тілінде осман түркітері² мен Қазан татарларына қарағанда, өзіндік тұрмыс ерекшеліктері көп. Мұсылман діні олардың тұрмыстық ерекшелігінен, ұлттық өзгешелігінен айырады: Қазан татарларын алыңыздар, олардың Батыйлық монғолдар мен Батый әскерлерінің түркі-қыпшақтармен қосындысынан шыққаны тарихтан белгілі. Айтыңыздаршы, Еділ монғолының бойында оның шығу тегін байқатамын не бар? Ештеңе. Қазандықтар, османлылар, қырымдықтар Құран мен Исламға берілгені сонша, бірде-бір ұлттық ертегісін немесе көне ән-жырын сақтамаған. Қазан мұзасының жалғыз поэмасы Мұхаммадия мазмұнының өзі діни сипатта. Олардың тілдеріндегі сөздердің жартысы араб және парсы сөздері. Қалай айтсаңыздар да, мұсылман діні өз дегеніне жетті. Ислам діні барлық ұмтылушыларды арабқа айналдырып, оларды Құран мен Пайғамбардан басқа ештеңені ойламауға, сыйламауға үйретті. Түркі-мұсылмандардан сіз діни-схоластикалық бағыттың тек бір ғана жағын көре аласыз; өзге жағына келгенде олар соншалықты топас және өзге кәсіпке қабілетсіз, ал олардың «дінсіз» бауырлары білімі жағынан төмен тұрғанмен, ақыл-ойы жағынан әлдеқайда жоғары. Қаңғыбас якут, қалмақ, монғолдың ұлттық сипатын айтпағанда, өзінің поэзиясы, соған орай өзіндік тұрмыстық аймағы, шағын болса да, интеллектуалдық дамуыған өмірінің өрісі бар. Якуттардың поэмаларын оқыңыз, Шукинның³ айтуынша, олардың поэтикалық («Поездка в Якутск») жетістігімен қоса тарихи маңызы да бар. Оногой бай (осы аттас поэманың басты кейіпкері) халық аңыз бойынша, Алтайдан 150 адаммен шығады. Бұл аңыздың негізі бар: қарағас⁴ татарларының (Енисей губерниясында) арасында әлі күнге Саха деп аталатын болыс бар, якуттар да [өздерін] саха деп атайды. Мұндай поэмалар якуттарда көп: Эляй батыр, Оногай батырдың соңынан ерген көш басшысы, Багани батыр, Немейбай-тойон. Олардың әрқайсысы халық тарихының әрбір кезеңінің оқиғасын мәңгілікке қалдырып отырады. Халықтың діні мен діни ғұрыптарымен таныс ететін поэмалар: Хорылан, Мохсоғол, Еберен Эмехсин, романтикалық, махаббы жырлайтын Кыланых-Кыс батыр (Замечание о якутском языке Огородникова⁵. «Отечественные записки» 1846)*¹. Қарағастар (Енисей губерниясы, Минусин уезы), телеуіт, кергиттер*² (Том губерниясы) және өзгелердің көптеген аңыз-әңгіме, ертегілері бар. Олардың мәтелдері де өмірлік шындыққа тұнып тұр, мәселен, телеуіттердің мақалы: «Құл князьден көп білуі мүмкін, бірақ оған сөйлеуге кім рұқсат береді»; «Сақалда ақыл жоқ» және т. б. Енисей және Том бұратаналары тілінің сөздеріне қарағанда, таза түркілік. Чиха-

*1 Огородников. Замечания о якутском языке. «Отечественные записки», 1846. Т XLVIII, кн. 8, Смесь.

*2 Шамамен қате кеткен: қырғыз болуы керек. Әбілғазы соңғылар туралы [Шыңғыстан бұрын] осы жердің тұрғындары деп айтады. Қырғыздар ойраттармен одақта болды (Schmidt J.J. Geschichte der Ost-Mongolen). (Уәлихановтың ескертпесі).

чев⁶ мырза дәл байқағандай, шағатай тіліне жақын, зерттелген диалектілер ішінде ең негізгісі фин және жалпы түркі монғол тілдерінің қосындысы бар. Бұл фин түркі монғол тілдерінің жақындығын анықтағысы келетін ғалымдар үшін ерекше пайдалы болар еді. Якут тілі жайлы журналдар мен брошюралардағы мақалалар (Замечание о якутском языке. «Отечественные записки», том XLVII; Смесь; Известия Географического Общества...) және қарағас тілі туралы (ibid*³, князь Костров)⁷ ешқандай мәлімет бермейді. Түркі тілдерінің дыбысталуын орыс әліппесімен ерекше фонетикалық белгілерсіз беру олардың ажарын кетіреді. Автордың кейбір сөздерді түркі және монғол сөздерімен салыстыруы келемеж... соңғыларын алдыңғысының да дұрыс екеніне күмән келтіреді. Ғылымның нағыз пайдасы үшін бізді осы халықтардың тілімен таныстырғысы келетіндер сөздік құрауда, мәселен Якут тілінің сөздігін жасауда «Замечание о якутском языке» авторы Огородников мырза 1846 жылы сол тілдердің жазылуы бекітілген монғол немесе араб әліпбиін таңдауы керек еді: 1) осы тілдердегі дыбыстарды дұрыс беру үшін; 2) монғол және татар тілінде бар сөздердің өзгелерден айырмашылығын байқау жеңіл болу үшін. Жаксы сөздік немесе грамматика құрастыру үшін монғол тілін немесе түркі тілдерінің бір диалектісін терең білу қажеттігін айтпай-ақ қояйын. Онсыз барлығы бос әрекет.

Огородников мырза өз мақаласында «Шоттың⁸ түркі тілі мен якут тілі ұқсастығы жайлы барынша негізді болжамдарын» растау үшін келесі салыстыруды жасайды. Міне оның дәлелдері*⁴.

Über die Jakutische Sprache (Archiv V. Erdmann)*⁵.

Түркіше	Якутша
Aghul дан اوغل (огул) болуы керек	Ol кыргыздар да «ol, ov» деп те айтады
Avquv [?] – білмеймін	Kumis – шамасы, якутша бие
Kungis [?] – не сөз екенін білмеймін	сүтінің жалпы атауы болса керек
Eder Ary – [ары]	Eder Ary [ары]
Ehder, ihder [?] – не сөз екенін тағы да Құдай біледі	Moi [mooj-моой]
Aral – ارال [арал] болса керек	
Mojun, bojun مويون [моюн] – мойын	

*3 Ibidem (лат.) – сонда.

*4 Бұл сөз Огородников мырзадан алынған (Замечания о якутском языке. «Отечественные записки», 1846. Т. XLVIII, кн. 8, Смесь, С. 22 27). —(Уәлихановтың ескертпесі).

*5 W. Schott. Über die Jakutische Sprache. Archiv für Wissenschaftliche Kunde von Russland, Bd. III. S. 312-332

Осыдан кейін французша жазылған түркі сөздерін тануға болмай тұрған кезде, белгісіз якут тілі жайлы айтып көріңіз. Бұл салыстыру шығыстанушы Шоттка да тиесілі.

Огородников мырза 21 әріптік әліпби ұсынып, мысал келтіреді, бірақ одан ештеңе түсінікті болып тұрған жоқ. Дегенмен аталған мысалдар мен жазудан байқалғандай, басым элемент – түркілік, дегенмен сөздер, бәлкім финдік болар, белгісіз. Грамматикасы жалпы түркілік. Міне, септеу үлгісі (Огородников мақаласын қара):

Жекеше түрде

Көпше түрде

Атау – ого – ұл

(Шоттағы ol енді ого)

Ілік – огону, оголор, т.б.

оголар және т. б.

Барыс – омого

Көмектес – огонен

Әлдене дұрыс емес, шамасы автор септіктерді шатастырған: оның көмектес септігі ілік септігіне көбірек ұқсайды⁹, ал ілік септік табыс септік орнында тұр.

Міне, есімдіктер:

Мен – мин

Шотта – (?)

Сен – эн

Ол – кини (?)

Сілтеу есімдіктері бұл – субу, бу; біріншісі шамасы [су]дан шығады, қырғыздар осы дейді.

Тәуелдік менікі – міэн [миэнэ]

Сенікі – мене [эйиэнэ]

өзімдікі – беэмгене [бэйэм киэнэ],

Қырғыздарда менікі деген сөз бар.

Жіктеу: Асыэкха – жеу

Мен жеймін – асабын [аһыбын]

Сен жейсің – асагын [аһыыгын]

Ол жейді – асыр [аһыыр]

Біз жейміз – асабыт [аһыыбыт]

Бұл шатасқан нәрседен ештеңе түсіну мүмкін емес. Мұндай үлгі еш пайда бермейді. Сөздердің барлығы дерлік түркілік, бірақ өте бұрмаланған. Міне, бір якут мақалы: Ким бар бу ола эрегя сох бары тылыунан кепетярь – ойдарана¹⁰.

Бу деген сілтеу [есімдігі] деп қабылдайық, оланы білмеймін, эрегя – ол да солай, сох – білмеймін, бары (қырғыздарда да [бар]), кепетяр сөзі түркінің ашық райының үшінші жағы, ойдарана Огородниковтың

айтуы бойынша, жаңғырық. Бұл сөз шамасы, күрделі сөз – үнгір, қуыс, жыра және... айғай. Бірге – жыра айғайы, қуыс айғайы. Автордың айтуынша, мақал: (дәлме дәл аударма емес) кім оқымай бар тілде сөйлей алады? – Жаңғырық. Мұнда сілтеу есімдігі бу жоқ деп шамалауға болады). Бу ола эрега – татардың [йер] сөзіне жақын. Сонда мағынасы мынадай: кім (бар) бұл жерде (өз жерін нұсқап тұр) барлық тілді біледі? – Жаңғырық.

Бұдан байқалғандай, автор өзі тілді жақсы білмейді және оны оқымаған, тек сұрау арқылы жазып шыққан. Мұндай түсіндірме арқылы біз ешқашанда бұратаналар тілін біле алмаймыз, қашан бір түркі және монғол тілін білетін ғалым шығып, зерттеу жасап, ерекшеліктерін береді, одан артық керек емес. Енисей, Томск және Иркутск губернияларындағы бұратана көшпенділерді аралап шығудың тарихи пайдасы да болар еді. Шығыс зерттеушілерінің географиялық мәліметтері зерттеуге тұрарлық. Әбілғазының сілтемесі бойынша, Дулон Булдак шатқалын ашу көп пайда әкеледі*⁶. Көптеген өзендер атаулары – Барфучин (Баргузин), Керулен, Онон қазір де бар. Бәлкім көп жазылған Икар – Мурун «10 өзен» атауы түземдіктер тілінде де бар шығар?

Мұндай аз танымал халықтар қатарына түркі қырғыз халқы да жатады. Әбілғазының мәліметіне сәйкес, олар Оңтүстік Сібірде Селенг және Икар Мурун, (Ангарада)*⁷ өзендерінің бойында тіршілік еткен. Ол оларды керкез немесе қырғыздар...*⁸ деп атайды және олар Оғыз немересі қырғыздан*⁹ тарады дейді. Рашид ад-Дин оларды Бархуджин Тукум елін мекен еткен орман халықтары қатарына қосады. Шыңғысхан тұсында инал (Әбілғазының айтуы бойынша, бұл халықта князь солай аталған) қырғыз сұлтаны Орыс болған. Ол Шыңғысханға бағынып, оның Бору елшісіне қосып қызыл көзді және қызыл шеңгелді ақ сұңқар жіберген. Біздің эрамыздағы 1207 жылғы Қытай жазбаларында Шыңғысхан өзінің екі шенеунігі Алтан мен Боруды кир цзис еліне жібереді және осының нәтижесінде Идирнэрэ мен Алдар (қырғыз сұлтандарының елшілері болса керек) ең жақсы сұңқарларды әкелді деп жазылған. Шыңғыстан кейін қырғыздар Төле ұлысына өтті яғни, бұрынғы мекендерінде қалып, өзге түркі монғол тайпаларының әскери жорығына қатыспаған. 1254 жылы ұлы хан Мөңкенің ордасында болған Рубруквис қырғыздар Қарақорымның солтүстік жағында өмір сүреді деп жазады.

Қарақорым қайда болмасын, Селенг ағысы бойында немесе Орхонның жоғарғы ағысында ма, қырғыздар, қалай болса да, Сібірдің оңтүстік бөлігін мекендеушілер болып қалады және олар Байкалға дейін [тарай] алған. Буряттар әлі күнге дейін Жаңа*¹⁰ Сібірдегі қорғанды киргиз гер (қырғыз үйі) деп атайды. Фишер («Сибирская история»)

*6 Вестник Русского географического общества. Банзаров. Продолжение (Уәлихановтың ескертпесі)

*7 Әбілғазы. «Журнал Министерства народного просвещения», 1843. Май. (Уәлихановтың ескертпесі)

*8 Ibid (Уәлихановтың ескертпесі).

*9 История первых четырех ханов из дома Чингисова. Спб., 1829. (Уәлихановтың ескертпесі).

*10 Қате кеткен, оңтүстік болуы керек.

Икар Мурун деген Хуанхе, сондықтан қырғыздар Оңтүстік Сібірге Шыңғыстан әлдеқайда кейін қоныс аударды деген болжам айтады. Клапрот (*Memoires relatifs a l'Asie*) бұл [гипотезаны] жоққа шығарып, Юань династиясы (1280-1367 жж.) тарихынан үзінді келтіріп, онда *ki li ki sz* (*kirkis* деп оқы) халқы туралы жазылғанын уәж етеді.

Бұл халықтың келесі тағдыры Сібірде орыстар пайда болғанға дейін және казактар мен қырғыздар және урянхайлармен қақтығысына дейін белгісіз. Есесіне XVII ғасыр бойы Сібір жазбаларында оларды үздіксіз кездестіреміз. Олар бірде Томға, Кузнецкіге шабуыл жасайды, бірде телеуіттермен, урянхай Алтан ханмен немесе жоңғар тайшысымен*¹¹ одақ құрады. 1606 жылы Немча бодандық сұрап, осы дипломатиялық келіссөз үшін [әйелін] жібереді. Әйел істі сәтті жүргізе алмайды, оны кемсітіп, қырғыздар өш алып, Тара мен Томға шабуыл жасайды. 1607 жылы олар орыс боданына өтеді, ал 1642 жылы жоңғар билеушісі Баторға бағынып, ал 1657 жылы урянхай Алтан ханның [ұлы] Лобзанның боданы болады. Олар ол кезде Ақ және Қара Юс бойымен, Абакан, оңтүстікте Саян тауларына дейін, батысқа Томға дейін және шығысқа Енисейге дейін көшіп қонып жүрді (қырғыздар туралы Фишердің «Сибирская история»; Иакинфтің «Исторические обозрение ойратов» еңбектерін қара).

XVII ғасырдың соңында қырғыздар мүлдем жоқ болып, олардың аты Сібір жазбаларында кездеспейді.

Фишердің мәліметі бойынша, оларды жоңғар [қонтайшысы] көшіріп жібереді, бірақ қайда екенін ол білмейді, бірақ естіген мәліметтерге сүйеніп, олардың жаңа мекені Тибет пен Гиндукуш тауының маңы болар деп болжайды. Левшиннің айтуынша, Сібірде болған швед офицерлері бұл оқиғаны алғаш болып тарихқа енгізген (Левшин «Описание киргиз-кайсацких орд и степей»). Клапрот бұл пікірді растап, олардың жаңа қоныстарын дәл көрсетеді (*Journal Asiatique*, 1823).

Тұтас тайпа кенеттен жоғалып, қалмақтардың бір бөлігіне айналып шыға келді деген Иакинф әкейдің болжамына келісу қиын. Иакинф қырғыздар – қара қырғыздар түркілік Сібір қырғыздарынан мүлдем бөлек халық, ал олардың кэргыз деген атауы түркілік. «Сібір казактары, – дейді автор, – кыргыз деп аталатын бір қалмақ тобымен кездескен». Мұндай болжамдар ешқандай пайда әкелмейді: башқұрт болысында керей деген ру бар, қырым ноғайлары мен Астрахан губерниясының кундур¹¹ татарларында және казактарда (қырғыз-кайсақ) да бар. Осыған қарап, Енисей қырғыздары башқұрттардан, ноғайлардан немесе казактардан шықты деуге бола ма немесе керісінше, башқұрттар, ноғайлар мен казактар қырғыздардан шықты ма? Ғалым монах не шығыстық не тіпті өзі көп мәлімет алған Қытай деректеріне де сүйенбеген. Хакастар деп аталатын қырғыздар түркі хой хуымен туысқан «халық ретінде Аспан асты империясының тарихшыларының жазбасында кездеседі (Klaproth, *Memoires relatifs a l'Asie*) оның Шыңғысхан туралы тарихында кирцзис халқына

*11 Тайшы – моңғол және қалмақ сұлтандарының титулы.

елшілік туралы айтылған. Қырғыздар мен қалмақтар арасынан шыққан халық қоныс аударған қырғыздардың қалып қойғандарынан немесе қырғыз-қайсақтар^{*12} мен кундур татарлары сияқты әскери тұтқындардан қалыптасуы мүмкін. Георги¹² 1779 жылы жарық көрген еңбегінде^{*13} халықтарды сипаттай келіп, былай дейді: «Олардың арасында (кундур татарлары) бірнеше қара қырғыз тайпасы немесе Ұлы жүз қырғыздары бар (Ұлы жүз қайсақтарын қырғыздармен көрші болғандықтан, автор оларды үнемі шатастырады), олар 1758 жылы жоңғарлардың біраз бөлігімен қосылды». Башқұрт пен ноғайларға да олар осындай себептермен қосылуы мүмкін. Башқұрттар 1780 жылдың өзінде ақ Орта жүздің [найман] болыстары, Аягөз өзені бойынан барымта жасайтын болған. Ал ноғайлар тарихи мәліметтер мен халық аңыздары бойынша, қырғыз даласында 1680 жылға дейін, Тарбағатайдан шыққан торғауыттардың басшысы¹³ [Хо] Өрліктің көтерілісіне дейін өмір сүрген. Барымта көшпенді дала халқында бұрыннан бар, сондықтан шапқынға да кедергі (?) болмаған.

Дай-цин-И-тун-Чжидің қытай географиясында полу немесе пулу деп аталатын қазіргі Қара орда^{*14} алқабында ежелден көшіп қонған түркі тайпасы туралы айтылады және олар, Тан династиясы тұсында өмір сүрген қытайлықтар олармен араласпаған (Tableaux historiques de l'Asie. Journal Asiatique, 1823; Memoires relatifs a l'Asie). Қашғарда пулулардың болғанына сүйене отырып, қытай географы мынандай болжам айтады: «Полу атауы боруға ұқсас, сондықтан пулу деген қырғыздар екеніне күмән жоқ». Автор бурут деген атауды міндетті түрде түсіндіргісі келген, тек қытайлық ғана полудан бурут жасай алады (Левшин «Описание киргиз-кайсацких орд и степей»; Отечественные записки; Klapproth. Magazin Asiatique).

Қызық, бурут сөзі қайдан шықты екен; қырғыздар өздерін қырғыз немесе қара қырғыз деп атайды, ал полу, бурулар немесе буруттар туралы, шамасы, ештеңе білмейді. Бұл атау жоғарыда айтылғандай, қытай сөзі емес, ал қытайлықтың өте ақылды, ғылыми жолмен сөздің мағынасын түсіндіргісі келгені көрініп тұр. Егер қырғыздар арасында бурут деген ру болса да, ол тек қырғыз тайпасынан шыққан болуы мүмкін, Рашид ад-Диннің жазуынша, олар қырғыз секілді орман халқы болып, ойраттарға жатқан (Журнал министерства народного просвещения. 1845 г. Май).

Кейінгі ұрпақта олардың бұрын Енисей бойында көшіп-қонғаны және оңтүстікке қоныс аударуы сақталды ма, жоқ па – біз білмейміз. Бізге белгілісі – олар аңызға өте бай. Ұлы жүздегі үкімет тарапынан пристав болған майор Г. Франелдің 1849 жылы жинаған мәліметтеріне сәйкес, олар өздеріне дейін сол жерді мекен еткен ноғайлардың ұрпағымыз деп санайды. Олардың түп атасы Қырғызбай

*12 Төменнен казактардың руға бөлінуін қараңыз (Уәлихановтың ескертпесі).

*13 Георги И.Г. Описание всех обитающих в Российском государстве народов. Второе издание. СПб., 1779.

*14 Яғни, тьянь-шань қырғыздары

екі ұлы Атыген*¹⁵ және Тағаймен ноғай князьдері Манас пен оның ұлы Семетей ығыстырған соң, Іле жағалауынан қашып, оңтүстікте орналасқан тауларға кетеді.

Қырғызбайдың үлкен ұлы Әмудария мен Сырдарияның жоғарғы жағында, Бадахшан*¹⁶ таулары арасында жатқан Памир алқабында көшіп жүреді, ал кішісі Күнгей мен Теріскей тауларының алқабына қоныстанады. Біріншісі – Күнгей Алатаудың оңтүстік баурайына, [Ыстықкөлдің] солтүстік жағалауына дейін, екіншісі – көлдің оңтүстік жағалауы мен Қырғыз Алатаудың солтүстік баурайына, көл жағалай орналасады. Бізге Ыстықкөл қырғыздарының тек үш руы ғана белгілі, ал оңтүстікте тұратын олардың туыстары жайлы мәлімет жоқ; қытайлықтардың жазуынша олар он бес рудан тұрады.

Ыстық*¹⁷ көлінің жағасында шашырап жатқан көне қалалар мен мұнаралардың қирандылары да ноғай кезеңіндегі халыққа телінеді.

Жалпы, біздің Қара қырғыз ордасы жайлы мәліметтеріміз тым шектеулі. Анағұрлым жаға мәліметтерді күтуге тура келеді, оларды енді буғулар біздің боданымыз болғаннан кейін жинау мүмкін болар.

Қырғыздардың Ыстықкөлі... жағымсыз ауа райы кезінде әр түрлі үй тұрмыс заттарын жағаға шығарып тастайды. Халық бұл құбылысты былай түсіндіреді: ертеде, ноғай дәуірінде көл айналасында гүлденген қалалар мен елді мекендер көп болған. Құдай халықты бұзылғаны және дінсіздігі үшін жазалайды: жағалаудың шығыс бөлігі қалалар мен елді мекендерімен қоса жер астына кетіп, көл дінсіз ноғай руын толайым жұтып жібереді.

Бұл ноғайлар туралы аңыз керемет. Бұған қоса, ол көшпенді ортаазиялық тайпалардың бәріне ортақ. Қырғыз-қайсақтар өз жерлерінің оңтүстік және батыс бөлігіндегі қирандылардың барлығын ноғайларға тиесілі дейді. Қарақалпақтар мен башқұрттар да ноғайларға қатысымыз бар деседі. Бұл мәселе зерттеуге тұрарлық, сондықтан мен ол жайында толығырақ¹⁴ өзге жерде, басқа оқиғаға байланысты баяндамақпын. Енді қазақтарға оралайық.

Қырғыз-қайсақтар тілі жағынан түркі халықтарына жатады және шығу тегін көп адамдар түркілер деп таниды. Қырғыз халқы ешқашанда салиқалы зерттеу нысаны болған емес, Левшиннің «Описания киргиз-кайсацких орд и степей» [және Броневскийдің «Записки о киргиз-кайсаках Средней Орды»] (Отечественные записки) атты біршама құнды, бірақ кейде ортадан төмен деңгейде жазылған еңбектерді есептемегенде, тіпті маңызды этнографиялық және ағартушылық

*15 Дәлірек: адыгене – қырғыздардың тайпалық атауы, тағай да солай

*16 Борнс, «Путешествие в Бухару» III т., 297 бетінде былай дейді. «Памирдің қыраты Бадахшан мен Яркенд арасында жатыр; онда қырғыздардың көшпелі тайпалары өмір сүреді. Бұл жердің орталығы Сарыкөл көлі, одан Яксарт, Окс және Индтің бір бұлағы ағып шығады. Бұл елде қара нан да, ақ нан да жоқ; қырғыздар тек сүтпен қоректенеді. Ары қарай: олар көшпелі дөңгелек үйде тұрады. Олар түркі тайпалары және бір жерден екінші жерге көшіп қонады. (Уәлихановтың ескертпесі).

*17 Яғни, Ыстықкөл

мақалаларды оқымадық.

Көптеген ғылыми зерттеушілер ғұндар, печенегтер, оғыз, аварлар туралы айта отырып, мынандай қорытынды жасайды: ғұндар тіршілік еткен өлкеде мекендейтін, Аттила¹⁵ монархиясы құлағаннан кейін, Еділге оралған және ұзақ уақыт кутигур, арзи гур деген атпен белгілі болған қырғыз-қайсақтар мен қалмақтар ғұндардың ұрпағы. Шынында да қырғыз сияқты жазу сызуы жоқ, демек, өткенінен ешқандай естелік қалмаған халықтардың шығу тегін анықтау өте қиын. Көшпенді халықтардың шығу тегі мен тарихы сияқты ешқандай нақты мәліметтер, деректер болмаған соң ештеңеге анық көз жеткізбейтін тұманды болжамдар жасауға мәжбүрлейді. Бірақ, халықтың этнографиясын мұқият зерттей отырып, біз дәл ақиқат болмаса да, белгісіздіктің қалың тұманын аздап ашатын, оның сәл де болса сәулесін таба аламыз. Егер Гомердің¹⁶ поэтикалық шығармалары мен Геродоттың¹⁷ ел аузынан жинаған мәліметтері тарихи құнды мағлұматтар деуге тұрарлық болса; егер ауыздан ауызға тарап жеткен кез келген мысалдың негізінде шындық оқиға жатқан болса, онда қазақтардың көнеден келе жатқан аңыз әңгімелері, тұрмыс тіршілігі, қазіргі күнгі өмір салты мен ата баба тұрмысының айнасы болған дәстүрі және салыстыра келгенде тарихи мәліметтермен барлық жағынан дәл келетін осының барлығы тарихи ақиқат деген сөз. Тұтас қоғамның өмірі мен дамуын, сезім-түйсігін бейнелейтін... таза халықтық ақыл ойдың туындысы ретінде... халық аузынан бір адам сөзі сияқты төгілген бұл шығармалар тарихи, филологиялық және психологиялық тұрғыдан қызығушылық тудырады.

Көшпенді татарлар¹⁸ Ислам дінін ұстанғанымен, дінсіз бауырлары сияқты отырықшы тайпаластарына қарама қайшы қалыптасқан. Оларға ертеде қабылдаған мұсылман діні татарлар мен басқаларға ықпал еткендей әсері болмады. Қайсақтар осыдан 20 жыл бұрын орыс әкімшілігі [аймаққа бөлуді] енгізгенге дейін мұсылман аты ғана болды. Олар бұрынғыдай өздерінің шамандық салт-дәстүрлерін жалғастырып, рухтармен тілдесетін бақсыны құрмет тұтты. Даланың бір де бір батыры Мұхаммед пайғамбардың кім екенін білген емес. Орта жүздің сұлтаны Барақ (1749 жылы дүние салған) татар мен бұқарлықтардан: «О, Мұхаммед! Алладан басқа құдай жоқ, Мұхаммед оның елшісі» деген сөзді естіп, қызығушылық танытып, былай деп сұрайды: «Барлық татарлар мен сарттар Мұхаммед, Мұхаммед дейді, шамасы ол пысық біреу болса керек» депті. Бірақ қазір мүлдем басқаша. 1822 жылы алғашқы округ ашылғаннан бері, үкіметтің қамқорлығы арқасында Ислам тез таралды. Әрбір ауылда молда мен көшпелі медресе бар, отыз күн ораза ұстап, бес уақыт намаз оқымайтындарды ешкім тыңдамайды, туыскандары құрметтемейді; бір сөзбен айтқанда қыр қазағы фанатизм жағынан Стамбул дәруішінен*¹⁸, шығарылған Мәулауи¹⁹ бауырластығының өкілдерінен кем түспейді... Даладағы жаңа діннен келер ұрпаққа қандай пайда келетінін бір Құдай біледі. Олардың бәрін

*18 Дәруіш – мұсылман кезбесі

бұрынғы қалпында қалдырған жөн емес пе еді? Қырғыз даланың еліккіш ұлдарына тән қылықпен [Исламға] бой ұрды, енді Құранмен келіспейтін ештеңені де мойындамайды. Өлеңдер, көне жырлар, күрес, әйел еркіндігі мен оның көппен бірге көңіл көтеруі – барлығы ұмытылып барады. Әйелді үйден шығармай ұстауды қолдаушылар көптеп табылуда, киіз үйге тығылған олардың байғұс [әйелдері] кім өтіп барады, жарық дүниеде не болып жатыр, соны көру үшін киіз үйдің киізін тесіп, сығалап тұратын болды. Әйелдердің табиғаты сондай: олар тыйым салынған жемісті жемейінше тыным таппайды. Қарттар жаңалықты қабылдай алмай шағымданады; әйелдер қарттардың пікіріне іштей қосылады, жастар көбіне таңдау жасай алмай толқиды: үйленгенге дейін олар ескілікті қолдайды, үйленген соң тәубасына келіп, парыздарды орындауға көшеді; бірақ уағыз бен пайғамбар сүннетін толық сақтамайды. Қырғыздарды бұрынғыдай жайына қалдыру дұрыс болмас па еді? Олардың табиғи да-рыны – шыдамдылық. Олар алғыр ойымен діннен ақиқатты тауып, тез дамып алға жылжығанымен, тоқырап қалады,... олардың біразы мүлдем қарама қайшы кетіп жүр. Қазіргі кезде анық байқалмағанмен, шығысқа еліктейтін мұсылмандық пен орысқа қарап бой түзейтін жаңа арасында күшті күрес жүріп жатыр. Мұндай құбылысты ноғайлар да, башқұрлар да бастан кешіріп отыр, бұрын қырғыздардан мал барымталайтын олар енді таза татарға айналып кетті. Даланың атақты музыканттары башқұрт сыбызғышылары қазір ән салмайды және батырлар туралы жыр толғап, көпшіліктің көзін жасқа толтырмайды. «Алтын Орданың жоқтауы» да естілмейді – оның заманы өткен. қырғыздар да қайтадан қалыптасып келеді, қарақалпақ тайпасы жоғалу алдында, ежелгі татардың да жер бетінен мүлдем жоғалу қаупі төніп тұр. «Алланың қалауы болсын! Біздің бәрімізді жаратқан Алла және бәріміз оған қайтып ораламыз».

Еуропада әлі күнге дейін көшпенді тайпалар қатыгез тобыр және тәртіпсіз жабайылар деген қате түсінік басым. Көшпенді монғолдар мен қырғыз туралы түсінік дәрежі және мал сияқты варвар деген идеямен тығыз байланысты. Алайда, осы варварлардың көп бөлігінің өз әдебиеті мен жазбаша және ауызша ертегі аңыздары бар. Алғашқылардың қатарына монғолдар мен жоңғарлар, екіншілеріне монғол түркі тектес көшпенді тайпалар жатады. Қыр қазағы өзінің ар ұяты мен ақыл ой қабілеті жағынан отырықшы татар мен түріктен әлдеқайда жоғары. Поэзияға икемділігі, әсіресе суырып салып жанынан жыр шығару барлық көшпенділердің ерекшелігі. Бедуиндердің ақындық қабілеті мен олардың суырып салма ақындары еуропалықтарға жақсы таныс. Араб жазирасы мен шатырларда болған барлық саяхатшылар бар сауалға көмейлерінен төрт жолдан тұратын дұрыс құрылған ұйқасты өлеңмен жауап атқылаған балалар туралы таңдана жазған. Монғол-түркі ұрпағы да осындай. Бейкам көшпенді өмірдің ықпалы ма, жоқ табиғатқа жақын, жұлдызды ашық аспан мен кең-байтақ даламен етене болу көшпенділердің ақынжандылық және қағылездігінің себебі ме, бізге біліп керегі жоқ, бұл сұрақтың шешуін табиғатты бақылайтын, солар оның адамға ықпалын және сол ықпалдың жемісін зерделейтін

ғалымдарға қалдырайық. Біз тек деректер мен мәліметтерді ұсынамыз.

Барлық татар халықтарының ішінде ақындық қабілеті жағынан қырғыздар алдыңғы орында дерлік. Олар туралы біздің құрметті шығыстанушымыз Сенковскийдің арабтар жайлы айтқан пікірін қайталауға болады: бедуин – табиғатынан өлең құрастырушы және көбіне ақын. Қырғыз ақындарының туындыларынан араб поэзиясындағы сияқты өлең жолдарының дұрыс құрылуы байқалмағанымен, оларда да белгілі ережелер бар. Түркі диалектілерінің көрнектісі қырғыз тілінде гиперболикалық бейнелеу араб тіліндегі секілді илене бермейді, демек олардың поэтикалық ерекшеліктері әр түрлі болуы қажет. Дала поэзиясы ретінде ол араб поэзиясына жақын, дала өмірін суреттейді, көшпенді тірліктің бірқалыпты көріністері, тайпалардың қақтығысы мен бір бірімен жауласуы – олардың ұқсастығын үстей түседі. Қалай болған жағдайда да қырғыздардың поэзиясы өмірдің нақты көрінісі, қоғамдағы түсінік пен қарым қатынастың баяны ретінде өте қызықты және алуан қырлы болып келеді. Осы мақаламен қырғыздардың поэзиясы және суырып салмалығы туралы сөзімізді аяқтаймыз.

Негізгі ойымызға қайта оралсақ. Тарихи тұрғыдан алғанда, халықтың ақындық рухы керемет: біріншіден, суырып салма ақындардың таңқаларлық жады арқасында қаһармандардың ерлігін жыр еткен барлық көне поэмалар тамаша еске сақтау қабілетінің арқасында көпшілігі тілінің көнелігі жағынан және жаңа буынға түсініксіз көп сөздері бойынша Алтын Орда кезеңіне жататын өз қаһармандары туралы тарихы оқиғалары бойынша да бізге бұрмалаусыз жеткен. Екіншіден, әртүрлі кезеңде өмір сүрген ақын-жыраулар халық санасына өз дәуірінің оқиғасын сіңіргені соншалық, оның барлығы бірігіп келіп, бір бүтінді құрайды. Үшіншіден, осы поэмалардың барлығы салт-дәстүрмен, мақал мәтелдермен, халықтың адамгершілік туралы жарғыларымен біріге келіп, халықтың тарихи және рухани өмірінің өткенін толық көрсете отырып, тарихи оқиғаларды толықтыруға және олардың кезеңін анықтауға жәрдемдеседі. Қырғыздардың көне аңыз әңгімелер мен наным сенім, ырымдарды соншалықты таза, бастапқы қалпында сақталып қалғаны таңқалдырады, ал одан да таң қаларлығы даланың барлық алыс түкпірінде, әсіресе өлең-жырлар, бір қолмен көшірілген қолжазбадағыдай өзгеріссіз, қаз қалпында айтылады. Көшпенді, сауатсыз халықтың ауызша деректері адам сенгісіз дәлме дәл сақталғаны қаншалықты таңқаларлық болғанымен, бұл шәк келтіруге болмайтын шынайы дәлел.

ЫСТЫҚКӨЛ САПАРЫНЫҢ КҮНДЕЛІГІ 1856 ж.

18 сәуірде біз Семейден Аягөзге¹ бет алдық. Казак бекеттері арқылы өтетін жол (олар станция қызметін де атқарады) сусыз сортаң далада жатыр. Біз мұнда бірінші рет көк шөп көрдік. Біз шыққан күні жылы болды, бозторғайлар өздерінің әдеттегі әніне салуда. Сулы шалғындарда бізге әртүрлі үйректер кездесті, әсіресе, Каспий теңізінде болатын тұрпан немесе атайка деп аталатын түрі жиі кездесті: олар тұзды суды жақсы көреді және осындай шөл далаларда ұшырасады, көбіне топталып емес, жеке – ұрғашысы мен еркегі болып жүргенді жақсы көреді. Өсімдіктерден тек қарапайым мал жейтін шөптер: жабайы аскөк пен бақбақ ғана көрінеді. Біршама жетіліп өскен тобылғы мен қараған көп болды, бірақ жаңа жапырақ жайып келеді.

Аягөз жолындағы бекеттердің барлығында құдық суын ішеді: Аягөзге дейін олардың саны алтау.

Бұл сортаң аймақ Аягөзге қарай өрлеп, Арқат төбесіне айналады, одан ары қарай төмендей бастайды. Қалай болғанда да Аягөз ылдиы Ертістікінен жоғары. Арқаттың қырлы жоталары көгілдір сілемденіп алыстан менмұндалап, көңілсіз әрі тірі жан жоқ жолды сәл де болса әрлендіреді. Арқат таулары жайылымға жақсы екенімен танымал, сондықтан мұнда Аягөз округы наймандары мен уақ болыстарының қыстаулары шоғырланған. Бұл жерде бізге дейін және біз өтіп бара жатқанда жүз үйден аса сарт өтті. Өздерінің айтуынша, олар бұл жерде 70 жылдан аса көшіп жүр. Алғашында оларды көшпенділікке күнкөріс үйреткен. Семей арқылы азиялық өнімдерді саудалай жүріп, керуендерді жөнелту үшін олардың өз жылқылары мен түйелері болу керек еді – оларды бағып-жаю қажет, оған қоса олар қымызды жақсы көреді, міне осыдан қазақтардан жалға жер алып, бірнеше отбасы болып киіз үйде тұрған. Бүкіл Азияға тән көшпенді, еркін өмір оларға ұнап, аз уақытта олар 150 үйге көбейді. Генерал губернатор оларды қашқындарды жасырып, контрабанда жасайды деп күдіктеніп, Арқаттан кетуді бұйырады. Олар Ресей боданына өткеннен соң, не мешандар деп жазылуға, не бұл арадан кетулері керек болды. Олар, шамасы, соңғысын жөн деп тапса керек.

20-сы күні*¹ түнде мен Аягөзге келдім. Аягөз – шағын станица, наймандарды басқаратын округтік приказ да сонда орналасқан. Оның негізі 1824 жылы² қаланған. қырғыз даласындағы барлық станицалардың ішінде Аягөз

*1 1856 ж. сәуір айы

көзге ең қорашы сияқты, дегенмен, Көкпекті одан асып тұрған жок деседі. Бірнеше ағаш үйлері бар шағын бекініс, фортштадт, татарлар тұратын бөлікте орналасқан мешіт және жеркепелер. Жаңа ереже бойынша, Семей облысы құрылғаннан бері, ол қала деп аталады және бірнеше шалақазақ оның азаматтары. Шалақазақтар³ – яғни, жартылай қазақтар (қырғыздар өздерін қазақ деп атайды) деп Орта Азиядан шығып, орыс бодандығына өткен және қырғыз болыстарына қырғыздармен бірдей құқықта жазылған адамдарды атайды. Олар даланың шығыс округтерінде өте көп: Аягөз, Көкпекті және Ұлы жүзде. Бұл атау біздің сапарнамада жиі кездесетін болар, сондықтан біраз шегініс жасасақ, кешірім өтінеміз.

Р. S. Аягөз округындағы найман руы туралы.

Кешке біз Аягөзді артқа тастадық, сосын Аягөз өзенінің Тумырза деп аталатын саласынан өтіп, өзеннің оң жақ таулы-тасты жағалауымен өрлей отырып, түнге жақын Қапал жолының бірінші бекеті – Ескі Аягөзге келіп жеттік.

Аягөз өзенінің бойынан біз анағұрлым жанданған табиғатты көрдік. Дала тұтасымен жасыл желектің ашық түсті кілеміне ораныпты. Қараған, тобылғы, тал терек жапырақтар жайып, күннің көзі де біршама жылынып, оңтүстікке тән алаумен қыздырып тұр. Жабайы аскөк тау бөктерін жауып тұр, бойы ұзарып өскен. Қалың өскен ырғай, тал, мойылмен көмкерілген, арасынан теректер сорайып көрінген өзен жағалауы шидің ақ басы және сирек қара топырақты шұраттарда қараған мен тобылғыдан басқа ештеңе жоқ сортаң жермен жүрген үш күндік сапардан кейін⁴ өте жағымды әсер қалдырды. Жағалауға жақын жерлер жайылымдық және шабындық шөпке бай, ал жағадағы орман қысқы боран мен дауылға жақсы қалқан. Қырғыз аңыздарында Аягөздің жайлы ағысы мадақталатыны бекер болмаса керек.

Өзін қоршаған иен дала мен сусыз шөл далаға қарағанда, Аягөз расымен-ақ жұмақ болып көрінеді. Оның көк шөп пен шалғынға толған солтүстік жағалауы орыстар мен олардың бекеттері болмаған кезде, қырғыздардың үнемі көшіп-қонып жүретін қонысы болғаны анық. Қырғыздар казактармен көрші болудан қорқады. Бұл әлденеге негізделген бе, жоқ па белгісіз, бірақ сақтық мақтауға тұрарлық қасиет. Мен Аягөзді өте жақсы көремін және сүйсінемін, Баян Сұлудың алтын айдарлы Қозы Көрпешке деген махаббаты туралы аңыздың оқиғасы осы жерде өткені де бұған аз себеп болмаса керек.

Сапарымыздың желісін ары қарай тарқатайық. №2 бекетте біз оң жағалауға ауыстық. Бұл кезде түн болатын. 4-ші нөмірге жетпей, 10 шақырымдай жерде қырғыздар жырында айтылатын әйгілі Қозы Көрпештің моласы⁵ тұр. Біз поэманы жақсы зерттегенбіз, сондықтан олардың моласын көргіміз келді. №2 бекеттен шыққан уақыт бойынша Қызылкия бекетінен түнде өтуіміз керек болатын. Бірақ біз таңертең сонда тұрып*², молада шай ішкіміз келді: жолда шай ішкен жақсы, әсіресе, ескі қирандылар мен молаларда. Өткен тура-

*2 Оқылу күмәнді.

лы ойлайсың, бүгінгіңді аялайсың. Осы мақсатпен жәмшікке тек таңертең, күн көтерілген кезде, бозторғай алғашқы әнін шырқап, түн пердесі түрілгенде, түнгі бұлттар солтүстікке ауып, батыстан*³ таңғы қызғылт күн көтерілгенде, жарық ағаштардың бұтағына түсіп, су керемет тамаша түске енген кезде, осындай поэтикалық сәтте моланың басында болуды тапсырдық.

Адам жобалайды, бірақ Құдай шешеді. Түні бойы жаңбырдың ірі тамшылары жеңіл арбаның шатырын ұрғылап тұрды. Шаршаған аттар, батпақта аяқтарын эзер басып жүріп келеді. Тек шыбықтың шартылдаған дауысы мен шаршаған аттардың пысқырынуы, делбешінің айғайы ғана жаңбырдың бірсарынды дыбысын бұзып тұрды.

Нашар түн болды, сондықтан жүру де қиындады. Жаңбыр ойлаған жоспарымызды бұзбасын деген күдік, алаңдаумен жәмшікке бірнеше рет: «қалай, аспан ашылмады ма?» деп сауал тастадым. Суық сүйегіне дейін өткен делбеші «Жоқ!» деп күңкілдей жауап берді де, тағдырға назаланғандай «Не боп кетті, брр...» деп тізесіне жиналған суды төкті. Менің оған жаным ашыды, тезірек жүрсек, ол баяғыда жылы пешке қыздырынып отырар еді. Баян сұлудың естелігін көрмей кету де обал.

Осылайша біз бір сағат жүрдік.

- Мәртебеңізге құлдық, – деді жәмшік, – міне мола!

Мен басымды шығардым. Күннің көзі түнерген бұлттардан шығып келеді, аспанды сұр бұлт басқан, бұрынғысынша жаңбыр жауып тұр, көбіктенген аттар батпақты сортаң жермен эзер жүріп келеді, өзеннің сол*⁴ жағында тобылғылардың арасынан моланың үшкір басы көрінді: ол қызыл кірпіштен қаланған болып көрінді. Мұндай ауа райында шай ішіп, қазақтардың ескерткішін тамашалау туралы ойлаудың өзі артық еді.

- Шамасы, өзен де арнасынан шығайын деп тұр, жоғары мәртебелім, – деді жәмшік менің ойымды оқып қойғандай.

- Олай болса, жүре бер, қайтар жолда қарармыз, – дедім мен, сосын тонға оранып, ұйықтап алайын деп көзімді жұмдым.

Дүзағаш бекетінде шай іштім. Өзеннің солтүстік жағалауы жайылған лай су мен сортаң басқан дала. Аяғөздің жағалауын бойлаған жолмен өзеннің арнасынан шығуы себепті жүру мүмкін болмады. Біз айналып жүрдік. Алдымызда тегіс сортаңды батпак дала жатты. Шидің акселеу бастары шоқтанып өсіп тұр, тіптен көп. Әр жерде қарайып шеңгел, баялыш, көкпек, бүрген өсіп тұр. Осылайша біз 25 шақырымдай жүрдік. Ақыры Арғанаты жотасына шықтық. Мұнда өсімдіктер табиғаты өзгеріп сала берді. Тығыз топырақты жота беткейі жабайы аскөк пен казактар жабайы шомыр деп те атайтын өсімдікке ұқсас шөпке бөленген. Осы таудың ортасында атауын содан алған бекет тұр. Бекеттің артында сәбіз шөп пен жабайы сарғалдақ өседі. Лепсіге қарай жотаның баурайында жабайы шомыр

*3 Қате кеткен, шығыстан деп оқылу керек.

*4 Қате кеткен, оңға деп оқылу керек.

мен тобылғы, ал ары қарай жазық далада рауғаш, сарымсақ, жусан мен көкпек қаулап тұр. Рауғаштың көптігі соншалық, тұтас дала қып-қызыл түске боялған. (Станцияға жақын) көтеріңкі тұста тобылғы, ұсақ қараған мен сарғалдақ кездесті. Аягөзден Арғанатыға дейін, одан ары Лепсіге қарай жайылымдық шөп мүлдем кездеспеді. Бұл жерлерде көшпенділер өмір сүріп, қонбаған, оны көшпенділерден [қалған] бірден-бір ескерткіш – моланың жоғынан байқауға болады⁶, Аягөз бен Лепсі және басқа да өзендер бойында көп кездесетін зираттардың молдығы олардың⁵ малға жайлы екенін дәлелдейді.

Станцияның орта тұсында, Лепсіге тақау, Арғанаты бекетінен Лепсіге қарай жоталар тізбегі басталады, одан әрі жер бедері мүлдем өзгереді. Жоталар тізбегінің оңтүстік жазығында қамыспен көмкерілген көл жатыр. Жазда ол кеуіп кетеді, көктемде Лепсі тасығанда суға толады.

Біз бұл жерге кешке келдік. Қаздардың қиқуы мен бақаның бір ерекше түрінің айғайы жағымсыз болғаны сондай, құлағымызды тығындауға мәжбүр болдық. Өзеннің жағалауында, тау жақта, Лепсінің сағасына қарай қазақ молалары көрінді. Олар сансыз көп. Жолда қыстаулардың жұрты байқалды және біз келгенде, ауыл отырды. Молалардан байқалғандай, бұл орындар көшпенді рулардың жиналатын жері болса керек. Қазіргі қырғыздар Балқаштың қамысында қыстайды, ал жазда тауға көшеді, бұл жерде сәл дамылдап, міндетті түрде он күндей тынығады. Осы көлден Лепсіге дейін (он шақырымдай жер) бәрі құмға бөккен. Құмдар сусымалы. Қамыс, шилер өте көп, ара тұра көкпек, шеңгел, ақтасты⁶ кездеседі, бары осы. Құмда тасбақа мен жыландар өте көп.

Осында Лепсінің ағысы басталады. Лепсі бастауын Алатаудан алады да, Балқашқа құяды. Оның суы терең. Жағасында біршама қалың орман өседі – терек, жиде, тал-жыңғылдар. Сағасы қалың және биік қамыспен көмкерілген. Қамыста түрлі құстар болады және жолбарыс кездеседі. Бірде жолбарыс бекетте тұрған қарауылды талап тастағаны, жағдайы болған.

Оның климаты⁷ әжептәуір құбылмалы. Ақпанның аяғында онда қар болған жоқ, сондықтан рождество⁸ мерекесіне қарай олар⁹ қаздардың жұмыртқасын жеген. Осы алқапта бүйі мен сарышаяндар бар деседі. Бірнеше жыл бұрын бұл өзен орыс иеліктерінің оңтүстіктегі шекарасы болған және одан өтуге қатаң тыйым салына-тын, ал қазір... Қазір жағдай басқаша!

Түнде Басқан арқылы өтіп, тек таңға қарай Ақсуға жеттік. Ақсу арқылы Лепсідегі сияқты өткел бар.

Ақсудың ағысы жылдам, оның жағалауы кей жерде терекпен көмкерілген. Жағалау тегіс, Лепсіге қарай жазық дала, дәл сондай дала Қисықауызға дейін созылып жатыр.

*5 Яғни, Аягөз бен Лепсі өзендерінің алқабы

*6 Қате кеткен, ақтаспа деп жазылу керек

*7 Яғни, Лепсі өзенінің алқабы

*8 Қате кеткен, пасха туралы айтылып отыр

*9 Шамамен, жергілікті тұрғындар

Қозы Көрпеш Баян сұлу моласындағы балбал тастар. Ш. Уәлихановтың қауырсынымен салған суреті, 1856 ж.

Ақсудан біз Алатаудың қарлы шыңдарын көрдік. Бұл таулардың алыс сілемдері көгілдірленіп аспанға ұласып кеткендей көрінді. Кей жерлерде шыңдар бұлттан асып көрінеді. Көтеріліп келе жатқан күн оларға қызғылт түсті сәуле шашады. Ғажайып көрініс. Қисықауыз Алатаумен салыстырғанда, жүзжылдық еменнің көлеңкесінде өскен шөп сияқты. Біз жүрген дала тегіс, біреу әдейілеп таптағандай және онда жусаннан басқа ештеңе жоқ. Оң және сол жақтан дөңгелек және қамал тәріздес молалар көрінеді, көпшілігі күмбезді. Жолда жылқылардың үйірі мен қойдың отары кездесті, алыстан қазақ үйлер қылаңдады. Бізді көрген қырғыздар алысырақ кетуге тырысты, біз сұлтанның қонысы қайда екенін сұрайық деп малшыны тоқтатқанда, ауылдағы әйелдер шу көтерді. Ауыл шулап кетті. Әйелдер бір үйден екіншісіне жүгіріп, біреудің атын атап шақырды, шамасы биді болса керек.

- Олар менің қойымды алып кетті, – деді бір ащы дауысты әйел, шамасы, өзі солай болжаса керек, – менің кезегім емес қой, – деп шыңғырды ол.

Біз әрі қарай кеттік, ауыл тыныштала бастады. Тек жаңағы әйелдің ащы дауысы ғана бізге жетіп тұрды, күмән

жок, қойын орыстардан сақтап қалғаны үшін ол Аллаға алғыс жаудырып жатыр.

15 мамыр. Шелек өзеніндегі түнемелік.

Шелек өзені бастауын Алатау тауының орталық жоталарынан алады, сол жерден Талғар өзені де басталады, сосын таудың ортасын жарып батысқа*¹⁰ қарай, Жіңішке өзеніне құлайды; сосын Ілеге құйғанша солтүстік шығысқа*¹¹ қарай ағады. Оған құятын немесе дұрысы оны құрайтын шағын өзендер – Қуғантөр, Деле Қарағайбұлақ, Сүттібұлақ, Үшбайсорын, Күдерге, Құрменте, екі Сарыбұлақ (Күлді Сарыбұлақ, Асу Сарыбұлақ), Сатылы және Қарабұлақ, сол жақтан Үшбұлақ, Текжол, Жіңішке, Сарыбұлақ және Асу*¹². Шелектің ағысы арқылы келесі асулар⁷ өтеді: Қуғантөр мен Деле Қарағай. Шелекке оң жақтан құятын барлық өзендерден атпен өтуге болады. Тек Құрментіден ғана маусым мен тамыз айларында түйелер өте алады.

Шелектің ағысы барынша жылдам, жылдың барлық уақытында оның суы үнемі толы болады және ол біршама көп жерге жайылады. Ол тау басындағы қар суынан маусымның аяғында тасиды да, тамызға дейін, қырғыздар айтқандай тары жинайтын уақытқа дейін созылады. Шелектің жоғарғы ағысы қырғыздардың үнемі қыстайтын мекені, ерте кездерде Қарабұлақтан Үшбайсорынға дейін сарыбағаштар мекендеген, қазір онда албандық қызылбөрік руы қоныстанады. Қыс кезінде малды жайып, бағуға өте қолайлы деп Бақалы шатқалы саналады, ол Жіңішке мен Сарыбұлақ өзендерінің ортасында орналасқан. Бақалы – бақаның көп жері деген мағына береді. Сарыбағаш руының бір қара қырғызы мені манап Үмбетәлі сол жерде қыстағанда, бір бастауда қыс бойы бақалар бақылдаған деп сендірді. Оның айтуынша, бақалардың терісі аппақ, ал үлкендігі жұдырықтай болыпты. Қырғыздар да осылай дейді. Шелектің жоғарғы жағында бетегеден⁸ басқа шөп өспесе де, сақылдаған аязды қатаң қыс, қалың қар мен ұйытқыған боран ешқашан болмаған, қалай болса да жасы 80-ге келген шалдардың есінде жоқ.

Шелек бойындағы Алатау қалың шырша орманына бөккен. Шелектің жағалауындағы алқаптарда мал жейтін шөп жоқ, тек жусан мен қызғалдақ бар, бірақ өзеннің жағасы тал, жиде ағашы, тобылғы, жыңғылға толы. Бұл бұталар өзеннің маңында қалың, жап-жасыл алқап түзеді. Өзен ағысының орта тұсына оны қоршаған талдардан биік орман түзіледі. Қырғыздар оны Бауағаш⁹ деп атайды. Ілеге құяр тұста ол қамыс пен сексеуілге оранады. Шелек пен Іленің Қаратұрыққа дейінгі арадағы бұрыштың жағалауында, далалықтар айтқандай, жақсы шабындық жер бар. Бұл жерден тауға дейін тек шеңгел мен ши өседі.

Қаратұрықтан Шелекке қарай жүретін жолда сол жақта сулы сай бар, ол бір батырдың моласы бойынша – Қорам деп аталады. Ол жолмен қатарласа орналасқан. Оның Шелекке жететін аяғы батпаққа айналған,

*10 Қате кеткен: шығысқа деп жазылу керек

*11 Дәлірек: солтүстікке деп жазылуы керек.

*12 Дұрысы: Асы

жайылым шөбі көп өседі. Оның екінші жағындағы құрғақ жерде қамалдардың қирандысы, дұрысын айтқанда, қазылған ор орындары жатыр, қасында құдық бар. Қырғыздардың аңызы бойынша, мұнда қалмақтардың бекінісі болған және Абылай хан оны қиратып, Шелек алқабын жаудан тазартқан. Шелектің өзінде, Бауағаштан жоғары жерде одан да үлкен қорғанның үйінділері жатыр¹⁰. Маған сарыбағыштар айтқандай, марқұм Орман батыр осы жерлерде көшіп-қонып жүргенде әйелдер мен балалар сол жерлерден інжу, маржан, лағыл, моншақ тағы басқа бұйымдар тапқан. Менің өзім алғашқы балшықтан жасалған құман мен қыш құмыра сынықтарын тауып алдым.

Шелектен Ыстықкөлге керуен жолы Темірліктен Қарқараға қарай өтеді, жүруге соншалықты қолайлы емес, келесісі Шелектің жоғарғы жағымен Сөгеті¹¹ тауы арқылы осы аттас асудан өтіп, Торайғыр тауымен жүріп, одан әрі үш Меркіден Қарқараға шығады; Шарын алқабынан Қарқараға қарай Темірлік жолы Меркі жолымен бірігіп, жалғыз өткел (үлкен керуендер үшін) Санташ арқылы өтеді.

Темірлік жолы анағұрлым қолайлы, тіпті арбамен жүруге болады. Жалғыз кедергі – Темірлік өзенінің ағысынан пайда болған сай. Сөгеті және Меркімен өтетін жол түйелерге ыңғайлы, бірақ арбаға қиын. Біздің жасағымызда бір арба мен кішкентай тау зеңбірегі болғандықтан, біз түйеге арба мен зеңбіректі артып, Сөгеті асуы арқылы таңдадық.

16 мамыр. Сөгеті тауы, Қарабұлақ бастауындағы түнемелік.

Шелектен оның ағысын бойлап Сөгеті асуына беттедік. Сөгеті – батыста Сөгеті тауын Бөгетіден бөліп, оның шығыс жағына жапсарласып жатқан шатқал. Сөгеті деген атау қырғыздар түсіндіргендей, сокмақ – үйрлеу деген етістіктен шыққан. Онда үнемі қатты жел соғады. Бөгеті бұғы деген сөзден шыққан. Онда бұғылар көп.

Осылайша, біз алдымызда Сөгеті тауы, оң жағымызға Сөгетіні Асы мен Сауыскандық тауларынан бөлетін Шелек өзені ағатын шатқалды алып, тура оңтүстікке қарай жүрдік. Тура осы арада Шелекке сол жақтан Асы өзені қосылады, ол Асы тауын Сауыскандық тауынан бөліп тұрады. Асы өз бастауын Алатаудың бір сағасының батыс

*Аяғөз өзені
жасағысындағы
балбал тастардың
профилі.
Ш. Уәлихановтың
қауырсынмен
салған суреті,
1856 ж.*

*Рауғаш,
Ш. Ш. Уәлихановтың
суреті. Қарындаш.
1856 ж.*

ып, тез еріп кетеді. Ең қатаң қыс пен жұтта мал тек қына жеп күйлі шығады – шөптің күштілігі мен топырақтың құнарлығы сондай. Сондықтан қырғыздар мұны жұғымды жер деп айтады. Мамыр айында біз Құдайдың құдіретімен осы құнарлы жерде қар жатқанын көрдік. Қардың көп болғаны соншалықты, оның мүлдем еріп кетуі үшін үш күн қатарынан күннің көзі шыққаны керек болды, біз үшін уақыт қымбат болды, сондықтан біз келесі таңда аттанып кеттік және [Торайғыр] тауының күнгейіндегі Сұлу Қарашоқы шатқалында сәл дамылдадық.

18 мамыр. Торайғыр тауының күнгей [жағы]. Сұлу Қарашоқы шатқалындағы бұлақ.

Айыр асуы Сөгеті сияқты тік болмағанымен, жолда жатқан дәу тастар оны арба өтуге қолайсыз етеді. Бұл жартастардың негізін құрайтын тастар ұсақ құмдар, ондай тастармен Финляндияда жолдарды төсейді.

Ырғай, аршагүл*¹³, арша және өзге тау бұталары көп болды. Мен мұнда бірінші рет қазақтар рауағаш немесе рауғаш деп атайтын қымыздықтың ерекше түрін кездестірдім. Бұл өсімдіктің кеуек діңіне дәмі жағымды қышқыл шырын тұнады. Оның жапырақтары кәдімгі қымыздықтың жапырақтары тәрізді, бірақ тым үлкен. Дәмі анарға ұқсайды.

Тауданшыққансоңбіздіңалдымызданонтүстік батысқа [және] Қулық тауына бағытталған алқап ашылды. Бұл алқап солтүстікте Қулық тауларымен, солтүстік шығысында Меркімен, оңтүстік шығысында Алатаумен, оңтүстігінде – Алатау және Жіңішкеде Шелек өзенімен, оңтүстік-оңтүстік батыста Үшқұмбел қыраты, ал оңтүстікте Торайғыр қыратымен¹⁵ шектеседі.

Біздің түнемелігіміздің оң жағында Шелек ағып жатты. Оның Алатауды жарып өтетін шатқалы және сол жерде Шелекке құятын Жіңішке өзенінің шатқалы біздің алдымызда жатты. Сол тарапта Шарын, дәлірек айтқанда, Ақтоғай алқабы, ал оның алдында оңтүстік шығыста Қулық пен үш Меркі ағатын қыратпен жалғасатын, Шарынға құятын мүйіс байқалды. Біз осы жазыққа қарай жүрдік. Алқап Меркіге қарай биіктей берді. Оның барлық жерін шөп

*13 Ш. Уәлиханов жайылып өсетін аршаны аршагүл деп қателескен.

Жайрандар. Ш. Ш. Уәлихановтың суреті. Қарындаш. 1856 ж.

басқан. Ол шөпті қырғыздар шытыр деп атайды. Бұл шөптің екі түрі бар: біреуі бұтақтары ұзын, қиғашталған, сары түсті; екіншісі – ақ түсті, басы үлкен, бұтақтары түзу, цилиндр тәріздес, бірақ қойдың мүйізі сияқты ирек және жапырақтары тілімделген. Бұл екі түрі де мал жеуге таптырмайтын шөп, төрт түлік одан жақсы семіреді, әсіресе қой.

Бұл алқапта жайран деп аталатын киіктер көп. Қырғыздар бұл жануарды қаракұйрық¹⁶ деп атайды.

Кавказ бен Даурияда оны дайран деп атайды. Қырғыздар және Іле қалмақтары оны жирен деп атайды. Олар [бөкендер] мамырда қоздайды.

Қырғыздар бірнеше қозықаны ұстап алды, сөйтіп біздің жорық дастарқанымызда осы жануардың етінен жасалған тағам пайда болды.

Бөкеннің лағы. Ш. Ш. Уәлихановтың қарындашпен салған суреті

19 мамыр. Бірінші Меркі өзені.

Біз Алатау мен Қулық жотасын жалғастыратын қыратқа шыққанда, алдымыздан жартасты сай пайда болды. Оның түбінде жіңішке жіп тәрізді ирелендеп Меркі ағып жатты. Биіктен өзен өте әдемі көрінді: жасыл және тегіс сайдың арасынан көгілдірленіп өзен ағуда, оның жағалауы екі жақтан талмен көмкеріліп, тоғай жасап тұр. Меркілер (олар үшеу) Шарынға құяды, өз бастауын Алатаудан алып, қыраттың бойымен шатқал жасай ағады және Шарынға құйып, Шарын осы шатқалдың енін кеңейте отырып, Қулықты айнала өтіп, солтүстікке бұрылып, Ілеге құяды.

Біз Бірінші Меркінің Шарынға құяр тұсына түнедік.

Меркіде арқар мен тауешкілер өте көп. Мен оларды атып көрмек болдым, бірақ сәті түспеді. Арқарлар ерте қоздайды, Қапалдың өзінде кішкентай төлін көргенмін.

Ешкілер лақтарын сәуірдің аяғында қалдырады. Жалпы Алатау ешкі, арқар, маралмен аты шыққан. Қарақұйрықтар тек жазықта кездеседі. Мен бұл жерден құстардан: жабайы кептер, көгершін, қырғыздар...^{*14} деп атайтын қара қарға, кекілік деп аталатын шілді, ементұмсық^{*15}, тау қараторғайы^{*16} (қызыл қанатты) мен суықторғайларды көрдім. Жыртқыш құстардан біз қонған жерде лашын және қозықұмайдың ерекше бір түрі, қанаттарының ұшы қара, аяқтары қызыл құс қалықтап жүрді.

20 мамыр. Шырғанақ өзеніндегі түнемелік.

Бірінші Меркіде біз киіз үй тігу үшін қарды тазалауға тиіс болдық. Кешке қарай, аспан бұлттан арылғанымен, солтүстік шығыстан қатты жел соғып, салқындап кетті. Таңертең жолға шықтық. Қар бүкіл аймақты басып қалыпты. Күн ашық болып тұрды. Біз қарай алмадық: күн сәулесінің аппақ қармен шағылысы көзді шыдатпады. Үш Меркіден өту қаншалықты қиын болғанмен, жасақтың біріге күш салуымен артиллерия арқанмен тартылып алынды.

^{*14} Қазақтың құзғын деген сөзіне орын қалдырылса керек.

^{*15} Дәлірек: арша ементұмсығы.

^{*16} Дәлірек: қызғылт қараторғайлар.

Екінші Меркі құатын жердегі құздар арасындағы Шарынның көрінісі өте тамаша. Құз жартас болып келетін тік жағалау, үшкілденген шыршалар жартас астында да, басында да өскен. Төменде шулап, көбіктеніп, толқынданып Шарын ағып жатыр.

Екінші Меркінің ені анағұрлым тар және ағысы да баяу. Оның өткелі біріншісіндей тік емес. Үшінші Меркіде біз аттарға тыныс беріп, түскі ас іштік. Үшінші Меркінің ағысынан пайда болған алқап біршама кең әрі батпақты.

Бұл өзен тіпті Бірінші Меркіден терең, суы көбірек. Оның жағасында өсетін талдар өзгелерге қарағанда қалыңдау. Мұнда жапырағы талға ұқсайтын бұта ағаш өседі, бірақ долана сияқты тікенегі бар, қабығы да доланаға ұқсайды, бірақ сәл күңгірттеу. Қырғыздар оны шырғанақ¹⁷ деп атайды. Ағаштың түсі қызғылт, сондықтан қырғыздар одан қаруға дүм¹⁸ жасайды. Оның жемісі бүргенге өте ұқсас.

Үшінші Меркіге көтерілу өте оңай. Бірінші және Үшінші Меркінің арасындағы жартастарда мынадай бұталар өседі: ырғай, сарыағаш, сары гүлді және ұсақ жапырақты раушан гүлі, жапырақтары кішкентай биік қараған (қырғыздар оны борқараған деп атайды), аршагүл, ұшқат, қызылша (жуан жапырақты қырықбуын тәріздес, қырғыздар оның күлін насыбайға қосады). Меркі шыңы маңында, Шелекке құатын Асыға дейін, қарлы шыңдардан төмен құрылысқа

*17 Автор құндақты айтып отыр.

*18 Қате кеткен: сол жаққа деп оқу керек.

Шарын өзенінің шатқалындағы керуен. Ш. Ш. Уәлихановтың күнделігіндегі сурет. Қауырсын. 1856 ж.

жарамды шырша өседі. Біз қыратты асқанда оң жағымызда^{*18} Қоюлық, сол жағымызда^{*19} Алатаудың негізгі жотасы жатты. Қоюлықтың аяғын оның шығыс жағынан бастау алатын Шарын айналып өтеді. Осы мойнақта үш Меркі де Шарынға құяды.

Үшінші Меркенің Алатаудан бастау алатын тұстағы өткелі Тобылды Асу деп аталады. Бұл Ыстықкөлдегі негізгі үш дефиле^{*20}, асудың бірі. Біз жүрген жолда ол бұрыс қалды, біз бұғу руы мекендейтін Қарқараға жетуге тиіс болдық. Тобылды Асу, білетіндердің айтуынша, дөңгелекпен жүруге қолайсыз, жолдың бойында қалың шырша ағашы тұтасып өскен және оларды, әрине, сол кезде қалың қар басып жатқан. Үшінші Меркіге көтерілгеннен кейін, жол жүруге ыңғайлы. Үш кішкене сай мен екі бұлақтан өткеннен кейін, Тиекташ тасынан төмен түскен соң Шарынның жайқалған жазық даласы ашылады. Бұл алқап Қарқара жазығымен ұштасады.

Тиекташ – Шарын Қулықтың солтүстік тұмсығын қиып, Үшінші Меркі мойнағынан бөліп тұратын шатқал. Шарынның алқабы солтүстігінде Қулықпен шектеседі, оңтүстігінде шағын мойнақтың табанымен жалғасады^{*18}. Біз түнеген Шырғанақты өзенінің Шарынға құятын тұсынан Қарқара деп аталатын дөңгелек алқап ашылады, сол аттас шағын өзен оны ортасынан жарып ағып, Шарынға құяды.

21 мамыр, Қарқара өзені.

*19 Қате кеткен: оң жаққа деп оқу керек.

*20 Дефиле – тар асу, шатқал.

*Бұғы тайпасының бас манабы Боранбай. Қарындаш. 1856.
Ш. Ш. Уәлихановтың суреті*

Шарын өзені келесі шағын өзендерден құралады. Оның басы – Көкжартұрық сайындағы Қарқара тауының Шоң Қарқарасы. Оған өз бастауын таудың солтүстік батысынан алатын және Сарыжаз өзеніне бастау болатын Жел Қарқара құяды. Сарыжаз сондықтан Сарыжаздың тауы деп аталады. Кеген өзені бастауын Кегеннің Кеңсазы деп аталатын және Елшінің Бүйрексазы деп аталатын Құсмұрын тауының батыс жағындағы сортаңнан алады (Құсмұрында Темірлік жотасы аяқталады). Ол Қулық тауына ағып барып, сол жерде Қарқарамен бірігіп, Шарын деп аталады. Кегенге Құсмұрын жақтан мына бұлақтар құяды: Шыбжынбұлақ, Қурайлы. Құсмұрынның дәл тұмсығынан жылы бұлақ ағады. Бұл өзендер мен бұлақтардан басқа Шарынның жүйесіне тәуелсіз Қарқара тауынан Шолақ Қарқара ағады, ол Шоң Қарқараға жетпей жоғалып кетеді.

Қулықтан Кегенге қарай Шыбжөке өзені ағады, ол да барар жеріне

Ұлы жүздің сұлтаны Мамырхан Рүстемов. Қарындаш. 1856.
Ш. Ш. Уәлихановтың суреті

жетпей суалып кетеді. Құсмұрыннан SSO қарай

Манастың Бозтөбесі деп аталатын жекеленген төбе немесе қорған бар. Жергілікті халықтың аңызы бойынша батыр Манас (ел арасына кең таралған тамаша эпикалық туындының қаһарманы) қаңғырастармен (калмақтармен)¹⁹ соғыс кезінде сол жерге өз қосын тіккен.

Қарқара алқабы солтүстікте Темірлік асуымен шектеседі.

NO-та*²¹ үш Меркінің өткелі бар, SSW-та Қырғыз Алатауындағы Санташ өткелі орналасқан, NO-та Құсмұрын жотасы, ал ONO-да Лабасы таулары мен OSOSO-қа оңтүстік шығысқа қарай Үш Қарқара тауы. Лабасы мен Құсмұрын арасында, Қытай қарауылдарының ар жағында Сүмбенің тауы және алысырақта Кеушентау, Артқан шыңы мен сол аттас асу кылтияды. Сарыжаз өзенінің Кегенге құятын жерінде қырғыздар Таспажон деп атайтын жоталы бұйрат бар, ол Қарқара өзенінде аяқталады. Оның бағыты солтүстік шығыстан оңтүстік батысқа қарай. Бұл бұйраттың шығыс жағында, алқапта Қарқараның қайнатпа тұзы деп аталатын тұзды бұлақтар бар. Бастау алған жерінде бұлақтар тұтасып обден қатып қалған тұзды батпақтан түзілген қайнар көз құрады. Осы сордың ортасынан жер астынан шыққан (тура мағынасында айтқанда, жер деп сордың ең бетіндегі қатқақты*²² айтып тұрмыз) бұлақтың эсерінен осы материядан жасалған төртбұрыш масса түзіліпті. Оның биіктігі – 1,5 сажын; ұзындығы – 3, ені – 2,5 сажын. Лабасы тауларының артында оңтүстікте Текес тауы жатыр, одан Ілеге құятын аттас өзен ағады.

Бора Дабысын деп аталатын келесі тұзды көл Лабасының шығыс баурайында орналасқан. Бұл көл сай арқылы Кеген сорларымен ұштасады. Шелектен Санташқа дейінгі барлық жерлер, бұғулардың айтуынша, бұрындары калмақтарға тиесілі болған. 30 жыл бұрын калмақтар Торайғырда көшіп қонып, Құлықты қыстайды екен. Олардың шекаралық бекеттері Бірінші Меркі мен Қарқараның тұзды бұлағында тұрған. Қазіргі кезде Қытай калмақтары зурған суун және арғын суун рулары Құсмұрын және Лабасы тауларында көшіп қонады. Сүмбе тауының артында қала мен лама ғибадатханасы²⁰ бар.

Қарқара өзені
алқабының
схемалық картасы.
Ш. Уәлихановтың
күнделігіндегі
қауырсымен салған
суреті. 1856 ж.

*21 Қате кеткен: NW, яғни солтүстік батыс.

*22 Қатқақ – бұл жерде ең беткі қабаты, үсті.

Құсмұрында қорғасын өндіретін елді мекен бар. Оны өндеумен айналысатындар – ішкі губерниядан жер аударылған қылмыскерлер. Қарқара шатқалы жазғы жайлау. Онда албандар мен қырғыздар көшіп жүреді. Алқап өзінің малға жайылылығымен атағы шыққан: мұнда не бөгелек, не маса жоқ. Жалпы Алатау алқаптарында біз жәндіктерді аз кездестірдік. Мұнда суық, әсіресе түнде.

22 [мамыр], Қарқара өзеніндегі екінші түнемелік.

Шырғанақтыдан біз оңтүстік шығысқа қарай Қарқара ағысымен жүрдік, бірнеше шақырымнан кейін Таспа бұйратының тасты жотасы өзен жағалауына келіп жар түзетін жерге тоқтадық. Бұл жерден төмен өзен жағалауы орманды, әжептәуір қалың талдармен және қара шырғанақпен көмкерілген. Жағалауда, құмда сексеуіл жиі кездеседі. Өзенде жергілікті халық шабак, орыстар – османка деп атайтын балықтың ұсақ түрі бар.

23 [мамыр]. Сол түнемелік. Жиделі – Бұғу.

Бішкектің фирманшысы (губернатор) 1500 т.²³ Құтымалдыға келді деген сыбыс шықты. Сарыбағыштардың манабы Үмбетәлі тұтқынға алынған, оның малы таланған. Кейбір бұғулықтардың айтуынша, олардың билері бұл өсекті біз көлге барып, олардың еркіндігіне нұқсан келтірмес үшін әдейі таратқан. Басқалардың айтуынша, төрт ташкенттік қазір бұғу руының ықпалды манабы Боранбай ауылында және оларды өздеріне сарыбағыштармен таласты шешу үшін шақырып отыр. Бұғулар үшін бұл шешім әрине тиімді болар еді. Олар зекетке 30 жылқы беріп қойған, ал Орман ташкенттік қорғандарды қиратты, оның мұрагері Үмбетәлі шақырғанға келмеді. Енді бұғулардың орыстардан құтылғысы келетіні түсінікті, оларды сарыбағыш сарттарының көмегімен жеңуге болатын еді. Дегенмен, мұның барлығы қауесет. Біз не болса да көлге баруды шештік.

24 [мамыр].

Бізге бұғу руының өкілдері келді: ықпалды аға манап подполковник Боранбай Бекмұрадов, Мұратәлі Берназаров (жасы жағынан үлкені), Қазыбек Шералин, Қараш (шон) – сәмеке руының биі. Ықпалды еместерден: арық руының өкілі тоқсоба Олжабаев пен оның інісі Хакімбек. Қара сүйектен – Мұратәлі құлдарынан Телекмет би және Омар батыр. Албандар бұғулармен дау туғызды.

25 [мамыр]. Санташ²¹ асуындағы Түп өзеніндегі түнемелік.

25-ші күні таңертеңнен дулаттар мен бұғулар арасында келіссөз жүрді. 10 казак арық руының ауылдарына салық жинауға жөнелтілді. Түскі астан кейін жасақ жолға шығып, солтүстік шығысқа²⁴, Санташқа бет алды. Қарқараның жоғарғы ағысынан бастап жер тегіс, жайылым мол, жалпы бұл жер өсімдіктерге өте бай. Қырғыздар айта-тындай, күзде атты кісінің үзеңгісінен келетін биік шөп, небір түрлі жалпақ жапырақты өсімдіктер шалғындай жайқалған, таудың бөктері мен басында да сондай. Әсіресе, тамаша көрінетін өсімдіктер: жалбыз (ағылшын) бен жүгері²² сияқты (қант қамысы) жапырақты қамыстың

*23 Қате кеткен: 1500 адаммен.

*24 Қате кеткен: оңтүстік батыс деп оқу керек.

бір түрі. Қырғыздар бұл өсімдікті ақ құрғашын деп атайды, қара қырғыздар болса, марал құлақ дейді. Бұл өсімдіктің сөлі улы, ісік тудырады десті. Мал оны тамыз айына дейін, сарғайып, сөлі аққанша жемейді. Исі сиырдың тезегіне ұқсайды. Тауда, сол жақ баурайда тал ағашы, шетен (ерекше түрі, қабығы тегіс, әрі түсі оттай қызыл) өседі. Сай мен таудың басында қалған қарға қарап (Санташтын таулары өте аласа), Қарқара алқабы тым биік деп шамалауға болады.

Түнемеліктен оңға Тобылды Асу тауының жалғасы, шағын қырат болды. Оң жақта*²⁵ Қарқара тауының жалғасы. Біз жоғарыда айтқандай, бұл таулар аласа. Жол батпақты саймен өтеді, таудан оңға солға көптеген бұлақтар ағады, олар қосылып, Жел Қарқарадан төменірек Қарқарамен бірігетін... өзенін*²⁶ құрайды. Өзен оңтүстік батыстан солтүстік-шығысқа қарай²³ ағады. Бұл бұлақтардан ары, сай табанында (2 шақырым жерде) көл бар, жаздың ыстық күндері ол құрғап кетеді. Көлден қырғыздар Ертіс қазы деп атайтын құсты көрдік. Бұлардың түсі ақсұр, басы ақ, екі көлденең қара сызығы бар, мойнының жоғарғы жағы мен төменгі жағында, бүйірінде жіңішке ақ жолақтар бар. Бұл құстың қанаты қара, аяқтары сары, тұмсығы да сары. Тау қазысы үй қазынан кішкене, ал гагадан үлкенірек келеді.

Көлден екі шақырым жерден Түп өзені өтеді. [Бұл арада] Түп оңтүстік шығыстан солтүстік батысқа (шығыс оңтүстік шығыстан батыс солтүстік батысқа) ағады. Түп өзені барынша жылдам, түбі тасты, жағалауы талдармен, шырғанақ, балғынмен (сексеуілдің бір түрі) көмкерілген. Өзенде балық кездеседі. Біздің казактар шабаққа ұқсайтын балық аулап алды. Қырғыздар оны сазан деп атайды. Түп өзенінің сағасына қарай балық көп деседі.

Түп Ыстықкөлге құяды. Түптің ағысын бой-

на Ташкент, 1-август 1856 г. Уәлиханов

Қытай бұл тау асуында Ертіс өзеніне тау қазысының суымен қосылған суреті 1856 ж.

Тау қазы.
Ш. Уәлихановтың
күнделігіндегі
қауырсынмен
салынған сурет.
1856 ж.

*25 Қате кеткен: сол жақта деп оқу керек.

*26 Иірсу өзені үшін орын қалдырылса керек.

лай Таспа деп аталатын шыршаға бөккен аласа таулар тізбегі жатыр. Таспаның жанында Ыстыккөлге құятын Жырғалаң өзені ағып жатыр.

Санташ – санаулы тас. Бұл асудың бұлай аталуына себеп болған бір қорғанға үйілген тастар. Қорғанның биіктігі 3 сажын, айнала-сы 35 сажын. Аңыз бойынша, Әмір Темір Гурган Қытайға император Каан Чинның қызын алу үшін сапар шегеді (Каан чин Қытай императорының титулы [түркіше басқаша], Хаканчин – Қытай императоры [титул], қырғыздар оны жалқы есім қып алған). Әмір Темір әр жауынгері қолына бір бір тастан алып, бір жерге үюге бұйрық етеді. Кейін қайтқан жолында ол енді тасты алып, келесі жерге үюге әмір етеді. Қалған тастарға қарап, қанша әскер жоғалтқанын шамалайды. Сол қорғанның орны қазір де бар.

Тарихи мәліметтер бұл аңызға мүлдем қарама-қайшы. Әмір Темір шын мәнінде Қытайға сапар шеккен, бірақ Самарқандтан шығып, Отырарға²⁴ жеткенде қаза тапқан. Десек те, орта ғасырлардағы батырлық жырлардағы Ұлы Карл мен орыс ертегілеріндегі Владимир Красное Солнце сияқты барлық ортаазиялық аңыздарда Әмір Темір басты қаһарман. Түркістанның барлық мешіттерін, көне су құбырларының барлығын Әмір Темір Сайыпқыран (әлемнің билеушісі) салдырған деседі. Қалай болғанда да, Санташ қорғанын қалау үшін көп адам мен көп еңбек қажет болған және ол келер ұрпаққа [осында] бұрын өткен халықтың өмірінен сыр шертетін ескерткіш.

Айтпақшы, Қарқара өзенінің атауы туралы тағы бір аңыз.

Қырғыздар қалмақтарды шапқан бір жорықта осы өзеннен Зайсанның²⁵ екі жас қызын ұстап алады. Олардың ауылы жаңа көшіп жатыр екен. Олар осы жерде қалып, өздерін ретке келтіріп, көшке сәнді киіммен бармақшы болған. Олардың бастарында құстың қауырсын қанаттары болады. Қырғыздар оны қарқара деп атайды. Содан бері өзен Қарқара атанып кетіпті дейді аңыз.

Р. С. Қара қырғыздар Санташ қорғанын қырғыз ханы Есім қалмақ-жонғарларды жеңуіне орай салдырған деп санайды. Бұл дұрысырақ болуы тиіс. Шынында да Есім сол жерлерде жонғар қонтайшыларымен соғысып, жеңіске жеткен.

26-27 мамырда сонда болдық.

28 [мамыр]. Түп өзенінде, Санташ асуының оңтүстік шетінде, Кеңсай шатқалындағы түнемелік.

Біздің түнемеліктен екі шақырым төмен жерден бастап, Санташ алқабын солтүстік және оңтүстік жақтан қоршап тұрған таулар жағалауға жақындап, сондықтан жол қиындай түсті. Енді қия беткеймен жүруге тура келді. Дегенмен, біз зеңбіректі түйенің үстіне танып қойдық. Түйелер жеңіл жүреді. Жағалауда көптеген ағаштар өсіп тұр. Бұталар өзен жағалауында тығыз өскен, таудың баурайын да жауып тұр. Ол бұталар – қара қарақат, долана, итмұрын, мойыл, әсіресе, тал қалың, тасқа жабысып аршагүл мен ақтаспа өскен. Сол жағалауда тау басында да, жағада да шырша ағаштары тұтасып өскен. Мұндағы

*27 Habitus (лат.) – түр.

*28 Беттің шетіне Уәлихановтың қолымен: 26 к. деп жазылған.

шөп асуға кірген жердегідей жайқалып тұрмағанымен, жайылым мол. Жалбыз habitus*²⁷ басым. Тауда (25 күнінің*²⁸) түнемелігі маңында таушымылдық қалың болды. Мен тауға мылтықпен шықтым. Жолда еліктер көп кездесті, бірақ оларға тигізу өте қиын. Құстардан кезқұйрық, ақбас бүркіт пен тышқаншыны көрдім. Тауда қызыл қара түсті кептерлер бар, оны қара қырғыздар ... деп атайды.

Біздің отрядтағы қырғыздар таудың басынан аю, бұғы, қабан көрдік десті. Тіпті Ыстықкөлдің маңынан жолбарысты да кездестіруге болады екен. Ары қарай жолдың ортасында, өзен ағысының оң жағынан кең сай ашылады, ол Кеңсу деп аталатын көлге тіреледі. Ол басында Тобылғотының Түпке құюынан пайда болған. Тобылғоты үшінші Мерке ағатын таудың оңтүстік баурайынан шығады. Олардың шатқалы біз жоғарыда айтқан Тобылғоты асуын құрайды.

26 [мамыр] күні менің қасымда қара қырғыз жыршысы болды. Ол Манас поэмасын біледі екен. Поэманың тілі, ауызекі тілге қарағанда, түсінуге әлдеқайда жеңіл. Поэма қаһарманы Манас – ноғайдан әйел жинаудың қайтпас қайсар батыры. Оның барлық өмірі соғыс пен сұлуларды іздеуден тұрады. Тек оның мінезі шығысқа тән емес – ол өзінің әкесін жиі балағаттайды, малын қуып әкетеді, онымен дөрекі сөйлеседі. Бұл жағы түсініксіз. Барлық көшпенді халықтар қарттықты құрметтейді, ақсақалдар ерекше сый құрметке ие.

Бұл поэмада Шу, Ташкент, Іле және Ыстықкөлдің маңындағы үш халық – қырғыз, қайсақ, ноғай тағдыры суреттеледі. Олардың араласуы мүмкін емес, өздері айтқандай, олардың көлге келуі 70 жылдан аспаған. Қара қырғыздарға ноғай аңыздары жат емес. Олар Едігені²⁶ біледі және олардың аңызы да қырғыздарға ұқсайды. Олар және былай дейді:

كچہ كى اون سان نوغای بلكاندا*²⁹
اورمانیت بی اولگاندا
اوردنك قرا جغاچی
اسمانغه اوچوب كتكاندا*³⁰

Таңқаларлығы, ноғайлар орта азиялық көшпенділердің барлық поэмаларында кездеседі. «Ташкенттік» ноғайлар Манаста аталады. Жәнібек²⁷, Асан Қайғы²⁸ мұнда да танымал. Қаншама қайғы әкелетін [ала] тай қырғыздарды да толғандырады. Ноғайлар туралы әңгіmemіз жетіп қалар.

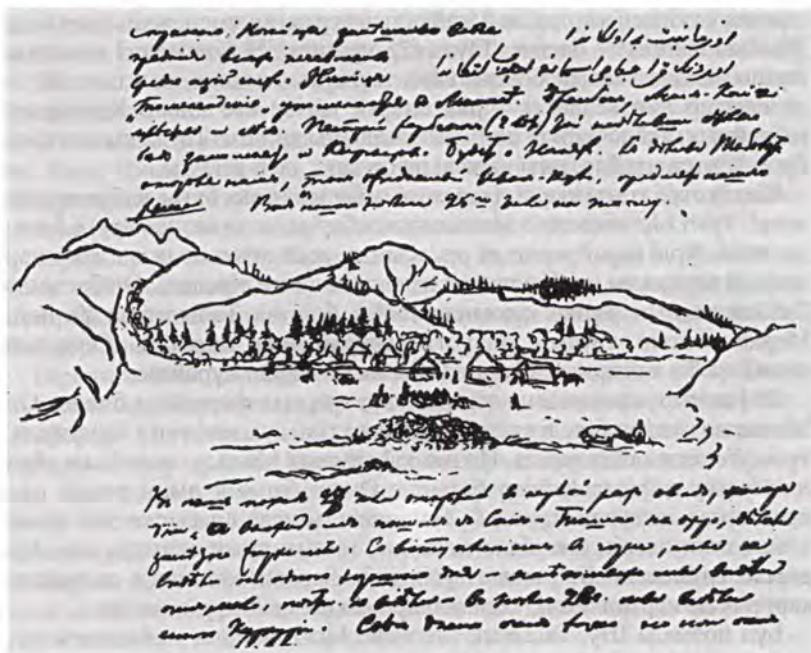
Тобылғоты алқабынан біз тәуекелге бел буып, сонша күткен Ыстықкөл келбеті ашылды.

25 күнгі түнемеліктен Таспа келбетінің көрінісі. 28 [мамыр] күні алғаш рет бөгелектер мен маса шыбындар пайда болды. Санташтан көлге бағыт алғаннан бастап, күн ыси бастады. Тауға шыққаннан кейін біз бірде бір жаксы күн көрмедік. Жәндіктерді өте аз кездестірдік; тіпті жоқ десе де болады, 28 күнгі түнемелікте көп құрқұрларды көрдік.

*29 بلكانده (бүлгенде немесе бүлінгенде – бұлу, бүліну деген сөзден шыққан) – алауыздықта болу, бүліну, таласу.

*30 Он сан ноғай бүлгенде, Орманбет би өлгенде, қара орманы талқан боп...

Таспа тауының етегіндегі қоныс. Ш. Уәлихановтың күнделігіндегі қауырсынмен салған суреті. 1856 ж. (328 бет)

Мұнда күндіз өте ыстық, ал түнде өте суық. Көлдің алқабынан аптап ыстық кетпейді деседі. Қырғыздардың айтуынша, олар үнемі «жаңбыр шақыруға» мәжбүр.

Олардың арасында дұға оқып, жаңбыр шақыратын сиқыршылар бар, оларды «жайшы» деп атайды. Бұл сенім көне түркілік, шығыстық тарихшылар жаңбыр жауғызатын жуд тас^{*31} туралы айтады, ол қасиет түркілердің атасы Яфеске оның ұрпақтарына деген ерекше ықыласын білдіру үшін құдай берген дейді.

29 [мамыр]. Қарабатпақ өзені мен шатқалындағы түнемелік.

Кеңсудан жасақ таңғы 4-тен 5 минут кеткенде шығып, түнемелікке 10 жарымда жетті. Біз Ыстыккөлдің жазығынан Санташқа сыналап кіретін кең алқаппен жүрдік. Бұл алқаптың басы, жоғарыда айтылғандай, Тобылғотының Түпке құятын тұсымен басталады. Біз SW (оңтүстік батысқа) қарай жүрдік, сол жағымызда Таспаның аласа бұйраттары мен оң жағымызда Алатаудың оңтүстік сілемдері жатты. Жол әрдайым таудың етегімен жүреді.

*31 Нақтырақ: жад.

*31 Яғни, өңделмеген.

ундагы шөптер жарамсыз*³¹, бірақ төрт түлік үшін тамаша жайы-
м. Біз Түпке құятын, өздерінің салаларымен тауды кесіп өтіп, асу
сайтын көптеген арықтардан өттік. Олардың атаулары: Қорымды
эні – оның жоғарғы саласы үшінші Мерке ағатын тұстан, таудың
түстік баурайынан шығады. Оның Қорымды деп аталатын асуы бар.
Асу алдымен Мерке ағысын бойлап, Бескарағай*³² шаткалына
йін барып, ол жерден Қорымды өзеніне бағытталады. Асу арқылы
қ салт аттылар ғана өте алады. Жінішкесу өзені Екінші Мерке-
н қосылып, салт аттыларға қолайлы асу түзеді. Бұл Екінші Меркі
уы деп аталады. Талдысу өзені қарама-қарсы ағып жатқан Шон
еркімен көлікпен өтетін асу түзеді. Саты өзені таудан шыға сала
өңеше салаға бөлініп, Түпке құяды, олар бесеу. Сатының Шелектің
жоғарғы ағысына шығатын және (Шелекке құятын) Жінішке мен
Сатының жоғарғы жағында қосылып, Түрген асуымен бірігетін асуы
бар. Бұл асу керуенмен жүруге қолайлы, тіпті арбамен де өтуге бо-
ды, бірақ 15 сажындай қия беткеймен жүретін тар сүрлеулі қиын-
сы бар. Төменде түпсіз шыңырау. Ағаштан жасалған сүйеніштер
шыңырауға құлап кетуден сақтайды. Сүрлеуді салған және ағашпен
ршаған (Жантайдың әкесі) Атеке батыр дейді. Сарыбағыштық ма-
птар Есенқұл мен Атекенің өзара қақтығысында соңғысы жаудың
здәйсөк шабуылынан жасырынуы қажет болып, өз көшімен
ағаш болып Саты арқылы жүреді. Бірақ, қиын қыстау жағдайларда
іксы, күшті, жас түйелермен асудан өткен көштер мен керуендер
иғалары аз емес.

Жол бойында біз бірінші рет қара қырғыздардың моласын
рдік. Талдыбұлақ пен Бірінші Сатының арасында, алғашқысына
қын жерде бір мола бар. Онда шағын төртбұрыш пішінді екі
інді бар (қырғыздардың моласы қорған тәрізді салынады) – бұл,
ырғыздардың айтуынша, манап Атекенің ұлы Қарабектің бейіті.
Абылайханның ауылы Шелектің жоғарғы жағында орналасқан
рыбағыштарға шабуылы кезінде өлтірілген. Сатыға жақын жерде
ге мола бар. Егер қырғыздардың өз сәулет өнері, бар деп айтатын
лсақ, ол сөз жоқ, монументалды сәулет өнері, молалар сәулеті.

Бүкіл далада молалар үйінділері шашырап жатыр, олар күйдірілген
рпіштен мықты, берік жасалған. Бұл молаларға қарап отырып,
лада саналы, өнерге жақын халық болған деп түюге болады.
рақ, өмір сүру салты мен арнайы білім алмағанына қарамастан,
зақтардың өзінше қиын ғибадатхана соғу, қорған тұрғызуға де-
н ерекше ынтазарлығын есепке ала отырып, олардың даладағы
зылған үйінділерді қандай да бір мола немесе ғибадатхана деп
науға болады. Бұл пікірді бекітетін мысалдар мынадай.

Қырғыздар*³³, өткен ғасырдың қырғыздары қандай да бір
тырдың тыным тапқан тұрағын*³⁴ келесі ұрпаққа белгі ету үшін

*32 Мұнда қарағай дегені шырша.

*33 Қырғыздар мен қырғыз-кайсақтар деп оқу керек тәрізді.

*34 Яғни, жерленген жерін.

Түп өзені бойындағы
қырғыздардың мола-
лары.

Ш. Уәлихановтың
күнделігіндегі сурет.

Қарындаш пен
туш. 1856 ж.

үлкен топырақ үйіндісімен қоршап немесе күмбез салып болмаса сатылы мұнара тұрғызатын болған. Мұның барлығын олар қолданылған заттарға карағанда, күйдірілген немесе шикі кірпіштен салған. Моланың алыптығы – марқұмның тірлікте ықпалды жан болғанының белгісі. Мұндай молалар Ұлы жүзде жиі кездеседі. Найман рулары әлі күнге дейін осындай молалар соғады.

Бай, дәулетті адамдар Түркістаннан арнайы шеберлерді шақырып, оларға ескерткіш үшін қымбат төлейтін болған. Сүйіктің моласы осылай тұрғзылған. (Ұлы жүздегі) Қара кырғыздардың манабы Жантай қашғарлыққа мола соғып бергені үшін төрт тоғыз²⁹ бен жүз қой берген. Тоғыз: біріншісі – бір құл мен 8 ат, екіншісі – түйе мен 8 ат, үшіншісі – жүйрік пен сегіз ат, төртіншісі – өгіз бен сегіз сиыр. Бұл мола расында да өте жақсы соғылған – пішіні ерекше, ал жалпы даладағы қирандыларды еске түсіреді. Далада қала қирандылары кездеспейді, даладан табылатын жекелеген кесенелер³⁰ пішіні жағынан молалық ескерткіш. Қозы Көрпештің ескерткішін аңыз бойынша қазақтар мола етіп салған.

Осыған сүйеніп мен даланың оңтүстік шығысында жатқан үйінділерді³¹ көшпенді халық моласы деп санаймын. Бірақ бұл жерде ол туралы айтпаймыз.

Қара кырғыздардың [қырғыз] моласы кырғыздардыкі [қайсақтар] сияқты жақсы емес. Кішкентай үйінді, тастары шағын, жерге қадалған әшейін таяқ ол жердің адамның соңғы мекені екенін көрсетіп тұрады. Қиғаш қаланған қабырға^{*35} түріндегі молалардың кірпіші көп тұрмай құлап қалады, сөйтіп, пішінін жоғалтады. Дегенмен, қара кырғыздарда бірнеше келісті [мола] бар. Олар бұғу руының салмеке елінен шыққан Ноғай мен Атеке сарыбағыш руынан Жантайдың ұлының моласы. Соңғы ескерткіш Түптың сағасында орналасқан (суретке қараңыз). Оны соққан қашғарлық, сондықтан Қашғар мола сәулеті жайлы түсінік береді. Бұл мола өте ұсынықты

*35 Яғни, бедерлі мүсінді қорым.

соғылған, ішінде шығыстық талғамдағы гүлдермен әшекейленген өрнек бар, кірпіш жақсы күйдірілмеген, әксіз, сондықтан шытынап кеткен. №1 қабырғада [тор көзді] терезе орнатылған.

30 мамыр. Сол түнемелік.

Біз Түптің сағасына барып, ау тастадық. Қырғыздар қарабалық деп атайтын маринканың бірнешеуін, қаңылтыр деп атайтын яздарды, шабақтарды (Ертісте кездесетін кішкентай балық) ауладық.

Көлде балықтың көп болғаны соншалықты, қырғыздар қамыс арасында оларды қылышпен ұрып аулады, біздің көз алдымызда қарашайлық*³⁶ қара қырғыздар осындай әдіспен бірнеше балық ұстады. Сол күні қазақтар жаңа үлкен ау жасады. Түп жағалауы мен көлдің өзінде ұсақ шырғанақтар өте көп болды. Қырғыздардың айтуынша, бірнеше жыл бұрын бұл орманнан өту мүмкін болмаған екен. Көлде құстардан қаз, үйрек, қара суқұзғындар мен кішкентай қара патша балықтар*³⁷ бар. Суқұзғындарын қырғыздар қарақаз деп атайды, ал патшабалықты қарабай дейді. Маған тігілген киіз үйде үш жылан өлтірдік. Олар да өте көп.

1 мамырда*³⁸ мен Қазыбекпен бірге Боранбай ауылына аттандым. Оның ауылы, қырғыздар айтқандай, Жырғалаңда орналасқан, біздің түнемеліктен 35 шақырым қашықтықта. Мен Түптің дәл сағасындағы өткелден өтіп, содан соң Жырғалаң алқабын Түптен бөліп тұрған Таспаның бұйратына көтерілдім. Тал түсте алдымыздан өзен ағысы мен ағарандап ауыл көрінді. Ауыл үлкен екен. Жол бойында кездескен қырғыздардан Боранбайдың одан ары көшіп кеткенін білдік. Күн экватордағыдай ыстық болды, бізге дем алып, қазақтар айтпақшы, кешкі салқынмен ары қарай жүру керек болды. Осы мақсатпен біз жақын ауылға бұрылды. Ауылдың қожайыны жас жігіт алдымыздан шығып, өзін Боранбайдың баласы, аты Қылыш екенін айтты. Қылыштың шатыры бар екен, біз сонда орналастық. Құрметті қонақ ретінде бізге құманға тұз салып қайнатылған шай әкелді, шай қалмақтардың затуранына*³⁹ ұқсайды. Артынан қымыз берді. Бүкіл ауылдың қырғыздар мен кішкентай балалар біздің асымыздан кейін қалатын қойдың сүйегін мүжу үшін жиналды. Олардың ойы болмады, мен қожайынды ондай әурешіліктен құтқардым, тіпті түскі ас ішіп отыратын кез емес еді. Айта кету керек, әйелдер бізден қорқып киіз үйден мүлдем шықпады, тек аттанар алдында ала бұхар шапанын киген жас келіншек пен ақ көйлек пен үкілі қызыл тақия киген жас қыз шықты. Бірақ, олар да тығылып қалды. Қырғыздардың айтуынша, барлық дала адамдары сияқты олардың көздері өткір және көреген, келіншек біршама өңді екен, бірақ жүдеу, ал қыз нағыз сұлу деді олар, әрине олардың талғамы бойынша. Қырғыздардың түсінігінде әйел сұлулығы дегеніміз денесінің толықтығы,

*36 Манап Шоң Қараштың атынан шыққан.

*37 Қате кеткен. Бұл жерде қара тырнаны айтады.

*38 Қате кеткен. Дұрысы: маусымда.

*39 Затуран – қалмақтардың ұн қосқан шайы.

*Отрядтың
Түп өзеніндегі
балық аулауы.*

*Ш. Уәлихановтың
қарындашпен
салған суреті.
1856 ж.*

бетінің толған айдай дөңгеленіп, екі бетінің ұшы қызарып тұру керек, оны ақындар қарға тамған қанға теңейді.

Ары қарай жүрдік: жолда ауылдар жиі кездесті, бірақ қыбырлаған тірі жан болмады, барлығы: «Орыс, орыс!» деп шошына айғайлап, киіз үйлеріне тығылды. Күдікті сейілтп, нәзік жандылардың қызығушылығын туғызу үшін мен қасымдағы қырғыздарға қырғызша ән салуды тапсырып, өзім салша киініп алдым. Бұл әрекет толық нәтиже берді, әйелдердің барлығы киіз үйден шықты, тіпті бір әйел мұсылмандар ретінде бізге арнап жоқтау жырын айтты.

Қара қырғыздарда, біздегі сияқты әйел күйеуінің қазасын бір жыл бойы дауыстап жоқтауы керек. Мұсылмандар, яғни өз адамдары өткен кезде, ол жоқтау айтуы қажет. Сұрастыра келіп біздің білгеніміз, әйел сарыбағаш оқиғасында күйеуінен айырылыпты, киіз үйге ілінген қара ту соны білдіріп, марқұмның жасын да көрсетеді екен. Егер киіз үйге қандай да бір ту ілінсе, сол үй бір мүшесінен айырылды деген сөз. Егер ту қызыл болса, жас адам дүние салған, қара болса, орта жастағы, ақ болса, кәрі кісі деген сөз. Біздің аяшымыздың (қара қырғыз әйелі) отағасы орта жастағы болып шықты. Біз тоқтап тұрып қырғыз әйелдің элегиясын (жоқтау) тыңдадық. Сөздерін анық ажырата алмадық, тек «ох!», «қоки!» деген дауысы айқын естіліп тұрды. Бұрын бұл ордада болған бір қырғыз сол кезде естіген өлең жолдарын келтірді, соған қарап біз мәтінін шамаладық...^{*40}

^{*40} Жариялауға қолайсыз сөздер түсіріліп тасталды.

Жоқтаудың жалпы сипаты – «маған енді не болады», деп, марқұмнан «енді менің күнделікті қажетімді кім өтейді» деп сұрау, «етікті кім тігеді, тары ботқаны кіммен бөлісіп жеймін» дегендей құдайға зар қылу...^{*41} Бізді қоршаған қазақтармен әңгімелесе бастадық. Менің қырғыз сұлтаны және хан тұқымы екенімді білген соң, олар сеніммен қарай бастады, ал егде әйелдер менің жүдеу дене-ме, қан сөлсіз бетіме аянышпен қарады, іштерінен шамасы, байғұс, анасын сағынған болар деп ойласа керек, мен сияқты жас баланы ай далада кім әлпештеп, битін кім сығып береді деп аяса керек. Олардың соңғы аңғырт сөздері менің күлкімді келтірді. «Не деген мейірімді, қарапайым адамдар!» – деп ойладым мен. Бір кемпір маған тостаған толы қымыз әкеп берді. Оның көзқарасы мен сөздерінде шынайы жанашырлық пен аяушылық тұнып тұрғандықтан, оны разы ету үшін, тостағанды бір ақ сімірдім.

Келесі ауылда бізді күтіп отырды. Бірнеше ер адам мені «алдияр»^{*42} деп сұлтанша қарсы алып, мені алғышқыда өте таңқалдырған өтініш білдірді.

– Бізде бір бейшара аяш бар, – деді олар, – оны жындар буған, біз ақсүйек адам оның жынын қуып жібере алады деп естіген едік.

– Оларды мен қалай қуамын? – деп сұрадым мен.

– Өте оңай, – деді қырғыздар, – қамшымен аямай ұру керек, сонда бүкіл жындар кетеді.

Мұның бәрі сандырақ, ешқандай жындар жоқ, ол науқас, оны ұрып емдеу қажет емес, оған тыныштық керек екенін қанша айтқаныммен, оның бәрі бекер болды. Қырғыздар риза болмай, бір соққымен жындарды қууға шамасы келеді, бірақ оны істегісі келмейтін қатыгез адамдай қарап кетті. Амал жоқ. Мен оларға өзімнің бауырым сұлтан деп таныстырып, бір қазақты ұсындым. Ол батыр өңін өзгертіп, қамшысын төбеге көтеріп, ауылға қарай тартып кетті. Бірнеше әйел бейшараны ұстап тұрды. Қырғыз оған айғайлай тап беріп, өзінің ісіне кірісіп кетті. Байғұс шырылдап, зорға құтылып, үйге қарай жүгіре жөнелді. Оны қайтадан ұстап алды. «Ұр, ұр» деп шешесі айғайлады, «ұр» деп қалың топ артынан қайталады. Мен шыдай алмай, байғұс аяшқа жақындап келіп, қазаққа «емдеуді» тоқтатуды бұйрық еттім. *Commo de raison*^{*43}, науқастың туыстары менің араласуыма риза болмады. Барлығы маған ызалы көз тастады. Тек ақылынан адасқан ғана мені құтқарушысы деп, әртүрлі жылы сөздер айтып, мойныма асыла кетті.

قالقالاين اكاكاي، الدينكنان كيتاين اكاى^{*44}

Барлығы тынышталғаннан кейін, мен науқасты қарай бастадым. Оның жасы 15-тен аспаған сияқты, бірақ аркасындағы қос бұрым шашы оның күйеуге шыққанын көрсетіп тұрды. Ол өте, өте көрікті екен. Үлкен қара көздері біреуді іздегендей болып жан жаққа

^{*41} Қолжазбада жол қалдырылған, қырғыз мәтініге арналса керек.

^{*42} *Алдияр* – қарапайым адамдардың ханға айтатын қаратпа сөзі.

^{*43} Әрине (франц.).

^{*44} Панаң болайын ағажан, сенің алдында өлейін ағажан!

алақтайды. Өңі боп-боз, өзі жүдеу. Соған қарамастан, өте әдемі. Үстінде ішкөйлек пен жыртық шапаннан басқа көйлек болған жоқ. Мен онымен сөйлесуге тырысып едім, менің сұрақтарыма үзіп үзіп, тек «Жамбек», «Шоң әке», «Қаражан» және т. б. есімдерді атады. Содан соң бір жас қырғызды көрсетіп: «Менің айнама... ол сындырды... жағамды жыртып» деп, ешкім көріп қоймасын дегендей өзінің жаулығын тығып қойды. Сұрастыра келе, жаңағы айтылған есімдер оның туыстары екенін білдім. Оның тұрмысқа шыққанына бір жыл болыпты, күйеуі жаңа саусағымен көрсеткен жас қырғыз жігіт. Бәрі түсінікті болды. Күйеуі оны ұрып, айнасын сындырып, көйлегін жыртыған. Әке-шешесінің үйінде жалғыз қыз болған, демек, әкесінің еркесі, дегенінің бәрі болған. Күйеуінің қатыгездігінен, қаталдығынан бұрынғы бостандығын аңсап, есінен айырылған. Оның ылғи адамдардың атын атап, біреуді іздегені сол екен.

Жас ару мен оның туған-туыстарын оның сауыққанына сендіріп, егер әйелі ауырмасын десе, көйлегін жыртып, айнасын сындырмауды күйеуіне тапсырып, ары қарай жүріп кеттік.

Боранбайдың ауылын көрсеткен тұстан біз оны таппадық. Ұзақ уақыт адасып жүрдік, 40 шақырымдай бос сенделіп, аяғында кешке қарай бір бақташыға жолықтық, ол бізді шатқалға әкелді, оның ең төбесінен, қарлы шыңдардың арасынан ауыл отын көрдік. Бізге арнап үй тікті, шай беріп, құрметімізге қой сойды. Біраз уақыттан кейін Боранбайдың өзі келді, әдеттегі аман саулық сұрасудан кейін сарыбағыштар туралы әңгіме басталды – кімнің қай жері ауырса, соны айтады дегендей.

2 маусым. Бүгү руының манабы Боранбай Бекмұратовтың Тұлпартас шатқалындағы ауылы.

Бізге арналған үй биік жерге тігіліпті, сондықтан біз таңертен төбеден барлау жасадық. Төмендегі сайда қырғыздардың ауылы шашыраңқы жайылып жатыр. Әдеттегі қырғыз [қайсақ] ауылына тән шу мен иттің үргені, абыр сабыр көрінбейді – маңайдың бәрі өлі тыныштық. Аласа үйлер алшақ орналасып, шеңбер жасап тұрды. Ауылдың ортасында құлындар байланып³², бие сауылып жатты, сол жерде қой, сиырлар жүрді... Киіз үйдің маңында отырған бірнеше әйел құрт қайнатып отыр. Мен манап үйінің ішін көргім келді. Боранбай басында үйім тар, мал мүлкімді сарыбағыштар тонап кетті деп сылтауратты, бірақ менің жалынышым⁴⁵ оны райынан қайтарды. Боранбай үйін көрсетуге келісіп, дайындыққа біраз уақыт бер деп сұрады. Аяғында бізді шақырды. Таудың етегіне үлкен сақтықпен түсіп, Боранбай ордасына жеттім.

Мен кіргенде үйде бірнеше қырғыз отырды. «Удакоб*⁴⁶» قوباغال، اودا – деп айғайлады қожайын, отырғандар орнынан атып тұрды. Мен киіз үйдің төріне жайғастым. Madame, тістері ұзын (ол қанша тырысқанымен ерні оны жасыра алмады) ала шапан киген егде

*45 Яғни, өтініш.

*46 Бірдей тұрындар!

эйел кілемнің орнына төселген кой терісінің үстінде отырды. Қолдары кір-кір және қолында қалған ұсақ жүндер ханымның біз келердің алдында арқан иіргенін байқатты. Мен оның хал-жағдайын сұрап, мал басының амандығын түгендедім, мұның барлығына ол басын шұлғып жауап берді, басын шұлғыған сайын, ұзын тістері қатарласа көрініп тұрды. Құрметті аяштың еркіне көнбей тістері анық байкалып тұрды, оны жасыру үшін ол шапанының жеңін қайта-қайта аузына апарды. Менің сауалдарым ыңғайсыздық

*Қырғыз манабы
Боранбайдың
отбасы.
Суретші
П. Кошаровтың
акварелі.*

Үш аяш (Ыстықкөл
қыргыздарының
әйелдері).

Ш. Уәлихановтың
қарындашпен
салған суреті.
1856 ж.

тудыратынын байқап, аяшты жайы-
на қалдырдым да, киіз үйдің ішін
қарай бастадым. Киіз үйдің ішінде
біздің қырғыздардағыдай не төсек,
не сандық, не кілем жоқ, бір сөзбен
айтқанда, үйілген киізден басқа
ештеңе көзге шалынбады. Есіктің
оң жағында шиден тоқылған қалқа
тұр. Қабырғаның маңында қыр-
ғыз сұлтандарындағыдай кілеммен
көмкерілген қаз-қатар тұрғызылған
сандықтар да жоқ. Оның орны-

на үйілген киіз қойылыпты. Қытай матасы-
мен қапталған бірнеше жастық әдейі көрсетуге
арналғандай киіздің үстіне тасалыпты. Менің
астымда бір ғана кілем болды, дегенмен өте
жақсы тоқылған. Киіз үйдің ішінде от жанып,
ошақта су толтырылған екі құман тұрды. Сол
арада қожайын әйел біздің *sac-voyage* ға^{*47} ұқсас
бұзау терісінен жасалған сөмкесінен екі қытай
кесесін алып, қымыз құйды. Қызметші қырғыз
сусынды алып, өзі ішті де, бір тостағанын маған,
келесісін Боранбайға әперді³³. Біздің Ұлы жүздің
бір қырғызы насыбайын алды. Насыбайды көрген
қожайын әйел тістерін ақситып, үндеместен айт-
пай қолын созды. Біздің қырғыз оған өте сыпайы
түрде шақшасын созып, алақанына насыбайды
үйіп берді.

Өзіме тігілген үйге келген соң мен аттар-
ды ерттеуге бұйрық еттім, қара қырғыздарды
көрсем деген мақсатым орындалды.

Боранбай біз аттанар кезде өте сыпайы бол-
ды. Мен одан рулары туралы, манаптар туралы
сұрадым, сосын ол мұның бәрі ақ патшаның
бұйрығымен оларға сыйлық беру үшін жаса-
лып отыр деп ұйғарды. Солай деп ойлап қалған
құрметті манап маған кетерде қонақты бос
қайтару – жаман ырым дегенді айтып, ат мінгізіп,
жібек бұл берді. Мен оны сыйлықсыз-ақ құрметке
ие болдым, оның қонақжайлылығын ешқашанда
ұмытпаймын, әрқашан жүрегімде сақтаймын деп
сендірдім. Біз жақсы дос болып айырылыстық,
тек екі күн өткеннен кейін түсінбестік пайда бо-
лып, достар ғана емес, жалпы таныс адамдармен
салқын қарым-қатынас пайда болды.

Мен Боранбайдың үйінен өте жақсы әсермен

*47 Жол қоржын, саквож (франц.).

аттандым. Бұл әсердің жалғаса беруіне жолда кездескен ауыл адамдарының көрсеткен ықыласы да себепкер болды, әсіресе, әйелдер өте пейілді болды. Әр нәрсенің ережеге бағынбайтын бірдемесі болады деген сөз – нағыз шындық. Менің қара қырғыз әйелдері туралы айтқанмын, соның арасында бір жағдай болды. Қара қырғыз аруларының сұлулығына тәнті болған мен киіз үйдің төбесінен индерунге^{*48} сығалап карағаным бар, одан бұрын сол жерден бізге менің ойымша өте көркем аяштың қара көздері қарайтын. Мен қателеспеппін. Киіз үйде расында да әдемі екі жас қыз отырды, бірақ олардың біреуі, менің сорыма қарай, танданарымды, әлде қуанарымды білмедім, айдай сұлу қыз екен. *Comme de raison*, ұсталып қалған ару өте ыңғайсызданып қалды, бірақ сонша қатты емес. Алғашқы ыңғайсыздықты жеңгеннен кейін оның мені балағаттай бастағаны, тіпті ұят сөздермен балағаттағаны қызық болды... «Тас жұтқыр», «көзің қылиланғыр», «басыңа бәле жаусын» деген соң ол мені «маңқа қазақ» деп тілдеді. Бір жағынан, өкінішті болды, екіншіден, қуандым, себебі әп сәтте балағат сөздер қорын жинап алдым, бірақ сол жаман сөздерді тамаша қара қырғыз сұлуы айтқаны ұят болды. Осыншама «қошамет» сөз естігеннен кейін ары қарай қалудың мәні болмағаны айтпаса да түсінікті. Ары қарай жүріп кеттік. Доны әйелдің ауыр әсері келесі ауылда ұмытылып кетті. Ауылда менің қазақ сұлтаны екенімді біліп алышты. Бір құрметті ханымның қызы найман руынан шыққан қырғыз сұлтанына тұрмысқа шыққан екен. Бұл жерде барлық сұлтандарды бір рудан деп санайтындықтан, олар бізді шыдамсыздана күтіп, балаларының жағдайын білмек екен. Мен сол сұлтанның танысымын деп қана қоймай, туысканымын деп танысқаным дұрыс болар деп таптым, сондықтан олардың барлық сауалдарына жағымды жауап беріп, қыздары сұлтанның сүйікті ханшайымы деп сендірдім. Осындай бейкүнә әрі көңіл жұбатарлық өтірік айта отырып, мен осы халықпен жақындасайын, олардың туыстық махаббатына бөленейін деген ниетте болдым. Менің кейбір қиын сауалдарға берген жауабым, сұлтан ханшайымның есімі кім, қанша баласы бар деген сияқты сұрақтарға берген жауабымның оларда бар мәліметтерге сай келгені соншалық, өзімнің суайттық қабілетіме өзім таңқалдым. Бастапқыда олардан барлық мәліметті алып, артынан соған орайластырып жауап бергенім белгілі ғой. Қалай болғанда да біз отырған киіз үйге қырғыздардың кәрі-жас әйелдері жиналып, арамызда әңгіме өрби бастады. Біз жас аяштармен қалжыңдастық, ал олардың қалжыңынан өткірлік пен батылдық байқалды. Жалпы қырғыз әйелдерінің жақсы қасиеттері көп, олармен бірнеше күн бірге болып, жақсы біліп алса болады. Қырғыз әйелдерінің шектен тыс тәкаппарлығы туралы сөздердің барлығы тым әсіреленген: жалпы біз танысқан үш аяш өте ақкөңіл екен, ақкөңілділігі соншалық, олардың көңілін қайтару күнә болар еді. Мен Боранбайдың ауылында әдейі ашыналық жасайын деп (қырғыздардың әдеті бойынша) біреу арқылы әрекет жасап едім, оныма көнген жауап алдым. Оны

*48 *Индурен* (эндерун) (парсы) – үйдің ішкі, әйелдер отыратын бөлігі.

Ыстықкөл
қыргыздарының
әйелдері.
Ш. Уәлихановтың
қарындашпен
салған суреті.
1856 ж.

пайдалануға маған уақыт жетпеді.

Әйел киімінің толық топтамасы көз алдымда болған соң, мен оларды зерттей бастадым. Қырғыз әйелдері, тұрмысқа шыққаны бар, шықпағаны бар, дабыдан^{*49} тігілген жағасы жоқ ақ көйлек киеді, оның кеудесіндегі ойығын қызыл жібекпен әдіптейді. Олардың үстіне киетін шапандары еркектердікі сияқты. Олар ала шапан киеді, тек көк түсті кимейді (қазаның белгісі). Тұрмысқа шыққан әйелдің киіміндегі қыздан айырмашылығы – бас киімі мен шаштарын өруде ғана. Әйелдер біреуін бетіне келтіріп, екіншісін төбесіне айналдырып екі ақ орамал байлайды. Қыздар кішкене үкісі бар ақ такия киеді. Әйелдер шаштарын екі бұрым ғып өріп, ұштарын біріктіріп, тиын, кілт, зәңкірлер^{*50} және түрлі әшекей бұйымдар тағып қояды. Қыздар шаштарын ұсақ өрім ғып өріп, құлағының маңына асыл тастармен, моншақтармен, әркім шамасына қарай әдемілеп қояды. Шаштың ұзындығы сұлулықтың бірінші белгісі, сондықтан барлық әйелдер жалған шаш жалғап алады. Бетке опа жағу сияқты

^{*49} Дабы – түрлі-түсті болып келетін қолдан жасалған мата.

^{*50} Зәңкірлер – сылдырмақтар.

косметикалық бояулар да үлкен қолданысқа ие екен. Бұрынғы кезде қыздар көкөзбек *كۆگزېك* деп аталатын корсет (кеуде тартқыш) киеді екен. Сонымен қоса інжу, маржан, тиынмен безендірілген кеудешелер киіпті. Оларды алатамақ деп атайды. Мұның бәрі көне заманда болған. Жас әйелдер салтанатты жағдайларда ақ бас киім – сәукеле киеді.

Ыстықкөлдің солтүстік жағасындағы балбал тастар Ш. Уәлихановтың қарындашпен салған суреті. 1856 ж.

Аяштардың ықыласы ауылдан шыққаннан кейін біздің тілі өткір қырғыздардың арасында көптеген күлдіргі әңгімелер туғызды. Біреу қара қырғыз қызы өз еркімен белгіленген *tendes vous*^{*51} кезінде қаншалықты ұяң болатынын айтты. Сіздің барлық еркелету мен назыңызға ол қанағатсыздық көңілмен ...^{*52} жауап береді.

3 маусым күні Еменнің етегіндегі желден руынан шыққан қара қырғыздардың ауылында түнедік. Сонынан ыңғайсыздық тудырған бір оқиға болды.

3 күні кешке ескі танысым Қылыштың үйіне түскі ас ішуге түстім. 4-і күні кешке бұрынғы Таспа мен Түп арқылы өтіп, Күдіргі өзенінің жағалауына тоқтаған жасаққа келіп қосылдым.

Таспа – Жырғалаң алқабын Түп алқабынан бөліп тұратын таулар тізбегі. Бұл өзен өз бастауын Түп секілді Сырт тауынан алады, алайда ол Сырт тауының оң жақ баурайынан басталады. Ағысы қатты, таудан шыққан кезде тіпті өткел бермейді. Жағалауы тал терек сияқты ағаштармен көмкерілген. Жырғалаңға оң жақтағы Санташ тауынан Қызылқия өзені құяды, сол жақ, Алатаудан Түрген Ақсу өзені құяды, өзге ұсақ бұлақтардың белгілі атауы жоқ. Тауда көк қалың, баурайы – шыршалы орман. Барлық жақта және Теріскейде бұл орман Тышқан өзеніне дейін жетеді. Таспа бойында үш жапырақ, шытыр, жусан өседі. Таспада бұрынғы арықтардың, топырақ үйіндері мен жыралардың орны байқалады. Қазақтар Таспаның бүкіл бойында арық орны жатыр дейді. Оны қалмақ ханы Бақа Манжу жасаған. Таспа мүйіс болып көлге жалғасады. Бұл мүйіс Көке Холасун деп

*51 Кездесу (франц.).

*52 Басуға қолайсыз сөз түсірілген.

Күрметі өзенінің бастауы. Суретші П. Кошаровтың суреті.

аталады. Жырғалыңның арғы бетінде, сағасында Бөрішоқының екі шоқысы тұр. Олардан Жырғалаң сағасына Үш Жырғыш деп аталатын үш бұлақ құяды.

Қарабатпақ маңында, көлге қарай жер батпақты.

Біз тұрған жерден келесі Саты мен Қарабатпаққа қарай одан сәл қашық жерде Сарыбұлақ деп аталатын екі бұлақ ағады, Сарыбұлақтан Күрметі өзеніне дейінгі аймақ тастақ, маңайдың бәрінде ірі-ірі тастар жатыр. Осы жерден мен жерге жартылай кіріп тұрған балбал тастар таптым.

Таңқалаларлығы, оларды тапқан жерде Малороссия, Сібірдегі сияқты қорғандар болмады. Бұл балбал тастарды кім қойғаны және нені білдіретіні әлі [күнге] белгісіз³⁴. Менің осы жерден көргендерім ұзын мұртты адамның бет мүсіні болды. Олардың оң қолында тостаған сияқты ыдыс болды. Бет әлпеті мен көз қиығы монғол типтерін еске салады.

Бұл жақтың өсімдіктері өте нашар. Есесіне Күрметіден Ишаната (ایشان اتا) өзеніне қарай жайылым өте бай. Мен осы жерден ебелек көрдім. Ишаната өзен сағасындағы көктерек тоғайының атауы. Көл маңында еш жерде көктерек орманы өспегендіктен, бұл тоғай ерекше көрініп, қасиетті саналған. Барлық бұтақтарына ұсақ шүберектер, садақа заттар, аттың қылы байланыпты. Күрметі өзенінің алқабында сарыбағыштар мен бұғулардың әйгілі шайқасы өткен. Сарыбағыштардың ауылы қасиетті тоғайдың маңында, ал бұғулықтар Сарыбұлақта болған, сондықтан бұғулықтар өздерінің жеңілістерін көршілерінің қасиетті тоғайға жақын орналасқанынан деп санайды. Ишанатаның маңында қорғандар мен топырақ үйінділері өте

көп. Сарыбұлақ пен Күрметінің сағасындағы шығанақтар, ағыстар біріге келіп, жарты арал құрады. Ол алқаппен шағын мойнақ арқылы жалғасады. Бұл жарты арал Қарабұлын деп аталады, оған адам аяғы баспайды. Ишаната мен Күдіргінің арасында Қарынжарды бұлақ деп аталатын кішкене бұлақ бар. Күдіргі деп көлге өзеннің оң жағынан енетін мүйіс те аталады. Жасақ осы жерде түнеді.

2 маусым. Сол орын. Троица күні.

Біз жүріп өткен жолдардың бойында тауан өтетін келесі асулар жатты: біріншісі – Күрметі асуы, ол Ыстықкөлге құятын Күрметі өзенінен түзіледі. Осы таудың солтүстік баурайынан тағы бір өзен ағады, ол да Күрметі деп аталады. Ол Шелекке құяды, одан кейін Жінішке өзені арқылы Қызылауызға, одан Асыға, одан ары қарай Түрген арқылы Іле алқабына кетеді. Күдіргінің де асуы бар, бірақ онымен барымташылардан басқа ешкім өте алмайды. Күрметі – Алатаудағы ең жақсы асулардың бірі. Онымен керуендер де жүреді.

4 [маусым]. Жасақ Өрікті деп аталатын үш бұлақтан өтіп, үшіншісіне тоқтады. Қарабатпақтан бері шағын өзендерден өтетін жолдардың бәрі жүруге қолайлы, тіпті арбамен жүруге болады. Сарыбұлақтан бастап Күнгей алқабы бірте-бірте тарыла береді де, ені бес шақырым болады. Осы Өріктінің жоғарғы жағында, таудан шығатын тұста көне қорғанның қалдықтары жатыр. Бұл қорған әлі жақсы сақталған. Оның ауданы шамамен бір шақырым, үш қабырғамен қоршалған. Ішкі қабырға сыртқысынан биік және бекініс сияқты қаланған. Оңтүстік-шығысқа бағытталған оның бұрышына^{*53} қалмақтар қоятындай қарауыл бағаналары орнатылған. Құрылыстың ізі барлық жерден байқалады. Біраз төменірек одан да көне қорғандар бар, олардың ені шақырымға жуық. Өзеннен біз шойын қазан таптық.

Үшінші Өріктіден төмен қылқан жапырақты орман мүлдем жоқ. Құтымалдыға дейін тұтас алқапта арбаның өтуін қиындатып қана қоймай, аттың тұяғын тілгілейтін тастар жатыр. Қайық қою үшін біз 5 маусымда біз Бірінші Өріктіге оралдық. Ол жерде 12-не дейін болдым. Байсерке сарыбағыштармен Үшінші Өріктіден қайтты.

Маусымның ... күні мен Ыстықкөлден кетуді ұйғардым. Менің көруім, білуім керектердің бәрі таусылды. Сарыбағыштардың ісі ұзақ дауға айналып, бітетін болмады.

Жолсерік болған қайырымды әріптестеріммен қоштасып, Сатының қиын әрі қауіпті асуын бетке алып кері қайттым. Күнделіктен өздеріңізге мәлім, Күнгей Алатау жотасы арқылы, көп асу бар. Барлық көлікпен жүруге ыңғайлысы – Санташ. Онымен керуендер өтеді. Қалғандары тек атпен салт жүруге қолайлы. Бұл асулардың ішінде, күмән жоқ, Саты бірінші орында тұр, екіншісі – Күрметі, Байсорын және Қаскелең. Саты жылдың барлық мезгілінде ашық, тіпті қыстың қар мол жауып Санташтың өзімен жүру мүмкін болмағанда да Саты істен шықпайды. Күрметі, Байсорын және басқалары тау бөктеріндегі қар таусыла бастаған мезгілде, тамыз айында ашыла-

*53 Яғни, қабырғасында.

Үш Өріктідегі
жасақ қосыны.
Ш. Уәлихановтың
қарындашпен
салған суреті.
1856 жс.

дейін ешбір қызықты оқиға болған жоқ, тек Күдергіде жылан өлтіріп, Күрметіде қабан қудық. [Мен] жоғарыда айтқан жер қорғандар Ишанатаның сол жағалауында жатыр, ал бал-бал тастар Ишаната мен Күрметі аралығында және Сарыбұлаққа дейін кездесті: бұл жерлер өткеннің қалдығын ең көп сақтаған мекен. Мұнда шамамен, әр кезеңдегі 4 рудың⁵⁴ молалары мен үйінділері бар: 1-сі – төбешікті, сонан соң, сол замандағы төртбұрышты пішінді үйінділер кездесті. Кейбір төртбұрышты пішінді тастар баған секілді жерден шошайып тұр. Оларды шөп басып кетсе де, іздері көрініп жатыр. Күншығыс жағында және кіреберістің кейбір жерлерінде үлкен тастар тұр. Содан соң гранит және жай тастан ретсіз үйілген молалар жалғасады. Саты шатқалына кіретін жер кең және онша биік емес. Біз Сатымен жоғары қарай NS⁵⁴, бағытында өзеннің саласына құяр жеріне дейін жүріп, сонан соң N (солтүстікке) қарай бұрылды, бірнеше рет жоғары көтеріліп, NS⁵⁵ бағытына жүрдік, одан ары тағы N (солтүстікке) бұрылып, таудың қарлы шыңдарына шықтық. Таудың дәл етегінде, тастақ жерде жусан мен бетеге өседі. Жоғарыға көтерілген сайын өсімдіктер әртүрлі бола түсті. Түрлі үлкен жапырақты өсімдіктер, шатырға, жартылай шатырға ұқсас, шашақты сабақтары көтеріліп, енді гүлдей бастапты.

Шөп сонша қалың, тіпті аттың аяғы шалынады. Тау етегінде сарыағаш, долана, итмұрын бұталары бар, бірақ көп емес, тек шырша ғана тұтасып өскен. Жоғарыға өрлеген сайын өсімдіктер сирей бастайды, тек аршагүл ғана бөктерді жауып, қарға дейін көтеріліп, солтүстік баурайды тұтас алып жатыр. Ұшар

*54 Қате кеткен, дұрысы: NO – солтүстік-шығыс.

*55 Қате кеткен, дұрысы: NO – солтүстік-шығыс.

шыңда қар жатыр, ал қардан енді аршылған жерлерде жапырақ бүр жара бастаған. Солтүстік баурайда жуа, бәйшешек, бакбақ тәрізді өсімдіктер бар. Әлі бусанбай, атты адамды көтеретін қатып жатқан қармен тауға көтерілгенде, ауа райы кәдімгідей салқын болды, жел ызғыта соғып тұр, мен еріксіз тонымды киіп алдым. Жоғарыдан Ыстыккөл келбеті ашылды. Қызғылт күмістей жарқырап жатқан көл аспанмен таулы шыңдардың алыс бедерімен түстесіп тұр. Күн шұғыласы алқапқа бұлт-тардың дөңгелек көленке-сін түсіруде.

Біз шыңда тұрдық, ауа температурасы шамамен 6 - 7 градус ыана болды.

Біздің алдымызда жауған қардың кесірінен жол жабылып қалыпты, сондықтан біз тәуекел етіп, таудың тік беткейімен жүрдік. Жер тайғақ, аттарымыз сырғанақтап, тұяқтарымен тас ұшырды. Тастар төмен жықпылдардан өте домалап, көзге көрінбей кетті. Казактар жаяу жүруге тиіс болды, ал қырғыздар ат үстінде міз бакпастан, үзеңгісін тебініп қойып, ыңылдап келеді.

Аттар бірнеше рет сырғанақтап, құлады... Міне, міне құлады, домалады деген сәттер көп болды, бірақ Алланың көмегімен құламай, ары қарай сапар шектік. Бір жарым сағат бойы біз осылай қырқамен жүріп, аяғында бұрынғы жолға түсіп, төмендей бастадық. Төмен түсу көтерілгеннен гөрі әлдеқайда тік, әрі қолайсыз болды. Егер біз жоғары көтерілгенде жер батпак болмағанда, арбаның өзін жоғарыға сүйреп шығуға болар еді. Солтүстік баурайда қалың қар жатты, бірақ, бұған қарамай, мұндағы өсімдіктер оңтүстікке қарағанда биік. Сатының бүкіл бойына жол төмен құлдилаыды. Саты сол жақтан қосылатын ағыспен бірігіп, суы молайып, тар арнамен жылдам ағады. Шыршалы орман басталып, өсімдіктер түрленіп, қалыңдай бастады. Жалғыз аяқ сүрлеуге айналған жол ғана барған сайын жүруге қолайсыз болды. Кейбір тұстарда иір бұдыр тау қыспағы өзенді тарылтқаны

Тұп өзеніндегі жасақ қосыны, Ш. Уәлихановтың жорық шатыры. Ш. Уәлихановтың қарындашыпен салған суреті. 1856 ж.

*Ыстықкөлдің батыс жағы. Топограф
М. Сироткиннің суреті*

соншалық біз сумен жүріп, тізімізден су кешуге мәжбүр болдық. Жол бойында құлаған ағаштар көлденеңінен жатты, біз олардың астынан аттың жалына жабысып эзер өттік. Ары қарай сүрлеу жоғары көтерілді. Төменде 30 сажындай жерде Саты толқындалып жатты, жоғарыда кей жерлері шыршаға бөленген гранитті жалаңаш күздар тұрды. Айта кетерлігі, Алатаудың негізгі жынысы гранит: қызыл гранит, сұр және ак. Саты ағысымен жүргенде солтүстік баурайында порфир мен аспет*⁵⁶ кездеседі. Біз ең қиын сүрлеуге жақындадық, ол биіктігі 40 сажын құлама жардың ернеуімен жүреді. Қорқынышты жерге жетпей жатып менде күтпеген жағдай болды. Жолда дауыл құлатқан дәу шырша ағашы жатты. Мен атты тебіндім. Атым тік тұрып шапшыды, бірақ тұяғымен ағашқа сүрініп, құлап қалды. Мен ұшып кетіп, орнымнан тұрдым. Тепе теңдігін жоғалтқан атым жардан төмен домалап кетті, мен тек гуілдеген дауысын естіп, тастар арасындағы атымның басы мен ер тоқымын өзеннен көрдім. Бақытына қарай, жар жайдақ болды, 30 сажындай домалаған ат аман қалды. Жаман айтпай, жақсы жоқ деген, соның аркасында мен қазақтардың арасында батыр әрі епті болып көріндім. Солайша ирелендеген сүрлеумен жүріп, біз әйгілі жарға да жеттік. Қырғыздардың сендіруімен және ақылға салып саралаған соң, біз аттан түсіп, жаяу жүрдік. Бұл жер – үлкен гранитті құз, оның қалқасы өзенге түсіп тұр. Сүрлеу тура жардың жиегіне, сол жақтан басқа құз көтеріледі. Мұндай қиындығына қарамастан, Саты – ең жақсы асу. Атеке алғаш рет өткелі бері бұл жерде бірде-бір бақытсыз оқиға болмаған. Атеке өткен кезде бір бала атымен жардан құлаған дейді, ұшып бара жатқан кезде көйлегі шыршаға ілініп қалып, сол тұрған жерінен арқанмен аман есен тартып алыпты. Есесіне көптеген

*56 Дәлірек: аспид.

*Алатаудың және Теріскей Алатаудың шыңдары.
Акварель. Ш. Уәлихановтың суреті. 1856 ж*

түйелер мен қазына мүлік Сатының тұңғиығында қалған. Дәл осындай қауіпті, бірақ жайлық жармен біз жарты шақырымдай ұзақ жүрдік, аяғында Шелекті бойлап, оның баурайына жеттік. Ол арада тау өзенді гранитті құшағынан босатып, оған кішкене еркіндік береді. Өзеннің жағалауы талды орманға көмкерілетін осы алқапқа дейін үнемі шыршалы орманмен жүрдік. Біз түнеген Тоғайлы шатқалы албан руының қызылбөріктерінің қыстауы. Ары қарай жол қауіпсіз болды да, біз қауіп-қатерден құтылып, 80 шақырымдай ... *⁵⁷ жүрістен соң, бұрын сонды болмаған тәбетпен шай ішіп, ешқашан ұмытылмайтын тәтті ұйқымен ұйықтадық.

13 маусым. Біз солтүстік батыс бағытқа қарай кішкентай*⁵⁸ бұйрат арқылы өтіп, Шелектің батыстан солтүстікке бұрылғандағы жоғары тұсынан өтіп, ол жерден жазық Жалаңаш үстіртіне көтерілдік, ол өте қолайлы жайлау. Бұл тауға арбамен көтерілу тік болғандықтан мүмкін емес. Бұл асуда қазылған үңгір бар, ол адам қолымен қазылған сияқты. Асу бұл шатқалда алғаш қыстаған үш жолаушының бірінің есімімен...*⁵⁷ деп аталады.

Бұғы, тауешкі, арқар сияқты жабайы жануарлар бұл өлкеде сансыз көп болған деседі, расында да, қадам аттаған сайын кездесетін өлекселер бұған дәлел. Бұл тауларда албандық айтбозым елі қоныстанған.

Бұл таулардың шыңынан төңіректің келбеті айнадай көрінеді. Батыстан шығысқа қарай Жалаңашты айнала өтіп, солтүстікке қарай Шелек өзені ағады. Жалаңаш асуының тұсында Шелекке Асы*⁵⁸,

*⁵⁷ Түсініксіз жазылған, шамасы: тез.

*⁵⁸ Сонымен қоса жалаңаш деп те оқуға болады.

Қалдыбұлақ, Күрметі және батыс тараптағы өзге де белгілі өзендер құяды. Жалаңаштың таулары Алатаудан тарай отырып, Шелек, Жіңішке мен Асы басталатын тау шыңынан тармакталады. Жалаңаш Шелек пен Жіңішкенің жоғарғы ағысының ортасында жатыр. Оның сәл ғана тармағы бар Жалаңашпен қатар жатқан және оған қосылатын солтүстік баурайы Арқалық деп аталады. Жіңішке мен Асының арасында Бірінші Асы жотасы бар, оның шығыс бөлігі Жіңішкенің Шелекке құятын тұсында Бақалы деп аталады және ол ең жылы қыстау (қараңыз, Күнделік, бірінші бет, Шелек). Жіңішкeden Асы тауларына қарай жер биіктеп, бұлақтармен тілгіленеді, ол бұлақтар Жіңішкеге көлденеңдеп құяды. Олар Үшбұлақ деп аталады. Үш Асымен өтетін асу Қызылауыз деп аталады. Қызылауыз маңында және ары қарай өзенге дейін ауылдар орналасқан. Бұл жақтың қырғыздары кара қырғыздар сияқты орыстардан өлердей қорқады. Балалар мен әйелдер біз жақындай бастағаннан ақ шу көтерді. Бұл асудан арбамен өтуге болады. Таудан түскеннен кейін кішкентай, тар, ұзындығы 20, ені 6 шақырымдай алқап ашылды. Бұл жерді түгелдей дулаттар мекен еткен. Текасу алқабының солтүстік шетінде, ортасында екі шоқы тұр, сондықтан ол Аралтөбе деп аталады.

Бұл күні тағы да 80 шақырым жүрген соң біз сұлтан Әлидің, өте бір ақымақ адамның үйінде түнеп шықтық. Келесі күні, тауға Түрген асуы арқылы көтеріліп, оң жақта Көмбелі атты тау мен асуды қалдырып, одан ары өзен ағысымен Есікке өттік, сол жерде қазақ дикандардың үйінде түнедім.

Есіктің таудан шығатын тұсында сарқырама бар. Түргеннің бас жағынан бастап жылы, өсімдіктер қалыңдай түсті. Түрген жағасында тал, көктерек, алма ағашы, өрік, мойыл, қарақат, тобылғы, сарыағаш, тіпті көк қайыңдар да кездесе бастады. Жазыққа түскен кезде шөптің қалың болғаны соншалық, аттардың жүрісін бөгеп, белуардан келді.

Талғардың жоғары жағынан қазақтар «Рүстем қорғаны» деп атайтын қорғанды көрдік. Бұл қорған кезінде өте берік болған, тіпті қазірдің өзінде оған кіретін екі есік бар. Оның үш тік және тереңдігі 6 сажын оры бар. Қорған тұрған алаң жерден 8 сажын биіктетілген. Жырада және алаңда алма ағашы мен таушымылдық және өзге бұталар қаулап өсіп тұр. Біз жүрген барлық жерге, тау етегіне дейін ауылдар қонған. Дулаттар мен шапыраштылар қырғыздар сияқты бізді көрген бетте тауға қашты, шамасы, казактар оларға кезінде жақсы сабақ берсе керек.

Талғардың маңындағы жазықта қорғандар, үйінділер мен қазақ егістері көп.

15 маусым күні кешке Верный бекінісіне келіп жеттік. [Мен] бұл жерде сарттар сарыбағыштардан Үмбетәлінің өтеміне мен оның қызын талап етіп отырғанын, сол үшін 300 сипайдың*⁵⁹ сол жерде

*57 Шамамен атауды жазуға орын қалдырылған.

*58 Қате кеткен: Асы өзені Шелекке Іле алқабынан шыққан, сол жағынан құяды.

*59 Сипай (парсы) – жауынгер, әскер.

Есік өзеніндегі сарқырама. Топограф М. Сироткиннің суреті

екенін білдім. Сол себептен сарыбағыштардың бір бөлігі Верныйдан екі күндік жердегі Қозыбашыға көшіп кетіпті.

16 [маусым] күні кері шықтық. Іле бекінісіне қарай өсімдіктер нағыз далалық сипатқа ие болады. Жусан, ебелек, ши өте көп өседі, кара бидай, жаздық бидай бар. Көкнәр гүлдеп болыпты. Жолда бізге жүздей түйесі бар керуен кездесті. Керуендер бұл жолмен бірінші [рет] жүріп барады. Бұған себеп – арғындардан қорыққандықтан.

Жетісуда барлық жерде кәдімгі жорғаторғайдың тарғыл түрі кездеседі. Ыстықкөл мен оның тауларында ол мүлдем жоқ.

Іле бекінісіне біз таңертең жетіп, Тамғалыжарға аттандық. Күн ыстық болды (әдетте мұнда әрдайым солай). Күні бойы атта отырып, әбден шаршадым, тек кешке жеттік. Талғардың бекініс тұрған төменгі тұсында, Қаскелеңнен төмен Іле жағалауы көтеріңкі, жартасты, бұл жерлер Қапшағай*⁶⁰ деп аталады.

Іле бойы өсімдікке өте жұтаң, төңіректің бәрі құм. Ебелек, жусан, қызылша, ши, қурай, ошаған өседі. Іленің суы лай, жағымсыз. Қытайлықтардың наным бойынша Іленің суы зиянды, одан адам жүдейді-мыс. Есесіне Доржы өзенінің (қырғыздар Шошқалы деп атайды) суы

*60 Қапшағай – тығырық, тар жер деген сөз.

Верное бекінісі. Суретші П. Кошаровтың шығармасы.

емдік қасиетке ие саналып, Құлжа қаласының шенеунік қытайлары сол судан ішеді.

18 маусымда кешке қарай Шеңгелдіден өттік, [мен] ол жердің су құбырын қарап, бір құбыр алдым. Түнде қалыптас^{*61} деп аталатын бұл маңайдағы белгілі жалғыз кен орнына 5 шақырым жетпей орналасқан Қарашоқы бекінісінен өттік. Оның аумағы бірнеше сажын. Қазірде қызыл және сұр қалыптас ашылған. Қоянкөзден өтіп, таңертең Алтын Емелге жеттік. Алтын Емел монғолша атау. Бұл өлкеде қалмақ атауымен қалған жерлер көп: Цаган Бугу (ақ марал), Шөлтебе^{*62}, Лабасы, т. б.

Маған [бұл атаулардың] шығу тегін түсіндірмек ниетпен қазақтар аңыз айтып берді. Хонтайшы бүркітпен аңға шығып, Алатаудың қарлы шыңы, Талғар жотасына, Таушоқыға көтеріледі. Қарайып көрінген қойды көрген бүркіт талпына бастайды. Хан [оны] жіберіп, артынан тұлпарымен өзі де шабады. Бүркіт Цаган Бугуда ақмаралды алады, ал Шөлтебеде тауешкі ұстайды. Шауып келе жатқан ханның аты Іледен қарғып, тұяғы суға тиеді. Хан мұны байқап: «Бұл суды есте сақтау керек екен» дейді. Әңгімешінің айтуы бойынша, Таушоқыда сиқырша хонтайшының ізі сақталған, оның дәу шахматын әлі де көруге болады.

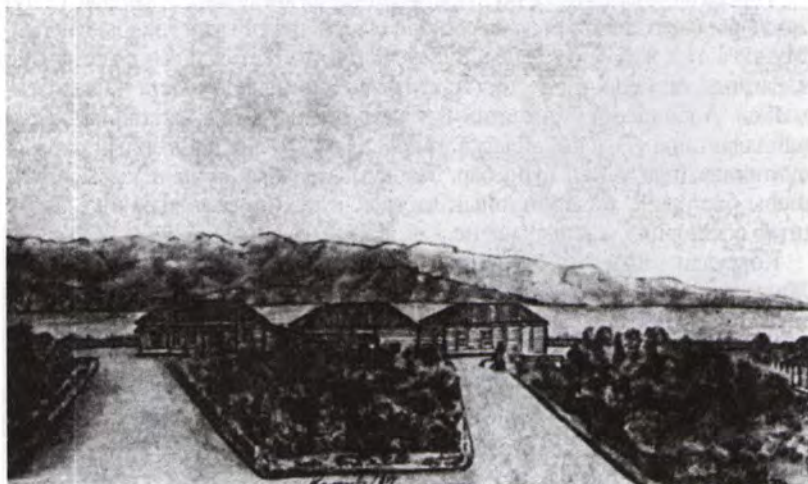
Алтын Емелде Тезек төренің ауылы Терісаққан бекінісіне жақын Құрымбелге қонғанын біліп, соған аттандым.

^{*61} Қалыптас – оқ дайындау кезінде қолданатын тас

^{*62} Шөлтепе – түркі атауы

*Іле өзенінің алқабы.
Суретшіі П. Кошаровтың шығармасы.*

*Қапалдағы қала алаңы.
Суретшіі П. Кошаровтың акварелі.*

Мен алғаш Алтын Емелден Ілеге жүріп өткенде, даланың бәрін қызғалдақ жауып тұрған. Қазір бұл түс солғындап, есесіне бетеге, ебелек, шытыр жетіле өсіпті. Іле бекінісінен Шеңгелдіге қарай жол өзен жағалауымен жүреді.

Іленің орта ағысында жағалауы түгел дерлік құм төбелер, оларға жұтан дала өсімдіктері тән. Жалаңаш жағалауға қарап оның негізін дала шпатынан тұратын гранит құрайтынын байқауға болады. Қаскелең өзені құятын тұстан төмен жағалау өзгереді: үлкен гранит тастар батпақты сормен араласады.

Іленің оң жағалауы негізін гранит тастар құрайтын құмды белес. Жағалауда жиде, тал, балғын (казактар оны құдай ағашы деп атайды), сарыағаш, ұшқат, тобылғы, қызылшы бұталары өседі. Іле алқабында зиянды жәндіктер өте көп: бүйі, сарышаян, жыландар бар. Жануарлардан далада үйірімен қаракұйрық, ақбөкен, құландар жүреді. Қасқырлар көп. Құстардан көктемде қаз, үйрек кездеседі, жартаста кептер, қаратаған, шіл болады. Орманда қырғауыл мол.

Тезектің үйінде 5 күн болдым. Мен кеткенше ауылда үш бәйге, бір той болды.

23 маусым күні сағат 9-да мен Тезек ауылынан аттандым. Қарғалы мен Ағынықатты [өзендерінің] арасын қырғыздар Шұбар деп атайды. Бұл өзендер Терісаққанға көптеген саламен құяды. Бұл ара тастақ, сондықтан атпен жүруге қолайсыз. Тересазы – Ағынықаттымен тау арасындағы сортаң алқаптың атауы. Көксудан Үйгентасқа дейінгі жер және Құрымбел албандар мен жалайырлардың жайлауы.

Тересазыда казактар шөп шабады. Көксуда көпір бар, жәрменке [ашу] жоспары бар. Станция сол жерде орналасуы тиіс. Көксу алқабы салқын. Мұнда астық жиі үсіп қалады. Бұл жердің қары Жетісудің өзге тұстарына қарағанда кеш ериді. Есесіне Теректі мен Үйгентаста қыста да қар болмайды. Албандар Үйгентастан Құлжаға дейінгі арада қыстайды, жерді пайдаланғаны үшін қытайларға жылына 60 ат төлейді. Олардың барлық сұлтандарында қытай шені бар. Марқұм Хакімбек күнгірт қызыл түсті шары бар ғұн^{*63} болатын, оның дәрежесін сұлтан ұлы мұра етті. Тезек штаб офицерінің көк шарына ие.

Көксудан шығып сұлтан Қамбар Алановтың үйіне түнедім. Жалғызғаштан Суков бекінісіне дейінгі жол өр. Мұндағы өсімдіктер де тауға тән – кең жапырақты және шатырлы болып келеді.

Қапалға келген соң досым Д. Е. Верныйға өткенін және жақында [осында] болатынын естіп қуандым. Қапалда ешкім жоқ деуге болады. А^{*64} тасты жарып жаңа жол салу үшін Қисықауызға кетіпті, өте көңілсіз болды. Екі күннен кейін мен күткен джентельмен келді: өз жаңалығына өте қуанышты: біріншіден азғантай дәрі пайдаланып, жартасты сәтті жарған және жабынқыш үшін жақсы балшық тауыпты. Мен тәжірибені көрдім, ол өте сәтті [шыққан]. Балшық өте жақсы, кейін өте пайдалы болуы мүмкін. Д. Е. мен Ковригин келді. Ковригин Тентектің маңындағы

*63 Ғұн – қытай лауазымы.

*64 Әңгіме Алатау округінің приставы Абакумов туралы болып отыр.

Ұлы жүз қазақтарының сұлтаны Тезек төре.
Акварель. Суретші П. Кошаров. 1857 жс.

Ырғайлы шатқалына кен орындарына кетіп барады екен. Мен көп адамдар айтатын қырдағы ең тамаша жер – Ойжайлауды көргім келді, сондықтан жағдайды пайдаланып, Ковригин мырзаға жолсерік болуға бел будым.

... шілде күні кешке шықтым. Арасанда түнедік. Бұл күні бізге Жетісуда атағы шыққан батыр әрі барымташы Тінеке*⁶⁵ келді. Өзінің суық жүріс, суыт жорықтарына қарамастан, Тінеке матайдың қаптағай руы арасында үлкен ықпалға ие және болыс болған. Ол орта жастағы, өте мығым кісі. Бір қызығы, ол жирен, сақалы ұзын және мұрны өте үлкен. Сонымен қоса Augen*⁶⁶ кішкентай және ойнақы көздері оның сиқын өте жағымсыз етіп көрсетеді. Ол бізбен бірге жүргісі келді, бірақ мас болғаны соншалық, төбесінен құйған төрт шелек су еш әсер етпеді. Менің байқағаным, Тінекенің бүкіл денесін Бюффонның³⁶ алғашқы қауымдық адамы сияқты түк жапқан. Оның жолдасы сұлтан Құдайменде өзінің орынсыз қылықтарымен бізді әбден жалықтырды. Ол мәдениетті болып көрінгісі келіп, ақымақ пікірлерін тықпалап бітті. Жүйкеңе тиетін мырза, қит етсе арақ сұрайды.

... шілде күні, Қысқаауыздан сәтті өтіп, Қарауызда аттарымызды ауыстырып, урядник және 6 казактан тұратын күзет пен казак жолбасшы алып, Шұбарағашқа апаратын жолмен тауға өрледік. Күн біршама ыстық болды, ішетін қымыз жоқ. Жалғыз жұбанышымыз – тау өзендерінің салқын суына шомылу. 30 шақырым жүріп Аксудан астық, түнде Басқанға жеттік. Рақымды Алла өзінің құлдарын ас суыс жатқызбады: түнде таудан ауыл түсіп, бізге тап келді. Олар осында түнеуді жоспарлап келгенімен, орыстарды көріп, үдере жөнелді. Соңғы ауыл қолға түсіп қалды. Олардың батыры мен әйелдерін алдамақ болған барлық әрекетіміз бекер болды – қорқып қалғандары соншалық, арты не боларын ойлап, сыйлықтарымызды алмады.

Біздің есімізді жинауға мұрса беріп, олар бізден 3 шақырымдай қашықтыққа қонды. Бізге үй тігіп, өздеріне еріксіз көрші еткен соң, олар өте мазасызданып, айқайласып, қыздардың бәрін алдыға салып жөнелтті, ал кетіп үлгермегендері жыртық шапан киіп, сиықсыз болып көріну үшін беттеріне балшық жағып алды. Бейшара көшпенділерді казактар мен сот билері соншалық қорқытып тастаған.

Қазір егін орағы уақыты. Барлық ауылдар сол үшін егіс салған жазыққа түседі, егінін орып алған соң, тамыздың соңында Балқашқа, құмды қыстауға кетеді. Түні бойы жанымыздан көш өтіп шықты. Таңертең тұрғанда, жасанып киінген әйелдер мінген түйелер тізбегі әлі өтіп жатты. Еркектер көштің жанында қой немесе түйе айдап жүрді. Көштің түрінен ақ көрініп тұрғандай, олар арғындардан анағұрлым кедей. Киіз үйлердің біразы өгіздерге артылып, дала амазонкалары осы «тұлпарларға» отырды. Олардың барлығы жыртық шапан, етік, т. б. киіпті. Мен жоғарыда айтқан түйелер көшінің иесі сұлтан екен, ол орыс шенеунігінің осында екенін естіп, алдына келуді жөн санапты. Құр қол болмас үшін (ондайды шенеуніктер

*65 Нактырак: Танеке.

*66 Оқылуы күмәнді.

*Көксу шатқалы.
Топограф М. Сироткиннің суреті.*

ұнатпайды) қымыз алып келіпті. Сұлтан өзінің кім екенін айтты, құр қол келуді ыңғайсыз санағанын, кигізер шапан жүкте кеткенін, мінгізер аты жанында жоқ екенін айтып, қымыз ғана әкеле алғанын түсіндіріп, кешірім сұрады.

Ұзақ әрі бейбіт әңгімеден кейін сұлтан біздің жай шенеунік екенімізді байқаған соң, осыған дейін тегін соймақ болған қойын үш есе бағасына сатты. Бізбен жүрген казактар көз қиығымен қарап, өзара күлісіп отырды, мысқылшыл біреуі капралға: «Момын Миколаны бұзау жалайды» (Жуас түйе жүндеуге жақсы) дегенді айтты. Мұнымен олар бұрын сот бидің қасында жүргенде дем ала алмайтын сұлтанның арсыз қылығын тұспалдады.

Біз өткен жерден Суықжайлау таулары басталады. Қия асуы осында жатыр. Қарауыз бекінісінен Басқан өткеліне дейін 50 шақырымдай болады, жол Ақсуға құятын Сарқан өзенін кесіп өтеді. Тау етегінен бастап, жазыққа дейінгі жерлерге қырғыздар егістік салып тастаған. Дала саз балшық (дала шпатының бүлінгенінен). Онда жусан, егістік мүкжидек, құлқайыр көптеп өседі. Қырғыз молаларының көптігі бұл жер илияттарға³⁷ жақсы қоныс, малға жайлы жайылым болғанын байқатады. Басқаннан эзер өтіп, біз тау етегімен 20 шақырым жүріп, Бесбан арқылы тауға, бұлаққа жеттік. Бұл таудың негізін топырақты қатпарлы

тас, кварц пен гранит құрайды, өзен жағасында көп [жерде] темір тотығының әсері байқалады. Кішкентай екі бұлақтан өтіп, Теректідегі ауылға тоқтадык.

Басқаннан түнемелікке дейін 40 шақырым.

Келесі күні Лепсіге құятын Теректі өзенінен өттім. Бұл өзеннің жағалауы терекпен көмкерілген. Өзен ағысы жылдам және суы да таза. Көтерілген сайын жол жүру қиындай түсті. Арбаға жегуге үйренбеген қырғыз аттары бізді әбден шаршатты. Келесі күні Алмалы шатқалынан (біз тоқтаған жер осылай аталады) Шұбарағашқа өттік. Теректіден бастап тамаша жерлер басталды. Көк деген керемет. Жуа қауызды гүлдер өте көп (қалмақ сабыны). Тауда шырша, қайың, терек [орманы] жиі кездеседі. Шұбарағаш – даланың оңтүстік шығысындағы ауылшаруашылыққа қолайлы бірден бір мекен. Ағыны қатты өзеннен өту өзеннің өте болғанынан ағуы көп ынғайсыздық тудырды. Станица жан-жағынан таулармен қоршалған, жазықта тұр. Жазықтың ортасынан мен Санташтағы тәрізді қорған көрдім. Станица 1854 жылы құрылған, үйлер енді салынып жатыр, онда 10 полктың жүздігі орналасқан, енді Тобыл губерниясының үш жүзге жуық шаруасы отбасымен көшіп келіпті.

ТҮСІНДІРМЕЛЕР

Ш. Ш. УӘЛИХАНОВ ТУРАЛЫ ЕСТЕЛІКТЕР

Н. И. ВЕСЕЛОВСКИЙ. АҚҚАН ЖҰЛДЫЗ

Ш. Ш. Уәлихановтың 5 томдық шығармалар жинағы бойынша (ары қарай УШЖ) жарияланып отыр, Т. 4, Алматы, 1968, 500–503бб. Бірінші рет мәтін Н. И. Веселовскийдің редакциясымен жарыққа шыққан Ш. Уәлихановтың шығармаларында жарияланды (СПб, 1904, I III б).

¹ ... [Уәлиханов] мақалалары ... басқа біреудің қолымен қайта көшірілген ... – Шоқанның қолжазбаларын Г. Н. Потанин, К. К. Гутковский, И. И. Ибрагимов және өзге хатшылар көшірген.

² ... олардың біразының [Уәлиханов еңбектерінің] түпнұсқасын табу мүмкін болмады – Н. И. Веселовский К. К. Гутковскийдің отбасында сақталған материалдардың барлығын ала алған жоқ. Олармен тек Ленинградтағы Ғылым академиясы мұрағатына өткізілгеннен кейін танысу мүмкін болды (қараңыз: «Труды Архива АН СССР», вып. I, Л., 1933, СС. 15–158).

³ Джидда – Сауд Арабиясындағы қала, Қызыл теңіздегі порт, сол арқылы жыл сайын миллиондаған мұсылман әр елден қажылыққа келеді.

А. Н. ПЫПИН. ШОҚАН ШЫҢҒЫСҰЛЫ УӘЛИХАНОВ ТУРАЛЫ

А. А. Пыпинның «История русской этнографии» кітабынан (IV, 1892, СС. 397–400) алынған үзіндіге негізделген УШЖ, Т. 4, 618 б. мәтін бойынша жарияланып отыр.

¹ Гутковский ... оған [Шоқанға] казактарды басқару туралы жазба дайындауды тапсырды. – «Ұлы жүз казактарын басқару туралы» мақаладағы ескертпені қараңыз.

² ... оны жасаған көтерілісші Якуб бек еді... – Қожа Уәлихан төре мен Шығыс Түркістандағы Жетішар мемлекетінің билеушісі Якуб бектің есімі шатастырылған. Қателік А. А. Пыпиннан емес, бұл жазбаны дайындаған Г. Н. Потаниннен кеткен. Жалпы, Уәлихан төре де, Якуб бек те Шығыс Түркістанда төңкеріс жасаған жоқ. Бірі – авантюрист, екінші – халық көтерілісін жеке мүддесіне пайдаланған.

³ ... ол (Шоқан)...1864 жылы, 31 жасында дүние салды – Сол кездегі ғалымдарға ортақ қателік.

⁴ Оның қолжазбалары із түссіз жоғалып кетті – Бұл пікірді Шоқанның қазасын естігеннен кейін Омбы түрмесінен шыққан Г. Н. Потанин мен М. Ядринцев айтқан. Шоқан қолжазбаларын ол дүние салғаннан кейін К. К. Гутковский Петерборға әкелген және Қазан төңкерісіне дейін соның үйінде сақталған. 1920 жылы оларды Гутковскийдің қызы КСРО Ғылым академиясының мұрағатына өткізген.

П. И. НЕБОЛЬСИН. (Ш. УӘЛИХАНОВ ПЕТЕРБОРДА)

УШЖ мәтіні бойынша, Т. 4, 618-620 бб., П. И. Небольсиннің «Русский вестникте» жарияланған «Путешествующие киргизы» мақаласына негізделіп басылып отыр, 1860, Т. XXIX, 42-43 бб.

¹ Ш. Ш. Уәлихановтың баяндамасы Орыс географиялық қоғамында 1860 ж, 4 мамырда жасалды. («Русский инвалид», 1860, №95). Ол орыс, неміс және ағылшын басылымдарында біраз пікір туғызды. Қараңыз: «Северная пчела», 1860, №192; Archiv für wissenschaftliche Kunde von Russland. Herausgegeben von Ermann. Bd. XIX. Berlin, 1860.

**И. В. МУШКЕТОВ. [ШОҚАН УӘЛИХАНОВ
ЖӘНЕ ОНЫҢ ГЕОЛОГИЯЛЫҚ
КОЛЛЕКЦИЯСЫ]**

УШЖ, Т. 4, 488-489 бб. мәтіні бойынша жарияланып отыр, И. В. Мушкетовтың «Туркестан» кітабынан Т. 1, СПб, 1886, 171-172 бб. алынған.

¹ ... Уәлиханов... Зауқи асуы арқылы Шатыркөл жанынан өтіп Қашқарға барды. – Бұл қате мәліметті көптеген зерттеушілер қайталайды. Ал Уәлиханов Шатыркөл арқылы қайтар жолында ғана жүрген (қараңыз: УШЖ, күнделік, 2 том).

² Оның бірнеше мақалалары бар... – Әңгіме РГКЖ жарияланған мақалалар туралы ғана болып тұр.

³ ... бұл сирек кездесетін коллекция сарапталмай жатып жоғалып кетті – Шамасы, Уәлиханов Қашқардан әкелген, кейіннен Германияға ғылыми зерттеу үшін жөнелтілген тау жыныстарының коллекциясы болса керек (қараңыз: УШЖ, Т. 1, 396 б.)

**П. П. СЕМЕНОВ ТЯНЬ-ШАНЬСКИЙ
ЖӘНЕ А. А. ДОСТОЕВСКИЙ.
(Ш. Ш. УӘЛИХАНОВТЫҢ ҚАШҚАРҒА
САЯХАТЫНЫҢ МАҢЫЗЫ ЖАЙЛЫ)**

УШЖ, Т. 4, 480-482 бб. бойынша жарияланып отыр, «История полувековой деятельности Имп. Русского географического общества. 1845-1895» кітабынан алынды. Т. I, СПб, 1896, 275-276 бб.

¹ ...1860 жылы Петерборға келді. Ол жерде Географиялық қоғамның мүшелігіне алынып... – Нақты емес. Шоқан ОГҚ-на 1857 жылы мүше болған.

Г. Н. ПОТАНИН. ШОҚАН ШЫҢҒЫСҰЛЫ УӘЛИХАНОВ

УШЖ, Т. 4, 567-573 бб. мәтін бойынша жарияланды, «Сибирская жизнь» газетінен алынған. 1903, №133

¹ Шыңғыс Уәлиұлы ... дала округтарының бірінде басшы болып тұрған – яғни, Құсмұрын деп өзгертілген Аманқарағай округінің, кейіннен Көкшетау округінің аға сұлтаны болды.

² Померанцев – полковник, суретші, кадет корпусындағы бейнелеу пәнінің оқытушысы.

³ Бұл мақалалар неміс тілінде Берлинде Эрманның Archiv'e басылды. – Аталған мақалалар: «Ost-Turkestan oder die chinesische Provinz Nan-lu». Aus dem Reiseberichte der Stabs-capitans Walichanow. Archiv für wissenschaftliche Kunde von Russland. Bd. XXI. Berlin, 1862, S. 605-636; «Zur Geschichte Ost-Turkestans.

Der Aufstand in Kaschgar, im Jahre 1857. Aus dem Russischen von Walichanow», Archiv Ermanns, 1862, Bd. XXII, S 71 82.

⁴ *Жюльен Нозль Станислав* (1799–1873) – француз шығыстанушысы, Коллеж де Франстың қытай тілі профессоры, Қытай тарихы мен мәдениеті туралы көптеген шығармалардың авторы.

Н. М. ЯДРИНЦЕВ. ШОҚАН УӘЛИХАНОВ ТУРАЛЫ ЕСТЕЛІК

ЦГАЛИ (Ф. 159, Д. 179, ЛЛ. 59–64) қолжазбалары негізінде УШЖ, Т. 4, 573–577 бб. мәтіні бойынша басылған. Алғаш рет Ш. Ш. Уәлихановтың Н. И. Веселовский редакциясымен шыққан шығармаларында жарияланған (СПб, 1904, 35 39 бб.).

1 ... *оган кішкене көмек қылуға мүмкіндік туды.* – Н. М. Ядринцев Шоқанға қаржылай көмектесіп тұрған (қараңыз: Шоканның әкесіне және А.Н.Бекетовке жазған хаттары).

² *Менің онымен таныстығым Сібірде де жалғасты...* – яғни, олардың Санкт-Петербургдан оралғаннан кейін (1862–1864 жж.).

³ *Сол Омбыда... кәрі штат генералы болды...* – Әңгіме сол кездері Омбыда қызмет еткен генерал лейтенант Н. Волков туралы болып отыр.

⁴ *Бұндай ұсынысты генерал губернаторлардың біреуі айтса керек.* – Шоқанға ескерткіш орнатуды ұйымдастырған К. П. Кауфман мен Г. А. Колпаковский болатын.

Д. ЖӘНЕ Р. МИЧЕЛЛ.

Ш. Ш. УӘЛИХАНОВ, М. И. ВЕНЮКОВ

ЖӘНЕ ӨЗГЕ ОРЫС САЯХАТШЫЛАРЫНЫҢ

ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ТУРАЛЫ

ЕҢБЕКТЕРІНІҢ АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ

БАСЫЛЫМҒА ДАЙЫНДАҒАН АЛҒЫСӨЗІНІҢ АУДАРМАСЫ

УШЖ, Т. 4, 597–599 бб. мәтіні бойынша басылып отыр, ағылшын тіліндегі: The Russians in Central Asia, their occupation of the Kirgiz Steppe and the of the Syr-Daria, their Political Relations of the Chinese Turkestan and Dzungaria. By Capt. Valikhano, M. Veniucov, and other Russian Travellers. Translated from the Russian by John and Robert Michell. London, Edward Stanford, 6, Charing Cross, 1865 ж. Еңбегіне кіріспесінің аудармасы.

¹ *Қоқан хандығында әлі ізі суымаған саяси оқиғалармен байланысты...* – Әңгіме генерал Черняевтің 1865 жылы Ташкентті алғаны туралы болып отыр.

² *Сырдария шебінің Шығыс Сібір шебімен қосылуы...* – Шын мәнінде мұндай әскери шеп болған емес. 1860–1866 жылдары сол жақ қанат туралы әңгіме, яғни Орынбор шебімен Қазақстанды оңтүстігінен шеңберлей айнала отырып Батыс Сібір шебімен біріктіру туралы болды. Бұл идея Әулиеата, Шымкент және Ташкент қалаларын алғаннан кейін жүзеге асты.

³ ... *генерал Игнатьевтің Хиуа мен Бұхарада соңғы миссиясы* 1858 жылы іске асты, бұл Шоқан Уәлиханов Қашқарға сапар шеккен жылы болды. Екі саяхат та патшалық саясаттың ортаазиялық Шығысты Ресейге қосу алдындағы белсенділігін танытады.

[ҚАЗАНАМА]

«Герман корольдік географиялық қауымдастығы» (авторы көрсетілмеді)

Mittheilungen aus Justus Perthes' Geographischer Anstalt ... von Dr. A. Petermann», 1867, S. 37 мерзімдік басылымда жарияланған мәтіннің орысша аудармасы бойынша алғаш рет басылып отыр. (қазанаманың орысша аудармасын жасаған В. Н. Настич).

Ш. Ш. УӘЛИХАНОВТЫҢ ЕҢБЕКТЕРІ

ПРОФ. И. Н. БЕРЕЗИННИҢ «ХАН ЖАРЛЫҒЫ» [КІТАБЫНА ЕСКЕРТПЕЛЕР]

(Тоқтамыс ханның Ягайлоға арнаған жарлығы. Қазан, 1850 жыл)

УШЖ, Т. I, Алматы, 1961 ж., 131-141 бб. мәтіні бойынша басылып отыр.

Проф. И. Н. Березиннің 1850–1851 жылдары шыққан кітабына рецензияның бастапқы нұсқасы («Алтын Орданың ішкі құрылымы (хан жарлықтары бойынша)». СПб, 1850: «Тоқтамыстың, Темір-Құтлықтың және Саадат Гирейдің тархандық бұйрықтары», Қазан, 1851). Рецензия Қазембек поляк тілінде жариялаған жарлықтың бір бөлігін салыстырмалы транскрипциямен берген «Алтын Орда ханы Тоқтамыстың поляк королы Ягайлоға жарлығы, 1392 1393» Қазан, 1850. атты кітапта келтірілген Тоқтамыстың Ягайлоға жарлығының түркілік мәтінін және Уәлихановтың түсініктемесін қамтиды. «Уәлихановтың шығыстану бойынша жазбалары» (ЦГАЛИ, Ф. 118, Оп. 1, №469, 2-2 об. 3-3 об.) деп аталатын жеке папкада бөлек бөлек қағаз күйінде сақталған. Уәлиханов жарлықтың өзі жасаған аудармасын бермей, оның көне орыс тіліндегі нұсқасын ұсынумен шектелген, оның оқилуының бірнеше нұсқасы мен қосымшалары бар, бұл нұсқа Тоқтамыстың Ягайлуға жазған дипломатиялық хатының көшірмесі.

7 бет, 8 сырт пен 16 бет, 16 сырттағы Уәлихановтың Темір Құтлық жарлығына, Тоқтамыстың тархандық жарлығына және Саадат Гирейдің жарлығына жасаған түсініктемелерін қамтиды.

Қолжазбада күн қойылмаған, ол шамасы, Березин Костылецкий арқылы Уәлихановтан хан жарлығында кездесетін біраз көне сөздердің мағынасын анықтау туралы өтініш білдіргеннен кейін жазылса керек. Березин мен Костылецкийдің хаттарынан мәлім болғандай, ол алдымен Костылецкийге өтініш білдірген, бірақ соңғысы дұрыс жауап бере алмайды. 1852 ж, 7 тамыздағы хатында Костылецкий былай деп жазады: «Сізден Лещев арқылы және И. И. Захаров арқылы екі хат алдым, бірақ, жауап бере алмадым. «Дағыстан және Закавказье бойынша саяхат» және «Тоқтамыс жарлықтарын»... жібергеніңізге алғыс айтамын. «Тоқтамыс жарлықтарындағы» кейбір түсініксіз сөздерге келетін болсақ, бар ниетіміммен жәрдемдескім келгеніммен, менің қолымнан келмейді... Дегенмен, мен өзімнің кейбір шәкірттеріммен хат алысып тұрамын, олар түрлі нұсқаулармен даланы шарлап жүр» (НБТГУ, архив Г. Н. Потанина №129/6, Л. 5346). Костылецкийдің шәкірттерінің ішінде оның ұсынысына бірінші болып Ш. Уәлиханов жауап қайтарды.

¹ *Нарушевич Адам Станислав* (1733 1796) – көрнекті поляк тарихшысы, ақын, ертедегі авторлар аудармашысы. 1755 жылдан бастап Вилен академиясының профессоры. Поляк халқының тарихы және көне дәуірден XVIII ғасырға дейінгі Қырым тарихы бойынша көп томдық еңбектің авторы.

² *Оболенский Михаил Андреевич* (1805–1873) – тарихшы-мұрағаттанушы, Сыртқы істер министрлігінің Мәскеу бас мұрағатының директоры. Заттық

және жазба мәлімет көздерін жинақтап, бастырушы. Оның еңбектерінің тізімі «Русская старина» (1873, №2) журналында жарияланған.

³ *Френ Христиан Мартин Йоахим* (Ресейде – Христиан Данилович (1782–1851) – академик, көрнекті орыс шығыстанушысы, 1807 жылдан бастап Қазан университетінде шығыс тілдерінің профессоры, оның негізін қалаушылардың бірі, ал 1818–1842 жылдары Ғылым академиясының Азия музейінің директоры. Академик атағын алғаннан кейін Френ шығыс дереккөздерін – көне қолжазбалар мен тиындарды, жазуларды зерттеумен түбегейлі айналысқан.

Х. Френ шығыс нумизматикасының нағыз білгірі болды. Бұл мәселеге арналған көптеген жұмыстардың ішінде әлі күнге дейін өз маңызын жоғалтпаған еңбектері: «De Academiae Imp. Scientiarum Petropolitanae Museo numario moslemico...» Petropoli, (СПб) 1818; Resensio numorum muhammedanorum Academiae Imp. Scientiarum Petropolitanae ..., Petropoli, 1826; Жошы ұлысы немесе Алтын Орда хандарының ақшасы, өзге мұсылман династияларының тиынымен қоса..., СПб, 1832 және т. б. Орыс түркітануына Х. М. Френ түркі тілді қолжазбалар түсініктемелерінің авторы және Әбілғазының «Шежіре и түрк» (XVII ғ.) шығармасын бастырушысы ретінде кірді. Х. М. Френнің ғылыми еңбектерін туралы қараңыз: «Dorn B., Das Asiatische Museum der kaiser». Akademie der Wissenschaften zu St-Petersburg. SPb, 1846; Дорн Б. «Академик Френ и его ученая деятельность». – УЗАН: т. 3, вып. 3, СПб, 1855, СС. 429-465; Савельев П. С. «О жизни и ученых трудах Френа». СПб, 1855; Крачковский И. Ю. «Очерки по истории русской арабистики». – Избр. соч., т. 5, М. 1958, СС. 71-75.

⁴ *Шмидт Яков (Исаак) Иванович* (1779–1897) – орыс шығыстанушысы, монғол және тибет тілдерінің маманы, Петербор ғылым академиясының адъюнкт академигі. Оның негізгі еңбектері: «Монғол тілінің грамматикасы» (СПб, 1831); «Монғол неміс орыс сөздігі» (СПб, 1835); «Тибет неміс сөздігі» (СПб, 1841).

⁵ *Ковалевский Осип Михайлович* (1800–1870) – монғолтанушы орыс ғалымы. 1833–1860 – Қазан университетінің профессоры, 1862 – Варшава бас мектебінің профессоры. Ковалевскийдің негізгі еңбектері: «Монғол кітап тілінің қысқа грамматикасы» (1835); екі томдық «Монғол хрестоматиясы» (1836–1837); үш томдық «Монғол орыс француз сөздігі» (1844–1849); «Монғолдар тарихы»; «Монғол әдебиетінің тарихы»; «Буддизм тарихы».

⁶ *Казембек Александр Касимович* (Мырза Мұхаммед Али) (1802–1870) – көрнекті орыс шығыстанушысы; шыққан тегі бойынша әзірбайжан, схоластикалық мұсылмандық білім алған. 1827 жылдан бастап Қазан университетінде парсы және татар түрік әдеби шығармалар тарихы бойынша профессор; ал 1849 ж. бастап Петербор университетіндегі парсы әдеби шығармашылығы кафедрасының меңгерушісі, Петербор ғылым академиясының корреспондент мүшесі. Кавказ тарихы, Иран, Орта Азия және Қырым, ислам тарихы бойынша кітаптар жазған; татар түрік тілдерінің жалпы грамматикасын құрастырған. Түрік, араб және парсы тілдеріндегі өзге де еңбектердің авторы.

⁷ *Гаммер (Хаммер-Пургшталь Йозеф)* (1774–1856) – Австрия дипломаты және тарихшы шығыстанушы, Алтын Орда тарихының білгір маманы. Негізгі еңбектері: «Hammer – Purgstall J. Geschichte der Goldenen Horde in Kiptschak, das ist: der Mongolen in Russland. Pesth, 1840. Geschichte der Hchane, das ist der Mongolen in Persien. Bd, I-II. Darmstadt, 1842–1843».

⁸ *Ғижра жыл санауы* бойынша 795 жыл Ражаб айының 8-і 20 мамыр, 1393 жылға сәйкес келеді.

⁹ *Вершок* – орыстың метрге дейінгі өлшемі, 4,45 см ге сәйкес келеді. 9 вершок 40 сантиметрге жуық.

¹⁰ *Банзаров Доржи* (1823–1855 жж.) – бурят ғалымы, этнограф және шығыстанушы. Банзаровтың атаулы еңбектері: оның диссертациясы «Қара сенім немесе монғолдардың шаманизмі» (1846 ж.) – шамандық туралы алғашқы ғылыми жұмыс; «Пайзе немесе монғол хандарының металл тақтайшаларға жазылған жарлықтары» (ЗАО, 11т., 1850 ж.).

¹¹ *Григорьев Василий Васильевич* (1816–1881 ж.) – орыс шығыстанушысы, Петербург ғылым академиясының корреспондент мүшесі, Орта Азия мен Қазақстан халықтарының тарихын, географиясын және көне мұраларын зерттеуші. Оның атаулы еңбектері: «Скиф халықтары сақтар туралы. Тарихи монография» (СПб, 1871 ж.); «Алтын Орда хандарының орыс рухани өкілдеріне берген жарлығының анықтығы», М, 1842; «Хиуа хандығы мен оған Сарайшық бекінісінен баратын жолдың сипаттамасы» (ЗРГО, 1861, №2, 105–138 б.); «О куфических монетах, находимых в России и прибалтийских странах, как источниках для древнейшей отечественной истории» (ЗООИД, т. 1, Одесса, 1842, СС. 115–166). Риттердің «Землеведения» екі томдық аударыма-сын жасап, «Восточный или Китайский Туркестан» вып. II (СПб., 1873) деген түсініктемелер мен ескертулер қосты. Григорьевтің негізгі мақалалары «Россия и Азия» (1876) жинағына енді. Орынбор қазақтары облысының басқармасы болған кезде Григорьев қазақ халқының мәдениеті тарихына біраз еңбектер арнады. Ол Шоқанмен таныс болған, Уәлихановтың маңызды қолжазбаларының үлкен бөлігі Григорьев мұрағатында сақтаулы тұр (ЦГАЛИ, Ф. 159, №179).

¹² *Полевой Николай Алексеевич* (1796–1846) – орыс журналисі, жазушы, тарихшы. 1817 жылдан бастап Санкт Петербург және Мәскеу журналдарында қызмет істеген. 1825–1834 жылдары «Московский телеграф» журналын шығарды.

¹³ Уәлиханов уақытты есептеуде шатасқан (8 түсіндірмені қараңыз).

¹⁴ *Асан* – есім анықталмады; Котлубуга (Құтлық Бұқа) – Жошы ұрпағынан шыққан әмір, 1361–1375 жылдары Ақ Орданы билеген Орыс ханның ұлы (Лэнь-Пуль, Мусульманские династии мақаласы. Ағылшын тілінен аударған В. В. Бартольд. СПб, 1899, С. 192; МИКХ, С. 42). Токтамыстың 1831 және 1392–1393 жж. Литва королі Ягойлоға елшілігі туралы. Қараңыз: Spuler B. Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland. 1223–1502. Leipzig, 1965, S. 131–132. Греков Б. Д.; Якубовский А. Ю. Золотая Орда и ее падение. М, 1950; С. 324. Греков И. Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды. М, 1975, СС. 152, 211; Султанов Т. И. Письма золотоордынских ханов. Тюркологический сборник. 1975, М, 1978.

¹⁵ *Троки* – Литва князі Витовтың мұралық иелігі, Ягайло жаулап алып, кейіннен 1432 жылы Витовты өзінің орынбасары ретінде Литва князьдігінің билеушісі етіп сайлап өзге мұралық жерлерімен бірге қайтарады. Троки қаласы (қазіргі аты Тракай) Вильнюстың батысқа 20 шақырым жерде орналасқан.

¹⁶ *Бекболат, Қожас Медин* (нақ. Ходжам Дин), Бекгич (мәтінде: Бекиш не Бикеш), Турдучак және т. б. – анықталмаған атаулар. Қараңыз: В. В. Бартольд, Отец Едигея – Сочинения. т. 2, часть 1, М. 1963. СС. 801–802.

¹⁷ *Тикня* – түркілік түпнұсқа хатта бұл есім аталмайды. Шамасы, Токтамыстың замандасы, князь Тегин Ширинский болса керек.

¹⁸ *Идикгий* (кейде – Идигу, Эдигю, Едиге) – бек, маңғыт тайпасының әмірі, Токтамыстың тұсында «сарай менгерушісі» болған, ол дүние салған соң Алтын Орданы іс жүзінде басқарған, 1419 жылы қайтыс болды. Ақсақ – Әмір Темірдің лақап аты (1370–1405).

¹⁹ *Черный Песок* – Қарақұм шөлі.

²⁰ *Тулу* – *Очжя* (Тулу қожас) – есім анықталмаған.

²¹ «...тауық жылы ережесі айындағы...» – Түркі монғол жыл санауы бойын-

ша тауық жылы 1393 жылдың 6-ақпанында басталды. Ережеп – бұрмаланған араб сөзі رجب «ражаб» (мұсылман ай күнтізбесі бойынша 7-ші ай). Қараңыз: 8 түсіндірме.

²² 6 ³/₄ вершок 30 сантиметрге тең.

²³ Темір – Құтлық (Темюр Кутлуг, Тимур Кутлуг) – Алтын Орда ханы (1395-1401), Токтамыстан кейін орданы билеген Темірдің адамы.

²⁴ Оң және сол жақ канаттарға бөлу (мұнда *оң* және *сол қол*) – Еуразияны мекендеген дала тайпалары арасында ерте заманнан бар дәстүр.

²⁵ Машайық пен әулие – екі сөз де араб тіліндегі شيخ шейх және ولی уәли сөздерінің көпше түрлері. Орта Азия мен Қазақстанда басқа мағынасында қолданылып, жекеше түрде саналған (қараңыз: «Ұлы жүздің аңыз-әңгімелеріне» түсіндірме).

²⁶ Бұқауыл – дұрысы, хан асын реттеуші (қараңыз: В. В. Бартольд. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Соч. т. I, М, 1963, С. 447)

²⁷ قوشچی (құсшы) – Бұл сөзді Уәлиханов «бүркітші» ретінде емес, «жорық кезіндегі қызметші» ретінде түсіндіріп, оны қос قوش және қосшы قوشچی сөздерінен таратады.

²⁸ سالىق (салық, салық). Уәлиханов бұл терминнің тек бір ғана мағынасын береді – қос, лагерь. Салық деп және де «жыл сайын алынатын салым» түрін де айтады. (кейінгі деректер мен құжаттарда алық немесе الیغ алығ, басқаша الغوت وصالغот тіркесі болып кездеседі). Салық салмақ – салық салу.

²⁹ (يىل سايىن) – дұрыс оқылмаған, Уәлиханов дұрыс оқыған (يىل سايىن) жыл сайын. Жарлықта жыл сайын өсіп бара жатқан салық туралы айтылады.

³⁰ اوسال قىلمايىنچا – осал, әлсіз, ретсіз, дәрменсіз, тәртіпсіз. – бұзақылықты болдырмау. Сөз тәртіп туралы, жыл сайынғы салықты уақытында төлеу туралы болып отыр. Көне қыпшақ құжаттарында бұл сөз өте жиі кездеседі. Мәселен, اوسال قىلدى – дұрыс емес, кателесіп істеді; اوسال سز قىلور – мүлтіксіз, жаксы орындады. (МСМА, ч. I-III, Изд-во АН СССР, М. –Л 1938, С. 271).

³¹ *Ceadat* (Саадат) Гирей – Қырым ханы, Меңлі Гирейдің ұлы, 1524-1532 жылдары билік құрған.

³² Ван Хан – Шығыс Монғолияның билеушісі (XII ғ. соңы) – монғол ақсүйектерінің көшбасшысы Шыңғысхан (Темучин) шыққан керейіт тайпасынан.

³⁴ Хулагулар – XIII-XIV ғасырлардағы Иранды билеген монғол билеушілері Хулагу (Ильхан) әулетінің бұрмаланған атауы. Шағатай – Шыңғысханның ұлы, Мәуереннахр, Жетісу және Шығыс Түркістан ұлыстарының ханы (1227-1241), Шағатай әулетінің негізін қалаушы.

³⁵ Алтан хан (Алтын хан) – Оңтүстік Сібір жерлерін билеген уранхай княздерінің лақап атауы. XVIII ғасырдан кейін олардың иеліктерінің жартысы Қытайға, жартысы Ресейге өтті.

³⁶ Дәулет Гирей – Қырым ханы (1551-1577), Меңлі Гирейдің немересі, орнынан алынған Қазан ханы Сақып-Гирейдің жиені. Көп рет Мәскеуге шабуыл жасап, барлық жорықтарында жеңіліске ұшыраған. Патша Иван IV-ден үнемі Қазан мен Астраханды беруді талап етіп, есесіне өз достығын ұсынған. Соңғы жорығында Мәскеу түбінде (1572) қырымдықтар ойсырай жеңілді (қараңыз: Карамзин Н. М. Истории государства Российского т. VIII-IX, СПб., 1892).

³⁷ Дәулет Гирей ханның жсарлығы – екі қолжазба күйінде: Уәлиханов көшіріп жазған түпнұсқа мен орысша аударылған таза нұскасымен сақталған. Аудармасын жасаған Уәлиханов. Бастапқы жазбада шығыс терминдерінің арасында орысша аударма жол арасына жазылып отырған. Архив АН СССР, Ф. 23, Оп. 1, №11, ЛЛ. 55-57 об. авторлық көшірме бойынша жарияланып отыр.

³⁸ *Ұландар* (оғландар, уландар) – билеуші феодал әкесүйектердің (хан, сұлтандардың) ұлдары, Алтын Орда, Қырым, Астрахан феодалдық хандықтарында, Шағатай ұлысы мен Ақ Ордада ең жоғарғы әкімшілік және әскери қызметтерді атқарған билік етуші әулет мүшелері. Олар әскери және саяси мәселелерді талқылауда, құрылтайлар мен хан сайлауда маңызды рөл атқарған.

³⁹ *Билер* – сұлтандардан кейінгі орында тұратын лауазым, ықпалды рубасылары, мұралық құқыққа ие болған.

⁴⁰ *Даругабек* (даруға, көне орыс құжаттарында: дорога) – Алтын Орда ханының губернаторы, орынбасары, қазынаға алынатын салықты бақылайтын негізгі қызметкер.

⁴¹ «... өлшемді бақылаушы» – араб тіліндегі мұхтасибларинга термині осылайша аударылған. Мұхтасиб базардағы өлшемнің дұрыс-бұрысын қадағалап, тексеріп тұрған адам; таптық дәрежеде қазымен қатар тұрды.

⁴² *Муэzzин* (араб. مؤذن муаззин, орыс тілінде әдетте бұрмаланып – муэдзин, мұсылмандардағы төменгі дәрежелі дін қызметкері, мұсылмандарды бес рет намаз оқуға шақыратын адам. Орта Азия мен Қазақстанда әдетте азаншы деп аталады (آذان + جی); қазақша – азаншы.

⁴³ *Бақауыл* – шекара қызметінің бастығы, шекара қызметкері. Бакмак – «күзету, қарауылда тұру» деген сөзден шыққан. Тағы бір түсініктемесі: бұқмак – «тығылу, түрін өзгерту, жасырын ұстау». Бұл жағдайда да сөз шекара қызметі туралы болып отыр. Бұл терминді (بوکاول) букаул – хан асын ұйымдастырушымен шатастыруға болмайды.

⁴⁴ *Әбу Салам би* – есім бұрмаланған, мәтінде 'Абд ас Салам би.

⁴⁵ Мухаррамның 977 ж. милади бойынша б.з. 1569 ж. 16-15 маусымға сәйкес келеді.

⁴⁶ *Қарасу* (Қарасубазар) – далалық Қырымдағы қала, қырым хандарының резиденцияларының бірі

ҚОЗЫ КӨРПЕШ - БАЯН СҰЛУ

УШЖ, т. 3, Алматы, 1964, 53-100 бб. мәтіні бойынша жарияланып отыр. И. Н. Березиннің «Турецкая хрестоматия» жинағындағы мақаласына негізделген (ч. III, 1876, Қазан. СС. 70-162). Жырды Құсмұрын даласында Шоқан әкесімен бірге 1851 жылы жазып алып, Омбы кадет корпусының оқытушысы Н. Ф. Костылецкий И. Н. Березинге береді. Қазақша мәтінімен бірге И. Н. Березин оның орысша аудармасын қоса алады, сонымен қоса «Едіге» поэмасының да орысша аудармасы қолына тиеді, екі аударманы да Н. Ф. Костылецкий Шоқанмен біріге отырып жасаған (И. Н. Березин, Н. Ф. Костылецкий. – НБТГУ, архив Г. Н. Потанина, Д. 149, ЛЛ. 2-5., ИРАО, т. 8, вып. 1 5., СС. 137-148; Архив востоковедов ЛОИНА, Ф. 5, Оп. 1, Д. 16, ЛЛ. 2-16). И. Н. Березиннің қорында (5 қор, 1 тізбе, 12 іс, 14-15 пп. сырт) Омбы кадет корпусында «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» поэмасының тізімі бойынша жасалған қазақша орысша сөздік сақталған.

Поэманың Құсмұрындық тізімі бұрын Ғылым академиясының Азия музейінде (قوزو كورپش) сақталған (шифр 321, Березин 15). Өкінішке қарай, музейді институт қылып қайта құрғаннан кейінгі инвентарлық тізімде ол жоқ және қайда екені белгісіз.

«Едіге» поэмасының орысша аудармасы Шоқан жазып алып, аударған және кейіннен П. М. Мелиоранский Ш. Ш. Уәлихановтың шығармалар жинағына қосып шығарған қазақша мәтінмен толық сәйкес келеді, шығармалар жинағы Н. И. Веселовскийдің редакциясымен 1904 жылы жарық көрген.

Екі поэманың да орысша нұсқасы Г. Р. Державин мен А. С. Пушкинге таныс

болған. А. С. Пушкиннің құжаттарының арасында 1837 жылы «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» поэмасының орысша аударылған қысқаша үлгісі табылды, онда 1833 жыл деп белгіленген. Мұрағат қорында шенеунік Данышиннің де аудармасы сақталған (ЦГА КазССР, Ф. 338, Оп. I, Д. 453, ЛЛ. 67-68). Поэманың қазақ тілін жақсы білген Н. Ф. Костылецкий аударған нұсқасы да белгілі (Қараңыз: «Известия русского археологического общества», т. 8, вып. 1 5, СПб, 1877, СС. 137-148).

Шоқан Уәлиханов, көптеген орыс ғалымдары тәрізді, көнеден келе жатқан «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» поэмасына ерекше мән беріп, оның бірнеше нұсқасын жазып алған, соның біреуі Құсмұрын нұсқасы. «Әйгілі поэма «Қозы Көрпеш-Баян сұлуды» маған атақты Жанақ ақын жырлап берді», – деп жазады ол. Бұл ақын Қарқаралы даласының түлегі болатын, сондықтан Аягөз бен Қарқара арасында айтылып жүрген нұсқаны ғана жеткізе алуы мүмкін. Ш. Уәлихановтың бұл жазбасы әлі табылған жоқ. «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» поэмасының үшінші толық нұсқасы 1864 жылы Омбыда, Шоқанның пәтерінде Шөже ақыннан жазып алынған, Шоқан ол кезде генерал М. Г. Черняев экспедициясымен сапарға аттанғалы тұрған еді. Жазбаның тысында Шоқанның қолымен жасалған белгілер бар. Бұл нұсқа да профессор И. Н. Березиннің мұрағатында сақтаулы тұр және біраз бөлігі оның «Түрік хрестоматиясында» жарияланған (163-168 бб). Өкінішке қарай, И. Н. Березиннің жариялағаны қанағаттанғысыз, онда көптеген қателіктер мен бұрмалаушылықтар бар. Оның бәрін сол кездегі ғылым деңгейінің төмендігімен немесе баспаханасының қатесімен түсіндіруге болады.

Құсмұрын нұсқасын біздің заманымызда әдебиеттанушы И. Дүйсенбаев «Қозы Көрпеш Баян сұлу» поэмасының жинағында жариялады (Алматы, 1959). И. Н. Березиннің хрестоматиясында кеткен бұрмалаушылықтарды түзетуге қанша күш салғанымен ол құсмұрындық мәтіннің бастапқы мазмұнын толық қалпына келтіре алмай, бірнеше қателер жіберген. Бұл ең алдымен тарихи-этнографиялық, этникалық және географиялық терминдерге байланысты, олардың қасына «анықталмады» деп белгі қойылған немесе сол бұрыс қалпында жарияланып кеткен. ... Мысалы, ат тұлдау (қожайыны қайтыс болған соң атының құйрығын кесу) деген сөз тіркесінің орнына – ат талдау (атты сипау); сауыр етіктің (қалың теріден тігілген етік) орнына – соры етік («түсініксіз» деп белгіленген); тазқара (құстың аты) орнына – тасқара (түсініксіз деп белгіленген); зәу заман немесе зәуденің орнына (әлдеқандай заман болса) – зай заман, т. б. Бірақ И. Дүйсембаев И. Н. Березиннің күрделі, мағынасыз мәтінін талдап, үлкен жұмыс жасады. Материалдарды зерттей келе, ол И. Н. Березиннің «Түрік хрестоматиясында» жарияланған «Қозы Көрпеш» Шоқан Уәлихановтікі деген қорытынды жасады.

ПРОФЕССОР И. Н. БЕРЕЗИНГЕ ХАТ

Тақырыбы жоқ алғашқы қолжазба қағаздардың арасында сақталған, кейінірек, «Черновые записки Уәлиханова по востоковедению» деп аталған. Үзінді хан жарлықтарында кездесетін кейбір тарихи-этнографиялық терминдерді анықтау бойынша Н.Ф. Костылецкий арқылы өтініш жасаған шығыстанушы И.Н. Березиннің хатына жауап ретінде жазылған. Уәлихановтың берген жауабы қай кезде жазылғаны белгісіз. Бірақ мазмұны бойынша ол И.Н. Березиннің «Ханские ярлыки» (Қазан, 1850 ж.) кітабы жарыққа шыққандағы әсерде жазылған. Жауапта Тоқтамыс жарлығынан кездесетін бірқатар көне сөздерге түсініктеме берілген. Уәлиханов өзінің айтқандарын негіздеу үшін Жалаиридін

«Жылнамалар жинағынан» мәліметтер келтірген.

УШЖ, т.1, 121-130 бб. бойынша басылып отыр; алғашқы қолжазба үзіндісі ЦГАЛИ, (Ф. 118, Оп. 1, №469, СС. 10-14) сақтаулы.

¹ *Березин Иван Николаевич* (1818-1896) – орыс шығыстанушысы, 1846 жылдан бастап Қазан университетінің профессоры, ал 1858 жылдан Санкт-Петербург университетінің профессоры. Шығыс халықтарының, көбіне түркі-монғол халықтарының тарихы мен филологиясы туралы көптеген еңбектердің авторы. 1848–1853 жылдары ол «Библиотека восточных историков» деген жалпы атаумен шығармалар жинағын шығарды, оған «Шейбани наме», Жалайырдидің «Жами;ат таварих» (Жылнамалар жинағы) және Әбілғазының «Шежіре-и-түрк» сияқты тарихи шығармалар кірді. Березиннің үлкен еңбегі 1853–1888 жылдары жариялаған монғол дәуірінің тарихшысы Рашид-аддиннің «Жылнамалар жинағын» баспа бетіне шығарғаны.

Березиннің өзге шығармаларының ішінде ең маңыздысы «Турецкая хрестоматия» еңбегі (т. 1-3, 1857–1876 жж.), оған қазақтардың, өзбектердің, түрікмендердің және Орта Азияның өзге халықтарының төл туындылары кірді.

Березин көптеген тілшілермен, ғалымдармен байланыста болып, түркі тілдес халықтардың әдеби мұра, естеліктерін жинады. Әсіресе, Сібір кадет корпусының оқытушысы, Қазан университетінен Н. Ф. Костылецкиймен ол өте тығыз байланыста болды, сол арқылы қазақ халқының әдебиет үлгілерін алып отырды. Костылецкий Березинге Ш. Ш. Уәлихановпен іскерлік байланыс орнатуға көмектесті. (Березин туралы қараңыз: В. В. Бартольд. И. Н. Березин как историк. Соч., М, 1977, 9 том, СС. 737-756; А. Н. Самойлович. И. Н. Березин как тюрколог. ЗКВ, 1 том, 1925, СС. 161-172; С. А. Венгеров. Критико-биографический словарь русских писателей и ученых, 3 т, СПб, 1892, (автобиография); Биографический словарь профессоров и преподавателей Казанского университета (1804-1904), под ред. Н. П. Загоскина, 1 ч. (Казань, 1904).

² *Костылецкий Николай Федорович* (1818–1869) – кадет корпусының алдыңғы қатарлы оқытушыларының бірі, орыс революционер демократтардың қызу жақтасты болған, Ш. Ш. Уәлихановтың досы әрі ұстазы. Костылецкий алдымен Омбы әскери училищесінде білім алған, кейіннен Қазақ университетінің шығыстану факультетінде оқып, шығыс филологиясының магистрі болып шыққан. Қазақ тілімен қоса ол өзге түркі, араб және парсы тілдерін жетік білген. Костылецкий Сібір кадет корпусында оқыған қазақ жастарының үлкен тобына ұстаздық еткен. 1865 жылы «Сібір сепаратистері» ісі бойынша айыпталған ол кадет корпусынан қуылады.

³ *Токтамыс* (1406 жылы дүниесі салған) – Шыңғысханның ұрпағы, XIV ғасырдың 70 жылдарындағы феодалдық қатығыстар кезінде Орыс ханның қудалауынан қашып, Орыс ханның бәсекелесі болған Самарқандтағы Темірді паналайды.

1831 жылы Токтамыс Алтын Ордада төңкеріс жасап, ондағы уақытша билеуші Мамайды жеңіп, Дешті Қыпшақтың ханы болады. Куликово шайқасында әлсіреп қалған Алтын Орданың бұрынғы қуатын қалпына келтіру үшін Токтамыс батысқа бірнеше шабуыл жасайды, ұлы князь Ягайло қайтадан оған бағынышты болады. Билігін күшейткен соң Токтамыс өзінің кезіндегі қолдаушысынан бас тартып, Темірдің мүддесіне қайшы келетін жеке саясатын жүргізе бастайды.

Токтамыстың билік еткен жылдары туралы Уәлихановтың жұмысында келтірілген жарлықтар мен Алтын орда қалаларында Токтамыс шығартқан тиындар нақты мәлімет береді.

«Токтамыстың Ягайлоға жарлығы» Әмір Темірмен Құндызшы өзеніндегі шайқасынан (1391) кейін жазылған және қыпшақ тіліндегі көне дипломатиялық хат үлгілерінің бірі (қараңыз: И. Н. Березин. Ханские ярлыки, т. II; Тарханные ярлыки Тохтамышы и Темир Кутлуга и Саадат Гирея. Казан, 1851; В. В. Радлов. Ярлыки Тохтамыш-хана и Темир Кутлуга, ЗВОРАО, т. III вып. 1, СС. 1-40; Ярлыки Тохтамыш хана и Саадат Гирея Я. Ярцева аудармасы, В. В. Григорьев ескертпелерімен. Одесса, 1844; Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовский. Золотая Орда и ее падение. М.-Л, 1950, СС. 103-105, 112-113).

⁴ Ягайло Ольгердович (1434 ж. қайтыс болған) – Литваның ұлы князі, 1386 жылдан бастап Польша королі.

⁵ Темір Құтлық (1400 ж. қайтыс болған) – Орыс ханның немересі, Темір Мәліктің ұлы, Едігенің жиені; Токтамыстың күшті қарсыластарының бірі, кейіннен Алтын Орданың ханы болған (1395-1400). 1395 жылға дейін Темір-Құтлық Ақ Орданың аз танымал ханзадасы (оглан), кейіннен атасының ежелгі жауы Әмір Темірге қосылып, көтеріле бастады. 1395 жылы Токтамысты талқандағаннан кейін Темір оны Дешті Қыпшақтың ханы етті. Темір Құтлық шартты түрде басқарды, іс жүзінде билік еткен нағашысы Едіге. Бізге Темір Құтлықтың атынан Сарай әл Жадидте, Орда әл Жадидте, Сарайда, Қажы Тарханда, Ескі Қырымда, яғни Алтын Орданың барлық аймағында 1397-1400 жылдары шығарылған тиындар келіп жетті. (қараңыз: И. Н. Березин. Ханские ярлыки, т. II; В. В. Радлов, Ярлыки Тохтамышы и Темир Кутлуга, СС. 1-40; Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовский, Золотая Орда и ее падение. М. – Л., 1950, СС. 103-109).

⁶ Саадат Гирей – Қырым ханы. (1523-1527 ж.), Меңлі Гирейдің ұлы, Қырым Гирейлерінің феодалдық әулетінің негізін қалаушы Қажы Гирейдің немересі. Мәскеуге жасаған сәтсіз шабуылынан кейін князьдер орнынан алып тастады, содан Түркияға қашуға мәжбүр болды. (қараңыз: Н. М. Карамзин, История государства Российского, т. VII, СПб, 1892, СС. 128-151). И. Н. Березин жариялаған оның жарлығы 1523 жылы жазылған (ЗООИД, 1849).

⁷ Өздерін «Алтын Орданың татарлары» деп санайтын қазақтар емес, тек «ақ сүйектерге» жататын Шыңғыс ұрпақтарының әлеуметтік тобы осылай атанады.

⁸ Идегей (дұрысы: Едіге, әдебиеттерде сондай-ақ: Едигуй, Идигу, Идиге, Идеке, т. б. 1340-1419) – Орыс хан өлтірген Қаратаулық Құмкент қаласының билеушісі Құтлу Қабаның ұлы; Ақ Орданың маңғыт тайпасынан шыққан ықпалды әмірі, бек. Тарихи сахнада Токтамыспен бірге феодалдық қатығыстар кезінде, Ақ Орда Жошы ұлысынан (Алтын Ордадан) бөлініп шыққан кезде пайда болған.

Осы қатығыстар кезінде Алтын Орда тағына негізгі үміткерлердің бірі Токтамыстың оппозициялық тобына қосылады. Орыс ханды тастап, әкесімен байланысын үзіп, Едіге Токтамыспен дос болып, сонымен бірге Темірге келеді. Алтын Орда билігі Токтамыстың қолына көшкен тұста ол әріптесінен бас тартып, өз жиені Темір Құтлықпен бірге одан қашып, Әмір Темірге қызмет етіп, оның Токтамысты жеңуіне жәрдемдеседі. Токтамысты жеңгеннен кейін (1391 ж.) Едіге Темірді тастап Алтын Ордадағы билікті қолына алып, іс жүзінде басқара бастайды, ол өз билігін хан Темір Құтлықтың және өзге жиендерінің атынан жүргізіп отырған.

1399 жылы Едіге Ворскл өзені маңында Литва әскерін жеңеді, 1409 жылы Ресейге жорық жасап, көптеген қалаларды қиратады, Мәскеуді қоршайды, бірақ оны ала алмайды. 1410-1411 жылдары Ордадағы билік қайтадан Токтамыстың ұлдарының қолына тиеді, Едіге аз уақытқа Хорезмді паналайды. Оны көп уақыт өтпей Сарайшықтың маңында Токтамыстың ұлы Қадырберді өлтіреді.

(қараңыз: Ш. Ш. Валиханов. Сочинения. СПб, 1904, С. 224, В. В. Бартольд, Отец Едигея, ИТОИАЭ, т. I (58). Симферополь, 1927, СС. 18-23; Соч., т. 2, ч. 1, М., 1963, СС. 797-804; Жирмунский В. М. Сказание об Идиге. – Тюркский героический эпос. Л. 1974, СС. 351-386).

⁹ *Әмір Темір* (Ақсақ Темір, Тимур) (1336-1405) – әмір, Орта Азияның шектес аймақтары мен Мәуереннахрдың билеушісі, әйгілі жаулап алушы және қолбасшы; барлас тайпасынан шыққан Тарағай бектің ұлы. 1370 жылы Әмір Темір ұлы әмір атағын алып, Шыңғыс ұрпағы атынан мемлекетті жалғыз өзі билейді. Ол көшпенді тайпалар мен рухани өкілдерге сүйенеді. 1388 жылы Хорезмді алады, үлкен үш жорықтан кейін (1389, 1391, 1394-1395) Алтын Орданы талқандайды.

Орта Азия елдерін біріктіруге жұмсаған мемлекеттік қайраткерлігін Темір көрші елдерге жасаған әскери шабуылымен ұштастыра алған. Өмірінің соңғы жылдарында Әмір Темір мемлекеті Мәуереннахр, Хорасан, Кавказ елдері мен Парсы елдерін, Пенджабты қамтиды.

¹⁰ Орақ Мырза – шамасы, бұл Мамайдың жиені, Мұса Мырзаның немересі нағай мырзасы Орақ болса керек.

¹¹ *Ер Көкше және Ер Қосай* (әдебиеттерде сондай-ақ: Ир Гоше, Ир Кусай, т. б.) – танымал батырлар, әкесі мен ұлы, кейіннен Орта жүздің құрамына кірген уақ тайпасынан шыққан, (VIII ғ). Уәлихановтың батырлардың өз аттары белгісіз деген ескертпесі нақты дәлелденбеген. Керісінше, Еркөкше мен Еркосай – қазақ халық эпосында жырланған ең әйгілі батырлар. Есіл даласын мекендейтін уақ тайпалары әлі күнге дейін Еркөкшені өз руының басы деп санайды. Ол жайында және оның ұлы Еркосай жайында түрлі нұсқаларда айтылатын қаһармандық дастандар көп. «Манас» эпосында Еркосай үлкен батыр, Ұлытауды мекен еткен «халықтың әкесі» (қараңыз: Ж. Көпеев. Еркөкше. РОБАН КазССР, №929; Г. Н. Потанин. Казак-киргизские и алтайские предания, легенды и сказки. ЖС, 1917, II-III, СС. 80-85)

¹² *Фирдоусидің «Шахнаме»* (932-1020) парсы эпосына қатысты соңғы тарихи филологиялық зерттеулер аталмыш авторда «қазақ» этникалық термині кездеспейді деген қорытындыны растады.

¹³ *Бердібек* (1359 ж. қайтыс болған) – Жәнібектің баласы, Өзбектің немересі, Жошы әулетінен шыққан Алтын Орда ханы. Оның билік құрған жылдарынан басталған (1357-1359 жж.) аласапыранды уақыт көпке созылып, аяғында Алтын Орданың құлауына әкелді. Аласапыранның ұйымдастырушы Бердібектің өзі, ол алдымен әкесі Жәнібекті өлтіріп хан тағына отырды. Бұл оқиға халық арасында «Нар мойыны Бердібекте кесілді», яғни «Бату әулеті Бердібек кезінде үзілді» – деген мәтелден көрініс тапқан (қараңыз: Әбілғазы Шежіре и түрк. Демезон басыл. СПб., 1871).

¹⁴ *Тамға* – Орталық Азия көшпенділерінің ру тайпалық қоғамындағы меншік белгісі. Онымен рудың малы және басқа да заттарды немесе ру мүшелерінің қолымен жасалған қару жарак, ыдыс аяқ, кілемдер және т. б. белгіленген; кейінірек отбасы және жеке меншік белгісі. Хандардың жеке тамғасы феодалдық таңба ретінде болып, олар жарлықтарды, ресми құжаттарда, мемлекеттік мөрлерде және ақшада бейнеленіп, биліктің белгісі болды.

¹⁵ *«Шейбани-наме»* – XVI ғ. басындағы тарихи шығарма. Авторы Камал ад Дин Али Мухаммед әл Харави, Әмір Темір сарайында қызмет еткен Бинаи деген атпен танымал (1512 ж. қайтыс болған).

Шығармада Өзбек хандығының негізін қалаушы Мухаммед Шейбани мадақталады. Онда сонымен қатар, Орта Азия халықтарына және Қазақстанға қатысты қызықты мәліметтер бар (XV-XVI ғғ. қазақтардың өзбектерден

бөлінген кезеңі). Алғаш рет 1851 жылы И. Н. Березин «Библиотека восточных историков» сериясында басып шығарды (І б. Қазан. 1851).

¹⁶ *Ораз Мұхаммед* (1610 ж. қайтыс болған) – Оңдан сұлтанның баласы, Тәуекел ханның немере інісі; орыс жылнамаларында «Царевич Казачьей орды» деп аталады; 1588 ж. Сібір қаласында (төменнен қара) Сібір қаласының сұлтаны Сейд Ахмет Бекбулатов пен Қараш мырзамен (соңынан «Жылнамалар жинағы» авторы Жалайыри) бірге әскербасы Данил Чулков қолға түсірген. Сол жылы олар Мәскеуге жіберіледі. XVI ғ. 90-жылдары Ораз Мұхаммедтің аты әскери жорықтар мен сарай мерекелеріне қатысушысы ретінде бірнеше рет кездеседі (1590 жылы ол шведтерге қарсы жорыққа қатысады, 1593 жылы Қырым татарларына қарсы аттанады). 1600 жылы Борис Годунов оны Касимов қаласының (Окада) «патшасы» етіп тағайындады.

Патша үкіметі сол кезде бұрынғы шығыс әулеттері ұрпақтарын шет аймақтарға вассал ретінде пайдаланды. Осы кейбір вассалдар, мысалға, Ораз Мұхаммед шет аймақтарды қорғаудағы қызметі үшін шекара алабындағы жерлерге ие болды. 1603 жылы Ораз Мұхаммед ІІ Лжедмитрийге қосылады, бірақ Лжедмитрий сарайында опасыздық жасады деген күдік тудырып сатқындықпен өлтіріледі. (қараңыз: В. В. Вельяминов Зернов. Исследования о касимовских царях и царевичах. СПб., 1864, ч. II. С. 398; И. Н. Березин. «Библиотека восточных историков», т. II, I б. Казань. 1854; Г. Ф. Миллер. История Сибири, т I, М. Л., 1937, СС. 274-276, 495-496; Б. Д. Греков. А. Ю. Якубовский. Золотая Орда и ее падение, СС. 416, 417).

¹⁷ *Левшин Алексей Иракиевич* (1799-1879) – орыс ғалымы және мемлекет қайраткері, орыс географиялық қоғамының негізін қалаушылардың бірі; қазақтардың тарихы мен этнографиясы туралы зерттеулерімен танымал, оның үш томдық көлемді жұмысы «Описание киргиз казачьих, или киргиз кайсацких орд и степей» (СПб, 1832) деп аталады.

¹⁸ *Небольсин Павел Иванович* (1817-1893) – орыс тарихшысы, этнограф, Сібір тарихын, Сібір мен Орта Азияның сауда қарым-қатынастарын зерттеуші, Орыс географиялық қоғамының мүшесі. Нақты мәлеметтерге толы көптеген жұмыстарының ішінде көп қызығушылық тудыратындары: «Очерки волжского низовья», (ЖМВД, 1852, ч. 39); «Очерки торговли России со Средней Азией» (ЗРГО, 1855, т. X, СС. 1 442); «Покорение Сибири» (СПб, 1849).

¹⁹ *Сейдақ* (Сейд Ахмет) – Сібір ханзадасы, Бекболаттың ұлы, Едигердің (Жәдігер) немере інісі. XVI ғ. 80 жылдары мұрагерлік такка талас жүргізіп, Шыңғыс ұрпағы Көшім ханға қарсы соғысады. 1588 жылы Сейдақ Ораз Мұхаммед және Қараш мырзамен бірге тұтқынға алынып, Мәскеуге әкелінді. Оның ары қарайғы тағдыры белгісіз. (Қараңыз: Г. Ф. Миллер. История Сибири. т. I, СС. 189-197, 274-276, 474-475).

²⁰ *Сібір* (Искер, Қашлық) – Тобыл өзенінің Ертіс өзеніне құятын тұсынан сәл жоғарыда Ертіс бойында орналасқан қала; XVI ғасырда Сібір хандығының мәдени саяси орталығы, Көшім ханның астанасы болған. Сібірдің маңында өзге де қалалар орналасқан Сузгун тура, Бишик тура. «Сібір» атауын жергілікті тұрғындардан естіген тұтас елдің атауы жөніндегі алғашқы мәліметі бойынша орыс әскербасылары қойған. Қаланы Ермак 1581 жылдың 26 қазанында басып алып, түп-түгел қиратқан. Искер қаласы туралы мәліметтерді, оған жүргізілген қазба жұмыстары туралы қараңыз: Б. Я. Пигнатти. Искер Кучумово городище. ЕТГМ, 1915, вып. 25; А. А. Дмитриев, Кучумов Искер на Иртыше, ИОАИЭКУ, XVI, вып. 3.

²¹ Қазақ ордасының сұлтаны ханзада Ораз Мұхаммедті қараңыз (16-шы түсініктеме).

²² *Көшім* (1589 ж. дүние салған) – Алтын Орда шайбанилары әулетінің өкілі Мұртазаның ұлы, Сібір Ордасының соңғы ханы. 1556 жылы Тайбұға әулетінің өкілі Едигерді тактан тайдырып, хан болды. Көшімнің иелігі оңтүстігінде қазіргі Солтүстік Қазақстан облысына дейін, батысында Тур (Тархан қалашығы) өзенінің сағасына дейін, оңтүстік шығысында Барабин даласына дейін созылып, солтүстігінде Обь Ертіс сағасымен шектескен. Көшім Батыс Сібір жазығын жайлаған барлық халықтарға салық салып, алғаш рет мұсылман дінін енгізген. Алайда жергілікті тұрғындар жаңа дінге енуге қатты қарсылық білдіреді. Хандықтың мәдени және саяси орталығы Искер қаласы болды. 1851 жылы Ермактан жеңіліп, Ертістің жоғарғы жағына қарай шегінеді. Омбының жоғарғы жағынан ол Қара қалашық деп аталатын жаңа хан сарайын қалайды. Мәскеу патшаларының берілу туралы көптеген ұсынысын ол үнемі қабыл алмаған. 1598 жылы күйрей жеңіліс тапқаннан кейін Көшім Есіл даласына көшіп, одан соң ноғайларда жүріп қайтыс болады. (қараңыз: Г. Ф. Миллер. История Сибири, т. I, СС. 197-201, 299).

²³ Қараша (дұрысы, қарашы) – жалқы есім емес, Көшімнің, кейіннен Сейдақтың кеңесшісінің дәрежесі, шын аты – Қадырғали Жалайыри.

Қараша шені орта ғасырларда хан сарайында қызмет ететін лауазымды тұлғаларға берілетін болған. Қазақ тілінде осыдан шыққан «Хан қасында қарашы» деген мәтел бар. Қарашы деген ханның ақылшысы, ой қосары деген сөз (қараңыз: Г. Ф. Миллер. История Сибири, т. I, СС. 274-275, 487).

²⁴ *Есипов Савва* – Тобыл архиепископының хатшысы, жылнамашы. Оның жылнамалары 1636 жылы жазылған және екі редакциямен сақталған: негізгі және тым ұзақ. Негізгі редакция 35 тақырыптан тұрады, Сібірді жаулап алу тарихынан басталып, Көшімнің қазасымен аяқталады. Кең редакциясында Ермактың іс әрекеті мен Сібірді жаулауы барынша кең баяндалған. Есиповтың жазбаларын алғаш тарихшы Миллер пайдаланып, Г. И. Спасский мен И. И. Небольсин басып шығарды.

²⁵ *Ұлыс* – бастапқыда белгілі бір тайпаның жерінде құрылған тайпалық одақ болған. Ортағасырларда – жекелеген иеліктер (Жошы ұлысы, Шағатай ұлысы, т.б.). Кең мағынасында бұл сөз мемлекет, халық, ұлт деген түсінік береді. Қазақтар жалпыхалықтың мерекені бұрындары «ұлыстың ұлы күні» – яғни, тұтас ұлттың, халықтың мерекесі деп атайтын.

²⁵ *Ақназар* (Хакназар) (1538-1580) – Қасымның ұлы, әз Жәнібектің немересі, XVI ғасырдың ықпалды хандарының бірі. Оның тұсында хандық билік күшейіп, бір орталыққа бағындырылған, қазақ, қырғыз, ноғайлар Бұхар ханының жаулап алушылық әрекетіне қарсы тұрған. Өзара қақтығысқан феодалдық соғыста мерт болды.

²⁶ *Шығай* (1582 ж. дүние салған) – Жәдіктің ұлы, Қасым ханның немересі, XVI ғасырдың екінші жартысындағы қазақ ханы. Ташкент билеушісі Баба сұлтанмен жауласса жүріп, Бұхар ханы Абдулламен одақ құрады. Оған Баба сұлтанмен күресуге жәрдемдеседі. Баба сұлтан одақтастардың қудалауынан қашып, Ұлытау тауларын паналайды, сонда қаза табады. Өмірінің соңына дейін Шығай Абдолланың әріптесі болады. Сол үшін бұхар ханы оған Күміскентті сыйға тартады, сол жерде қартайып қаза табады.

²⁸ *Қасым хан* (1523 ж. дүние салған) – қазақ ханы, Жәнібектің ұлы, Орданың соңғы билеушісі Барақтың немересі. Әкесінен хан тағын мұра еткен соң Қасым хан Жошы ұлысының шығыс бөлігіндегі бұрынғы маңзын қалпына келтірмек болады. Ол өз билігіне қазақтарды ғана емес, ноғайлардың, қырғыз-қарақалпақтардың біраз бөлігін қаратады. Қасым хан дербес иелік жүйесін дамытуға тырысады, оңтүстіктің шұрайлы жерлерін (Сырдарияның

төменгі жағы, Қаратау, Сайрам аймағы, Талас пен Шу) ол өз туған туыстарына – ұлдарына, бауырларына және ірі бектерге таратып, өзі Сығанақ қаласына жақын жердегі Қараталға орнығады.

Халық ішінде Қасым ханның есімімен феодалдық заңдар жинағын жасауы себепті қалған «Қасым ханның қасқа жолы» деген сөз бар. Заң мәтіні бізге жеткен жоқ, халық аңызы оның толық нұсқасын бермейді, бірақ оның феодалдық меншікті бекітуге бағытталғаны байқалады.

²⁹ *Жәдік* (Жадық, Ядик) (XVI ғ.) – Жәнібектің ұлы, Қасым ханның інісі, қазақ хандарының феодалдық әулетінің басы. Қасым хан қартайған, бірақ көзі тірі кезінде хан болып сайланады. Ноғай мырзасы Шығыммен (Шах Мамаймен) өзара қақтығыс кезінде қайтыс болады, Үргеніште, ақын Бақырған ата (Сүлеймен) кесенесі жанында жерленген.

³⁰ *Жәнібек* (әз Жәнібек, әдебиеттерде Абу Саид) (1477 ж. қайтыс болған) – Орданың соңғы билеушісі Барақ ханның ұлы, Орыс ханның шөбересі, ежелгі қазақ тайпаларының басын біріктіруші, Қазақ хандығының негізін қалаушы және оның алғашқы хандарының бірі. Қазақ тайпаларының біріккен тұсы XV ғасырдың ортасы, Дешті Қыпшақтағы Алтын Орда мен Орталық Азиядағы Шағатай ұлысы ыдыраған кез. Хандықтың негізін қалаушы, қазақ халқының басын қосушы ретінде халық оны әз Жәнібек (дана Жәнібек) деп атаған.

³¹ *Дженкинсон Антони* (XVI ғ.) – ағылшын көпесі, дипломат, Мәскеу мен Мәскеу мемлекетінде бірнеше рет болған, екі рет Иран мен Орта Азияға сапар шеккен. 1558 жылы Астрахань мен Манғышлақ арқылы өтіп, Хорезмге келеді. Бұхарға ол Мәскеу және ағылшын сауда компанияларының өкілі және Иван Грозныйдың ресми елшісі болып келеді. Оның Солтүстік Каспий жағалауы мен Орта Азияға сапарының күнделігі сақталған, онда ол жұт пен соғыстан зардап шеккен ноғайлардың мүшкіл халін сипаттап, қазақ ханы Ақназардың Бұхарды жеңгенін жазады. (қараңыз: Известия англичан о России. ЧОИДР, кн. IV, М. 1884, СС. 1-105).

³² *Бұрындық* – Керейдің ұлы, Жәнібектің немересі, Қасымның алдындағы қазақ ханы, (XV ғасырдың соңы) шартты түрде билік басында отырды, бірақ негізгі билік күшті әрі ақылды інісі Қасымның қолында болды. Бедел мен биліктен айрылған Бұрындық Дешті Қыпшақты тастап, Самарқандқа келеді де, сонда дүние салады.

³³ *Шейбани хан* (Мұхаммед Шейбани) (1451-1510) – Шахбұтақтың ұлы, Әбілхайырдың немересі; Өзбек хандығы мен шайбанилер династиясының негізін қалаушы. Қазақ ханы Қасымға қарсы 1509 жылдың қысында соғыс ұйымдастырып, Созақ пен Ұлытауға жорық жасаған, бірақ жеңіліс табады. Мерв маңындағы Иран әскерлерімен қақтығыста қаза табады.

Әбілғазының жазуы бойынша, Шайбани хан мемлекеттік қайраткер әрі қолбасшы болып қана қоймай, тамаша ақын болған.

³⁴ (ميمنه) *маймана*, (ميسره) *майсара* – әскер қанатының оң және сол жағын білдіретін араб терминдері, түркілердегі оң және сол сөзіне, монғолдардағы барунгар және джувангар сөздеріне сәйкес келеді.

³⁵ *Қадырғали бек* – Көшімнің, кейіннен Сейдақтың кеңесшісі. Қадырғали бек – Қошым бектің ұлы, Темшік баһадүрдің немересі, қазақ тайпасының тарақ тамғалы жалайыр руынан тарайды. Көшім ханға қарсы шыққан ол Ораз Мұхаммедпен бірге Сейдақ жаққа өтіп, оны нығайтады. Орыс жылнамалары «Сейдаққа қазақ ордасының бір ханзадасы (Ораз-Мұхамед) пен Қараш мырза келіп қосылғаннан кейін, ол күшейді» деп жазады. 1588 жылы Қадырғали бек Ораз Мұхаммедпен және Сейдақпен «Ертіс өзенінің жағасында қырғи салып жүрген кезде» Чулков тұтқынға алып, Мәскеуге жөнелтеді. Осы жерде ол

өзінің әйгілі (جامع التواريخ) «Жылынамалар жинағын» құрастырады. (қараңыз: 48 сілтемедегі جامع التواريخ тан үзінділер).

³⁶ *Жалайыр* – Ұлы жүздің құрамына енетін негізгі және ежелгі тайпалардың бірі. Қазақ генеологиялық аңыздары бойынша, жалайырлар – үйсін тайпасының негізгі бұтағы. Тарихи генеологияға сәйкес, жалайырлардың негізгі саласын шуманақтар (шу тайпалары) құрайды, кейбір ғалымдардың пікірінше олар көне шумгун және сырманақ (сырдариялық тайпалар немесе оғыздар) тайпаларынан шыққан. Өзге жалайыр руларынан қырғыз, оғыз, ақ марка, кара марка (ежелгі оғыздарда ақ қойлы және кара қойлы), елтезерді атауға болады. Жалайырлардың құрамында аталған тайпалардың болуы олардың түркі тайпасы екенін дәлелдейді.

Ерте ортағасырда жалайырлар ірі тайпа ретінде Орта Азияның тарихында белсенді рөл атқарған, Иранда, Орта Азияда әулеттің қалыптасуына атсалысқан. Монғол шапқыншылығынан кейін жалайырлардың бір бөлігі Зеравшан алқабына көшіп, өзбектерге сіңіп кетеді. Жалайыр тайпасының қазақтары негізінен Жетісу, Қаратал алқабын мекендеп, Балқаш өзенінің оңтүстігінен Жоңғар Алатауына дейінгі аймақты алып жатқан. (қараңыз: Н. Аристов. Опыт выяснения этнического состава киргиз казахов Большой Орды и кара киргизов. ЖС, 1894, III-IV, СС. 407-408; С. Аманжолов. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. Алматы, 1959, СС. 43-46).

³⁷ *Оғыз хан* – түркі халықтарының аңызға айналған ру басы, атап айтқанда, Сырдарияның төменгі ағысында өмір сүрген оғыз тайпаларының рубасы (VIII-XI ғғ.). Оның атымен үлкен тарихи шығарма «Оғызнама» байланысты, онда Оғыз ханның шығу тегін және көне түркі тайпаларының пайда болуы мен дамуы түсіндіріледі. Поэма түркі тілінен әлемнің барлық негізгі тілдеріне аударылған.

³⁸ *Қоңыраттар* – көне тайпа, VIII-IX ғасырдан бастап белгілі. Орта Азияның тарихында XIII-XVI ғасырларда маңызды рөл атқарған. Дешті Қыпшақтың көшпелі өзбектер ұлысында қоңыраттар көптеген түркі тайпаларын біріктіріп, маңызды саяси күшке айналды.

Қоңыраттардың негізгі бөлігі қазақ халқының құрамына енді, қалған елеусіз бөлігі қарақалпақтар мен өзбектерге қосылды.

Қоңыраттар Орта жүздің құрамында болды, бірақ XVIII ғасырдың соңындағы тиімсіз саяси жағдайлар кезінде одан бөлініп, Ұлы жүзге қосылды. (қараңыз: А. И. Левшин. Описание киргиз казачьих, или киргиз кайсахских орд и степей, т. I, СПб, 1832, СС. 160-165); Н. И. Гродеков. Киргизы и каракиргизы Сырдариньский области. Ташкент, 1889, С. 11; А. Нурекин. Аристократическая каста в кунградском роде // «Туркестанские ведомости», 1873, №43; Н. Наушабаев. Манзумат казакция. Казань, 1903, С. 27, қазақ тілінде: М. С. Мұқанов. Этнический состав и расселение казахов Среднего жуза. Алматы, 1974, СС. 58-65.

³⁹ *Наймандар* – көптеген зерттеушілердің пікірінше, түркі тілдес көне тайпалардың бірі. XII-XV ғасырларда тарихта белсенді рөл атқарған. Рашид ад Дин мен Плано Карпинидің жазуы бойынша, наймандар Үлкен Алтай таулары мен Ертіс өзені бойында өмір сүріп, шығыста Қаракорымға дейін, батысында Шыңғыс жотасына дейінгі аралықта қоныстанған, жота ол кезде Найманкух (Найман тау) деп аталған. Монғол шабуылы кезінде (XIII ғ. басы) наймандардың біраз бөлігі (балталы, бағаналы) Шыңғыс әскерінен шегініп, Ұлытау тауларына қарай ығысқан (Орталық Қазақстан). XIII-XV ғасырлардан наймандар қазақ халқының негізгі құрамдас бөлігінің бірі. Олардың біраз бөлігі Орта Азия халықтарының арасына сіңіп кеткен.

Қазақ наймандарының негізгі бөлігі өз ата бабаларының мекенінде, Ертістің

жоғарғы ағысы мен Батыс Алтайдан Тарбағатайға дейінгі территорияда өмір сүруде. (Қараңыз: J. Klaproth. *Magazin asiatique ou Revue géographique et historique de l'Asie Centrale et Septentrionale*, publié par J. Klaproth, t II, Paris 1826, h 326-328; H.N. Howorth, *History of the Mongols from the 9th to the 19th century*. V. I. London, 1876, p 693. Н. Аристов. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. ЖС, III-IV; СПб, 1896, С. 361); К. Халитов. Тауарих Хамса. Қазан, 1911, СС. 226-227; Н. Наушабаев. Манзумат Казакия... С. Аманжолов. Вопросы диалектологии и истории казахского языка, СС. 52-61; P. Poucha, *Trinact tistic kilometru Mogolskem*. Praha, 1957, p. 128, 159)

⁴⁰ *Қыпшақтар* – XIII-XIV ғасырларда олар кейіннен өзге тайпалар келіп қосылған қазақ елінің негізін құрайды. Соңғы ортағасырларда қыпшақтардың бір бөлігі қазірде Өзбекстанның Ферғана облысын құрайтын территорияға қоныстанды, біраз бөлігі қырғыз, қарақалпақ, башқұрлардың құрамына енді.

Қыпшақ тайпасынан шыққан қазақтардың негізгі мекен ететін қоныстары Торғай және Қостанай далалары және Оңтүстік Оралға жақын аудандар. Біраз бөлігі Сырдария бойында, Ақмола, Павлодар, Омбы және Қарағанды облыстарын мекен етеді. (қараңыз: Махмуд әл Қашқари. Диван лугат ат турк тарих та'лифи 466 сана-и-хижриййа. Мусаххых Келисли Му'аллим Риф'ат. Т. I, Стамбул. 1333/1915, 32; В. З. Тизенгаузен, Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. I, СПб, 1884, т II, М.-Л. 1941).

Қыпшақ тайпаларының көшіп-қону аймағы батысында Қара теңіз жағалауларына дейін жеткен. Ертістен оңтүстік орыс даласына дейінгі кең-байтақ дала XIII-XV ғасырда «Дешті қыпшақ» (қыпшақтардың даласы) деген атпен белгілі болған. В. В. Бартольд. Шығармалар. тт. 1,5. М. 1963, 1968; История Казахской ССР, т. 2, Алматы, 1979.

⁴¹ *الاج منكى* (алаш мыңы) – Жалайыридың «Жылнамалар жинағы» бойынша, жалайырлар, қаңлы, қатағандармен қатар Ақ Орданы Орыс хан билеген тұста басты рөл атқарған ірі тайпалардың одағы. Шамасы, бұл қазақ тайпаларының бірінші одағы болса керек, себебі XV-XVI ғасырларда аталған термин қазақ халқының этнониміне айналған. Жинақта: *یعنی اورس خان نینگ میمنه میسره بو ترور*: «اورس خان نینگ میمنه سول قول میسره سول قول ایرور. اقوام قنقی ایرور ایکی سان نفر, اقوام الاج منکی ایرور اوچ سان نفر میمنه اونک قول, میسره سول قول ایرور. اقوام قنقی ایرور ایکی سان نفر, اقوام الاج منکی ایرور اوچ سان نفر» деп жазылған. Ары қарай «алаш мыңы ішінде бастысы – тарақ таңбалы жалайырлар», *الاج منکی ارساندا اولوغی تراق تمغالی جلاير بولغای* деп көрсетілген.

Жалайырлардан шыққан басты бектердің шежіресін келтіре отырып автор: «Алаш мыңының ішінде олар [жалайыр бектері] бас болды: *الاج منکی نینگ اغاسی*» деп жазады.

⁴² *قیغان پدا* – аударма дұрыс емес, мұндай сөз жоқ. Уәлиханов оны түркі тілдерінің бірде біреуінен таппаған. Дұрысы *ایل قریغینا* болу керек – мемлекеттің шекарасына қарай. Тұтас сөйлем: *ایل قریغینا یقا کیلکاندا* – «олардың ала көңілмен, тіл жайып ел қырығына жете келгенде...» деп оқылады. *ایل قریغی* деген сөз – ел шекарасы, ортағасырлық ескерткіштерде жиі кездеседі, (تیل یاмаق) – өсек, сөз тарату; (қараңыз: МСМА, ч. I-II, М.-Л. АН СССР, 1938, С. 198).

⁴³ *تیربامک* – тербеу, қозғалту, түрту – метатезаның бір түрі, дұрысы: *تیربامک* – тебіремек, қозғалту, қобалжыту, ұялту. Өңгіме Алтын Ордадағы толқу туралы болып отыр. Дұрысында тұтас сөйлем былай оқылады: *اول یمان کشی لار بورون* – «ол жаман адамдардың ашу ызасынан халық көтеріліп кетті». *تیربامک* деген сөз көне қыпшақ құжаттарында да кездеседі. (қараңыз: МСМА, С. 296).

⁴⁴ Арабтың (*یتیم*) деген сөзінен алынған – «жетім, жалғыз».

⁴⁵ مونغالدى – дұрыс емес, мұндай сөз жоқ. Түпнұсқада: مونغالتدى (мунгалтды) – «ренжітті, көнілін қалдырды, қайғыртты», жанама мағынасы – жазалады деп жазылған. (مونك) деген сөз – «мұң, қайғы, қатал тағдыр», осыдан (مونكسز) – «мұңсыз, қайғысыз». Бұл сөз де көне жазбаларда кездеседі. (қараңыз: МСМА, С. 271).

⁴⁶ بازاركان – «саудагер, қонақ, көпес»; көне қыпшақ жазбаларында: بازاركان ليق – «саудагер шығынға ұшырады». (қараңыз: МСМА, СС. 271, 302).

⁴⁷ اورتاقي – «әріптес, жолдас». – اورتاغ قىلدى انىك بىلا – «онымен серіктестік құрды» немесе (ورتاغلاشتىلار) – «әріптес болды». (қараңыз: МСМА, С. 271).

Жарлықта сөз Ягайлоның саудагерлері туралы болып отырғаны айтылған, اورتاقلارينك – сенің саудагерлерің. Егер екі жақтың көпестері туралы әңгіме болса, – اورتاقلاريمىز – «біздің көпестер» болар еді. Сондықтан тәуелдік жалғауын екінші жаққа (Ягайлоға) қаратылған, үшінші жаққа емес.

⁴⁸ Құтлыбұға (XIV ғасыр) – Алтын орда бегі, Токтамыстың Шығыс Еуропа мемлекеттеріне баратын елшісі болған.

⁴⁹ اولوس بكي، ايل بكي – Вефик пашаның түрік сөздігі бойынша ұлыс елге, ел аймаққа, аймақ бойға, бой руға бөлінген. Бартольд В. В. Сочинения, т. II, ч. 2, С. 394.

⁵⁰ نغر – тура мағынасы «адамдар тобы», адамдарды есептегенде, жан деген мағынада.

⁵¹ جاساуыл (монғол) – әскерлерді шабуылда немесе салтанатты шеруде сапқа тұрғызу сияқты әскери жұмыстармен шұғылданған адам (осыдан орыстардың есаул сөзі шығады). Жасауылдар әскери үлесті есепке алып, оның ханға тиесілі бөлігін алып отырған. قاراول – қарауыл, монғолдың – харул сөзінен, бастапқыда аң қуушы рөлін атқарушы; көшпенділердің әскери терминінде – ұрысты бастайтын немесе жаудың келуін хабарлайтын алдыңғы жасақ, сондай ақ күзетке тұрушылар, т.б.

⁵² «Қазақ» терминінің пайда болуы және мағынасы туралы қараңыз: Самойлович А. О слове казах. Антропологические очерки. Л. 1927. Ибрагимов С. К. Еще раз о термине казах. Новые материалы по древней и средневековой истории Казахстана. ТИИЭ АН КазССР, т. 8, Алма-Ата, 1960.

⁵³ Қазақлық (казачество) – қазақтың өмір сүру салты, яғни қандай да бір себептермен өз тайпасынан, руынан бөлінген адам немесе билігін жоғалтып, мемлекеттен аулақта жүрген жан немесе өз бетімен күн көріп жүрген кісі.

⁵⁴ Әбілғазы (1603-1663) – Хиуа ханы және XVII ғасырдың жазушысы. Орта Азия және Қазақстан түркі халықтары тарихының білгірі, «Шежіре и түрк» («Түркі шежіресі») және «Шежіре и таракима» («Түрікмен шежіресі») атты танымал туындылардың авторы. «Түркі шежіресінің» түпнұсқасы XVIII ғасырдың 30-шы жылдары Тобылдан табылып, кейіннен орыс және Еуропа тілдерінде бірнеше рет басылып шықты. Ең көне басылымның бірі Тредиakovский 1770 жылы француз тілінен аударған нұсқасы. Ресейде кітап 1825 жылы сыртқы істер министрі Н. П. Румянцевтің тапсырмасымен жарық көрді, сондықтан бұрын «Румянцев нұсқасы» деп аталды. Әбілғазы шығармаларының ең жақсы аудармасын Қазан университетінің профессоры Г. Саблуков жасаған, ол И. Н. Березиннің «Библиотека восточных историков» жинағының III бөлімінде басылып (СПб., 1850), кейіннен 1904 жылы жеке жинақ болып шықты.

⁵⁵ Қазақ халқының қалыптасу мерзімі туралы жаңа зерттеулер Шоқан Уәлихановтың пікірін қуаттайды. Тарихи, археологиялық-этнографиялық, антропологиялық және лингвистикалық мәліметтер қазақ халқының ұлт

ретінде қалыптасуы XIV-XV ғасырда аяқталды деген тұжырым жасауға негіз береді. (История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней. Алматы, 1979, т. 2, С. 255).

⁵⁶ *Кятиб* (Катиб) – Челеби (Қажы Халфе Мұстафа, 1608-1657) – түрік ғалымы, тарихшы әрі географ, «Әлемнің айнасы» шығармасының авторы (1732 ж.). ۱۱۴۵، كتاب جهان نما لکتاب چلبی استانبول. Осы кітап мәліметтері негізінде Уәлиханов XVI- XVII ғасырлардағы Орта Азияның сызба картасын жасаған. Бұл карта архивте сақтаулы (Ф. 23, Оп. 1, ед. хр. 17, ЛЛ. 49).

⁵⁷ *Клапрот Генрих* Юлий (1783-1835) – әйгілі шығыстанушы, саяхатшы, түркі және монғол тайпаларының тарихы туралы көптеген еңбектердің авторы. 1802 жылдан 1811 жылға дейін Ресейде тұрған. 1806 жылы Ресей Ғылым Академиясының мүшесі болды. Граф Головиннің Қытайға елшілігі құрамында болып, Сібір халықтарының, монғолдардың, маньчжур мен қытайлардың тілі мен тұрмысын зерттеген. Оның еңбектерін Орта Азияны зерттеуде орыс шығыстанушылары көп пайдаланған. Олардың көпшілігі Г. Ю. Клапротпен тығыз ғылыми байланыста болды. III. Уәлиханов өзінің алдындағы әріптестері сияқты оның «Tableaux historiques de l'Asie, depuis la monarchie de Cyrus jusqu'à nos jours; accompagnées de recherches historiques et ethnographiques sur cette partie du monde. Paris – Londres – Stuttgart – Gotha, 1826» еңбегіне бірнеше рет сілтеме жасайды.

⁵⁸ *Дай чин И тун чжи* – «Дайчин (Маньчжур) империясының жалпы сипаттамасы». Қытай мен маньчжур династиясы кезіндегі тәуелді жерлердің XVIII ғасырдағы тарихи географиялық сипаттамасы. 1774 жылғы басылым бойынша және одан кейінгі басылымдар бойынша 24 том мен 356 бөлімнен тұрады. Монғолия мен Синьцзянға 344 356 бөлімдер арналған.

⁵⁹ *Сенковский Осип (Юлиан) Иванович* (1800-1858) – орыс шығыстанушысы, сыншы әрі журналист. 1819 жылдан бастап Стамбулдағы орыс елшілігінде қызметте болды. Кейіннен Сирия мен Египетке саяхат жасап, араб тілін үйренеді. 1822 жылы Сенковский Петербург университетіндегі шығыс тілдері кафедрасын басқарды. Мұсылман Шығысының тарихы, этнографиясы, филологиясы бойынша француз және поляк тілдерінде еңбектер жазды. 1833 жылдан бастап Сенковский әзіл қалжың журналдарында «Барон Брамбеус» деген лақап атпен жазатын беллетрист ретінде танымал.

⁶⁰ Бабыр (Бабур) Захир ад Дин Мұхаммед (1483-1530) – Темірдің ұрпағы, Фергана билеушісі Омар Шейхтың ұлы. Он екі жасында әкесінен иелігін мұра етеді, бірақ өзара қақтығыстар нәтижесінде ол жерден қуылады. 1525 жылы жақсы дайындықтан кейін Үндістанға шабуыл жасап, 1526 жылы Дели мен Аграны басып алады. Содан кейін Үндістанның көп бөлігіне билігін жүргізіп, ұлы моғолдар мемлекетін құрады. Бабыр өзінің естеліктерін тарихи көркем шығарма «Бабырдың жазбалары» (Бабыр нама) деген атпен ескі өзбек тілінде (шағатай) жазып қалдырған. Оның естеліктерінің мәтінін алғаш рет Н. И. Ильминский Қазанда 1867 жылы жариялады. Орысша аудармасы (М. Салье) 1948 жылы Ташкентте шықты. «Жазбалардан» басқа Бабырдың «Диван» лирикалық шығармалар жинағы бар (Петроград университетінің шығыс тілдері факультеті 1917 жылы жариялады, орысша аудармасы (Л. Пеньковский) 1943 жылы Ташкентте жарияланды).

ІЛЕ ӨЛКЕСІНІҢ ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ОЧЕРКІ

УШЖ бойынша басылып отыр, т. 3, 9-17 бб. Қолжазбаның таза көшірмесі ВГО архивінде сақтаулы (разряд 70, 1-тізбе, 14-іс, 1-15 пп.). Қалған екі көшірмесі (алғашқы

түрі мен тазасы) Ш. Ш. Уәлихановтың мұрағатында сақтаулы (ААН, Ф. 23, Оп. 1, Д. 12, ЛЛ. 1–8 об, Д. 22/3, ЛЛ. 22 об, 35 об).

Таза көшірмесі бірдей, олар алғашқы түрінен барынша нақты құрылысымен және елеулі өзгешеліктермен ерекшеленеді. Шамасы, ол бастапқы редакциялардың бірі болса керек. FAA таза көшірмесінде көшірмені жіберген біраз қателер кездеседі.

FAA-ның алғашқы түрі мектеп дәптеріне қалай болса солай жазылған, қателер өте көп. Дәптердің соңында тақырыпсыз «Іле Алатауы очеркісімен» байланысы жоқ ескертпелер бар. Алғашқы көшірмесі бөлектенген беттерден алынуы мүмкін, себебі, кейбір жерлерде автордың жазбасы бұзылған. Сонымен қатар, таза көшірмесімен сәйкес келмейтін жерлері де кездеседі.

Ш. Уәлихановтың авторлығы біріншіден, бұл жұмысқа оның жасаған сілтемесімен екіншіден, «Іле Алатауы очеркісінде» және т.б. еңбектерінде айтылған ойлардың қайталануымен анықталады. Мысалға, «Іле Алатауы очеркісінде» ол былай деп жазды: «1853 жылдың қысы орыстар Іленің арғы бетінде өткізген бірінші қыс. Ол өте суық қыс болды, ондай қыс қазақ ақсақалдарының естерінде жоқ. Бұл өз кезегінде қазақтардың орыстар қыспен туыс болып кеткені соншалық, олар қай жерге барса да, суығын өздерімен бірге алып жүреді, деген ойға келуіне себеп болды» (ААН, Ф. 23, Оп. 1, Д. 12, Л. 4). Бұл ой «Құлжа күнделегінде» де айтылған: 1853 жылғы қыс есте қаларлықтай... мұндай қыс қазақтардың есінде жоқ, орыстар суықты өздерімен бірге алып жүреді деседі» (Қараңыз: Ш. Ш. Уәлиханов. Собрание сочинений. т. II, Алматы, 1962, С. 96).

Ш. Уәлихановтың авторлығының басты дәлелі, ол өзінің Тянь-Шаньнан бастау алатын барлық өзендердің сипаттамасы берілген «Тянь-Шань мен Ыстықкөл бассейнінің географиялық очеркісі» шолу еңбегінде Ш. Уәлиханов Іле өзенінің бассейніне тоқтамай кетіп, өзінің «Қазақтың Ұлы жүзі туралы» және «Іле өлкесі» деген бұрынғы еңбектеріне сілтеме жасайды (қараңыз: Собр. соч., т. I, С. 316). Бұл екі еңбек бізге көшірме ретінде бір дәптер болып жетті (ААН, Ф. 23, Оп. 1, Д. 22/3, ЛЛ. 4-9 и 22 об-33 об). Еңбек 1855 жылға дейін жазылған.

¹ *Іле өзені мен Күнгей Алатаудың қарлы жотасы аралығында созылып жатқан ұзын жер тілімі.* – елуінші жылдардың басында «Іле Алатауы» деген географиялық термин әлі болған жоқ, оның орнына барлық шығармаларда, оның ішінде П. П. Семенов, А. Ф. Голубев, И. И. Захаров, Ш. Ш. Уәлиханов және басқаларының еңбектерінде «Күнгей Алатау» деген атау қолданылды. Зерттеушілер Іле Алатауы жотасы мен Күнгей Алатауы екеуі бір деген сенімде болды. Іле Алатауы мен Күнгей Алатауы деп бөлу кейінірек шықты. Іле жотасын қазақтар бұрын Алматы тауы (Алматы жотасы) деп атаған.

² *Қамау* – Іле өзенінің Балқаштың оңтүстік жағасына құйылар сағасы.

³ *...Үлкен Алатау* – Жоңғар Алатауына немесе Кіші Алатауға қарама-қарсы бүкіл Солтүстік Тянь-Шань жөнінде айтылып отыр.

⁴ *Кіші Алатаудан биік* – Жоңғар Алатауының тарихи атауларының бірі.

⁵ *Ыстықкөлдің арғы бетіндегі Қырғыз Алатауы* – Әңгіме Ыстықкөлдің оңтүстік жағын көмкеріп жатқан Теріскей Алатау жөнінде болып отыр.

⁶ *Қарақұм құмдары...* – дәл анықтама емес. Қаратаудың батыс бөктерінен Арал төңірегіндегі Қарақұмға дейін ұшы-қиырсыз ең дала мен ойпат жатыр. Ол Шу, Сарысу өзендерін, Телі көлін камтиды. Қаратау төменгі Сырдария төңірегінде, оның сол жағалауына жақын жерде аяқталады.

⁷ *Жасылкөл* – Тау көлінің нағыз аты. Оған кейіннен қателесіп «Есік» аты берілген, оны көбіне Ыстықкөл атымен шатастырады. Есік көл аты емес, Жасылкөлден басталатын кішкене өзен аты.

⁸ *Қазақ болыстарының адамдары қар кеткенде осы сайларға көшеді...* – Яғни

Іле Алатауының солтүстік бөктерінде шығыстан батысқа қарай орналасқан тау қойнауларына (Кеген, Түрген, Талғар, Қаскелең, Қордай) көшеді.

⁹ ...Қорған төбе деп аталады – Әңгіме Талғар өзенінің таудан жазыққа шығар жеріндегі Талғар қалашығының бірі туралы болып отыр. Қала орны қазір тегістеліп кеткен.

¹⁰ Талғар тауынан дәл шыға берісте көне бекіністің орны бар. Қазір Талғар қаласының шегіне кіретін Жоғарғы Талғар қала жұрты туралы айтылып отыр.

ҰЛЫ ЖҮЗ ҚАЗАҚТАРЫ ТУРАЛЫ

УШЖ бойынша басылып отыр, т. 3, 9-17 б. Қолжазба ҒА архивінде сақтаулы (23 қор, 1-тізбе, 22/3-іс, 4-9 пп.) ВГО архивіндегі таза көшірмесі (разряд 70, 1-тізбе, 14-іс,) қазір қолда жоқ басқасынан көшірілген. Жарияланып отырған көшірме 1854-1855 жж., яғни, Іле өлкесін басып алу мен Верный бекінісінің қалануы уақытымен белгіленеді. Бұл серияны құруда Қазақстанның тарихы, географиясы, этнографиясы мен мәдениетіне қызығушылық танытып жүрген Г. Н. Потанин де қатысқан болуы мүмкін. Бірігіп жазғанын Г. Н. Потаниннің сөзі құптайды. Шоқанмен сұхбаттасқанда ол былай деп жазады: «мені қызықтырғанның барлығын есте сақтау үшін жаза бастадым, бұл жазбаларды алдымен мен қалтамда сақтап жүрдім.. Кейін... үлкен дәптер арнадым. Бұл кезде Қырғыз (қазақ) даласының географиясы мен этнографиясы мен үшін сүйікті шаруаға айналды және Шоқан өзінің әңгімелерімен дәптерімді толтыруға көмектесті. Осылайша біз екеуміз онда қазақтардағы құс салу дәстүрін толық суреттедік... Ол әңгімелеп отырды... мен жазып отырдым (қараңыз: Сочинения Ч.Ч. Валиханова, СПб., 1904. с. XVI)». Шамамен Г.Н. Потаниннің дәптеріндегі мақалалар («Қазақ моласы және жалпы көне кезең туралы», «Киіз үй», «Егіншілік туралы», «Қазақ оқ-дәрісінің құрамы») Ш. Уәлихановтың айтуымен жазып алынды, және онда Г.Н. Потаниннің хат жазу ерекшеліктері көрініс тапқан. Кейбір қолжазбаларда кейін Г.Н. Потаниннің қолымен жазылған абзацтар кездеседі. Тақырып аты Ш. Уәлихановтың осы еңбектерге жасаған сілтемесі негізінде беріліп отыр (қараңыз: ССВ, т. 1, с. 316).

¹ Осы руларды тарату реті келгенде сөз етіледі – Автордың осы уәдесі өкінішке қарай, түпнұсқада да, кейіннен реттелген қағаздардың арасында да жоқ болып шықты.

² Үйсін, ұйғыр, жоңғарлардың билігі кезек-кезек ауысып тұрды – Ұйғырлар мен жоңғарларды Жетісудың байырғы тұрғындары деп санауға болмайды. Бұл жердің ертеден келе жатқан тайпалары үйсін одағына кірген, олардың ата-бабалары Жетісу сақтарынан тарайды. VI-VIII ғасырлардан бері Жетісудың байырғы тұрғындарына: чигилдер, түргештер, карлұқтар, яғмалар, т.б. жатады. Олар бұрында өткен ата-бабалары сияқты қорғандар мен шаһарлар, тасқа ойып жазылған жазулар қалдырған. Жетісудағы жоңғар үстемдігі көпке созылмады (XVIII ғасырдың бірінші жартысы).

³ соңғыларын 1755 жылы қытайлар жсаулап алды... – Ш. Уәлиханов осы жерде жоңғар халқының толық жеңілуі туралы қате түсінік береді. 50 жылдардың басында Әмірсана бастаған ойрат әскері Цин әскеріне қатты қарсылық көрсетіп, тек 1758 жылы ғана бірнеше сәтсіз жеңілістен кейін Жоңғар хандығы толық құлап, Цин империясының құрамына енді. (қараңыз: И. Я. Златкин «История джунгарского ханства» 1635-1750 гг. Изд. 2-е., М. 1983, сс. 279-304.

⁴ Рүстем сұлтан – Жамбыл поэмасының қаһарманы, Сыпатаймен замандас. Рүстем де, Сыпатай да Ұлы жүз қазақтарының Қытай мен Қоканға қарсы ұлт-азаттық күресіне қатысқан. Мұрағат деректері Сыпатайдың кейіннен басқа жолға түскенін көрсетеді.

⁵ *Тойшыбек бекінісі* — әскери бекініс, Іле Алатауының етегіндегі Аксай өзенінің жағасына Тойшыбек салдырған. Тойшыбек шапырашты, дулат руын билеген ірі бай болған, Қоқан ханының сенімді адамы. Бекіністі Карбышев отряды 1851 жылы қиратқан.

ҚАЗАҚ ОҚ-ДӘРІСІНІҢ ҚҰРАМЫ

УШЖ, т. 3, 21 б. мәтіні бойынша басылып отыр. Ерте кезде Г. Н. Потаниннің қолымен көшірілген қолжазба Ғылым академиясының архивінде сақталған (ААН, Ф. 23, Оп. 1, Д. 22/3, ЛЛ. 1-4).

1855 жылы жазылған «Іле өлкесі және Ұлы жүз туралы» мақалалар жинағына кіреді (қараңыз: «Іле өлкесінің географиялық очеркі» және «Ұлы жүз қазақтары туралы» мақалаларының аңызы).

Жұмыс бізге үш көшірмеде жетті, оның екеуі Ш. Ш. Уәлихановтың архивінде сақтаулы. (ААН, Ф. 23, Оп. 1; Д. 22/3; ЛЛ. 1-4 и Д. 8, ЛЛ. 26-26 об.) және таза көшірмесі ВГО архивінде сақталған (70 разряд, Оп. 1; Д. 14; ЛЛ. 33-35).

¹ «қалмақ қорғандары» — шартты атау, қазақтар мұсылман дініне дейінгі кезеңдегі ескерткіштерді солай атаған. Ол мұсылман дініне дейінгі кезеңнің бәріне жағымсыз көзқараспен қараған Ислам таралуы тұсында пайда болды.

² ...күкірт негізі бар-жоғын тексеру үшін — сөз калий селитрасы жөнінде, шағын бөліктегі сары және қоңыр фосфорды қазақтар ескі қоныстар мен мола-лардан алатын. Ол жерлерде көп сүйек жиналғандықтан, сор қабыршақтарында фосфор дақтары пайда болады.

ЕГІНШІЛІК ТУРАЛЫ

УШЖ, 22-26 бб. мәтіні бойынша басылып отыр. Оған негіз болған ВГО архивіндегі қолжазба көшірмесі (разряд 70, Оп. 1, Д. 14, ЛЛ. 42-49). Басқа көшірмесі Ш. Ш. Уәлихановтың мұрағатында сақтаулы (ААН, Ф. 23, Оп. 1, Д. 22/3, ЛЛ. 9-15). Жарияланған көшірмеде өзгелерінде жоқ қазақтардың ауылшаруашылық құралдары және астықты сақтау тәсілі туралы мәліметтер бар. Оның бастапқы үшінші редакциясынан алынғаны көрініп тұр, сондықтан біз оны негізге алдық.

Бұл мақала 1855 жылы Г. Н. Потанинмен бірігіп жазылған «Іле өлкесі және Ұлы жүз туралы» мақалалар жинағына кіреді.

¹ *ташкенттіктердің ықпалында бола тұрып, қазақтар диқанышылық кәсібін үйренбеуі мүмкін емес еді...* — көптеген орыс ғалымдарының ықпалымен Ш. Уәлиханов егіншіліктің ертедегі ошағын дәстүрлі көзқараспен түсіндіреді. Көшпелілердің барлық жетістіктері «тек көршілерден ғана келді» деген жаңсақ көзқарастарды әшкерелейтін жана тарихнамада еңбектер бар. Сондықтан да егіншілік кәсіптің Қазақстанға тән, қазіргі қазақтардың өз ата-бабаларына қатысты ертедегі егіншілік кәсіп туралы материалдар баршылық. (қараңыз: Хозяйство казахов на рубеже XIX–XX в. Алматы, 1980; СС. 137-149).

² *Ұлы жүзде көбінесе тары егеді...* — тарыны қазақтар көбіне қыста қорек еткен. Қазақтар тарыдан талқан, тары көже (тарыны қайнатып, ашытқан сусын), ботқа (сүтке бөктірген тары) жасайды.

³ *Қытай бидайын егу жақын арада енгізілді...* — Шамасы, Ш. Уәлиханов Орта және Ұлы жүздің ертедегі егіншілік кәсібі туралы деректермен таныспаған болса керек, атап айтқанда 1768-1774 ж. академиялық экспедициялардың материалдарында (И. П. Фалок, К. Барданес) еңбектерінде Қытай бидайын көрсетілген аудандарда XVIII ғасырдың ортасында-ақ кең қолданғаны жайлы мәліметтер айтылған.

⁴ *Шалақазақтар* — этникалық тұрғыдан алғанда қазақтардың ұрпағы, бірақ олар қан араластырған, оларға жартылай көшпенділік тән.

КИІЗ ҮЙ

УШЖ мәтіні бойынша басылып отыр, т. 3, 26-28 бб. Г. Н. Потаниннің қолымен көшірілген қолжазба ААН мұрағатында сақтаулы (Ф.23, Оп. 1, Д. 22/3, лл. 15-20 об). Сонымен қатар оның екі көшірмесі бар: біреуі – ААН архивінде (Ф.23, Оп.1, Д. 8, лл. 27-28), екіншісі: ВГО архивінде (разряд 70, Оп. 1, Д.14, лл. 50-55). Жарияланып отырған көшірме 1854-1855 жылдар уақытымен белгіленетін «Іле өлкесі және Ұлы жүз туралы» мақалалар тобына кіреді.

¹ *Киіз үйдің көлемі екіден сегіз керегеге дейін барады.* – Қате кеткен. Киіз үй кем дегенде 4 керегеден, 9 немесе 12 керегеден тұрады.

ҚАЗАҚ МОЛАСЫ ЖӘНЕ ЖАЛПЫ КӨНЕ КЕЗЕҢ ТУРАЛЫ

УШЖ мәтіні бойынша басылып отыр, т. 3, 29-38 бб. ААН мұрағатында сақтаулы қолжазба көшірмесіне негізделген (Ф. 23, Оп.1, Д. 22/3, лл.36-47). Сонымен қатар ВГО мұрағатында таза көшірмесі бар (разряд 70, Оп. 1, Д. 14, лл. 13-32 пп). Ол 1854-1855 жж. белгіленетін «Іле өлкесі және Ұлы жүз туралы» еңбектер сериясына кіретін мақалалардың бірі. Қараңыз: *Г. Н. Потанин. Киргизские могилы. XXII. «Сибирская жизнь» газетіне суретті қосымша. 1903, №211 (Томск); P. P. Semenov. Die Graber bei den Kirgisen. – Mitheil. d. geograph. Gesellschaft. Wien. 1871. S. 199.*

¹ *Мола* деп қазақтар, кейінгі ортағасырға жататын тегіс емес тастан немесе шикі кірпіштен тұрғызылған ескеркішті айтады. Күйдірілген кірпіштен жасалған ескеркішті олар күмбез, кешен-кесене, там деп атайды. Ескерткіштердің мұндай түрі ғасырлар бойы болған (X-XX).

² *Құлан хан* – сұлтан Құлан Әділев, Абылай ханның немересі, 1831ж. қайтыс болды. Албан және суан руларының сұлтаны

³ *Сүйік* – Абылай ханның ұлы, XVIII ғ. аяғы мен XIX ғ. алғашқы ширегінде Ұлы Жүзді басқарған. 20 жылдардың басында Ресей бодандығына кіреді. Күмбезінің қалдықтары қазіргі Талдықорған қаласынан солтүстікке қарай, Қаратал өзенінің иіліміне қарама-қарсы жатыр.

⁴ *Әбілхайыр моласы* – (дәлірек, Әбілқайыр кесенесі) Күмбезге орыс саяхатшылары бірнеше рет сипаттама берген. Ол ежелгі күмбездер тәрізді дәстүрімен салынған. Іргесі шаршылап салынған, үстіне үшкіл күмбез орнатылған.

⁵ *...шалақазақтар салған (Ташкенттен келген)...* – Сарыағаш, Келес, Бостандық және Мақтаарал аудандарында тұратын ташкенттік қазақтардың ұрпақтары туралы әңгіме болып отыр. Олардың арасынан көптеген құрылысшылар шықты.

⁶ *Жаңа молалар негізінен екі түрлі болып келеді: жеке және қорған тәріздес* – жеке және топтық молалар типтес қорған құрылыстар айтылып отыр. Қазақтың молалары сыртқы қоршаудан тұрады және өзінің формасымен бұрыштарда орналасқан мұнаралары бар бекініс қабырғаларын елестетеді.

⁷ *...сыртқы травесспен бекітілген...* – Қорғаныс үшін салынатын сыртқы қабырға. Бұл жерде мола, саркофагтар мен күмбездердің сыртқы қоршауы туралы айтылып отыр.

⁸ *Қарақорымдағы* – Алғашқы кезде (VII-IX ғғ.) ұйғыр қағанатының орталығы, XIII-XIV ғғ. монғолдардың астанасы.

⁹ *Болған ананың моласы ақ түсті, күмбезі шағын ғимарат* – Қазір күмбез жоқ, тек аркасы бар төрт қабырға сақталған

¹⁰ *Кесене* – профессор Петри зерттеген қазіргі Қостанай облысындағы белгілі ғимарат туралы айтылып отыр.

¹¹ *Ордабай* – ежелгі Ордабай құрылысы Шоқан Уәлихановты Аягөз өзені бойында орналасқан белгілі Қозы Көрпеш – Баян сұлу күмбезімен ұқсастығы қызықтырды. Ол өз күнделігіне: «ежелгі Ордабай моласын қарау керек, ол Ақсудан Қарасу бекетіне баратын жолда орналасқан» деп жазып қойған. Ол көруге қызығушылық танытқан жеті нысанның біріншісі болды. (қараңыз: ААН, Ф. 23, Оп.1, Д. 13, л. 31).

¹² *Қоқанға барған бір есауылдың ...* – 1829 жылы Қоқан елшілігімен бірге жүрген хорунжий Н. И. Потанин туралы айтылып отыр.

¹³ *Саңылау тесіктері бар қиғашталып қойылған тақталар ...* – бұл жерде қола дәуіріне жататын үлкен гранит тақталардан қаланған үлкен Бегазы қоршаулары айтылып отыр. 1947-1950 жылдары зерттелген.

¹⁴ *Қарқаралыдан Ақтауға жүрер жолда тақтадан құралып, бір-біріне тығыз жапсырылған, бір жағында есігі бар молалар көп кездеседі* – Бұл типтегі ескерткіштер қола дәуірінің ерте кезеңіне жатады (б.д.д. XVI-VIII ғ.). Олардың көп бөлігін ҚазССР Ғылым академиясы ұйымдастырған Орталық Қазақстан экспедициясы зерттеген.

¹⁵ *Ор тау үстіннен... ұзындығы 900 шақырымға жетіп қалады, тереңдігі қазірдің өзінде бір жарым сажыннан кем емес... Бұл Шыңғыс хан ұлысының шекарасы деп те болжауға болады...* – халық аузындағы аңызға қарамастан, бұл түсінік көкейге қонымды. Ұзындығы Іле өзенінен Тарбағатайға дейін созылған аса зор жыраның жасалуын қазақтың халық аңыздарында аңшылықпен байланыстырады. Мұның дәлелін Орта Азия авторларының XIII-XVI ғғ. жазбаларынан табуға болады. Мұндай үлкен территорияны жырамен қоршау Темучин үшін ешқандай саяси немесе экономикалық маңызға ие болмағаны белгілі. Халық аңызы бойынша, бұл орды қазу үшін бірнеше ғасырды қамтыған талай буын ұрпақтың күші жұмсалған. Бұл аңыздың негізгі сюжетіне аңшылық кезінде құландардан қаза тапқан Жошы мен әмірші әкесінің ұлының өлімі үшін сол құландардың бәрін құртатынын деп ор қазған деген оқиға себеп болған.

[А.И. ЛЕВШИННИҢ] ҚЫРГЫЗ-ҚАЙСАҚ ОРДАЛАРЫ ЖАЙЛЫ СИПАТТАМАСЫНЫҢ ҮШІНШІ БӨЛІМІНЕ ЕСКЕРТПЕЛЕР

УШЖ, т. 3, 39-41 бб. бойынша басылып отыр. Қолжазба көшірмесі ЦГАЛИ сақтаулы (Ф. 159, Оп.1, Д. 179, лл.229-232) және Ш. Уәлихановқа тиесілі материалдардың арасында тұр. Ол профессор В.В. Григорьевтің архивінде де (Ф. 159) сақталған (қараңыз: «Зимние кочевки волостей Каркалинского внешнего округа» деген түсініктемеге қатысты аңыз).

Шамасы, бұл Шоканның кадет корпусының соңғы жылдарында жазған алғашқы рецензияларының бірі болса керек (1953 ж.). Ол кезде Ш. Уәлиханов пен Г. Потанин Паллас, Левшин, т.б. танымал авторларды жіті оқып, зерттеп жүрген болатын.

Рецензияда А. И. Левшиннің факті тұрғысынан жіберген қателіктері көрсетілген. Еңбектері XIX ғасырда-ақ библиографиялық сирек еңбекке айналған құрметті тарихшының туындысындағы кейбір қателіктерін жас ғалым атүсті айтып өтеді.

ОРАҚТЫҢ ЖЫРЛАҒАНЫ

Қазақша мәтініне Уәлихановтың түзетулері мен толықтыруларынан тұратын өз автографы. Алғаш рет 1961 жылы ЛИОМА бастапқы қолжазбасы бойынша жарияланған (Ф. 118, Оп. 1, №469, лл. 27-28). УШЖ, I т, 188-195 б. бойынша

басылып отыр. Орақ өлеңдерінің орысша аудармасы екі мазмұнда – бастапқы жазбада (лл. 25-26) және авторлық көшірме (лл. 23-24) қалпында сақталған. Жұмыстың дәл уақыты белгісіз, шамамен 1854-1855 жылдарға жатқызуға болады.

¹ *Орақ* – Ноғай батыры. Уәлихановтың айтуы бойынша Орта жүздің қарауыл руынан шыққан батыр. (қараңыз: Ч.Ч. Валиханов. Сочинения. Под ред. Н.И. Веселовского; ЗРГО, ОЭ, т. XXIX, СПб, 1904; С. 225).

² *Қарақұла* – қазақша мәтінде батырдың мінген жылқысының атауы. Аудармадағы Қарақұлан дәл емес. Орысша аудармасында бұл атау қазақшада жазылғандай беріледі.

³ *Әзірейіл* – Құран бойынша ажал періштесі

⁴ *Серке санды, Телсары* – батыр аттарының есімі

ТӘңІРІ (ҚҰДАЙ)

Уәлихановтың Орталық Қазақстан, Жетісу және Тарбағатай саяхатынан кейін өзінің қызметінің алғашқы кезеңінде, шамамен 1854-1855 жж. түсірген жазбалары. Гасфорттың «О введении переходной религии» жобасына байланысты 1854-1855 жж. Уәлиханов қазақтардың ескі сенімдерін зерттеп, соған қатысты барлық салттар мен аңыздарды жазып жүрді.

УШЖ т. 1, 188-195 бб. мәтіні алғаш жазылған автограф негізінде ЦГАЛИ, Ф. 159, Оп. 1, №179, пп. 199-2004, профессор Н.И. Веселовский редакциялаған ескі нұсқасы (ЦГАЛИ, Ф. 118, Оп. 1, №491, ЛЛ. 1-7) бойынша басылып отыр. Автографтың алғаш жазылған мәтіні күрделі, автордың көптеген белгілерімен шұбарланған. Алғаш жазбалары бірінші рет Ш.Ш. Уәлихановтың шығармаларында жарық көрді (ЗРГО ОЭ, т. XXIX, СПб, 1904, лл. 274-282)

¹ *Жан беру (ант) беру үшін екі жерден от жағып, адам сол екі оттың арасынан өтіп, кісіні атып өлтірген мылтықтың ұңғысын суюі тиіс* – Исламға дейінгі уақыттан сақталған ант берудің түрі. Отпен аластауды түркі қағаны Дизабұлдың қабылдауында византия елшісі Земархпен бірге болған Менандр суреттейді (VI ғ.).

Әрине, бұрынғы кезде ант мылтыққа емес, қылыш, семсерге берілген, бұл көптеген халықтарда осы күнге дейін сақталған. Жауын өлтірген қаруға деген ерекше ықылас ежелгі сақ кезінде де болған. Ал Ислам уақытынан бері Құранға қол қойып ант беру қолданылады.

² *Өлікті үйден шығарарда... үй мүліктерін, тамақты өліктің мүрдесінен айналдырып өтеді...* – Ислам дінін қабылдамастан бұрын қазақтар өлікпен бірге кейбір үй мүліктері мен тамақты жерлейтін болған. Бұл дәстүр XIX ғ. аяғына дейін сақталып келді.

³ *...найзамен түйреп, қылышпен шабады...* – Иесіз қалған шаңырақ бақытсыздық саналған. Ежелгі кездерде оған өрт те қоятын болған.

⁴ *Жауырынышы* – отқа қақталған қойдың жауырынына қарап бал ашушы. Бал ашушы қыздырғанда пайда болатын жарықшалардың сызығына қарап болашақты болжайды. Қойдың жауырынымен бал ашу Орталық Азия мен Сібірдің монғол және түркі халықтарында кең таралған.

⁵ *Құмалақшы* – қойдың құмалағымен бал ашушы, бал ашудың бұл түрі қазақтар арасында ең көп тараған. Құмалақпен бал ашу рәсімі былай болып келеді: қойдың кепкен құмалақтары немесе домалақ тастар тізіліп үш қатардан қойылады. Құмалақшы балгер үш қатардағы құмалақтардың ара қатынасына қарап бал ашып, нәтижесін айтады. Әдетте, құмалақтардың саны 41 (дәстүрге айналған сан).

⁶ *Данияр* – Библиядағы төрт пайғамбардың бірі. Библия аңызы бойынша, ол вавилондықтарда тұтқында болады, сонда жүргенде өз халқына деген адалдығымен көзге түсіп, кейіннен көріпкел атанады.

⁷ *Албастылардың жалғыз көзді патшасы* – Қазақтардың жалғыз көзді дәу туралы аңыздары, әйгілі Полифема туралы аңыздардың ерекше нұсқаларын құрайды. Осы жалғыз көзді дәуге байланысты аңыздардың шығу тегі өте ерте замандарға кетеді. Н. Остроумов қазақтардың сөз өнерінің мысалы болатын және Гомердің Одиссей мен циклоптың кездесуі туралы әңгімесіне көп жерлері ұқсас келетін циклоптар туралы екі әңгіме келтіреді (қараңыз: *Н.П. Остроумов «Новые варианты сюжета о Полифеме (Одноглазе)»*. Киргизские рассказы. ЭО, 1891, №9, СС. 202-207; соныкі: Одисеев Полифем в киргизских сказках. СА, 1910, III, СС. 61-64; *Л.С. Берг*. Киргизское сказание о циклопе. ЭО, 1915, №3-4, СС. 62-67).

XVIII ҒАСЫР БАТЫРЛАРЫ ТУРАЛЫ ТАРИХИ АҢЫЗ-ӘНГІМЕЛЕР

УШЖ мәтіні бойынша басылып отыр. I т. 220-227 бб. Қолжазба сақталмаған. Мәтін ЦГАЛИ, 118 қор, 1-тізбе, 491-іс, 1-32 пп. қолжазба көшірмесінің кей жерінен және бұдан бұрын жарияланған ЗРГО (СПб., 1904, т.XXIX) мәтіні бойынша басылған.

Уәлихановқа қазақтардың тарихи аңыз-әңгімелерін жинау туралы ой, 1852 жылы Сібір кадет корпусында оқып жүрген кезде келген. Г. Н. Потаниннің айтуы бойынша, бұл мәселе Уәлихановты көп толғандырған. «Ол қазақтардың көнеден қалған мұрасы және халық аңыз-ертегілері арқылы Шығыстың ежелгі тарихында жаңалық ашуды армандады». Жұмыс 1855-1856 жылдары жазылған боуы керек. Ол бірінші рет бірнеше бұрмалаулармен Ш. Уәлихановтың «Шығармаларында» жарияланды (ЗРГО ЭО, т.XXIX, СПб., 1904, Н. И. Веселовскийдің редакциясымен басылған).

¹ *Абылай хан (1711-1781 жж.)* – Қазақ ханы, Орта Азиядағы беделді мемлекеттік қайраткерлердің бірі. Өзінің жеке қасиеттеріне байланысты, соның ішінде жоңғарлармен шайқасуда көрсеткен ерлігінің арқасында XVIII ғ. I-жартысында қазақтар арасында ықпалы өсті. Деректер бойынша Абылай орталықтанған, егеменді ел болуға ұмтылған көреген адам ретінде суреттейді.

² *Жоңғарлар (ойраттар)* – Батыс моңғол көшпелі тайпалары. Көрші түркі тілдес халықтар қалмақтар деп атаған. Жоңғар мемлекеті XVII ғ. аяғы мен XVIII ғ. I жартысында Батыр, Цеван-Рабтан және Қалдан-Цэрен кезінде зор күшке ие болды.

³ *Жантай* – Орта жүздің қанжығалы руынан шыққан батыр (XVIII ғ.). Бірқатар тарихи және поэтикалық аңыз-әңгімелерде және ауызша шығармаларда жоңғарларға қарсы соғыстың батыры етіп көрсетілген (қараңыз: «Қазақ әдебиеті тарихы», I т., Алматы, 1948, 307-308 бб.).

⁴ *Бөгенбай* – Орта жүздің қанжығалы руынан шыққан батыр (қанжығалы қарт Бөгенбай). Жоңғарларға қарсы күресті ұйымдастырушылардың және әскер бастаған қолбасшылардың бірі (XVIII ғ. 20-30 жж.). Ол туралы қазақ ауыз әдебиетінде көптеген аңыз-әңгімелер айтылған. Ол туралы айтылған жырлар мен әңгімелер негізінде «Бөгенбай» тарихи поэмасы пайда болды (қараңыз: *С. Аманжолов*. Бөгенбай батыр. Алматы. 1946).

⁵ *Бұқар жырау* Қалқаманов (1693-1787 жж.) – қазақтың белгілі ақын-жырауы, халық арасында кеңінен танымал болған.

Оның туындыларында сол кездегі тарихи оқиғалар нақты көрініс тапқан. Ол қазақтардың жоңғарларға қарсы азаттық күресін және сол күрестің халық

қаһармандары – Бөгенбай, Қабанбай, Жәнібек және т.б. батырларды жырлады. Абылайханның қасында болып, Бұқар жырау оның саясатын колдап, Қытай мен Ресей арасындағы екіжақты ұстанымын құптады.

Бұқар жырау шығармашылығында кейіннен қазақ жазба әдебиетіне тән болған элементтер де кездеседі. (қараңыз: «История казахской литературы», т. 2, Алматы 1979, СС. 33-51).

⁶ *Талқын* (Талкан, Талкы) – Құлжаға жақын жерде, Қорғас маңындағы әскери бекініс.

⁷ *Құлжан боп өту* – яғни, жау қолынан сытылып шығу, соғыста тапқырлық пен ерлік таныту (көзсіз батыр, тамаша тактик ертедегі батыр Құлжанның құрметіне солай айтылады).

⁸ *Хан Баба* (XVIII ғасыр) – Әбілқайыр ханның бәсекелесі әйгілі Барақтың ұлы. Тарихи аңыздарда қауқарсыз, даңқсыз жауынгер ретінде суреттеледі. (қараңыз: А. И. Левшин. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей, т. II, СПб, 1832, С. 63).

⁹ *Тәтіқара жырау* – XVIII ғасырдың бірінші жартысында өмір сүрген көрнекті қазақ жырауы, жыршы. Оның өлең-жырлары мен поэмаларында халық ауыз әдебиеті үлгілерімен бірге кейіннен жазба әдебиетке тән болған үлгілер де кездеседі.

¹⁰ *Сырымбет* (XVIII ғасыр) – бәсентіін руынан шыққан, жоңғарлармен соғыста көзге түскен атақты батырлардың бірі.

¹¹ *Баян* (XVIII ғ. бірінші жартысы) – Орта жүздің уақ-керей руынан шыққан батыр. Жоңғар басқыншылығына қарсы ұлт-азаттық күрестің қаһарманы. XVIII ғасырдың тарихи аңыз-әңгімелерінде және қазақтардың халық ауыз әдебиетінде кеңінен танымал «Баян Батыр» жырында оның ерліктері мен шайқастағы өлімі суреттеледі (қараңыз: «Қазақ әдебиеті тарихы», I т. 308-309 б.).

¹² *Әбілмәмбет* (1771 ж. қайтыс болған) – Орта жүздің ханы, жоңғарларды жеңгеннен кейін хан болып 1739 жылы сайланды.

¹³ *Қалдан-Церен* – жоңғар қонтайшысы (1671-1745 жж.). Қытаймен және қазақтармен соғыс жүргізді. 1741-1742 жылдары жоңғарлардың Орта жүз қазақтарының жеріне жасалған жорықтың ұйымдастырушысы. Бұл шапқыншылықтың нәтижесінде қазақтардың Жетісудағы біраз жерлері уақытша жоңғар әскерінің қоластына өтті. Қалдан Цереннің өлімінен кейін Жоңғарияда орталықтанған басқару әлсіреп, өзара тартыстар күшейе түсті. Бұл хандықтың құлауына әкелді, сөйтіп, 1758 жылы жоңғарларды манчжур әскері талқандайды.

¹⁴ *Қалдан оны және Жапақ батырды тұтқыннан босатып жібереді* – кейбір деректер бойынша Абылай іске ресей шекаралық әкімшілігінің араласуынан кейін тұтқыннан босаған. Мұндай талапты Жетісудағы ресей елшісі К. Миллер жоңғар нояны Манжеге қойды (қараңыз: ЦГАДА, Ф. 248, кн. 28/149, Д. 190. Казахско-русские отношения в XVI-XVIII вв. Алма-ата, 1961, СС. 258-262; Б.П. Гуревич Международные отношения в Центральной Азии в XVII – первой половине XIX в., М., 1979, С. 77)

¹⁵ *Сары қазақ* – екі сөз тіркесінен тұратын этноним; *сары* термині сары қыпшақ, сары арғын, сары ұйғыр және т.б., географиялық атауларды жиі қолданылады, ал космогония саласында «батыс» деген мағынаны білдіреді (Қараңыз: А. Н. Кононов «Семантика цветообозначений в тюркских языках». Тюркологий сборник 1975. М., 1978). Сонымен қатар, «сары» термині «үлкен», «кең», «күшті» мағыналарында қолданылған.

¹⁶ *Қазыбек* – Орта жүздің атақты биі, XVIII ғ. бірінші ширегіндегі қазақ

хандығының бас билерінің бірі. Аңыз бойынша, Қазыбек би Тәуке ханның заңдар жинағының – «Жеті жарғы» авторларының бірі. Оның үзінділері бізге Я. П. Гавердовский, Г. И. Спасский және А. И. Левшиннің жазбалары бойынша жеткен (қараңыз: РОЛОШ, коллекция 115, №495; Г. И. Спасский. Киргиз-кайсаки Большой, Средней и Малой орды. – Сибирский Вестник. СПб., 1820, IX-XI; А. И. Левшин. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. III т, СС. 169-177).

Қазыбек Орта жүз қазақтарының арасында үлкен беделге ие болды. Орыс деректері бойынша, Қазыбек ордада бас би атағын иеленді, Әбілмәмбет хан мен Абылай онымен кеңесіп отырған және ірі мәселелер Қазыбектің келісімімен ғана орындалған.

Тарихи аңыздар мен халық ауыз әдебиетінде Қазыбек басқыншы-жоңғарларға қарсы күресте ұйымдастырушы ретінде бейнеленеді.

Қазыбектің көптеген нақыл сөздері, сөйлеу өнерінің үлгілері сақталған. Олардың басым бөлігі кеңес уақытында жарық көрген.

Тәуке заманында Орта жүздің басшысы ретінде Қазыбекке татар ғалымы Маржани (онда Козыбек деген) «Мустафад уль-ахбар фи ахвал Қазан ва Булғар» (Қазан, 1885, 155 бб.) деген татар тілінде жазылған еңбегінде қысқаша мінездеме берген. Сонымен қатар, қараңыз: А. И. Левшин. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей, т. II, С. 63; «Қазақ әдебиеті тарихы», I т., 271-272 б., 308 б., К. Байболов Төле бидің тарихы. РОБАН Каз ССР, №763, сс. 22-26 бб.; бұл да соныкі: «Есім ханның жыры» РОБАН Каз ССР, №513, С.398).

¹⁷ *Малайсары* – Орта жүздің бәсентиін руынан шыққан батыр, жоңғарларға қарсы күрестегі батырлардың бірі (XVIII ғ.). Оның аты жергілікті географиялық атауларда мәңгілікке қалған. Мысалға, Іле өзенінің жазығында Алтын Емел жотасынан алыс емес жерде XVIII ғасырда Малайсарының басшылығымен қазақ батырларының жоңғарлармен болған шайқас өткен жер батырдың атымен аталады (қараңыз: «Қазақ әдебиеті тарихы», I т, 308 б.).

¹⁸ *Байғозы* (XVIII ғ.) – Орта жүздің таракты руынан шыққан батыр (Ақмола даласы), жоңғарларға қарсы күрестегі батырлардың бірі.

¹⁹ *қашқан торғауыттарды қуғындау кезінде* – 1771 жылы Еділ мен Жайық аралығынан Қазақ жері арқылы өздерінің атамекені – қазіргі Шыңжаң аумағына (Жоңғар хандығының бұрынғы жері) көшкен қалмақтар туралы айтылып отыр.

²⁰ *Жәнібек* – Орта жүздің сары-жетім шақшақ руынан шыққан батыр, Абылай ханның үзенгілесі; жоңғарларға қарсы күрес кезіндегі ерікті жасақтардың бірін басқарды.

Сонымен қатар, халық ауыз әдебиетінде Жәнібек ру аралық дауларда көзге түскен шешен ретінде суреттеледі (қараңыз: «Қазақ әдебиеті тарихы», I т, 308-309 б.; «Жәнібек батыр», РОБАН Каз ССР, №955).

²¹ *Оразымбет* (XVIII ғ.) – Орта жүздің бағаналы руынан шыққан (Ұлытау наймандары) батыр, жоңғарларға қарсы күрес кезіндегі батырлардың бірі.

²² *Қорама* – жоңғарлармен шайқаста қаза болған (XV ғ.) қазақ сұлтаны Онданның алысқа ататын атақты мылтығы. Тарихи жырларды сұлтан «ұзын окты Ондан» деген атаққа ие болды.

²³ *Елшібек* (XVIII ғ.) – Шыршық және Келес аңғарларын мекендеген Ұлы жүздің сіргелі руынан шыққан батыр; Оңтүстік Қазақстан жеріне басып кірген жоңғарларға қарсы күрестегі батырлардың бірі (қараңыз: «Қазақ әдебиеті тарихы», I т. 308 б.).

²⁴ *Ноян* – монғолдардағы сұлтандық атақ.

[ҰЛЫ ЖҮЗ ҚАЗАҚТАРЫН БАСҚАРУ ТУРАЛЫ]

УШЖ, т. 4, 17-22 бб. мәтіні бойынша басылып отыр. Қолжазба ЦГВИА (ф. 400, Оп. 236/916-а, Д. 8, лл. 1-24) сақтаулы. Бұл тақырып бойынша «Северная почта» газетінде жарияланған «Положение об управлении Алатавским округом» деген мақаласы бар (1863, №68).

Еңбек Батыс Сібір генерал-губернаторы Гасфорттың атынан жазылған ресми хат ретінде, оның адъютанты Уәлиханов екеуінің Жетісу облысына жасаған сапарынан кейін дайындалды. Жазбаның басқа тізімі ҚР ОММ сақтаулы: онда Гасфорттың қолымен қойылған жазбалар мазмұны бойынша Уәлиханов айтқан ойлардан айырмашылығы бар. Еңбекте алғаш рет Оңтүстік Қазақстан мен Қырғызстанның Ресейге қосылуының қажеттілігі мен дұрыстығы туралы мәселе көтерілді. Бұл идея он жылдан соң іске асты (1865 ж.). Жазба бойынша Ш. Уәлихановтың Қазақстан мен Орта Азияның географиясы мен тарихы, сонымен қатар, XIX ғ. ортасындағы қазақ тайпаларының орналасу территориясынан терең білімі бар екенін көреміз. Г.Н. Потаниннің айтуынша, Батыс Сібірде қызмет атқарған кезде Шоканның осы сияқты жазбалары көп болатын. Омбы канцеляриясының мұрағаттарында қазақтардың шаруашылығы, сот тәртіптері және т.б. трактаттар бойынша Шоканның өзі немесе Мусаның айтуымен жазған мәліметтерді табуға болатынын Г.Н. Потанин атап өткен болатын (қараңыз: «Русское богатство», 1896, №8, С. 78).

Жазбада Ресейге жаңадан қосылған Ұлы жүз қазақтарын парасатпен басқару туралы, яғни қазақ халқы өкілдерінің қатысуымен демократия негізінде ойлар айтылады. Осының барлығын жергілікті халықтың қажеттілігі мен дәстүрін ескеріп жүргізу туралы ұсыныстар жасалады; әскери және азаматтық биліктің бірігуі қажеттілігі сөз етіледі. Мұнымен Гасфорт шекарада орналасқан Алатау округінің беделін көтеруді байланыстырса, Уәлиханов – әскери биліктің әлсіреп, азаматтық басқару жүйесіне өткізуді меңзеді.

тыныш жатқан алпауыт елдің ақыл-ойының оянуына түрткі болып – Бұл ойды Уәлиханов басқа еңбектерінде, яғни Құлжа күнделігінде айтқан (қараңыз: ССВ, т. II, Алма-ата, 1962, С. 68; Ч.Ч. Валиханов Западный край китайской империи и город Кульджа. – «Дружба народов», 1958, №12, С. 176)

Перовский форты – 1853 жылға дейін Ақмешіт қаласы, төменгі Сырдария бойындағы бекініс-қала, қазіргі Қызылорда.

Сол жақ қаптал – Жетісу мен Оңтүстік Қазақстанның Ресейге қосылуға дайындығы кезінде қолданылған (1850-1865 жж.) әскери-географиялық термин. Бұл термин бастапқыда Жетісу өлкесі мен Семей облысы аймағын қамтыса, Верный бекінісі орнатылған соң Семей облысынан Ташкентке дейінгі, Қазақстанның оңтүстігі мен оңтүстік-шығысын қамтитын аймақтар енді (Табағатай таулары, Жоңғар және Іле Алатауы, Жетісу, Іле өзені алқабы, т. б.). Оң жақ қаптал дала округтерінен: Құсмұрын, Көкшетау, Ақмола, Баянауыл және Қарқаралыдан құралды. Оң жақ және сол жақ қапталдар Омбыда отырған, сол өлкелерді басқаратын генерал-губернатордың бағыты тұрғысынан анықталды, яғни, Омбыдан оңтүстік-батысқа қарай, шығысқа және оңтүстік-шығысқа қарай.

...Сібір қырғыздарының облысы мен Семей облысы – 1854 жылғы 22 маусымдағы заңға сәйкес Сібір қазақтарының бұған дейінгі Шекара басқармасын қысқартқаннан кейінгі атау. Орталығы Омбы қаласында болған. Облыс Құсмұрын, Көкшетау, Ақмола, Баянауыл, Атбасар және Қарқаралы округтерінен құралды. Семей облысына Ішкі, Көкпекті, Аягөз және Қапал округтері, сонымен қоса Семей, Өскемен қалалары мен Бұқтырма және Іле бекіністері кірді.

Ішкі округ (орталығы Белағашта) Бұқтырма мен Құланды даласынан басталып Ертіс өзенінің оң жақ жағалауынан тұрды. Бұл жер 1854 жылға дейін Томск губерниясының құрамына енді.

... *тұнық мөлдір суының молдығы оны Батыс Сібірдің ең жақсы өлкесі етеді.* – Ескірген және нақты емес атау, яғни әкімшілік басқару қарым-қатынасы мағынасында айтылған, географиялық атау емес. Өйткені, өлке орталығы Батыс Сібірде (Омбыда) орналасқан еді. Сонымен қатар, Қазақстан көп жағдайда Батыс Сібір деп аталған.

1848 жылдың 10 қаңтарында Жоғарғы мәртебелі бекіткен нұсқау – Жетісу өлкесі және Ұлы жүз қазақтарының Ресейге қосылу кезеңінде қабылданды. Бұл нұсқау бойынша жергілікті биліккешексіз құқық беріліп, көтеріліс болған жағдайда олар қатал түрде күш қолдана алды (қараңыз: Инструкция приставу при киргизах Большой Орды и дополнения к ней» (1848-1852 жж.) «Архив» МИД, Ф. IV-3, Д. 347, Оп. 1, Д. 120).

...*Іле өлкесінің билеушісіне...* – Ұлы жүз бен Алатау округы приставының орнына генерал Гасфорт ұсынған термин. Бірақ өкімет бұл терминді қабылдамады. Ш. Уәлиханов пен Г. А. Колпаковский жаңа өлкені Алатау округі деп атағанды дұрысырақ деп санады, ал оның басшысын Қазақстанның батыс облыстарындағы сұлтан-билеушілерге ұқсастырып билеуші деп атауды ұсынды. Бірақ сұлтан-билеушілер лауазымын жоюға байланысты бұл ұсыныс жүзеге аспады. 1868 жылғы жаңа ережеге сай Алатау округі Жетісу облысы деп аталды.

جامع التواريخ – тан ҮЗІНДІ

Бұл «Жылнамалар жинағы» – XIII-XV ғғ. Қазақстан мен Орта Азиядағы оқиғаларды сипаттайтын тарихи шығарма. Қазақ-шағатай аралас қазіргі кезде де кездесетін мақал-мәтелдерді кеңінен қолданып жазылған. Аудармасыз мәтінді И.Н. Березиннің «Библиотека историков» сериясында, т. II, ч.1 (Казан, 1854) жарияланған болатын. Түркі түпнұсқасында ондай атау жоқ, оны басып шығарушы И.Н. Березин қойған.

Шығарманың авторы Қадырғали Жалаири (қараңыз: 124 б. түсіндірме) – Қазақстан жерінде туған. Тарақ тамғалы Жалайыр тайпасынан. Автор өзі туралы былай дейді:

بو تواریخ قا اوراز محمد خان حضر تلاری نینگ انا انسیدین قوللوق قیلا کیلکان جلایر تراق تمغالی ایردی

«Бұл жылнаманы құраушы Ораз Мұхаммед ханның ата-анасына қызмет еткен тарақ тамғалы жалайыр»

Жалаиридің шығармасы XVI ғ. аяғында Мәскеуде жазылған және Борис Годунов патшаға арналған. И.Н. Березиннің айтуынша, Жалаири бұл кітапты орта жаста жазған. Бұл адам тәжірибесі мол, сол уақыттағы орыс қоғамының өмірін жақсы білген. Бірақ, «автор Ораз Мұхаммед қатысқан орыс жеріндегі аласапыран уақытына дейін өмір сүрген», – дейді Березин. Себебі, ол сол оқиғаларды міндетті түрде өзінің жылнамаларына енгізетін еді.

Жалаиридің еңбегі бізге қолжазбалық көшірме түрінде екі тізімде жеткен, олар қазір НБКУ және НБАГУ сақтаулы. Өзінің еңбегіне жазған алғысөзінде *بو تواریخ قا ... جنکزر نامه کتابیدین فارسی تیلینن ترک تیلیکا اوکوردی. قایوسین سونک زماندا بولغانلارنی اوز ... تصنیف قیلدی* «Бұл тарихты «Шыңғыс-наме» кітабы бойынша парсы тілінен түркіге аудардым, ал қалған кейінгі оқиғаларды [XIV-XVI ғғ.] өзімнің зерттеуім бойынша суреттедім»

Бұл айтылған сөздерге қарамастан көптеген ғалымдар Жалаиридің шығармасы Рашид ад-дин қолжазбасының толық аудармасы деп санайды. Бірақ

Рашид ад-дин XIV ғ. алғашқы ширегінде қайтыс болғаны белгілі, сондықтан ол өзінен кейінгі уақыт туралы жазуы мүмкін емес. Жалаиридің шығармасында Рашид ад-диннің «Жылнамалар жинағынан» алынған мәліметтермен қатар XIV, XV және XVI ғғ. оқиғалар қамтылған. Олар Алтын Орда және Шағатай ұлысының ыдырауы, Қазан, Астрахан және Қазақ хандықтарының құрылуы тарихы айтылған.

Жалаири шығармасының бірінші бөлімі Рашид ад-диннің тікелей емес, түркі тіліндегі аудармашы-автордың қосымшасы бар қысқартылған аудармасы. Және мәтіннің көруіміз бойынша автор Рашид ад-дин қолжазбасында кездесетін шығыс терминологиясында, жеке және географиялық атауларда кеткен өрескел қателерді түзеуге талпыныс жасаған.

Бұл екі тарихи шығарма атының ұқсастығы, XIV-XVI ғғ. оқиғаларын қамтитын Жалаири еңбегін дұрыс бағалауға кедергі келтірді. Уәлихановтың айтуынша, бұл еңбек Қазақстан тарихы бойынша маңызды деректердің бірі, ал қазақтар туралы толыққанды мәлімет бойынша бірінші орындарды иеленеді.

Жалаиридің автографы сақталмаған. Оның қолжазбасын көшіргенде көшірмеші бірнеше терминдер мен сөздерді оқи алмады, қателермен бұрмалаулар жасалған. Көшірмешінің қателеріне баспагерлердің мен корректорлардың қателері қосылды. Осылардың барлығы Уәлиханов аудармасының сапасына да кері әсерін тигізді. Үзінділерде алғашқы шимай дәптер ретінде сақталған күйде тандалған аудармалар берілген. Уәлиханов сөзбе-сөз аударуға тырысты, мәтіннің кейбір жерлерінде өз сөзімен жазған. Уәлиханов 117 беттен тұратын тұтас кітаптың Қазақстан тарихына қатысты жерлерін аударды.

Бірінші бөлімнен ол желгі түркі тайпаларының орналасуы туралы және Шыңғыс хан заңдар жинағынан үзінділерді аударды. Бұл бөлімді біз тастап кеттік. Аудармада Уәлихановтың түсіндірмесі, кейбір бөлігінде түсініктемесі берілмеген түркі және парсы сөздерінің сөздігі бар. Нақты датасы белгісіз. Аударма шамамен 1853-1854 жж. жасалды және И.Н. Березиннің басқа еңбектеріне берілген пікірлермен тығыз байланыста.

УШЖ, т. 1, 142-168 бб. мәтіні бойынша басылып отыр. Автограф АН ССР мұрағатында (Ф. 23, Оп.1, №17, лл. 29,31, 38-41, 48, 51; №10, лл.1-2) сақтаулы.

¹ *Ұйғырлар* – Орталық Азияның көне халықтарының бірі. Алғаш рет ұйғыр этнонимі көне түркі жазбаларында (VIII ғ.) кездеседі. Ұйғырлардың көне және бергі ата-бабалары ғұндардың тайпалық бірлестігіне енген. (б. з. д. IV – б. з. III ғ.) Жужан, кейіннен Түркі қағанаты құрамында болған. VIII ғасырдың ортасында Монғолияда, орталығы Орхон өзенінде Ұйғыр қағанаты құрылды. Ұйғыр қағанының билігі шығысында Алтайдан Маньчжурге дейін, оңтүстігінде Гобиге дейін тараған, оның құрамына ұйғырлардың он тайпасы мен оғыздардың тоғыз тайпасы, ал 758 жылдан бастап Енисей қырғыздарының жері кірген. 840 жылы Ұйғыр қағанатын қырғыздар құлатады. Ұйғырлардың негізгі бөлігі Шығыс Түркістан мен Ганьсудың батыс бөлігіне орналасады, онда олар Турфан (847-1369 жж.) мен Ганьсуды орталығы етіп тәуелсіз мемлекет құрады. Ұйғырлар қоғамында жер өңдеу, қала мәдениеті, қолөнер жақсы дамыды, олардың өз жазуы болды. XVIII ғасырдың 50 жылдары Цин империясы Шығыс Түркістанды жаулап алғаннан кейін, ондаған мың ұйғыр Синьцзяннің Іле өлкесіне көшірілді. Қазақстан аумағында (Жетісу) ұйғырлар Циндіктер нехань халықтарының халық-азаттық қозғалысын басып, оларды Іле өлкесінен қоныс аудару нәтижесінде пайда болды. (Д. И. Тихонов. Хозяйство и общественный строй Уйгурского государства. (X-XIV вв.). М.-Л. 1966. История Казахской ССР, т. 3, Алматы, 1979; А. Г. Малявкин. Уйгурское государство. IX-XIV вв, Новосибирск, 1981).

² *Қарлұқтар* – түркі тілдес кене этностардың бірі. Олар туралы алғашқы мәліметтер Алтай жоталарын мекендеушілер ретінде V ғасырдың ортасындағы жазба деректерде кездеседі. VI-VII ғасырларда қарлұқтар Түркі қағанатының құрамына енді. 766 жылы қарлұқтар Жетісудағы түргештерден билікті тартып алып, өз саяси бірлестігін орнатты. 766-775 жылдары қарлұқтардың бір бұтағы Қашғарияны алды, ал XIII ғасырдың соңында тағы бір бұтағы Ферғанаға өз билігін жүргізді. Солайша Жетісудан Қашғарияға дейінгі және Сырдарияның орта ағысынан Ферғанаға дейінгі территория қарлұқ жабғуының әміріне бағынды. X ғасырдың ортасында қарлұқтар Қарахан мемлекетінің құрамына енді. Монғол шапқыншылығына дейін қарлұқтардың шағын иелігі орталығы Қаялықта, Алмалық пен Үзгенде сақталды. Орта Азияға қоныс аударған қарлұқтардың елеулі бөлігі өзбек халқының қалыптасуына негіз болды. (К. Шаниязов. *Узбеки-карлуки. (Историко-этнографический очерк)* Ташкент, 1964; В. В. Бартольд. *Сочинения*, т. V, М., 1968).

³ *Хам, Сам (Сим) Яфес (Иафет)* – библиялық аңыз бойынша Нұх пайғамбардың үш ұлы, олар топан суды бастан өткеріп, кейіннен: біріншісі – африкалықтардың, екіншісі – семиттердің, үшіншісі – түркі халықтарының атасы болады.

⁴ *Судан* (араб. «қаралар мекені») – Солтүстік Африкадағы үлкен облыс, Сахарадан оңтүстікке қарай орналасқан; батысында Атлант теңізі, шығысында Абиссин таулы қыратымен шектеседі.

⁵ *Кітапсыз халықтар* – Жалайыридың «Жылнамалар жинағында» қолданылған термин. Оның түсіндіруі бойынша, кейбір халықтарда аспаннан түсірілген Тәурат, Інжіл (Библия), Құран сияқты кітаптар болмаған. Бұл халықтарды ол кітапсыз халықтар деп атайды.

⁶ *Ортау және Кертау* – Бетпақдала шөлінен солтүстікке қарай Орталық Қазақстанда орналасқан таулар. Рашид ад-Дин (XIV ғ. басы) жазып қалдырған ескі аңыздар бойынша бұл таулар түркі тілдес тайпалардың рубасы әйгілі Абулджа ханның жайлауы болған. Әбілғазының айтуынша, ол Аланжы ханның немересі Қараханның жайлауы болған, оның ұлысы жазды солтүстік даланың күйлі жайылымдарында өткізіп, қыста Сырдария жағалауларына оралған. (қараңыз: А. Н. Кононов. *Родословная туркмен. Сочинение Абулғазы. Изд. АН СССР. М.-Л. 1958; С. 40).*

Әбілғазы Ортау мен Кертауды әлі күнге дейін атауы өзгермеген Ұлытау және Кішітаумен байланыстырады. Олар Жезқазған кенінен солтүстікке қарай 60-90 шақырымда орын тепкен. А. А. Семенов Рашид ад-Диннің «Жылнамалар жинағына» ескертпелерінде бұл таулар «қазіргі Қаратау жоталары болар» деген болжам айтады. Бұл жорамалдың ешқандай ғылыми негізі жоқ. Ортау мен Кертау Сарысу өзеніне жақын Жаңаарқа теміржол станциясынан 80 шақырым оңтүстікке қарай орналасқан.

Ортау мен Кертау атауларын Рашид ад-Диннің көшірмешілері бұрмалап жіберген, сондықтан арабшадан орыс алфавитіне транслитерация жасау қиын болған. Кор, кур, каз деген оқылулар қабылданбайды. Бұл атаулардың дұрысы Жалайыридың «Жылнамалар жинағы» мен Әбілғазы еңбегінде берілген: اورتاغ – Ортағ, کرتاغ – Кертағ. (қараңыз: Н. И. Березин. *Библиотека восточных историков. Т II, ч. 1, Казан, 1854, С. 19; А. Н. Кононов. Родословная туркмен. Сочинения Абулғазы. С. 14).*

⁷ *Анджа-там* – (انچاتام) (Рашид ад-Динде Инандж (انلج) – Ортағ пен Кертағ тауларының (Орталық Қазақстан) шегінде орналасқан аңызға айналған қала. Ерте ортағасыр кезеңіндегі Болған-Анаға ұқсайды, оның үйінділері қазірде Сарысу өзеніне құятын тұста Кеңгір өзенінің бойында жатыр. Ортағқа жақын жерде Сарысу өзенінің бойында Жұбан-Ананың кесенесінің құлаған құрылысы

бар (сол жерде көне қорғанның қалдығы – шағын үйінді бар), мұның бәрін әйгілі Анджа-там (Инандж) қаласы болды деп сену қиын.

⁸ *Юрсуқ* – بورسوق (Борсық тарихи топонимінің бұрмаланған түрі بورسوق) – Шалқар теміржол станциясы мен Арал теңізінің арасында орналасқан төбе болып үйілген құмның атауы. Рашид ад-Диннің көшірмешілері оның еңбектерін көшіре отырып Борсық топонимін біресе Юрсукка (بورسوق), біресе Борсуңға (بورسون) айналдырып жіберген. Ал араб тіліндегі жазуларды көшірген кезде бір нүктеден сәл қате кетсе, дөрекі қателік болып шығады. Рашид ад-Дин мен Әбілғазыда айтылғандай, Сырдарияның төменгі ағысының Арал теңізіне таяу тұсы құмдармен (Борсық Қарақұм, Қакияң) көмкерілген, ол мал ұстайтын тайпалар үшін қысқы жайылым болған. Арал маңындағы құм төбелер қазіргі күнде де малға тамаша жайылым болып, қыста малды аштықтан сақтайды.

⁹ *Қарқорым* – قارقورم (Қарқұм, Қарқұрым) – Қарақұм топонимінің тарихи атауының бұрмаланған түрі (Сырдарияның төменгі ағысы мен Торғай даласы арасында орналасқан, қазірде Қостанай мен Қарағанды облыстарының кей аудандарының алыс жайылымы). Қарқорымды Қаракорыммен – Алтай тауларында, Тарбағатай мен Жоңғар Алатауында жиі кездесетін тас қорымдармен немесе монғол империясының астанасы Қаракорыммен шатастыруға болмайды. Қарақұмның дұрыс жазылуы Әбілғазыда кездеседі: قراخان اورتاغي کرتاغي ني يايلاز «Қарахан Ортағ пен Керттағы жайлайтын еді...» قيش بولغاندا سير قراقوم وبورسوقتي «Қыс болғанда Сыр, Қарақұм мен Борсықта қыстар еді» (қараңыз: А. Н. Кононов. Родословная туркмен. Сочинения Абулгази. С. 12).

¹⁰ *Талас* (طلاس), араб географтарының еңбектерінде – Тараз – Талас Алатауынан бастау алатын аттас өзеннің бойындағы алқапта орналасқан көне қала. Монғол кезеңінде Янги деп аталған, кейіннен Әулиеата, сосын Жамбыл. VI ғасырдан бастап Түркі қағанатының орталығы ретінде белгілі, осындай атпен Орхон жазбаларында және Византия елшісі Земархтың жазбаларында кездеседі. Қаланың қатты дәуірлеп дамыған кезі қарахандықтар билікке келген тұс (X-XII ғ.), сол кезде қала ірі сауда және саяси орталық әрі мықты бекініс болды. XIII-XIV ғасырларда Талас монғолдарға тәуелді хандардың сарайына айналды, ал Талас өзенінің шұрайлы алқабы өзінің бау-бақша, таулы жайылымдарымен феодал билеушілердің қарауындағы қорық деп саналды. Қала XVI ғасырдағы феодалдық өзара қақтығыстар кезінде құлдырап, тек XVIII ғасырда қайта жанданды.

¹¹ *Қари-Құрым* – قري قارى (Кәрі Қырым) – осындай атауға ие болған, кейіннен жоғалып кеткен, Қаратау маңы мен Талас алқабында орналасқан қала болса керек. Ескі Қырымға немесе Қырымдағы Солхатқа еш қатысы жоқ.

Рашид ад-Динде бұл атау екі жеке сөз ретінде оқылады: قاري وسيرام Кәрі және Сайрам, яғни екі бөлек қаланың аттары. Сондықтан Кәрі-Сайрам деп (сызықша арқылы) оқу дұрыс емес.

¹² *Сайрам* – араб географтарында Испиджаб – ерте ортағасырдағы ірі сауда және мәдениет орталығы, Шаштың (Ташкенттің) көлемді облыстарының шұрайлы жазығы мен Таластың орталығында, батыстан шығысқа және оңтүстіктен солтүстікке жүретін үлкен керуен жолдарының бойында орналасқан. Сайрам Сырдария өзенінің төменгі ағысында, Талас пен Қаратау етегінде орналасқан қалалармен бірге дамыды. Қазір оның орнында Шымкент қаласынан 12 шақырым жерде үлкен ауыл бар. (қараңыз: П. П. Иванов. Сайрам. – СТВИ. Ташкент, 1923, СС. 46-56).

¹³ *Орыс хан* (XIV ғ.) – Жошы ұрпағы, алғашқы қазақ хандары Жәнібек пен Керейдің арғы аталары, Ақ Орда немесе Шығыс Қыпшақтың беделді басқарушыларының бірі.

Орыс хан – Ақ Орданың астанасы Сығанақ қаласын тұрғызушы ретінде танымал болды. Ол күресті екі бағытта жүргізді (көп жағдайда сәтті) – Темірге және Алтын Орда ханы Токтамысқа. Біраз уақытқа дейін Алтын Орда мен Шығыс Қыпшақты біріктіруге қол жеткізді. Орыс хан бастаған күресті ұрпақтары жалғастырып, нәтижесінде қазақ тайпаларының саяси одағы құрылып, барлығы Қазақ хандығына бірікті (қараңыз: *А.А. Семенов. Материалы по истории таджиков и узбеков Средней Азии. Вып. 1. Сталинабад, 1954; Б.Д. Греков, А.Ю. Якубовский. Золотая Орда и ее падение. М.-Л., 1950, С. 306-315.*)

¹⁴ *Жошы* (1187-1227 жж.) – Шыңғыс ханның үлкен ұлы, Алтын Ордадағы немесе Дешті Қыпшақтағы Жошы әулетінің негізін қалаушы. Әкесінің барлық маңызды әскери жорықтарына белсенді қатысқан. Монғолдардың басты бәсекелестерін жеңіп, мықты тайпалар – наймандар мен керейлер хандықтарын жойған соң, бірнеше жорықты баскарып, Оңтүстік Сібір, Алтай, Жоңғар даласындағы және Шығыс Түркістандағы көптеген тайпаларды бағындырған.

1219-1221 жылдары Жошы Шыңғысханның негізгі әскери күштерімен Қазақстан мен Орта Азия территориясына кіреді, Жоңғар қақпасы маңында әскери іс-қимылдарын бастаған монғол әскерлері Жетісу, Шу, Талас және Сырдария өзендері алқабындағы бүкіл қалаларды қиратып, Орта Азияның барлық ірі мәдени және саяси орталықтарын басып алып, жойып жіберді. Орта Азия мен Қазақстанды жаулап алған соң, Жошы Дешті Қыпшаққа ие болады, ол кезде Дешті Қыпшақтың территориясы Ертістен Жайыққа дейін, одан ары батысқа қарай созылып жатқан болатын. Оның ордасы Ертістен батысқа қарай, Ұлытауда болды. Жошы кесенесі Ұлытау маңында, Кенгір өзенінің солтүстік жағалауында, Жезқазған қаласынан солтүстік-шығысқа қарай 45 шақырым жерде орналасқан. (қараңыз: *В. В. Вельяминов-Зернов. Исследование о Касимовских царях и царевичах. ч. II; СПб, 1864; СС. 307–308. В. В. Бартольд. История культурной жизни Туркестана. Л. 1927; С. 86; Соч. т. 2; ч. 1; М, 1963; СС. 258-259; Г. Г. Герасимов. Памятники архитектуры долины реки Кара-Кенгир в Центральном Казахстане. Алматы, 1957; СС. 23-28, рис. 32-36).*

¹⁵ *Бату* (Батый, шығыс дереккөздерінде – Сайын хан, 1255 жылы дүние салған) – Жошының екінші ұлы, Шыңғысханның немересі. 1236 жылы қуатты әскермен Шығыс Еуропа территориясына кіріп, бірнеше жыл ішінде Поволжье, Кавказ (Дербенде дейін), Қырым және солтүстік-шығыс орыс князьдіктерін бағындырған. 1240 жылы Польша, Венгрия, Далмация аймақтарын тып-типыл етеді. Орыс халқының қарсылығынан Батый әскерлері қатты әлсірейді және 1243 жылы ол Дешті Қыпшаққа оралып, Алтын Орда немесе Жошы ұлысы деп аталған мемлекет құрады. (қараңыз: *Б. Д. Греков., А. Ю. Якубовский. Золотая Орда и ее падение. СС. 68-75).*

¹⁶ *Темір-Қақпа* (Каспий қақпасы. Дербенд асуы) – Оңтүстік-шығыс Дағыстандағы тар тау асуы, ол Үлкен Кавказ жотасының Дербенд маңындағы Каспий теңізінің шығыс сілемі арасында орналасқан.

¹⁷ *Ноғай* (1300 ж. қайтыс болған) – Жошы ұлысының Берке хан тұсындағы және оның мұрагерлері кезіндегі (1256-1266 жж.) бас қолбасшы. Әскери әдіс-тәсілдерге икемділігімен және хан үйіне туысқан болып келетіндігімен жетістікке жеткен. Ноғай хандардың бірін алмастырып, уақытша хандық құрған. Билікке деген күресте ол өзінің қарсыластарына қарсы өте қатыгез болған. Оның саясаты Алтын Ордадағы феодалдық ыдырауларға әкелді. Ноғайдың өзіншіл шектеусіз билігі өзге бектердің наразылығын туғызды, әсіресе Токта ханның (1290-1312 жж.) жақтастарының наразылығына ұшырады. Ноғай өзара қақтығыстар кезінде өлтірілді.

¹⁸ *Мұса* – Уаққастың ұлы, Едігенің шөбересі, ноғай мырзасы, XV ғасырдың соңы мен XVI ғ. бірінші ширегінде Үлкен ноғайларды билеген.

¹⁹ *Ямғуршы* (XVI ғ.) – Мұсаның інісі, Едігенің шөбересі, ноғай ұлысының феодалдық иегерлерінің бірі.

²⁰ *Ағиш* (Телағыс) – Ямғуршының ұлы, ноғай мырзасы (XVI ғ.), Ших-Мамайдың немерелес інісі.

²¹ *Шидак* (Сейдак) Сейд-Ахмет – Мұсаның ұлы, ноғай сұлтаны, Сарайшық қаласы мен Жайық өзеніне таяу жерлердің билеушісі.

²² *Хасан* (XVI ғ.) – ноғай сұлтаны, Мұса мен Ямғуршының інісі, Едігенің шөбересі.

²³ *Алиағыр* (дұрысы Алашғыр) – Мұсаның ұлдарының бірі, Юсуф пен Ших-Мамайдың інісі.

²⁴ *Шейх* (Ших) – Мамай (XVI ғ.) – ноғай сұлтаны, Мұсаның ұлы, Юсуфтың інісі. Өзінің Мәскеу Русіне берілгендігімен және онымен сауда қарым-қатынасын орнатқанымен танымал.

²⁵ *Юсуф* (XVI ғ.) – ноғай сұлтаны, Ших Мамайдың інісі, әйгілі Сүйімбикенің әкесі, Юсуф сұлтандарының басы.

²⁶ *Измаил* – ноғай сұлтаны, Астрахань ноғайларының билеушісі, Мәскеу мемлекетін қолдаушы; 1555-1557 жылдары өзін ерікті түрде Иван IV-нің боданы деп жариялады.

²⁷ Бекконды ұлан (1280 ж. қайтыс болды) – Жошы ұрпағы, Алтын Орда ханы Менгі Темірдің ұлы

²⁸ *Қадырберді* – Токтамыстың ұлы, Алтын Орданың құлдырай бастаған кезіндегі уақытша хандардың бірі, Едігенің ата жауы, оны Қадырберді 1419 жылы өлтірген.

²⁹ *Мансұр* (XV ғ.) – Едігенің екінші ұлы.

³⁰ *Барақ хан* (1428 ж. қайтыс болған) – Құйыршықтың ұлы, Орыс ханның немересі, Ақ Орданың билеушісі, оның астанасы Сығанақтың негізін қалаушылардың бірі, қазақ хандарының басы. Өзінің Темірдің немересі Ұлықбекке қарсы ұзақ соғыс жүргізгенімен әйгілі, олар Сырдарияның төменгі ағысындағы қалаларға таласқан. Нәтижесінде 1427 жылы Ұлықбек Сығанақ маңында жеңіліс табады.

³¹ *Махмутек* (Мәметек) – Жошы ұрпағы (1437-1445 жж.), Қазан хандығының негізін қалаушы Ұлық-Мұхаммедтің ұлы.

³² *Ибак* (Ибак) – Жошы ұрпағы, Сібір ханы Көшімнің (XIV ғ.) атасы, Сібір хандығы мен Орыс мемлекетінің арасында байланыс орнатуға себепкерлігімен танымал. 1495 жылы өлтірілген.

³³ *Мұртаза* (XVI ғ.) – Сібір ханы Көшімнің әкесі.

³⁴ *Ахмет* (1481 ж. қайтыс болған) – Жошы ұрпағы, Кішік-Мұхаммедтің ұлы, Алтын Орданың соңғы ханы. Мәскеуге бірнеше рет жеміссіз шабуыл жасайды. Мәскеудің Ұлы князі Иван III-ке жарлықпен елші жібергенімен танымал. Иван III Ахметтің талабын орындамай, жарлыққа бекітілген металл белгіні (пайзцы) жұлып алып, таптап тастайды. Ахмет Қырым әскерлерімен соғыста қаза тапқан.

³⁵ *Әбілхайыр* (1412-1469 жж.) – Жошы ұрпағы Дәулет-Шейхтың ұлы, 17 жасында билікке жақын тайпалардың қолдауымен (найман, қоңырат, қарлұқ, үйсін, кенегес, т. б.) хан сайланған. Хан сайланған жері Тұра қаласы (Сібірде). Өз билігіне Сырдарияның төменгі ағысы мен Арал теңізінен Жайыққа дейінгі және солтүстік-шығысында Ертіске дейінгі жерлерді бағындырып, феодалдық мемлекет құрды. 40 жылдары ол Сығанақ, Созақ, Өзкент қалаларын басып алды. Ол Темір ұрпақтарының феодалдық тартыстарына араласқан. XV ғасырдың

ортасында Әбілхайыр мемлекетінен тұрғындардың басым көбі бөлініп, ерекше тайпалық одақ құрады, олар кейіннен Жәнібек пен Керей құрған Қазақ хандығына бірігеді.

³⁶ *Нұреддин* (Нұраддин, 1440 ж. қайтыс болған) – Едігенің ұлы.

³⁷ *Оқас* (Уақас, дұрысы Уаққас) – Нұраддиннің ұлы, Едігенің немересі, сол кездегі мықты тайпа маңғыттардың билеушісі, оның айналасында Ноғай ұлысы қалыптасқан. Уақас Әбілхайырды таққа отырғызғанда және кейінгі барлық сыртқы шараларда маңызды рөл атқарған. Уақас Ноғай ұлысы мен Алтын Ордадағы өз қарсыластарына қарсы Әбілхайырдың қолдауына мұқтаж болған.

³⁸ *Ішкілі Хасан оғлан* – Алтын Орда ханы Токтамыстың ұлдарының бірі.

³⁹ *Хажы-Гирей* (1466 ж. д. с.) – Қырым хандары Гирейлер әулетінің негізін қалаушы. Хан тағына үміткер ретінде алғаш рет өзін 1427 жылы байкатады, кейіннен өз аға-інілерін жеңіп, 1433 жылы таққа отырады. Хажы Гирей жергілікті татар феодалдарға сүйене отырып, Қырымдағы билігін күшейтіп алады. Алтын Орданың әлсіреуіне мүдделі Литва оған үлкен қолдау көрсетеді.

Сыртқы байланыстарда Хажы Гирей поляк-литвалық бағытқа сүйенеді. 1465 жылы ол Алтын орда ханы Ахметке соққы беріп, Алтын Орданың құлауына ықпал етеді.

⁴⁰ *Құйрушық* (дұрысы: Құйыршық) (XV ғ.) – Жошы ұрпағы, Орыс ханның ұлы, қазақ хандары Жәнібек пен Керейдің атасы, Ақ Орданың билеушісі. Токтамыс жеңілгеннен кейін (1395 ж) Темір Құйыршықты Алтын Орда ханы етіп қойды, бірақ билігі ұзаққа бармады.

⁴¹ *Ондан* – қазақ сұлтаны, Шығайдың ұлы, Тәуекел ханның ағасы, Борис Годунов кезінде Мәскеу мемлекетіне қызмет еткен Ораз-Мұхаммедтің әкесі. («Профессор И. Н. Березинге хат» мақаласындағы 16 түсініктемені қараңыз).

⁴² *Шағым мырза* – ноғай сұлтаны, Сейдаққа дейінгі Сарайшықтың билеушісі.

⁴³ *Борис Федорович Годунов* (1551-1605 жж.) – орыс патшасы, дүрбелен жылдар алдында билік еткен.

⁴⁴ *Тышқан жылы болатын...* – Ораз-Мұхаммедтің Қасимов қаласына келген және онда патшалық еткен жылдары нақты емес. В. В. Вельяминов-Зерновтың зерттеуінше, Ораз-Мұхаммед Қасимов қаласын 1008 хижра жылының 15 рамазанында алады, ол 1600 жылдың 20 наурызына сәйкес келеді, ал оның Қасимовқа патша болған күні, сол жылдың 12 маусымы, бейсенбі. (қараңыз: В. В. Вельяминов-Зернов. Исследование о Касимовских царях и царевичах. ч. II. СС. 450, 451).

⁴⁵ *Қасимов* (татарша Кермен-Шаһар) – Ока өзенінің жағасындағы, қазірде Рязань облысына қарасты қала, 1152 жылдан белгілі. 1376 жылы татарлар қаланы қиратады, кейіннен Ока өзенінің ағысы бойында бір шақырым жоғарғы жерде қайтадан орнатылады. 1471 жылға дейін ол Мещерский деп аталды, кейіннен Қасимов деп өзгертілді. Өз атауын Қазан ханы Махмұдтың інісі, Ұлық-Мұхаммедтің ұлы, Токтамыстың немересі Қасымның құрметіне алған. 1446 жылы ағасынан қашқан Қасым Мәскеу князі Василий Темныйға қызметке келеді. Ұзақ әрі пайдалы қызметі үшін князь оған 1452 жылы Ока өзені жағасындағы Мещерский қаласын сыйға тартады. Қасимов 1681 дейін князьдік орталығы болды.

⁴⁶ *Тілмаш-алтауыт* (تيلماچ الياغوت *албағұт-тілмаш*) – ірі жер иеленуші, аудармашы әрі парламент мүшесі ретінде мемлекеттік істермен шұғылданған. В. В. Вельяминов-Зерновтың пікірінше, «ол тілмаш болған бояр ұлы». (В. В. Вельяминов-Зернов. Исследование о Касимовских царях и царевичах. ч. II, С. 402).

⁴⁷ *Қадырғали бек, Саманай бек* – (қараңыз: «Профессор И. Н. Березинге хат» мақаласындағы 35 түсініктеме) – Ораз-Мұхаммедке Мәскеуге бағынышты Қасым княздігінде патша болуға жәрдемдескен бектер мен қарашылар.

⁴⁸ *Қылыш* емес, қалаш болу керек.

⁴⁹ ...*көшірмешінің қателігінен* – Көшірме жазбадағы көптеген қателерді И. Н. Березин Жалайыридың қолтаңбасын ажырата алмай, қателер мен бұрмалаулар жіберген көшірмеші кінәсынан деп санайды.

ЖОҚТАУ ҮЛГІСІ

Уәлихановтың қағаздары арасында араб алфавитімен жазылған қазақша және қырғызша мәтіндер бар. Бұл – ауызша аңыз-әңгімелердің, өлең-жырлар мен мақал-мәтелдердің жазбасы, оны Уәлиханов саяхат кезінде жинаған. Жазбаларды автор қазақ тілінде «Үлгілер үшін» деген тақырыппен бастапқы қолжазба ретінде қалдырған. Толық атауы сақталмаған, беттің шеті жыртылған. Өлеңнің авторы – әйгілі қазақ жырауы Бұқар жырау (XVIII), ол жоқтауды Абылайханның өліміне арнаған.

Өлеңнің қолжазба нұсқаларының бірі Санкт-Петербурда, ЛОИВ АН ССР, Березиннің мұрағатында сақталған (Ф.5, №1, л. 7). Бұл нұсқаны Г. Н. Потанин үшін 1880 жылы Имантай Сәтпаев Бұқар жыраудың ұрпағы Баянауыл жыршысы Құрекеден жазып алған. Бұқар жырау өлеңдеріне белгісіз автордың Бұқар жырау өлеңдерінің жинағына шағын бағдарлама жасаған қазақ тіліндегі хаты қосымша берілген. Бұл, шамасы, Г. Н. Потаниннің айтуымен жазылып, Имантай Сәтпаевқа арналған хат сияқты. Бұл хаттың мазмұны мынандай:

«Имантай мырзаға сәлем. Құрекеден (жыраудың немересінен) Бұқар жыраудың Абылай хан жайлы өлеңдерінің жекелеген бөлімдерін жазып алуды сұраймын: атап айтқанда: Абылайды сынауы, оның атын мақтауы, өзінің ұлы Әділді Жарылғаппен Қытайға жіберетін тұсы, елшілер Қытай императорымен қандай тақырыпта сөйлескен? Қалмақтармен соғыс туралы әңгімелер, қанша рет соғысқан? Қалмақ хандарының аттары қандай?

Осы әңгімелерді жазып алу үшін (Бұқар жыраудың өлеңдерін) Шоканның досы Г. Н. Потанин әйелімен келді».

Имантайдың жазбасы 1880 жыл деп саналады, сол уақытта Г. Н. Потанин Монғолия сапарынан оралып, әйелімен бірге Баянауылға соғады.

Г. Н. Потанин: «1880 жылы сапардан оралып, мен Семей облысындағы Баянауыл округіне соғып, Мұса Шормановтың аулында бір апта болдым. Шорманов мырза маған марқұм Шоқан Уәлихановқа арнап дайындалған жазбалармен міндетті түрде танысып шығуымды сұрады» деп жазады. (қараңыз: *Очерки Северо-Западной Монголии*. ч. IV, СПб, 1881, СС. 13-14).

Шоқан Уәлихановтың жазбасы 1855 жыл – Шоқан қазақ халық поэзиясының үлгілерін жинақтауға көп қызығушылық танытқан кез деп саналады.

Имантайдың нұсқасы, Шоқан қазасынан кейін 25 жылдан соң жазылса да, екі нұсқаның арасында аса бір айырмашылық жоқ, екі мәтіннің де тілі мен негізгі мазмұны бірдей, олар тек жекелеген шумақтар және тармақтармен бір-бірін толықтырады, қазақ сөздерін жазудағы ережелерге келсек, Имантайдың жазбасы жақсырақ, ол Шоқан нұсқасында кеткен кейбір нақты емес мәліметтерді бекітеді.

УШЖ, т 1, 169-171 б. бойынша басылып отыр. Бастапқы жазба ЦГАЛИ сақталған (Ф.118, Оп.1, Д. 469, л. 29).

Бастапқы қолжазба аралас қырғыз – қазақ тілдерінде араб алфавитімен жазылған. 1855 жыл деп белгіленген. УШЖ, т. I, 172–187 бб. бойынша басылып отыр. Қолжазба ЦГАЛИ, Ф. 118, Оп. 1, №469, лл. 4–5 сақталған.

Есенқұл мен Ерсадыр – сарыбағаш тайпасынан шыққан қырғыздар, Абылайдың қырғыз шекарасына жасаған шабуылына қарсы тұрған.

Уақ (уақ-керей) – Орта жүздің рулық одағы, XVI-XVII ғғ. қазақ одағының құрамында жоңғарларға қарсы күресте үлкен роль атқарған рулардың бірі (қараңыз: Г.Н. Потанин. Казак-киргизские и алтайские предания, легенды и сказки, С. 56; С. Аманжолов. Вопросы диалектологии и истории казахского языка... С. 16).

Тұрсынбай (XVIII ғ.) – Орта жүздің танымал батыры, керей тайпасынан, жоңғарларға қарсы соғыста ерекше көзге түскен. Тарихи әңгімелерде ол балта керей Тұрсынбай деген атпен белгілі.

Сарыбел – Қырғыз Алатауындағы асу, Қарабалта мен Соғұлыққа қарсы орналасқан. Тарихи аңыз бойынша, Абылай әскерімен осы асу арқылы Сусамырдың шұрайлы жайлауына өтпек болған, бірақ қырғыздар оның жолын бөгеп қалған.

Әтеке-Жырық (XVIII ғ.) – сарыбағыш руынан шыққан атакты қырғыз батыры. Өзінің Абылай мен өзге Орта Азия хандарының жаулап алу соғысына қарсы тұрғанымен белгілі.

ҰЛЫ ЖҮЗДІҢ АҢЫЗ-ӘҢГІМЕЛЕРІ

Аяқталмаған жазудың нобайы, қазақ тарихи жырларының алғашқы жазбасы, Г.Н. Потаниннің айтуынша, Ш. Уәлихановтың қызығушылығы Кадет корпусында-ақ пайда болған. Жазба Уәлихановтың ғылыми жұмысының алғашқы жылдарындағы творчествовалық процесін көрсетеді, және ол 1855 жыл, яғни оның Қазақстан бойынша алғашқы сапарларының кезеңі. Жазба бізге көптеген бұрмалаулармен екі қолжазба көшірмесі күйінде жетті (ЦГАЛИ, Ф. 188, Оп. 1, №49, лл. 48–49; Ф. 159, Оп. 1, №179, лл. 1–2). Алғаш рет Ш.Ш. Уәлихановтың шығармаларында Н.И. Веселовскийдің редакциясымен жарық көрді (ЗРГО ОЭ, т. XXIX. СПб., 1904). УШЖ, т. 1, 107–111 бб. мәтіні бойынша басылып отыр.

Үйсіндер – қазіргі Қазақстан территориясына қоныстанған ежелгі тайпалардың бірі. Олар туралы алғашқы мәліметтер б. э. д., II ғасырда пайда болған. Ол кезде олар Жетісу территориясын мекендеген. Б. э. д. I ғасырда жазба мәліметтерге қарағанда, үйсіндердің саны 600 мыңнан асқан. Бұл мемлекеттік биліктің алғашқы белгілері бар, тәуелсіз сыртқы саясатты жүргізген күшті бірлестік еді. Көне үйсін қоғамында таптық бөліністер қалыптасты. Қоғамның бірінші сатысында тұрған өкілдердің 4–5 мыңдай жылқысы болды. Олар тек қана мал өсірумен шұғылданған жоқ, қолөнер мен жер өңдеуді де меңгерді. V ғасырдың ортасына қарай сыртқы саяси шабуылдар әсерінен үйсіндер өздерінің саяси тәуелсіздіктерін жоғалтты. Үйсіндердің тілі туралы мәселе даулы, олар түркі немесе иран тілдес болған деп айтылады. Ежелгі үйсіндердің кейіннен қазақ халқының құрамына енген үйсіндермен этникалық байланысы болғаны туралы жеткілікті негіз бар. Үйсіндер Ұлы жүздің құрамындағы ең ірі тайпа. Генеологиялық аңыздарға сәйкес, үйсіндер өздерін Ұлы жүз деп жариялады. (қараңыз: Н. Аристов. Опыт выяснения этнического состава киргиз–казахов Большой Орды и каракиргизов. – ЖС, 1894, III–IV; Гафуров Б. Г. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. М, 1972. История Казахской ССР. тт. 1–2, Алматы, 1977–1979).

Шыңғыс хан (1155–1227) («Ұлы хан», Темучин) – Моңғол империясын

қалаушы. 1203 ж. бүкіл Моңғолия жеріне билігін жүргізді. 1209 ж. бастап Шыңғыс ханның жорығы басталды. 1215 ж. Қытайға басып кірді. 1218-1220 жж. Түркістанды алып, 1225 ж. Моңғолияға қайтып келді. Қытай жорығында қайтыс болды.

Майқы (әдебиеттерде Байқы, Байку) – Ұлы жүз қазақтарының аңызға айналған түпкі атасы. Ол жайында: «Түгел сөздің түбі бір, түп атасы Майқы би» деген мәтел бар. Тарихи дереккөздерге сәйкес, Майқы – Шыңғысханның замандасы, XIII ғасырдың алғашқы ширегінде өмір сүрген. Рашид ад-Дин бойынша, Майқы үйсін тайпасынан шығады, Жошы ұлысының мыңбасы болған, оң қанаттағы әскерлерді басқарған (Рашид ад-Дин. Сборник летописей, т. I, кн. 2, М.-Л. 1952, С. 274).

Майқы би туралы қазақ аңыздары Г. Н. Потанинның «Казак–киргизские и алтайские предания, легенды и сказки» (ЖС, 1917, СС. вып. II-III., СС. 51, 54-55, 59) еңбегінде келтірілген.

Шеген – Қазақстан территориясын ертеде мекен еткен көне тайпа. Қазақ халқының құрамына шеген тайпасы кірді, олар Атбасар даласындағы Есіл өзенінің бойын мекендейді.

Мұхаммед (шам. 570-632) – ислам дінінің негізін қалаушы, пайғамбар, Алланың елшісі.

Өксе (Уккаша деген арабша есімнің бұрмаланған түрі) – қазақтардың Ақеш пен Анестен тарағаны туралы тарихи қате аңыз Г. Н. Потанинде келтірілген. (қараңыз: ЖС, 1917; вып. II-III.; СС. 54, 57).

Әбубәкір (Әбу Бәкір) – бірінші халиф (632-634 жж.), Мұхаммед (с. г. с.) пайғамбар дүниеден өткен соң халиф сайланған.

Омар – екінші халиф (634-644 жж.).

Осман – үшінші халиф (644-656 жж.).

Әли – төртінші халиф (656-661 жж.).

Көйілдір (Қалдар, Келер) – қатаған және шанышқылы тайпасының ру басы, түп атасы, олар қазақтардың Ұлы жүз құрамындағы үйсін тайпасына жатады.

Мекрен (әдебиеттерде: бекрен, бекрин, Рашид ад-Динде – мекрин) – көне тайпа (өз ру басының атымен аталған) үйсіндер құрамына енеді. Оның ордасы ұйғырлар орналасқан жерге жақын тауда болған. Үйсіндерге туысқан тайпа, Шығыс Тянь-Шань (Сарыжаз) тауында өмір сүрген.

Қатағандар – Орта Азия мен қазіргі Оңтүстік Қазақстан территориясында өмір сүрген көне тайпа. XVII ғасырдың басында олар Ташкент билеушісі Тұрсын ханның негізгі күшін құрады. XVII ғ. ортасынан бір бөлігі өзбек халқының құрамына енді, біразы қазақтардың шанышқылы тайпасына сіңіп кетті.

Қаңлы – б. з. д. III ғасырдан белгілі көне тайпалардың бірі. Олардың тарихы шығыс тілдерінде жазылған көне және ортағасырлық жазба мәліметтерде жақсы баяндалған. Бұл мәліметтерге сәйкес, қаңлылар Талас өзенінен Сырдарияның төменгі ағысына дейінгі және Қаратау бөктеріне дейінгі үлкен территорияны жайлаған. XIII-XIV ғасырларда олардың біраз бөлігі Ұлытау мен Торғай даласына дейін қоныстанған, қыста олар Сырдарияға оралған. Көне дәуірде қаңлылар кейіннен қазақтардың Ұлы жүзін құраған тайпалар құрамына енді. Алтын Орда мен Шағатай ұлысы ыдырағаннан кейін, қаңлылар қазақ тайпалық одағының негізгі бөлігі болды. Қазақ халқының тарихында қаңлылар мен үйсіндер қазақ жүздерінің ең көне тайпалары болып саналады, олар ежелгі тәртіп-ережелерді сақтаушылар, сондықтан халық аңыздарында құрметпен аталады. (қараңыз: *Н. Аристов*. Опыт выяснения этнического состава, С. 442; *С. Аманжолов*. Вопросы диалектологии и истории казахского языка... СС. 67-72; История Казахской ССР. тт.1-2, Алматы, 1977-1979).

Албандар – қазақтардың үйсін тайпасының негізгі руларының бірі.

Дулаттар – көне тайпалардың бірі, генетикалық тұрғыдан алғанда батыс түркілердің «дулу» тайпалық бірлестігінен тарайды, VII-VIII ғасырларда Жетісу бойында өз бірлестігі болған, кейіннен қарлұқтар мен Қарахандардың қағанатына енген. Жетісу мен Шығыс Түркістан территориясындағы Шағатай мемлекеті ыдырағаннан кейін, XIV ғасырдың ортасында жергілікті тайпалар негізінде Моғұлстан (Жете) мемлекеттік-саяси бірлестігі құрылды. Моғұлстан мемлекетінде дулат тайпасының көсемі маңызды рөл атқарды. Дулаттар бұл кезеңде Шу, Талас, Іле өзендерінің бойын, Ыстықкөлден оңтүстікке қарай, сондай-ақ Оңтүстік Қазақстанды мекендеді. XIV ғасырда дулаттар Жетісудан өзге тайпаларымен бірге Қазақ хандығының құрамына енді. Ұлы жүзде дулаттар ірі тайпалардың бірі. (қараңыз: В. В. Бартольд, *Очерки Семиречья*. – Соч. т. II, ч. 2, М. 1964; К. А. Пищулина. Юго-Восточный Казахстан в середине XIV-начале XVI веков. Алматы, 1977).

Суандар – үйсін тайпасының руы. Ұлы жүз құрамына кіреді.

Сырманақ – қазақ халық аңызы бойынша көне дәуірлерде екі туысқан тайпа болған: сырманақтар – Сырдария бойында, шуманақтар – Талас пен Шу алқабында. «Манақ» деген тайпа атауы негізінен алғаш рет X ғасырдағы белгісіз автордың туындысы «Худуд әл-Аламда» кездеседі (қараңыз: «Худуд әл-Алам». Кіріспе және қосымшаларымен. В. В. Бартольд шығ., (Туманский колжазбасы), Л. 1930).

Абақ – керей тайпасының ру басы. Қазақтың абақ-керейлері қазір Қара Ертіс бойында және онымен көршілес солтүстік-батыс Қытай мен Монғолияда өмір сүреді.

(*үйсін*) *атауын...* тура мағынасында аңызда кездеспейді ... – Яғни, үйсін атауы аңызда тұспалданады. Бұл аңыз-әңгімелер Г. Н. Потаниннің «Казак-киргизские и алтайские предания, легенды и сказки» (ЖС, 1917, вып. II–III., С.61) еңбегінде келтірілген.

Алтын Орда (Жошы ұлысы) – XIII ғасырдың 40-жылдарында монғол жаулап алуынан кейін пайда болған мемлекет. Алтын Ордаға Қыпшақ даласы, яғни қазіргі Қазақстанның негізгі территориясы Жетісудан өзге Солтүстік Хорезм, Үргеніш, Еділ, Солтүстік Кавказ бен Қырым кірді. Алтын Орда XV ғасырдың аяғында өмір сүруін тоқтатты.

Шағатай ұлысы – Орта Азиядағы мемлекет, Шыңғыс ханның екінші ұлы Шағатайға 1224 жылы бөлінген жер.

Өзбек (1282-1341 жж.) – Алтын Орда ханы, ол билеген тұста (1312-1341 жж.) Алтын Орда өте күшті болды. Өзбек хан тұсында Алтын орданың астанасы Сарай Беркеге ауыстырылды. Ол өз заманындағы ірі мәдениет және қолөнер орталығына айналды. Өзбек хан Ислам дінінің таралуына ықпал етті, көптеген мешіттер мен Қырым және Поволжье бойындағы медреселер соның атымен байланысты (қараңыз: Б. Д. Греков., А. Ю. Якубовский. Золотая Орда и ее падение. М.-Л. 1950, СС. 64, 67-69, 90-93).

Тарма-Шырын – Шағатай ұрпағы, Дува ханның ұлы, XIV ғасырда Орта Азияға Ислам дінін таратушы. (қараңыз: *Әбілғазы*. Шежіре-и-түрк. Изд.: «Демезон». СПб, 1871, сс 150-151). 1326-1334 жылы Шағатай ұлысын билеген.

Есім хан (1645 ж. қайтыс болған) – Шығайдың ұлы, Тәуекелдің інісі XVII-XVIII ғасырдағы қазақ хандары әулетінің басы. Оның соңғы ұрпақтары Абылай (1771-1781 жж.) мен Уәли (1781-1819 жж.) – Орта жүздің хандары болды. Есім хан ойраттарға қарсы соғысты. Ішкі саясатта жеке иеліктерге бөлінген бір орталыққа бағынған мемлекет құруға ұмтылды. Оның атымен қазақ

заңдары мен VIII-XV ғғ. Ақ Ордада қолданылған заңдар жинағы байланысты (Есім ханның ескі жолы). Есім хан заңындағы кейбір ережелер кейіннен оның немересі Тәукенің Жеті жарғысында кездеседі. Қуғында жүріп, Түркістанды паналаған жазушы Әбілғазы Есім ханға бірнеше жолдар арнаған. (қараңыз: *Әбілғазы. Шежіре-и-түрк.* 306 б.). Есім хан туралы жекелеген фактілер XVIII ғасырдағы орыс деректерінде кездеседі. (қараңыз: Архив ВГО, разр. 64, Оп.1, Д.14).

Тұрсын – XVII ғасырдың 30 жылдары Ташкентті билеген қазақ ханы. 1628 жылы өзара қақтығыста Түркістанды билеуші Есім ханның қолынан қаза тапты. (қараңыз: *Әбілғазы. Шежіре-и-түрк.* 306 б.).

ҰЛЫ ЖҮЗДІҢ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРІ

Алғаш рет мәтін ААН мұрағатындағы автограф бойынша жарияланды (Ф.23, Оп.1, Д. 2, л. 17). УШЖ, т. 1; 50-52 бб. бойынша басылып отыр. Мәтелдердің басым бөлігі Уәлихановтың айтуы бойынша И.А. Бардашевтің жинағынан алынған. Алайда Уәлихановтың жазбалары Бардашевтың шағатайлық жазбасынан қазақ мәтінін тура белгілейтін транскрипциясымен ерекшеленеді. Бұдан байқалатыны, Уәлиханов сөздердің транскрипциясын қазақша дыбысталуға жақындатпақ болған. Мәселен, Уәлихановта: арыстан, сақлағанды. Бардашевта: арсылан, секлағаны, т.б.

Және Бардашевте тақырып басқаша: «Үлкен Орда қырғыздарының мақал-мәтелдері». Ол осы және өзге қазақ фольклор үлгілерін 1855 жылы Костылецкий үшін жинап, 1856 жылы оған Омбыға мынандай хатпен бірге жібереді: «Сізге әйтеуір жағдайын тауып, қырғыз мақалдарының біразын аудармасымен жіберіп отырғаныма ризамын, сізге бұларды менің тәжірибесіз әрі болмысыз еңбегім ретінде қабылдауыңызды өтінемін». И.А. Бардашевтың жинағы мен хаты Г.Н. Потаниннің архивінде сақтаулы (НБТГУ, №151).

Шоқан Уәлихановтың жазбасы Ыстықкөл күнделігінде табылғандықтан 1856 жыл деп белгіленген.

¹ *Бардашев Иван Андреевич* (1831–1868) – Алатау округіндегі және Ұлы жүз қазақтары басқармасының тілмашы (1848–1865). Сібір кадет корпусындағы аудармашылар мен тілмаштар даярлайтын мектепте оқыған. Оны бітірген соң, ол жаңа ғана құрылған Алатау округінің орталығы Қапалға қызметке тағайындалады. Мектепте оқып жүргенде-ақ, Ш. Ш. Уәлиханов пен Г. Н. Потанинмен таныс болады. 1856 жылы И. А. Бардашев Ш. Уәлихановпен Ыстықкөл сапарында және Құлжаға дипломатиялық комиссияда бірге болады. Ол комиссияның хатшысы болған.

[ҚАЗАҚ ХАЛЫҚ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ ТҮРЛЕРІ ЖӨНІНДЕ]

Қазақ халық поэзиясының шығу тегіне арналған Ш. Уәлиханов қағаздарының ішіндегі бөлек бірнеше беттен үзінді. Қолжазбада тақырып жоқ. Ш. Уәлихановтың Н. И. Березин редакциясымен жарияланған жинағында толық емес және басқа тақырыппен басылған (ЗРГО ОЭ, т. XXIX; СПб, 1904; СС. 223–231). Автограф 1857 жылы табылған. Шамамен 1855–1856 жылдар деп есептеледі. ЦГАЛИ автографы бойынша 118-қор; 1-тізбе; № 469; 6, 21–22 пп. УШЖ, т. 1, 196–202 б. бойынша басылып отыр.

Орақ батыр – ол жайында осы кітаптың «Орақ жыры» мақаласын қараңыз.

Нұрымбай – (XIX ғ.) Қазақстанның солтүстік өңірінен шыққан халық ақыны.

Ахмет Жантөрин – (XIX ғ.) Ақтөбе және Торғай қазақтарын билеген сұлтан.

Жанақ – (XIX ғасырдың бірінші жартысы) атақты суырып салма ақын, жырау. Ескі жыр-дастандарды жырлаушы, қобызшы; Қарқаралы округінің қаракесек руының. Уәлиханов Жанақпен бірнеше рет кездесіп, оның аузынан елге танымал «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» поэмасын жазып алды.

Айғаным (1785–1856 ж.) – Уәли ханның жесірі, Шоқан Уәлихановтың әжесі.

...атағы шыққан әнші әйел – шамасы, сол кездегі көптеген танымал ақындармен айтысқа түскен Ажар әншіні айтып отыр.

Қайым – қазіргі айтыс сияқты. Қайымдасу – сөз жарысына немесе өлең жарысына түсу.

Қара өлең – қысқа хабарлама түріндегі поэтикалық жанр. Қара өлеңнің мазмұны тарихи эпизодтар, т. б. сюжеттерге құрылады.

Өлең – мағыналық ауқымы кең, мысалы: лирикалық өлеңдер, прозалық өлеңдер, т. б.

Орынбай – белгілі суырып салма ақын, Көкшетау қазақтарының қарауыл руынан шыққан. Ұзақ уақыт аға сұлтанның, кейіннен Сібір қазақтарының кеңесшісі Тұрлыбек Көшеновтың ақыны болған. Уәлихановтың ауылында жиі болып, Шоқан Петербургтен оралған кезде оның алдынан шығып, оған арнап ұзақ өлең шығарған. Орынбайдың өлеңдері Шоқанды көп қызықтырмаған, ол ақын дін шығармашылығы мұсылман фанатизміне көп беріліп кеткен деп санаған.

Шөже (1807–1895 жж.) – танымал суырып-салма ақын, көптеген айтыстар мен поэмалардың авторы, Көкшетау қазақтарының атығай руынан шыққан. Шөже өз поэзиясында халықтың мұң-мұқтажын көп жырлағандықтан, Шоқан оған ерекше құрметпен қарап, оның талантын бағалаған. Халық поэмасы «Қозы Көрпеш-Баян сұлудың» ең көркем үлгілерін XIX ғасырдың 60 жылдары Шоқан Шөже аузынан жазып алған, соның бірі 1864 жылдың 5 наурызында Шоқанның Омбыдағы пәтерінде жазылған. Кейіннен бұл жазбалар И. Н. Березиннің қолына түседі. Қазірде ЛОИВ (Ленинград) архивінде сақтаулы. (5-қор; 2 –тізбе (267)).

Сейіт Баттал (Батталғазы) – діни мазмұндағы кәпір халықтарға қарсы соғыс рухындағы түрік эпосының қаһарманы.

Эрдманн Франц (Феодор Иванович, 1793–1863 жж.) – шығыстанушы. 1818 жылдан бастап – Қазан университетінің араб және парсы тілдері кафедрасының профессоры. 1824 жылы нумизматикалық кабинетті басқарды, Орта Азия мен Монғолия халықтарының тарихын зерттеді. Ол шығыс халықтарының тарихы, филологиясы, нумизматикасы мен тілі бойынша орыс, неміс, француз және латын тілдерінде көптеген мақалалар жазды. (Қараңыз: *Н. И. Загоскин. Биографический словарь профессоров и преподавателей Казанского университета 1804-1904 гг. ч. 1, Қазан, 1904, СС. 240-242.*)

Кейіннен Қозы Көрпешті Орынборда біреу аударды... – «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» поэмасының алғашқы аудармаларының бірін башқұрт тілінен орыс тіліне алғаш рет Н. Беляев жасады. Ол 1812 жылы «Куз-Курпачь. Башкирская повесть, написанная на башкирском языке одним курайчием и переведенная на российский язык в долинах гор Рифейских» деген атпен жарық көрді.

Бұл аудармадағы алғашқы төрт шумақ ақын Жанақтікі... – Өкінішке қарай, «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» поэмасының Ш. Уәлиханов Жанақ аузынан жазып алған аудармасы әлі табылмады, ол, шамасы, Г. Н. Потанин мұрағаттарының бірінде болу керек. Г. Н. Потанин арқылы бұл аударма Парафентоваға жетті, ол

өз немере інісі ақын Г. Н. Твератиннен оның орысша поэтикалық аудармасын жасауды өтініш еткен.

дүние салған күйеуіне арнаған әйелдің жоқтауы немесе баласына арнаған аңаның... – Әңгіме жоқтау туралы болып отыр, оның үлгісін Ш. Уәлиханов жазып алған, осы кітапта келтірілген.

Ахун – Сібір қырғаздары туралы Жарғы бойынша патша үкіметімен заңдастырылған молданың титулы. Бұл терминді ақындармен шатыстыруға болмайды.

Қазіргі таңда қазақ даласында ақындар көп болғанымен, олар көбіне суырып-салма ақындар... – Мұнда Уәлиханов эпикалық шығармаларды жырлайтын жыршы мен суырып-салма ақынның арасындағы айырмашылықты түсіндіреді.

[КҮНДЕЛІКТЕН ҮЗІНДІ]

УШЖ, т. 3, 42-49 бб. бойынша басылып отыр. Автограф РГА архивінде сақтаулы (Ф.23, Оп.1, Д.8, лл. 40-41, 42-43 об.).

Бұл жазбада Ш. Уәлиханов Қазақстан және Батыс Сібір басқарушысы генерал Г.Х. Гасфорттың мінезін әзілмен ашады. Ол «кез-келген ынғайлы сәтте еске сақтау қабілетімен және өзінің танымдығының әмбебаптығымен көрінуге тырысты» және сонымен қатар «ол өзін байқамай іске беріліп, көп жағдайда фантазия облысына өтіп кететін» (қараңыз: *И.Ф. Бабков* Воспоминания о моей службе в Западной Сибири. 1859-1875, СПб., 1912)

Жазба 27 ақпан деп белгіленген, екі нұсқа бар: біріншісі 40-41 пп., екіншісі 42-43 пп. Оны 1856 жылмен белгілеуге болады. Шамамен Уәлихановтың автографы генерал Гасфортпен бірге үйде өткізген кештердегі сұхбаттардың эсерінде жазылған. Гасфорт оған өзінің жеке адъютанты ретінде ғана емес, талантты жас зерттеуші деп қарады.

¹ *Мәтінде жс. м.* – жоғары мәртебелі, кей жерлерде а. ж. м. – аса жоғары мәртебелі, яғни, генерал Г. Х. Гасфортты айтады.

² *Канск* – ол кезде шағын уездік қала болатын. Қазірде Краснояр өлкесіне қарасты қала. Енисей құятын Кан өзені бойында орналасқан.

³ *Бердск* – XVIII ғасырдың басында бекініс, қамал ретінде салынған. XIX ғасырдың ортасында шағын қала. Қазірде Новосібір облысындағы қала. Бердь өзені құятын тұстағы Обь өзені бойында орналасқан.

⁴ *Сүлеймен* – біріккен Израиль-Иудей мемлекетінің патшасы (б. э. д. 960-935 ж.).

⁵ *М. Г.* – мадам Гасфорт, Г. Х. Гасфорттың әйелі.

⁶ *Ариман* (көне иран. Angra. Mainu-) – Авеста мифологиясы бойынша Зрван құдайдың ұлы, Ахура Мазданың інісі және қарсыласы, түнектің билеушісі, зороастризмдегі дуалистикалық концепцияның зұлым бастауы.

⁷ *Морганның фатасы* – сағымның бір түрі, заттардың түрлі тығыздықтағы көп қабаттар арқылы түрліше құбылып, өзгеруі.

⁸ *Кант Иммануил* (1724–1804 жж.) – XVIII ғасырдың соңы – XIX ғасыр басындағы неміс идеалистік философиясының негізін қалаушы.

⁹ ... *ағайынды Шлегельдер* – Шлегель Август Вильгельм (1767–1845 жж.) және Шлегель Фридрих (1772–1829 жж.) – неміс жазушы әрі сыншылары, реакциялық романтизм өкілдері.

¹⁰ *Гердер Иоганн Готфрид* (1744–1803 жж.) – неміс ойшылы әрі әдебиет теоретигі, XVIII ғасырдағы ағартушылық дәуірінің өкілі.

¹¹ *Эскулап* – көне гректік Асклепия – тәуіптік ғылымның латынша атауы. Бұл мәтінде мысқыл түрде – дәрігер деген мағынада алынған.

УШЖ, т. 1, 380-391 бб. бойынша басылып отыр. ЦГАЛИ автографы, Ф.159, Оп.1, №179, лл. 8-14. сақтаулы. Жұмыс шамамен 1856 жылы Ш. Уәлиханов Орта Азия, Қазақстан және Оңтүстік Сібір тарихы мен этнографиясын зерттей бастаған кезде жазылған.

Алғаш рет ЗРГО ОЭ, т. XXIX, СПб, 1904 ж. жарияланған.

¹ *Кастрен Матвей Александрович* (1813–1852 жж.) – фин тілі маманы және этнограф. Ресей ғылым академиясының тапсырмасымен Еуропалық Ресейдің солтүстігі мен Сібір халықтарының көпшілікке беймәлім тілдерін зерттеу үшін бірнеше экспедиция ұйымдастырған. Ол фин, зырян (коми), марий тілдерінің грамматикасын жазып, эстон және лопар тілдері жайлы еңбектер жариялаған. М. А. Кастрен сондай-ақ бес самоди тілі – ост, тунгус, бурят, қарағас және т. б. грамматикасы мен сөздігін құрастырушы. Ғалым «Калевала» эпосын зерттеп, оны швед тіліне аударған. М. А. Кастрен Орал-Алтай тілдерін салыстырмалы зерттеудің негізін қалаушы болып саналады.

² *Османдар* (түрікше – османлы) – Сұлтан Осман І-нің (1268–1324 жж.) мұрагерлері, Осман династиясының негізін қалаған түрік сұлтандары бағындырған барлық түркі-азиалық тайпалардың жалпы атауы.

³ *Шукин Н.* – орыс жазушысы, публицист, Сібір тақырыбына арналған («Ангарские пороги», «Посельщик», «Письмо из Иркутска», «Поездка в Якутск»). СПб, 1844 және т. б.) бірнеше повесть, әңгімелер мен ғылыми мақалалардың авторы. XIX ғасырдың 60-жылдары Шукин Г. Н. Потанин мен Н. М. Ядринцев басқарған «Сібір сепаратистерінің» тобына қосылады. 1865 жылы осы топтың өзге мүшелерімен бірге тұтқындалған Шукин Омбы түрмесіне отырғызылып, кейіннен Архангельск губерниясына жер аударылады, сол жакта айдауда жүріп дүние салады. Ш. Уәлиханов Шукиннің «О происхождении якутов и их самоназвании от племени качинцев, называющих себе саха» деген еңбегін айтып отыр (ЖМВД, 1847, июль, с. 257).

⁴ *Қарағас татарлары* – Октябрь революциясына дейінгі әдебиеттерде тофалар, Шығыс Саян, Уда өзенінің жоғарғы ағысы мен Бирюса, Кан, Гутар және басқа да Енисей салалары бойында көшіп-қонған шағын түркітілдес этнографиялық топ осы атаумен белгілі болған.

⁵ *Огородников Евлампий Кириллович* (1816–1889 жж.) – орыс этнографы, XIX ғасырдың 60-70 жылдарындағы Ресей реформалық дәуірін сипаттайтын маңызды статистикалық және этнографиялық еңбектер жазған ғалым. Ол: «Городские поселения в Российской империи» (1860–1865 ж.), «Прибрежья Ледовитого и Белого морей с их притоками по «Книге Большого чертежа» (ЗРГО СЭ, СПб, 1877 т. VII, сс. 1–265) сияқты ірі статистикалық-этнографиялық жұмыстардың авторы. Е. К. Огородниковтың біраз жұмыстары Сібір халықтарының тілі мен этнографиясына арналды. Ш. Уәлиханов оның «Замечания о якутском языке» (ОЗ, 1864, т. 47, к. 8, сс. 22–27) деген еңбегіне сілтеме жасаған.

⁶ *Чихачев Петр Александрович* (1808–1890 жж.) – орыс географы, саяхатшы және геолог. Ол Апеннин жарты аралының картасын құрастырып, Кіші Азияға бірнеше экспедиция ұйымдастырған (1847–1863 жж.), Қытайдың солтүстік-батысының геологиялық және географиялық сипаттамасын берген (1845 ж.). П. А. Чихачев Сібір мен Қазақстанды зерттеп, Алтай мен Кузнецк көмір бассейнінің геологиялық және географиялық сипаттамасын жасаған. Алтайдың оңтүстік-шығысындағы таулы жотаға Чихачевтің есімі берілген. Ол

Ертістің жоғарғы ағысын зерттеп, Қалба жотасының сипаттамасын берген. Орыс саяхатшысы Алтай мен Жоғарғы Ертістің тарихи ескерткіштері мен көрнекті жерлерін суретке түсірген. Ол Алтай территориясындағы тибет-монғол будда храмының қирандысы суретін салып, Сібір қырғыздарының өмірін сипаттап, олардың шығу тегін зерттеген.

⁷ *Костров Николай Александрович* (1823–1882 жж.) – орыс тарихшысы, Сібір этнографы. Мәскеу университетінде оқып, заң мамандығын алған. Оның негізгі еңбектері: «Юридические обычаи крестьян-старожилов Томской губернии» (1876), «Очерки юридического быта якутов» (1878), «Обзор этнографических сведений о самоедских племенах, обитающих в Сибири» (1879), «Очерки быта минусинских татар» (Труды съезда 1877 г. В Казани, т. 1, 1884 г.), «Чулымские инородцы». Н. А. Костровтың Сібір халықтары этнографиясына арналған бірқатар мақалалары «Записки Сибирского отделения РГО» мен «Москвитянин» («Юраки», «Енисейские тунгусы»), «Енисейский губернский ведомости» және өзге басылымдарда жарияланған.

⁸ *Шотт Вильгельм* (1802–1880 жж.) – неміс шығыстанушысы, фин, самоед және жапон тілінен бастап, солтүстік Еуропа мен Шығыс Азия халықтарының тілін зерттеуші. М. А. Кастренмен бірге В. Шотт Орал-Алтай тілдерін салыстырмалы зерттеудің негізін қалаушы болып саналады. Оның ең танымал еңбектері: «Altaische Studien» (1860–1872), «Über das altaische oder Finnisch-Watarische Sprachen-geschlecht» (1849), «Über die jakutische Sprache» (Archiv für wissenschaftliche Kunde von Russland, Bd. III, S. 312-332), «Über die acht Kirg» (1865).

⁹ ...оның көмектес септігі ілік септігіне көбірек ұқсайды... – Якут тілінде ілік септігі жоқ, сондықтан Е. К. Огородников септеген «ого» сөзі – огонен формасында көмектес септігі деп дұрыс берілген, дегенмен дауыстылар үндестігі бұзылып тұр (огонон болу керек). Ш. Уәлиханов ары қарай Е. К. Огородников атаған ілік септігі якут тілінде табыс септігі деп дұрыс көрсеткен.

¹⁰ *Ким бар... ойдарана* – Аударма бойынша: «Жер бетінде оқып үйренбей-ақ барлық тілде сөйлей алатын кім бар? – Жаңғырық», якутша мәтін (қазіргі жазу бойынша) былай болуға тиіс: «Ким баарый бу сигрэ (немесе алыыча) уэрэге суох бары тылынан кэпсэтэр? – Ой дуораана».

¹¹ *Кундровтық татарлар* – Волганың төменгі ағысынан шығысқа қарай өмір сүрген астрахандық ноғайлар.

¹² *Георги Иоганн Готлиб* (1729–1802 жж.) – танымал еуропалық этнограф, натуралист және саяхатшы. 1783 жылдан Петербург ғылым академиясының тұрақты мүшесі. Орынбор академиялық экспедициясының құрамында 1768–1774 жылдары Ресейдің оңтүстік-шығысын, Поволжье, Орал, Солтүстік Қазақстан, Алтай, Байкал, Забайкалье өлкелерін аралаған. И. Г. Георги Ресей халықтары туралы алғашқы жалпы этнографиялық-тарихи зерттеу жұмысын («Описание всех в Российском государстве обитающих народов, также их житейских обрядов, обыкновений, одежд, жилищ, украшений, забав, вероисповеданий и других достопамятностей». СПб, 1776) жазғанғалым, еңбекте қазақтар туралы біраз мағлұмат бар. Бұл еңбек құнды тарихи-этнографиялық дерек ретінде әлі күнге өз маңызын жойған жоқ (қараңыз: РБС, т. Гааг-Гербель, Спб., 1914; С. А. Токарев История русской этнографии. М., 1966, СС. 103-110; Э. А. Масапов Очерк истории этнографического изучения казахского народа в СССР. Алма-ата, 1966, СС. 65-75).

¹³ *Торғауыттар* – батыстық монғолдар (ойраттар) мен калмақтардың құрамына енген монғол тілдес тайпалардың бірі. Ертеде Монғолияның солтүстік-батыс бөлігі мен Жонғарияны мекендеген. Қазірде торғауыттар

Монғол Халық Республикасының батыс аудандарында (Кобдос өлкесі) тұрады, олардың біраз бөлігі Еділдің төменгі ағысында өмір сүріп, Қалмақ автономиялық облысының негізгі халқын құрайды.

¹⁴ ...мен ол жайында толығырақ... баяндамақпын. – ноғайлар мен қазақтардың және қарақалпақтардың ара қатынасы туралы жеке жұмыс жазуды Уәлиханов жартылай ғана орындаған (қараңыз: осы басылымдағы «Қазақ шежіресі»).

¹⁵ *Аттила* (453 ж. д. ө.) – ғұн тайпасының көсемі. Оның тұсында батыс ғұн тайпалық одағы ең күшті қуатты мемлекетке айналды. Шығыс Рим империясы мен Иранды талқандаған соң, Аттила батысқа жорық жасап, Солтүстік Галлияның біраз қалаларын қиратты. Каталун соғысында Аттила жасағына римдіктер, франкілер, вестгот пен бургундықтар қарсы бірігіп, Галлиядан ығыстырды. Аттила дүние салған соң ғұндардың әскери одағы ыдырап кетті.

¹⁶ *Гомер* – б. э. д. XII-VIII ғасыр аралығында өмір сүрген аты аңызға айналған көне грек ақыны. Ұлы эпикалық поэмалар «Илиада» мен «Одиссея» соның туындылары болып саналады.

¹⁷ *Геродот* (шамамен, б. э. д. 484–425 жж.) – көне грек тарихшысы, «тарихтың атасы» деп аталады. Геродоттың «Тарихы» гректер мен парсылармен қатар, гректер байланыста болған көптеген халықтарға сипаттама беруімен құнды. Жекелеп алғанда, Геродот оңтүстік орыс даласының халықтары және Орта Азия мен Қазақстан туралы құнды мәліметтер қалдырған. Геродоттың еңбектері әлі күнге дейін көптеген халықтардың көне тарихын зерделеуде құнды дерек болып келеді. (қараңыз: *Геродот*. История. Пер. Г. А. Стратановского. Л. 1972; С. Я. Лурье. Геродот. М.-Л. 1947; А. И. Доватур, А. П. Каллистов, И. А. Шишова. Народы нашей страны в истории Геродота. М, 1982).

¹⁸ *Көшпенді татарлар* – астрахандық ноғайлар – қарағастар мен Еділ даласын мекендеген қазақтарды айтып тұр.

¹⁹ *Мевлеви* – еуропалықтар айналмалы немесе билеуші деп атайтын түрік дәруіштерінің бауырластығы. Бауырластықтың атауы «маулана», яғни «біздің кожайын, мырза» деген сөзден шығады. Осы бауырластықтың негізін қалаушылардың бірі Жалаладдин Румиді (1207–1273 жж.) осылай атаған. Мевлеви бауырластығы XIII ғасырда пайда болған.

ЫСТЫҚ КӨЛ САПАРЫНЫҢ КҮНДЕЛІГІ

УШЖ, т. 1 , 228-288 б. бойынша басылып отыр. Автограф ААН, Ф.23, Оп.1, №2, лл. 1–22. сақтаулы. Автограф сиямен жазылған және Ш. Уәлиханов өзі толықтырып, түзетулер енгізген; мәтінде автордың қауырсынмен салған суреттері бар. 1856 жылдың сәуір-маусымы деп белгіленген. Алғаш рет: Ш. Уәлиханов. Таңдамалы. Алматы, 1959 ж. жарияланған.

¹ *Аягөз* – Шәуешек, Құлжа және Шығыс Түркістанның өзге қалалары арасында керуен жолдары саудасы жүрген қала. Балқаш көліне құятын аттас өзеннің бойында орналасқан. 1831 жылы негізі қаланған. 1860 жылы Сергиополь деп аталды. Қазан төңкерісінен кейін бастапқы атауы қалпына келтірілді. Қазірде Аягөз – Шығыс Қазақстан облысындағы аудан орталығы.

Қолжазбада Семейден Аягөзге дейінгі бекеттердің атауын жазу үшін жақшада орын қалдырылған. Автордың айтуынша олар алтау болған: Ұлықұз, Арқалық, Арқат, Ұзынбұлақ, Еңірекей, Алтынқолат. Бірақ Уәлихановтан кейін осы жолмен жүрген П. П. Семенов Тянь-Шаньский бұл бекеттерге тағы төртеуін қосады: Ащыкөл, Жартас, Қызылмола және Алжан адыр. Осылайша, Семенов – Тянь-Шаньскийдің айтуынша, олардың саны он болған, бесеуі – Семеймен Арқаттың арасында, бесеуі – Арқат даласынан Аягөзге дейін. Бұл

бекеттер барлық Қазан төңкерісіне дейінгі карталарда көрсетілген. (қараңыз: «Россия». т. XVIII; Киргизский край. СПб, 1903). Ш. Уәлихановтың ең маңызды бекеттер туралы ғана жазғаны түсінікті.

² 1824 ж. негізі қаланды – Қате, Аягөз округы 1831 жылы ашылды (қараңыз: Н. И. Красовский. Область Сибирских киргизов, т. 1, СПб., 1868, СС. 103–105).

³ *Шалақазақтар* – «Егіншілік туралы» мақаласына берілген 4-ші және «Қазақ моласы және көне кезең туралы» мақаласына берілген 5-ші түсініктемелерді қараңыз.

⁴ ...*сортаң жермен жүрген үш күндік сапардан кейін...* – бұл жолдарға қарама-қарсы Ш. Уәлиханов қолымен «І операцияға» деп жазылған да, NB белгісі қойылған. Шамасы, автор жолды қосымша мәліметтермен толықтырмақ болған, бірақ орындалмаған.

⁵ ...*Қозы Көрпештің моласы* – Қозы Көрпеш-Баян сұлудың моласының басына қойылған ескерткіш белгі. Ол Аягөз өзенінің жағасындағы биік шоқыда, Таңсық теміржол стансасына қарсы тұр. Ескерткіш балшық құймадағы қатпарлы тас тақтайшалардан орнатылған. Құрылыстың сыртқы келбеті коникалық күмбезді, төртбұрыш боп келген. Ғимараттың биіктігі – 14 метр. Төртбұрыштан конуска өтетін тұсы Қазақстанда Ислам келгенге дейін болған құрылыс әдісімен баспалдақты болып салынған.

Бұл көне архитектураға ерекше мән берген Ш. Уәлиханов оны қағазға түсіруге қатты ынтыққан. Бірақ Аягөздің ауа-райы мен қатты тасқын оны орындауға бөгет болады. Аягөздің оң жағына өтуге мүмкіндігі болмаған ол ескерткішті келесі бір жол түскенде жақыннан қарармын деп жолын жалғастырады (1856 ж. күнделікте Ш. Уәлиханов «*Снять и осмотреть могилу Козу-Корпеч*» деп жазған. ААН, Ф.23, Оп.1, Д.13, л.31).

Ш. Уәлиханов сол жылдың күзінде, Ыстықкөл мен Құлжа сапарын аяқтаған соң, қайтадан ескерткішке келеді. Бұл жайында оның 1856 жылы қағазқа түсірген суретінен байқауға болады.

Қозы Көрпеш-Баян сұлу ескерткішін 1768–1774 жылдары академиялық экспедицияның қызметкерлері Х. Барденес пен академик И. П. Фальк, генерал-майор С. Б. Броневский, академик А. И. Шренк, П. П. Семенов Тянь-Шаньский, Г. Н. Потанин суретке түсіріп, сипаттама берген. Бұл ескерткішке ғалымдар: академик В. В. Радлов, Н. Абрамов, Е. Баранов, Н. Н. Пантусов, Бройдо, т.б. арнайы мақалалар арнаған. Әсіресе, С. Б. Броневскийдің қазақ халқының Қозы Көрпеш-Баян сұлу ескерткіші туралы қазақ халқының аңызын баян еткен жұмысы ерекше құнды.

С. Б. Броневский Қозы Көрпеш-Баян сұлудың махаббаты туралы аңызды келтіріп, оларға тұрғызылған ескерткіш жайын айта келіп, ол жайлы қазақ ақындары кобызға салып айтатын өлең-жырлар бар екенін жазады. (қараңыз: С. Б. Броневский. Записки о киргиз-кайсаках Средней орды – ОЖ, СПб, 1830, СС. 43, 252–256).

Алайда С. Б. Броневскийдің жазбаларында бір қателік бар. Мола басында автор куәлік еткендей екі әйел мүсіні емес, үшеу болған. Олардың бірі, аңыз бойынша, Баян сұлу, екіншісі – оның сіңлісі Аяқыз, үшіншісі – жөңгесі (Броневский бойынша, күтушісі). Қазақ халық аңызы бойынша, еркек мүсіні Қозы Көрпештің өзі. Солай деп «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» поэмасының барлық нұсқаларында, соның ішінде И. Н. Березин жариялаған ең толық нұсқасында жазылған («Турецкая хрестоматия», ч. III, С. 162).

Тас мүсіндер мола басында (оның шығыс жақ қабырғасында) Ш. Уәлиханов көрген кезден тұрған, ол мүсіндерді өз суреттерінде бейнелеген. Бірақ еркек мүсінін бассыз етіп салған (осы кітаптағы суретін қараңыз).

XIX ғасырдың 50 жылдары А. С. Уваров оларды Мәскеу тарихи музейіне әкеліп қоймақ болады, бірақ билік тарапынан қолдай таппайды. Есесіне патшалық үкімет мүсіннің бір бөлігін Германияға әкетуге қуана келісім берген. (қараңыз: *И. А. Кастанье. Древности Киргизской степи и Оренбургского края. – Труды Оренбургской ученой архивной комиссии. 1910, вып. 22, С. 253).*

Г. Н. Потаниннің тапсырмасымен ескерткішті соңғы рет А. Н. Белослюдов Балқаш көліне жасаған экспедициясы кезінде (1917 ж) зерттейді. Белослюдов: «Қозы Көрпеш ескерткішінде екі рет болдым. Тастан жасалған әйел мүсіндері жоқ... екі әйел мүсіні Германияға әкетілген» (А. Н. Белослюдовтың Г. Н. Потанинге жазған хаты №36. 9 қаңтар, 1918 ж. НБТУ, архив Г. Н. Потанин).

Бұдан байқалғандай ғалымдар Қозы Көрпеш-Баян сұлу ескерткішіне үлкен мән беріп, оны көне қазақ тайпалары орнатқан архитектуралық ескерткіштердің сирек кездесетін түрі деп санаған.

Ескерткіш Қазақстанның Ислам дәуіріне дейінгі тарихын сипаттайтындықтан, В. В. Радловтың Қозы Көрпеш ескерткішін XVII ғасыр мұрасы деуі дұрыс емес. (қараңыз: «Записки путешествия академика Фалька. ПСУП. т. VII, СПб 1825, с. 58; *Н. Абрамов. Каменная пирамида Кузу Курпеч и Баян сулу в Киргизской степи. ЗВАРВО, 1858; ч. 1, вып. 2, СС. 58–60; Е. Баранов. Кузу Курпеч и Баян сулу (киргизское народное предание). «Нива», 1899, литер. приложение, кн. 2, СС. 307–347; Н.Н. Паитусов Киргизское народное предание о могиле Козу Курпеч и Баян сулу, КСГ, 1899, №9–10; *соныкі. Древности Средней Азии. Памятник Козу Курпеч и Баян сулу. Казань, 1902; И. А. Кастанье. Древности Киргизской степи и Оренбургского края. – Труды Оренбургской ученой архивной комиссии. 1910, вып. 22, СС. 252–253, 274–292).**

⁶ ...*көшпенділерден қалған бірден-бір ескерткіш – моланың жоқтығынан байқауға болады...* – ертедегі көшпелілер қорғандары мен кейінгі кезеңдегі мола басына қойылған белгілерді айтып тұр, олар Арғанатының құм даласында жоқ, бірақ Жетісудің алқаптары мен Жоңғар Алатауының етегінде көп кездеседі.

⁷ *Асу* – Ш. Уәлиханов өз мақалаларында сол кезде географиялық әдебиеттерде әлі тұрақтамаған *перевал* термині орнына сол кезде қолданған *проход* сөзін қолданды; ал осы мақаласында *проходқа* қарағанда мағынасын толық ашатын қазақша *асу* сөзін қолданған. Басқа да еңбектерінде, соның ішінде Қашғария бойынша Уәлиханов *проход* сөзімен қатар арасында *перевал* сөзі де қолданады.

⁸ *Бетеге* – Қазақстанның көп бөлігіне тараған малға жақсы жайылым шөбі.

⁹ *Бауғаш* – Шелек өзені алқабындағы жердің атауы.

¹⁰ ...*барынша кең қорған* – Қорған көне тайпалар қалдырған үйінді молалар. Ш. Уәлиханов өз жазбаларында көне бекіністер мен Шелек пен Шарын алқабында кездесетін көне қалашық үйінділері туралы айтады (қараңыз: *А. Н. Бернштам. Памятники старины Алма-Атинской области. «Известия АН КазССР», серия археологическая, вып. I, 1948, С. 81, карта).* «Қорған» термині түркі тілінде бекініс, қамалдан салынған қоршау, қабырға деген мағына береді (Шолаққорған, Жаңақорған, т. б.). Ш. Уәлиханов бұл терминді тарихи мағынасында қолданған.

¹¹ *Сөгеті* – таудың атауы, оның жазылуы қолжазбада бірнеше нұсқада кездеседі: Соғылты, Сүгілті, Соғоты, қазақша дұрыс атауы: Сөгеті. Шамасы ол сөгет – қызыл тал деген сөзден шықса керек. Ш. Уәлихановтың Сөгеті – соғу (соқмақ) деген сөзден шықты деген болжамы түркі тілдері грамматикасы бойынша дұрыс емес.

¹² *Бартоғай* – Шелек өзені алқабынан батысында Сөгеті алқабына қарай

көтерілетін, өзендер кесіп жатқан Торайғыр мен Серіктас тауларының арасындағы шатқал. Алқапты сирек орналасқан шілікті тоғай басып жатыр. Торайғыр тауынан шығатын жерде Шелек тарылып ағатын тұстан шығысқа, одан солтүстікке бұрылыс жасап, Сөгеті тауына келгенде батысқа бұрылып, тар шатқалмен ағады.

¹³ *Сарытоғай* – Шарын өзені алқабының Жаланаңш алқабының шегіндегі кеңейген бөлігі. Шатқалдың ұзындығы 20 шақырым, ені 2–2,5 шақырым. Шатқалда шаған орманы сақталған, ол алқаптың түбін тұтас алып жатыр. Шаған орманынан басқа бұта-шілік, ши бар, тау етегіне жақын – жартылай жазықтық өсімдіктері. Солтүстік бөлігінде, шөлді алқапта сирек сексеуіл өседі.

¹⁴ *Ақтоғай* – Шарын өзені алқабының кеңейген бөлігі, ұзындығы шамамен 16 шақырым, Сарытоғайдан жоғарырақ орналасқан. Шатқалдың ені 0,5–1 шақырым. Өсімдіктері – бұта-шілік, жиде, тал, ши, жайылымдық және шалғын алқабы бар.

¹⁵ ...*Таудан шыққан соң біздің алдымыздан ... Торайғыр жотасы ашылды* – Ш. Уәлиханов бұл үзіндіде берген географиялық бағыт пен тараптар осы жолдарға берілген сурет негізінде кате болып табылады. Сурет қозғалыс бағыты бойынша солтүстіктен оңтүстікке, ал оңтүстік жоғарыда, солтүстік төменде қалған. Ғылымда қабылданған түсінікке қайшы карта жасалған. Алайда суретті сипаттай отырып, Ш. Уәлиханов мәтінде өзіне тән ғылыми сипаттама жасап, осыдан қателіктер шыққан. Берілген үзіндіні: «Құлық тауларына қарай оңтүстік-батысқа көтерілетін алқап ашылды. Бұл алқап оңтүстік-шығысында Құлық тауларымен шектеседі, оңтүстігінде Меркі өтеді, одан ары Алатау таулары, оңтүстік-батыста Шелек және Жінішке шатқалы, батысында Торайғыр жотасы».

¹⁶ *Қарақұйрық* – жайран.

¹⁷ *Шырғанақ* (*Hippophae rhamnoides*) – жеуге жарамды жемісі бар жиде тұқымдастарына жататын өсімдік, Қазақстанның оңтүстік бөлігіндегі таулардың төменгі етегі мен Сібірде кең таралған. Орысша атауын көптеген алтын түстес сарғыш бұтақтарды жалтырататын жемісіне орай алған.

¹⁸ ...*бағаналы мойнақтың табанымен жалғасы*. – Баурайы тік, үстірт тәріздес шыңдары бар бағаналы таулар айтылып тұр.

¹⁹ *Қаңғырастар* – Жетісу өмір сүрген көне тайпа. Ол атаумен Қаңғарыс қаласы аталған (Қытай деректерінде – Хынлос).

²⁰ *Лама хиты* – тибет-монғол буддистерінің ғибадатханасы.

²¹ *Санташ* (Сынтас) – Күнгей Алатауы жотасының шығыс шетіндегі асудың аты; мұнда оңтүстік жағынан Теріскей Алатаудың солтүстік-шығыс жотасының бүйірі енеді.

²² *Жүгері* – автор кант қамысы дейді.

²³ *Өзеннің бағыты оңтүстік-батыстан солтүстік-шығысқа қарай* – Йірсу өзенінің бағыты тек орталық ағысынан бастап осылай.

²⁴ *Отырар* – Сырдарияның төменгі ағысында орналасқан көне сауда және мәдени орталықтардың бірі. Шыңғысхан жорығына байланысты кеңінен танымал болды. 1218-1219 жылғы қала үшін болған шайқас тарихта «Отырар апаты» деген атпен қалды. Дегенмен, керуен жолдарының тоғысында орналасқан маңызды орын ретінде Отырар тез қалпына келіп, экономикалық дамуын жалғастырды. XIII-XIV ғасырда ол аймақтағы аса маңызды экономикалық және әскери-саяси орталық болып қалды. Бірақ үздіксіз өзара қақтығыстар мен тонау Отырардың экономикасын құлдыратып тынды. XVIII ғасырдың соңында мұнда тіршілік тоқтап, қаланың орнына тек Отырар төбе деген атпен үйінділер ғана қалды. Қалашық Арыс өзенінің Сырдарияға құятын тұсында,

Темір теміржол станциясынан 15 шақырым батысқа қарай орналасқан. 1970 жылдан бастап Отырар шұратында Ш. Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институтының Оңтүстік Қазақстандық археологиялық экспедициясы қазба жұмыстарын жүргізді. Отырар төбе үйінділерін зерттеу жұмыстарының нәтижесі ғылыми еңбектерде жарияланды (қараңыз: К. А. Акишев, К. М. Байпақов, Л. Б. Ерзакович. Древний Отрар. Алматы, 1972; солардың еңбегі: Позднесредневековый Отрар. (XVI–XVIII вв.). Алматы, 1981; К. А. Пищулина. Юго-Восточный Казахстан в середине XIV-начале XVI в. (Вопросы политической и социально-экономической истории. Алматы, 1977).

²⁵ *Зайсан* (зайсанг, жайсанг, яйсанг) – қалмақтардағы бай топтың мұрагері.

²⁶ *Едіге* (1352–1419 жж.) – Ноғай ордасының негізін қалаушы.

²⁷ *Жәнібек* – XV ғасырдың 60 жылдары Шу мен Талас өзендерінің алқабында, Моғолстанның батыс бөлігінде құрылған Қазақ хандығының негізін қалаушылардың бірі. Жошы ұлысының сұлтандары Жәнібек пен Керей Шығыс Дешті Қыпшақ көшпелі мемлекеттің билеушісі Әбілқайыр ханнан бөлініп, XV ғасырдың 50–60 жылдары Жетісуге көшіп кетеді. Моғолстанның ханы Есенбұға Керей мен Жәнібекті жақсы қарсы алып, Шу мен Талас өзендері бойынан жайылымдық жер береді, Әбілқайырдан қысым көрген қазақтар біртіндеп сонда келеді. XV ғасырдың 60 жылдары Жәнібек пен Керей қазақ хандығын құрып, оның құрамына Жетісуда мекендеген қазақ руларын да қосады. Жәнібектің есімі тарихи деректерде 1473 жылға дейін ғана аталады, одан кейін тек Керей ханның есімі кездеседі. Тарихи деректерде ол Абу Саид есімімен де танымал, халық аңыздарында «әз Жәнібек» – сыйлы, құрметті, әділетті, т.б. (қараңыз: КСЭ, Т. 4, Алматы, 1974. С. 350. К. А. Пищулина. Юго-Восточный Казахстан в середине XIV-начале XVI в.; Вопросы политической и социально-экономической истории. Алматы, 1977; Т. И. Султанов. Кочевые племена Приаралья в XV–XVII вв. М., 1982).

Асан қайғы (өмір сүрген жылдары белгісіз) – ақын, философ, түрлі аңыз-әңгімелердің кейіпкері. XV ғасырдың ортасында Алтын Орда ыдырайтын тұста алдымен Сарайда, кейіннен Қазанда өмір сүрген, әртүрлі хандардың қасында би болған. Егде тартқан шағында Шығыс Дешті Қыпшақ аймағына оралады. Өз халқының қиын тағдырына налып, «қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған», жамандықты білмейтін Жерұйықты іздеуге аттананды. Ол қазақ хандары Жәнібек пен Керейді Жетісу мен Дешті Шығыс Қыпшақтағы қазақ жерлерін біріктіруге үгіттеп, халықты бейбітшілік пен татулыққа шақырады. Желмаясына отырып, бүкіл қазақ даласын, орманы мен суын аралап шығады, бірақ Жерұйықты таппай, арманына жетпей көз жұмады (қараңыз: История Казахской ССР, Т. 2, Алматы, 1979. С. 370; КСЭ, Т. 1, Алматы, 1972, С. 501, т. 6.).

²⁹ *Тоғыз* – тоғыз құнды заттан тұратын сый. Көне халық сенімі бойынша 9 саны көптеген халықтарда қасиетті болып саналған және сыйлықтың толыққанды екендігін білдіреді.

³⁰ *Кешен, кесене* – күйдірілген кірпіштен тұрғызылған мола. Бұл термин көне қыпшақтар, ноғайлар және қазақтар тілінде кездеседі.

³¹ ...даланың оңтүстік-шығысында жатқан үйінділер – Ертедегі көшпелілердің Іле және Жоңғар Алатауы етегінде және Тарбағатай тауларында кездесетін молаларын айтып тұр.

³² *Ауылдың ортасына... құлындар байланып тұрды...* – Әдетте бұлай болмайды. Егер автор мұндай көріністі байқаса, онда Борамбай ауылы Уәлиханов келгенде жаудың қоршауында болғандықтан. Бейбіт кезде құлындарды ауылдан тыс жерде желіде ұстайды.

³³ ... сусынды алып, өзі ішті де, бір тостағанын маған әперді... – Сусынды қонақтардан бұрын ішу дәстүрі феодалдық хандардың салтанатты жағдайда

ұстанатын дәстүрінің бірі болған. Бұл арқылы қожайынның қонақтарға құрметі байқалып, оларға деген жауыз ниеті жоқ екені көрініс тапқан.

³⁴ Бұл балбал тастарды кім қойғаны және нені білдіретіні әлі [күнге] белгісіз ... – Уәлиханов тұсындағы ғылым көптеген тарихи-этнографиялық ескерткіштердің, соның ішінде Монғолия, Оңтүстік Сібір, Қазақстан мен оңтүстік орыс даласында кездесетін «тас мүсін әйелдер» деп аталған ескерткіштердің атауы мен маңызын түсіндіре алған жоқ. Тас мүсіндердің ғылыми түсініктемесі тек XIX ғасырдың 90 жылдарында, көне түркі тіліндегі орхон жазулары ашылғанда ғана белгілі болды. Онда тас мүсіндердің мақсаты мен міндеті нақты айтылған: оларды түркі халықтары дүние салған қағандардың, әскерлер мен олардың отбасының мүшесіне арнап тұрғызған Сондықтан қазірде тас мүсіндер тобы ғылымда түркілік деп аталады. Түркілік тастардың тұрғызылған уақыты VI-IX ғасырлар. Олар Солтүстік Монғолиядан Қостанай облысына дейінгі далалық кеңістікті алып жатыр. Көп тобы Алтайда, Жетісу мен Орталық Қазақстанда кездеседі.

Түркі тас мүсіндердің ерекшелігі – олар тас плиталардан жасалған молалардың жанына тұрғызылған. Оның шетінен шығысқа қарай орхон жазуларында «балбал» деп аталатын жерге қазылып орнатылған тас бағаналар кетеді.

VIII–XIII ғасырларда тас мүсін тұрғызу тарихи дәстүрін қыпшақ-половецтер, оғыздар, қарлұқтар және т. б. жалғастырды. Бұл кезеңдегі тас мүсіндерге Исламның ықпалы бар, сондықтан көне түркілік мүсіндерден біршама ерекшеленеді. Олар қоршауда емес, қорымдарда, қорғандар жанына тұрғызылған және тастан тізбек жасалмаған.

Уәлихановтың сипаттамалары мен суреттерінде негізінен түркілік кезеңнің тас мүсіндері келтірілген. Егер VI-VIII ғасырларда Жетісу бойында, әсіресе Ыстықкөлге жақын аудандар Батыс Түрік Қағанатының орталық ауданы болғанын еске алсақ бұл түсінікті де. (қараңыз: *В. В. Радлов. Атлас древностей Монголии*, вып. I-III, СПб, 1892–1896; *V. Thomsen. Dechiffrement des inscriptions de l'Orkhon et de l' lenissei. Notice preliminaire.* – «Bulletin de l'Academie Royale des Sciences et des lettres de Danemark» pour l'annee 1893. Copenhagen, 1894; *В. В. Радлов, П. М. Мелиоранский. Древнетюркские памятники в Кошо-Цайдаме.* – СТОЭ. Вып. IV, СПб, 1897; *П. М. Мелиоранский. Памятник в честь Кюль-Тегина* – ЗВОРАО, т. XII, 1899; *С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности.* Изд. АН СССР, М.-Л., 1951; *Л. А. Евтюхова. Каменные изваяния Южной Сибири и Монголии.* МИА, №24, М., 1952; *Я. А. Шер. Каменные изваяния Семиречья.* М., 1966).

³⁵ ... әр кезеңдегі 4 рудың молалары мен үйінділері бар... – Ш. Уәлиханов жазып қалдырған археологиялық ескерткіштердің төрт түрінің біріншісін – жердің бетіне шығып жатқан көне Жетісу қаласының үйінділері; екіншісін – түрлі кезеңдердегі тас қоршаулар; үшіншісін – топырақ және тастан үйілген ертедегі көшпелілердің қорғандары; төртіншісін – түркі дәуіріндегі тас мүсіндері бар тас қоршаулар құрайды.

³⁶ *Бюффон Жорж Луи Леклерк* (1707-1788 жж.) – көрнекті француз жаратылыстанушысы, өзінің сипаттама жаратылыс ғылымы туралы еңбектерімен белгілі.

³⁷ *Илияттар* (илет, елет сөзінен – тайпа, халық) – Қалалық орталыққа бағынатын көшпелі тайпаларды ертеде солай атаған.

ҚЫСҚАРҒАН СӨЗДЕР ТІЗІМІ

ФАА – КСРО Ғылым академиясының архиві (ААН)
СІМ архиві – Сыртқы істер министрлігінің архиві (Архив МИД)
БГҚ – Бүкілодақтың географиялық қоғам (ВГО)
ОГКЖ – Орыс географиялық қоғамының жаршысы (ВРГО)
ӘҒА – Әскери-ғылыми архив (ВУА)
ООМА – Омбы облысының мемлекеттік архиві (ГАОО)
МКК – В.И. Ленин атындағы КСРО мемлекеттік көпшілік кітапханасы (қолжазба бөлімі) (ГПБ)
ТГМЖ – Тобыл губерниялық музейінің жылнамасы (ЕТГМ)
ІМЖ – Ішкі істер министрлігінің журналы (ЖМВД)
ЖС – «Живая старина» журналы (ЖС)
ОАҚШБЖ – Орыс археологиялық қоғамының шығыс бөлімінің жазбалары (ЗВОРАО)
ШКЖ – КСРО ҒА Шығыстану институты жанындағы шығыстанушылар коллегиясының жазбалары (ЗКВ)
ОТЕҚЖ – Одесса Тарих және ежелгі уақыт қоғамының жазбалары (ЗООИД)
ОГКЖ – Орыс географиялық қоғамының жазбалары (ЗРГО)
ЭБОГКЖ – Этнография бөлімі бойынша Орыс географиялық қоғамының жазбалары (ЗРГОЭО)
ҚУАТЭҚХ – Қазан университеті жанындағы археология, тарих және этнография қоғамының Хабаршысы (ИОАИЭКУ)
ОАҚХ – Орыс археологиялық қоғамының Хабаршысы (ИРАО)
ОГКХ – Орыс географиялық қоғамының Хабаршысы (ИРГО)
ОРИ – Ресей Ғылым Академиясының (Санкт-Петербург) Орыс әдебиеті Институты (Пушкин үйі) (ИРЛИ)
ТҚТАЭХ – Таврий қоғамының тарих, археология және этнография Хабаршысы (ИТОИАЭ)
ҚДГ – Қырғыз далалық газеті (КСГ)
ҚКЭ – Қазақ кеңес энциклопедиясы (КСЭ)
РҒА ШИСБ – Ресей Ғылым академиясы Шығыстану институтының Санкт-Петербург бөлімі, қолжазба қоры (ЛОИВ АН СССР)
АХИСББ – Азия халықтары институтының Санкт-Петербург бөлімі (ЛОИНА)
МАМС – Мукаддимат әл-Адаб монғол сөздігі (МСМА)
ҚУҒК – Қазан университетінің ғылыми кітапханасы (НБКУ)
СБМУҒК – Санкт-Петербург мемлекеттік университетінің ғылыми кітапханасы (НБЛГУ)
ТМУҒК – Томск мемлекеттік университетінің ғылыми кітапханасы (НБТГУ)
ОЖ – Отандық жазбалар (ОЗ)
ҒСТЖ – Ғалымдардың Ресей бойынша саяхаттардың толық жинағы (ПСУП)
ОБС – Орыс биографиялық сөздігі (РБС)
РФ ҒАКҚБ – РФ Ғылым академиясы кітапханасының қолжазба бөлімі (РОБАН СССР)
ҚР ҒКҚБ – ҚР Ғылыми кітапханасының қолжазба бөлімі (РОБАН КазССР)

- МККҚБ – М. Е. Салтыков-Щедрин атындағы мемлекеттік көпшілік кітапханасының қолжазба бөлімі (РОГПБ)
- ТИСБҚҚ –Тарих институтының Санкт-Петербург бөлімі, қолжазба қоры (РОЛОИИ)
- ОА – Орта Азия (альманах) (СА)
- ШҚЖ – Өзбек КСР Ғылым академиясының шығыс қолжазбалар жинағы (СВР)
- УШЖ –Ш. Уәлихановтың бес томдық шығармалар жинағы. А. 1961-1978 (ССВ)
- ТШИЖ – Түркістан шығыс институтының жинағы (Ташкент) (СТВИ)
- ОЭЕЖ – Орхон экспедициясының еңбектер жинағы (СТОЭ)
- ОАҚШБЕ – Орыс археологиялық қоғамдастығы Шығыс бөлімінің еңбектері (ТВОРАО)
- ТЭИЕ – ҚР Ш. Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институтының еңбектері (ТИИАЭ)
- ҒАҒЖ – Ғылым академиясының ғылыми жазбалары (УЗАН)
- ӨТФОММ – Әскери-теңіз флотының Орталық мемлекеттік мұрағаты (Санкт-Петербург) (ЦГА ВМФ)
- ОМЕАМ – Орталық мемлекеттік Ежелгі актілер мұрағаты (Мәскеу) (ЦГАДА)
- ҚазКСР ОММ – Қазақ КСР Орталық мемлекеттік мұрағаты (ЦГА КазССР)
- ОМӘӨМ – Орталық мемлекеттік әдебиет және өнер мұрағаты (Мәскеу) (ЦГАЛИ)
- ӨзРу ОММ – ӨР Орталық мемлекеттік мұрағаты (ЦГА УзССР)
- ОМӘТМ – Орталық мемлекеттік әскери-тарихи мұрағат (ЦГВИА)
- ОМТА – Орталық мемлекеттік тарихи мұрағат (Санкт-Петербург) (ЦГИАЛ)
- ИКРТЕО – Мәскеу университеті жанындағы Император қоғамындағы Ресей тарихы мен ежелгісі оқулары (ЧИОИДР)
- ЭШ – Этнографиялық шолу (ЭО)
- ЭС – Орыс ғалымдары мен әдебиетшілері құрастырған энциклопедиялық сөздік (ЭС)

КӨРСЕТКІШТЕР

ЕСІМДЕР КӨРСЕТКІШІ

Абайқан, ханша 204
 Абак 232
 Аббас 203
 Абель-Ремюза 80
 Абдуллах немесе Ғабдулла 199, 200
 Абулжа, хан 196, 197, 208
 Абылай, хан 9, 71, 75, 158, 167, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 265, 281
 Ағыш 198
 Адамшақ мырза 207
 Адик, сұлтан 205
 Ажар 57
 Айбатыр 211
 Айкыз, қараңыз: Баян
 Айғаным, қараңыз: Уәлиева
 Айғаным
 Айсара 59
 Айталы бек 206
 Айтулы бек 207
 Ақан сері 14,
 Ақназар, хан 145, 204
 Ақсак Темір, қараңыз Темір
 Алаша хан 169
 Алдар 252
 Алеко 83
 Александр I 10, 47
 Александр II 55
 Алика 202
 Али Құлшора 202
 Алтай, батыр 190
 Алтан хан 94, 253
 Алтын хан 205
 Алтын ханым 206
 Алшағыр, мырза 198
 Анненский Н.Ф.
 Аркандар, батыр 191
 Арслан 150
 Арсланбай 236
 Ариман 246
 Аристов Н.А. 63
 Арыстанбай 57
 Асан 149
 Асан қайғы 279
 Аташ 167
 Атеке, батыр 281, 282
 Атилла 255
 Атыген 255
 Ахмет, хан 199, 201, 202, 205
 Ахмет би 95
 Әбу Бакр 231
 Әбу Салам би 95
 Әбілғазы 149, 150, 197, 208, 252
 Әбілқайыр Ғаббасов 239
 Әбілқайыр, хан 166, 167

Әбілқайыр хан 199, 200
 Әбілмәмбет 187
 Әз Жәнібек 144, 145
 Әзірет сұлтан 167
 Әлжанов К. 56
 Әли 231
 Әли 298
 Әли ата 205
 Әли, би 91
 Әли паша 95
 Әли, сұлтан 205
 Әпия 11
 Әтеке жырық 230
 Бабажанов 52
 Бабай түкті шашты Әзіз 140
 Баба Туклас, қараңыз: Бабай түкті шашты Әзіз
 Бабков И.Ф. 45
 Бабыр 150
 Багани батыр 249
 Байғабыл 161
 Байғазы 167
 Байғозы 188, 189, 190
 Байрон 79
 Байсерке 293
 Байым бикем 205
 Бака Манжу 291
 Балақай 184
 Балташ бай 202
 Банзаров Д. 87
 Барақ 144, 167, 199, 256
 Барақ, хан 144, 204
 Барлыбай бәсентин 226
 Басаргин Н.В. 17,
 Баскаков В.Г. 54
 Батор 253
 Батый немесе Бату, хан 143, 198, 249
 Батыр 144
 Батыр хан 183
 Бауыш 205
 Бахадүр, сұлтан 202
 Бахтияр сұлтан 202
 Башикен Мәлік ұлы 205
 Баян, батыр 187, 188, 191
 Баянбай, батыр 189, 190
 Баян сұлу 96, 99, 100, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 115, 116, 117, 118, 120, 121, 122, 124, 125, 128, 129, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 239, 240, 260
 Бәйдібек немесе Бәйбек 232
 Бекбулат, Хожя Медин 89
 Бекетов А.Н. 54
 Белинский В.Г. 19, 23, 25, 26
 Бер бикем 202
 Березин И.Н. 13, 24, 61, 87, 88, 91, 94
 Бердібек 143
 Бикем 201
 Блудов, граф 45
 Бозтөбе 274

Бобчинский 243
 Болат, сұлтан 206
 Болат хан 201, 204
 Болған ана 169
 Боранбай 42, 276, 283, 286, 288, 289
 Борис, қараңыз: Борис Федерович
 Годунов
 Борис Федерович Годунов 206, 207, 208
 Бору, елші 252
 Бөгенбай, батыр 186
 Бөкей, сұлтан 144, 204, 205
 Броневский 255
 Бұйдаш, хан 205
 Бұқар, жырау 186, 187
 Бұлқайыр, қараңыз: Әбілқайыр хан
 Бұрындық, хан 145, 205, 206
 Бұрхан 199, 200
 Бюффон 304

Ван хан 91
 Вагин В.И. 19
 Васильев В.П. 54
 Вельяминов-Зернов В. В 54, 78
 Венюков М.И. 55, 63
 Веселовский В.И. 63
 Витов 240
 Владимир Красное солнце 278
 Волков, генерал 79
 Врангель А.В. 49, 50, 51

Гаммер Й. 87
 Гасфорт Г.Х. 29, 31, 33, 36, 38, 41, 54, 69, 71, 75, 76
 Гаухаршад, ханым 202
 Гейне 79, 80
 Гейнс А.К. 12, 13, 32, 38
 Георги 253
 Герлер 246
 Геродот 256
 Герцен А.И. 19, 23, 25, 26, 55
 Гоголь Н.В. 19, 25, 242, 243, 247
 Голубев А.Ф. 55
 Гомер 240, 266
 Гонсевский П.В. 23, 77
 Горчаков А.М. 41, 47
 Гюзе 84
 Григорьев В.В. 13, 54, 69, 87
 Гринфильд Х. 86
 Гумбольд А. 39
 Гутковский К.К. 25, 32, 33, 41, 48, 49, 61, 70, 71, 75, 77, 79
 Гутковская К.К. 70

Ғабдуллатиф немесе Абдуллатиф 199, 200, 202
 Ғабдул Рахман кожа 203
 Ғабділбашар 101
 Ғазрайыл немесе Әзірейіл 118, 177
 Ғұбайдолла, 9, 10
 Ғұбайдолла, сұлтан 200

Ғұбайдолла, хан 200

Дадам ханым 205
 Даир 144
 Дай-Цин-И-Тун-Чжи 150, 254
 Данияр, пайғамбар 184
 Дәруіш 205
 Дәулетбай 187
 Дәулет Гирей 94, 95
 Дәулетқожа, ұлан 202
 Дәулет, сұлтан 202
 Дәулетшейх, ұлан 200
 Дербісәлі 188
 Дженкинсон 145
 Диб Бакуй мен Бакут 208
 Диб-Якуй 197
 Диккенс Ч. 26, 81, 247
 Добролюбов Н.А. 25, 54, 64
 Добчинский 243
 Домбауыл, әулие 169
 Достоевский Ф.М. 15, 32, 46, 48, 49, 50, 51, 52, 54, 57
 Достоевская А.Г. 52
 Дулук Қияс, ұлан 202
 Дуров С.Ф. 29, 48, 49, 79
 Дю Дефан 242
 Жабай 144
 Жағанбикем 204
 Жадық немесе Жәдек 144, 145
 Жаксы бике 205
 Жалайыр Қ. 61, 145, 206
 Жамбек 286
 Жанай, сұлтан 202
 Жанак, әнші 238, 239, 240
 Жан Гирей, сұлтан 202
 Жан Керей 199
 Жантай 186, 191, 281, 282
 Жантөрин Ахмет 236
 Жан Шора, бек 202
 Жаңбыршы 202
 Жапарберді, сұлтан 201
 Жауғаш 225, 229
 Жаулыбай, батыр 190
 Жәдек, хан 204
 Жәдігер бай 202
 Жәнібек, сұлтан 199, 200
 Жәнібек, хан 204, 279
 Жәніке 201
 Жәңгір 144
 Жәпек 188
 Ждан-Пушкин И.В. 23
 Жебірейіл, періште 231
 Желаладдин, сұлтан 201
 Жомарт хан 199, 200
 Жорж Санд 242, 247
 Жорықшы 232
 Жошы, хан 197
 Жүсіп 239
 Жылқыбай 211
 Жюльен С. 80

Завалишин И. 19
Захаров И.И. 54
Знаменский, қараңыз: Курочкин В.С.
Зенков П. 60
Зуннун немесе Зулнун, сұлтан 199, 200
Зылиха 239

Едіге 89, 143, 148, 149, 168, 198, 199, 200, 201, 203, 204, 236, 237, 238, 240, 241, 249, 279
Едіге, би 203
Едіге-Күшік, қараңыз: Едіге
Елшібек, батыр 189
Еренші 217
Ер Көкше 143, 236, 240
Ер Қосай 143, 236, 240
Ерден, би 187
Есенқұл 224, 227, 228, 229, 281
Есет, батыр 189, 190
Ескендір, хан 199, 200
Есқулап 247
Есім, хан 144, 205, 232, 278
Ерсалыр немесе Садыр 224, 227, 228, 229, 230
Ер Шойлан 185

Иакинф 253
Ибак 199
Ибрагим 239
Ибрагим, сұлтан 205
Ибрагимов И.И. 13, 56, 60, 70
Ибрахим хан 202
Ивановтар 49, 50
Игнатьев86
Идикти, қараңыз: Едіге
Идирнэрэ 252
Инак хан 91
Иоанн, патша 145
Иранджи, баһадүр 207
Исбай 207
Ислам-Қия 203
Исмаил 198
Итбақа бек 206, 207

Казембек А. 87, 88
Кант 246
Кан Чин 278
Капустин С.Я., қараңыз: Капустиндер
Капустиндер 25, 49, 70, 71, 79, 82
Карл Ұлы 278
Карлейль Т. 26
Карпинин П. 169
Кастрен 248
Кауфман К.П. 60
Кауфман І, қараңыз: Кауфман К.П.
Кәрке 57
Кенжанбай 236
Керей, сұлтан 199
Кимсен, сұлтан 206
Кыттер К. 39
Клапорт Г.Ю. 39, 80, 150, 253, 254

Ковалевский Е.П. 40, 41, 45, 54, 55, 87, 88
Коврыгин 302, 304
Козыке, қараңыз Сақыткерей
Колпаковский Г.А. 60, 70
Костров, князь 250
Костоморов 82
Костылецкий Н.Ф. 13, 17, 23, 24, 25, 82, 143
Котлубуга 89
Көз хан 197, 208
Көкаман 185
Көкбөрі 199, 200
Көкіш, қараңыз: Нұрмұхаммед
Көр хан 197, 208
Көшім 199, 200
Көшім, хан 91, 199, 200
Крестовский 82
Кройерус 31
Крохалев А.К. 13,
Кури 31
Курочкин Н.С. 54, 55
Курочкин В.С. 55
Күшік, сұлтан 200, 201, 206
Күшік Қайнар 144
Қыланых-Қыс батыр 249
Қырғызбай 254
Кішік Мұхаммед хан 201, 202

Қадырберді, хан 198, 199, 201, 204
Қадырғали бек, қараңыз: Жалайыр Д.
Қажы Гирей хан 202, 203
Қажы Мұхаммед 198, 199, 200
Қазыбек, би 188
Қазыбек 283
Қазыбек Шералин 276
Қазышы 203
Қайнар-Күшік 144
Қайып 144
Қайып ерен 135
Қалдан, қараңыз: Қалдан Серен
Қалдан Серен 187, 188, 191, 191, 217
Қалымберді, сұлтан 201
Қамбар 144, 204
Қамбар Аланов 302
Қапыр хан 169
Қанбар мырза 207
Қанғожанин Қ. 56, 57
Қапал, батыр 167
Қарабек 281
Қарақожа 200
Қарабай 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 109, 110, 113, 114, 115, 117, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 129, 130, 132, 133
Қаражан 286
Қара-Қаш 44
Қара Қияс Көбежік, ұлан 202
Қаракорым 169
Қараш 276
Қараш бек 206, 207
Қара хан 197, 213

- Қарахан 208
 Қарбышев 159
 Қасым, хан 144, 145, 204
 Қасым Сейіт бай 202
 Қытаған хан Тұрсын 232
 Қоғам 232
 Қодар 109, 110, 112, 122, 125, 126, 127, 128, 129, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 141, 142, 170
 Қодареке, Қодаркүл, қараңыз: Қодар
 Қожа Ахмет Ясауи 205
 Қожақ сұлтан 202
 Қозы Көрпеш 91, 96, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 116, 117, 118, 119, 120, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 137, 139, 140, 141, 142, 167, 170, 239, 240, 241, 260, 282
 Қозыке, қараңыз: Қозы Көрпеш
 Қойлыбай 184, 185, 186
 Қойрушық немесе Құйыршық 144, 204
 Қолұш, мырза 202
 Қонай 191
 Қонжа бек 206
 Қорам 264
 Қорқыт, әулие 183
 Қошай 202
 Қоянкөз 189
 Көйілдір 232
 Кунак, ұста 202
 Құбай 207
 Құдайберді 188
 Құдайменде 144
 Құлан хан 166
 Құл Әлібай 202
 Құл Ұрыс 202
 Құлты Қия 203
 Құлық хан 199
 Құтлубұға 149
 Қызыларай 170
 Қызыл Құрт 202
 Қылыш 283, 291
- Ладженский М.В. 13, 17-18,
 Ламанский В.И. 40
 Левшин 78, 144, 150, 172, 173, 253, 254, 255
 Лермонтов М.Ю. 26, 33, 79, 80, 82
 Лерх П.И. 55
 Литвин 89
 Лобза 253
 Лободовский В.П. 19, 23
- Майков А.Н. 52, 54, 55, 58
 Майқы, би 231, 232
 Мақажан немесе Мақы 14, 15
 Малайсары 188
 Мамай, шейх 198
 Манас 255, 274, 279
 Мансұр 199
- Марков Г. 68
 Марко Поло 72, 84, 86
 Махмет Амин хан 202
 Махмуд маулана 95
 Махмұд с. 200
 Махмұд, хан 202
 Махмутек, хан 199, 202
 Мәлік, сұлтан 204
 Мекірен 232
 Микола 305
 Молоховтар 242
 Мөңке, хан 252
 Мушкетов И.В. 63
 Мұжанов С. 68
 Мұнал бай 95
 Мұраталы Берназаров 276
 Мұртаза 199, 201
 Мұртаза Сейіт 203
 Мұса, бек 198
 Мұхаммед, бек 202
 Мұхаммед, пайғамбар 231, 256
 Мұхаммед, сұлтан 200
 Мұхаммед, қараңыз: қажы Мұхаммед хан
 Мұхаммед-Ханафия 15, 50, 71
- Надыр Шолак 185, 186
 Нарушевич А.С. 87
 Насреддин 43
 Небольсин П.И. 52, 144
 Немейбай-тойон 249
 Немча 253
 Ноғай 282
 Ноғай, қолбасшы 198
 Ноғай, ұста 203
 Нуширван 217
 Нұжас Алтын, бахадүр 199
 Нұреддин, мырза 199, 200
 Нұрмағамбет 43
 Нұрмұхаммед 11
 Нұрымбай 236
 Нұх, пайғамбар 196, 208
- Оболенский М.А. 87
 Обручев В.А. 53
 Огарев Н.П. 55
 Огородников 250, 251
 Оғыз, хан 145, 146, 197, 208, 252
 Оқас, бек 199
 Олжабаев 276
 Омар 231
 Омар, батыр 276
 Ондан, сұлтан 144, 204, 205
 Онан сұлтан, қараңыз: Ондан
 Оноғай батыр 249
 Оноғой бай 249
 Ораз 187
 Ораз-Мұхаммед 144, 145, 147, 204, 206, 207
 Оразымбет, батыр 189
 Орак 143, 177, 178, 179, 180, 209, 210,

236, 240, 241
Орак, мырза 205
Ораковтар 236
Орман, батыр 265, 276
Орынбай 57, 239
Орыс, хан 144, 147, 203, 204, 206, 207
Осман 231
Остен-Сакен Ф.Р, барон 54, 55, 63, 76

Өзбек, хан 199, 203, 205, 232
Өксе 231
Өр хан 208

Павлова Н. 15
Паллас 29, 78, 170
Перемышльский М.Д. 32, 33, 36
Плотников Л.Н. 52
Полевой Н.А. 89
Полонский Я.П. 54
Померанцев, суретші 25, 77, 79
Потанин Г.Н. 9, 12, 13, 14, 15, 17, 18, 19, 20, 23, 24, 25, 26, 29, 33, 53, 60, 62, 70, 81, 83
Попов 50
Преображенский, қараңыз: Курочкин Н.С.
Пушкин А.С. 26, 83

Рашид ад-Дин 91, 252, 254
Риттер К. 53
Романовский Д.И. 55
Ростовцев Я.И. 22
Рубруквис 252
Руссо Ж.Ж.
Рүстем 159
Рычков 29, 78

Саадат Гирей 143
Сабырбек, сұлтан 205
Сайман, Абылай ханның әйелі 9
Сайын хан, қараңыз: Бағу хан
Сақыпкерей 11, 14
Салтыков-Щедрин М.Е. 15
Сам 196
Саманай, бек 145, 207
Сартак, нойон 207
Сары 232
Сарыбай 96, 97, 98, 99, 100, 101, 116, 121
Сейдақ 144
Сейд Накиб 203
Сейдікүл, сұлтан 205
Сейіт Ахметхан 202
Сейітбаттал қожа 239
Сейітбек, би 206
Сейіт Махмұд хан 202
Сейіт хан 199, 200
Сейфуллин Т. 17
Семенов С.М. 17,
Семенов Тянь-Шанский П.П. (Семенов П.П.), 10, 29, 40, 41, 53, 54, 55, 63,

71, 74, 75, 76, 78
Семетей 255
Сенковский 150, 258
Серен, қараңыз: Қалдан Серен
Скорпионов, қараңыз: Курочкин Н.С.
Соқыр, жырау 57
Сотников С. 13, 17, 25, 77
Страхов 54
Стрелкова И. 68
Струве Э. 83
Суворов 80
Судан 196
Сұлым, сұлтан 205
Сүйеркүл 232
Сүйік 282
Сүйіншік 199, 200
Сүйік 144, 166, 167
Сүлеймен, патша 243, 245
Сыба 207
Сырымбет 187

Тағай 255
Тамджек, баһадүр 207
Тарма Шырын, хан 232
Тастемір, ұлан 202
Татаринов А.А. 55
Татлы ханым 206
Таубазар 232
Тәуекел, хан 144, 206
Тәуке 144
Тәукин, Мұхаммед Қали 52
Төбре бек 206, 207
Тезек төре, сұлтан 59, 79, 300, 302
Теккерей У. 26, 81, 82
Телекмет, би 276
Темный, қараңыз: Курочкин В.С.
Темір 199, 200
Темір, әмір 89, 143, 146, 150, 278
Теміржан, батыр 190
Темірқожа, ұлан 202
Темір-Құтлық 90, 143, 147, 148, 149, 201, 202, 215
Терме 203
Тоғжан 57
Тоғжанов Ө. 57
Токтағу 149, 198
Токтамыс 24, 87, 89, 90, 143, 146, 147, 148, 149, 201, 203, 236, 240
Токташық 144
Тоқыш 191
Томаша, батыр 190
Торсын 144
Төбей 231
Төлепберген 57
Туарбай 211
Тубол, баһадүр 200
Тугум 145, 204
Туку хан 91
Тулак 57
Тушанак 203
Тұхай, бек 207

Тұхай, хан 205
 Тұлышқы, ұлан 200
 Тұрсын 144
 Тұрсынбай Керейдің ұлы 226
 Тінеке, батыр 304

Уали, хан 9, 10, 13, 74, 75, 77
 Уалихан 189
 Уалихан қожа, қараңыз: Уалихан төре
 Уалиев немес Уалиханов Шыңғыс 9, 17, 18, 57, 71, 74, 77
 Уалиева Айғаным 9, 10, 16, 238
 Уалиханов Махмұт 15
 Уалихан төре 76
 10, 11, 12, 13, 14
 Усов Ф.Н. 14, 60

Ұзақ Шара 203
 Ұрыс 211
 Ұлық Мұхаммед 202
 Ұса 191
 Ұсақ хан 204, 206

Үйсін бикем 202
 Үйсінбай 190, 191
 Үкі Шырақ 204
 Үмбетәлі 264, 276
 Үсен, батыр 190

Цянь-Лунь 193

Чайльд-Гарольдт 82
 Чернышевский Н.Г. 19, 23, 25, 54, 55, 64
 Черняев М.Г. 58, 59, 72-73, 79, 81, 83
 Чихачев 249-250

Фаизхан Хусайын 56
 Фирдоуси 143, 150
 Фишер 252, 253
 Франел Г. 254
 Френ Х. 87
 Фридрихс Д. 31, 48, 49

Хакімбек 276, 302
 Хан Баба 186
 Ханық, сұлтан 204
 Хамға немесе Қаралар 196
 Хасан 198, 201
 Хатымтай 217
 Хоментовский М.М. 32, 33, 34, 35, 36, 37, 50
 Хо Өрлік 254
 Хорезми, бек 198
 Хошым, бек 207
 Хулагулар 94
 Хусейн хан 201

Шағатай 94
 Шағым мырза 204

Шақшак Жәнібек, батыр 188, 189
 Шақырғанбай 202
 Шаршы 187, 188
 Шахбұтақ, сұлтан 199, 200
 Шаһим 205
 Шәкен 56
 Шебел 232
 Шейбани, хан 145, 150
 Шейх Ахмет хан 202
 Шейх Заде 202
 Шейх сопы бек 206, 207
 Шелім 145 Шибак 199, 200
 Шидак 198, 205
 Шиш, бек 207
 Шлагинтвейт Ад. 40, 43, 45, 72, 76, 78, 84, 86
 Шлегель 246
 Шмид Я. 87
 Шора, батыр 91
 Шорманов М. 84
 Шорманова Зейнеп 10,
 Шот В. 39, 250, 251
 Шөже 57, 239
 Шренк А.И. 17,
 Штейнгель В.И. 17
 Шүйім ханым 206
 Шүмен 185
 Шығай 144, 145, 204, 205, 206
 Шыңғыс хан 71, 75, 91, 145, 148, 150, 171, 197, 206, 207, 208, 231, 232, 252, 253

Щукин 249

Эке Бисур 91
 Эллай батыр 249
 Эрдманн В. 240, 250
 Эрманн 79

Юсуф, бек 198

Ягайло 87, 143, 147, 148
 Якуб бек 72, 78
 Якуб, сұлтан 202
 Ядринцев Н.М. 14, 17, 20, 29, 53, 60, 65, 70
 Ямғұршы 198
 Ятым, бахадүр 200
 Ятим, қараңыз: Ятым бахадүр
 Яфес 196, 208, 280

ЭТНИКАЛЫҚ КӨРСЕТКІШ

Абessinия 243, 245
 Авар 256
 Ағылшындар 85
 Акшора, ру 202
 Алатау кыргыздары, қараңыз: Кыргыз
 Албан 42, 59, 157, 232, 264, 267, 276, 276, 297, 302
 Алтан 252
 Алшын 236
 Анадолы күрдтері 239
 Араб 150, 243, 245, 250, 258
 Арғын 145, 200, 207, 299
 Арғын суун 275
 Арзи гур 256
 Арык, ру 276
 Атығай 10, 188, 239

 Бағаналы 189
 Балталы 189
 Башкұрт 91, 168, 170, 178, 189, 198, 240, 253, 254, 255
 Бәсентин 187, 226
 Бедуиндер 257, 258
 Бору 252
 Бурят 252
 Бұғу 33, 36, 42, 146, 157, 194, 275, 276, 282, 286, 292
 Бұлғар 168, 169

 Венгер 248

 Ғұн 256

 Дулат 157, 193, 195, 232, 276, 298
 Дұнған 40

 Еврей 196
 Естек немес Өстек, қараңыз: Башкұрт

 Жалайыр 143, 145, 147, 148, 157, 193, 195, 206, 207
 Жаныс, ру 161
 Жоңғарлар 39, 145, 147, 158, 165, 167, 179, 187, 188, 189, 190, 191, 206, 249, 253, 254, 274, 275, 278, 283, 291

 Зеңгілер 196
 Зургун суун 275

 Италияндық 169

 Казак 253, 259, 260, 276, 283, 295, 298, 304, 305
 Кергиттер 249

Керей 226, 253
 Керкез, қараңыз: кыргыз
 Кир цзис немесе кирцзис 252
 Кондакер 192
 Көшпенді татарлар 239
 Кундур татарлары 253, 254
 Кутигур 255
 Күржі 178

 Казак (кыргыз) 13, 34, 52, 55, 56, 57, 58, 60, 62, 64, 65, 66, 68, 69, 71, 73, 75, 76, 77, 78, 80, 82, 83, 84, 85, 90, 91, 143, 144, 145, 146, 147, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 156, 157, 158, 159, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 170, 171, 172, 173, 181, 182, 183, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 208, 209, 210, 211, 213, 214, 215, 224, 229, 230, 231, 232, 236, 238, 239, 240, 241, 250, 251, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 265, 267, 270, 275, 277, 278, 281, 282, 284, 286, 291, 295, 296, 298, 299, 302, 304, 305, 306
 Қазандықтар 249
 Қазан татарлары 239, 249
 Қайсақ, қараңыз: Қазак
 Қалаж 168
 Қамбар 240
 Қанжығалы 190
 Қанғырас, қараңыз: жоңғар
 Қаңлы 168, 196, 206, 208, 209, 232
 Қаптағай, ру 304
 Қара дәулет, ру 202
 Қаракесек 188, 238, 240
 Қара қалмақ, қараңыз: Жоңғар
 Қарақалпақ 236, 255
 Қара кыргыз, қараңыз: Кыргыз
 Қарауыл 10, 187, 236
 Қарғас немесе қарағас 148, 249
 Қарғас татарлары 249
 Қарлұқтар 168, 196
 Қатаған 232
 Қашғарлық 76, 282
 Қашы 202
 Қожалар 171
 Қокандықтар 159, 192, 193, 194, 195
 Қоңырат 146, 148, 209, 224, 225, 229
 Қызылбөрік 264, 297
 Қылыш 196, 208
 Қыпшақ 10, 145, 146, 196, 207, 208, 236
 Кыргыз 21, 33, 34, 36, 38, 39, 40, 42, 43, 62, 146, 147, 157, 158, 159, 161, 189, 190, 194, 224, 227, 229, 236, 252, 253, 254, 255, 264, 265, 266, 269, 271, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 286, 288, 289, 290, 291, 298
 Қырымдықтар 249
 Қырым ноғайлары 232, 253

- Қытай 39, 79, 81, 150, 151, 158, 159, 163, 187, 191, 194, 252, 254, 255, 299, 300, 302
 Қытай қалмақтары 275
 Лабашы 217
- Мадиярлар 168
 Маңғыт 145
 Матай, ру 304
 Моңғол 168, 169, 170, 196, 197, 208, 231, 232, 240, 248, 249, 250, 252, 257
- Найман 146, 224, 225, 232, 254, 259, 260, 282
 Неміс 198
 Ноғай 91, 204, 231, 232, 253, 254, 255, 279
 Нұрым, ру 202
- Оғыздар 196, 197, 210, 256
 Оймас, ру 202
 Орыс 23, 55, 62, 80, 90, 91, 147, 192, 198, 209, 250, 253, 260, 276, 284, 304
 Осман түріктері немесе османлылар 249
 Өзбектер 207, 231, 232
- Печенегтер 256
 Поляк 87
 Пулу 254
- Самоедтер 248
 Сарт 38, 79, 159, 179, 259
 Сарыбағыш 33, 36, 157, 264, 265, 276, 281, 282, 283, 292, 299
 Сәмеке, ру 276
 Сибо 39
 Солты 33, 36
 Солондар 39
 Суан 232
 Суаманак, ру 232
 Сырда 202
 Сібірлік 249
 Сібір казактары 161
 Сібір татарлары 148
 Сіргелі 189, 190
- Тайған 95
 Таклы, ру 202
 Тама 91
 Тан 254
 Таракты 188
 Татарлар 210, 232, 239, 240, 250, 256
 Ташкенттік 145, 157, 159, 161, 162, 167, 276, 279
 Тәтікара, жырау 187
 Телеуіт 249, 253
 Темірші, ру 203
- Тобыл татарлары 239
 Торғауыт, Қалмақ, қараңыз: Жоңғар
 Тунгустық 148
 Түркі 169, 196, 208, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 280
 Түрікмен 178, 236
- Уак 10, 226, 236, 259
 Уанта, ру 202
 Урунхай немесе Урянхай 253
- Ұйғыр 40, 91, 158, 168, 169, 196, 197
 Үйсін 38, 158, 231, 232
- Француз 80, 251
 Фин 248, 249, 250, 251
- Хазарлар 168
 Хакас 253
- Хорлас 91
- Шағатай 208
 Шалаказактар 166, 167, 260
 Шапырашты 157, 158, 159, 298
 Шеген 231
 Шейбанилер 143, 150, 168
 Шеркес 198
 Шойлан, қараңыз: Ер Шойлан
 Шүршіт, қараңыз: Жоңғар
 Шыжык, ру 202
- Ыстыккөл қырғыздары 32
- Іле қалмақтары 269
- Юань династиясы 253
- Якут немесе Саха 249, 250, 251

**ГЕОГРАФИЯЛЫҚ
КӨРСЕТКІШ**

- Абақан 253
Австралия 247
Ағынықатты 302
Азия 20, 36, 247, 259
Айтболат 61
Айыр, асу 266, 268
Айыртау, қараңыз: Саумалкөл
Ақжар, ақын 12
Ақсұм 210
Ақмешіт 194
Ақмола 11, 17
Ақ орда 145
Ақсай 152
Ақсу 36, 38, 43, 170, 224, 225, 262, 263, 291, 304, 305
Ақтау 170, 192
Актоғай 267, 268
Ақ Юс 253
Алакөл 33, 34, 35
Алатау, округ 194
Алатау, қараңыз: Іле Алатауы
Алмалы, шатқал 306
Алмалық 36, 62
Алмату, қараңыз: Алматы
Алматы, қала 68
Алматы, өзен 153, 162
Алматы, шатқал 171
Алтай 39, 248, 249
Алтын Емел 33, 42, 59, 60, 68, 155, 161, 300, 302
Алтын Орда 143, 145, 147, 168, 232, 257, 258
Алтышар 40, 43, 44, 74, 75, 76, 79
Аманқарағай 10, 11
Америка 247
Амур, өзен 85
Ангара, өзен 252
Англия 84, 85
Анджа-там, қала 196
Арабия 20, 243, 257
Арал, теңіз 85
Аралтөбе 266, 298
Арасан 304
Арғанаты 261, 262
Арқа немесе Сарыарқа 225, 228
Арқа аюлы 95
Арқалық 298
Арқарлы 155
Арқат 50, 259
Арпа 45
Артқан, шың 275

Асан 89
Астархан, қараңыз: Қажы Тархан
Асу 264, 272
Асы 152, 265, 266, 271, 297, 298

Атбас 45
Атбасар 11, 12, 31, 57
Ауғанстан 20, 85
Африка 244, 246, 247
Аякөз, қараңыз: Аякөз
Аякөз 33, 62, 99, 110, 121, 142, 170, 193, 254, 259, 260, 261, 262

Әзірет, қараңыз: Түркістан
Әмудария 152, 255
Әндіжан 39
Әулиеата 58, 194

Баб эл Мандеб 243, 244, 245
Бадахшан 255
Байкал, өзен 252
Байсорын 293
Бакалы 264, 298
Бақырғаната 204
Балқаш 151, 152, 153, 155, 156, 192, 193, 210, 262
Бардхуджин Тукум 252
Барнаул 50
Бартоғай 267
Барфучин немесе Баргузин, өзен 252
Басқан 170, 262, 304, 305, 305, 306
Батыс Қытай 37, 38, 46, 59
Батыс Сібір 29, 49, 59, 72, 192, 195
Бауағаш 265, 265
Баянауыл 17, 33
Бердск 243
Берлин 79
Бесқан 305
Бесқарағай 281
Бетпақдала 152, 155, 156
Биен 171
Болорда 75
Бомбей 76
Бора Дабысын, өзен 275
Боралдай 156
Боранай 167
Ботағай 61, 170
Бөкей ордасы 21
Бөрілі 151
Бөрішоқы 292
Британдық Үндістан, қараңыз: Үндістан
Буту (Цаган Буту) 300
Бурабай 9,
Бұқтырма 194
Бұлғар 198
Бұхара 20, 67, 85, 86, 145, 147, 192, 197, 239
Бүйрексай 273
Бүрлік, жайлау 56
Бірінші Меркі, қараңыз: Үш Меркі
Бірінші Саты, қараңыз: Саты
Бішкек 157, 194, 276

Верный 32, 33, 36, 45, 59, 72, 73, 74, 78, 79, 85, 86, 192, 193, 194, 195, 299, 302

Ворскл 240

Гамбург 14

Гасфорд 247

Гвардафуй, мүйіс 246

Гиндикуш 253

Грекия 240

Гурьев 146

Даурия 269

Джидда, қала 70

Деле Қарағай 264

Деле Қарағайбұлақ 264

Дешті Қыпшақ 198

Дон, өзен 89, 146

Доржы (Шошқалы), өзен 299

Дулон Булдақ, шатқал 252

Дүзағаш, бекет 261

Ебі 156

Еділ 198, 201, 255

Еділ-Жайық немесе Еділ Жайық 96, 203

Екатеринбург 60

Екінші Меркі, қараңыз: Үш Меркі

Екі Сарыбұлақ 264

Елек 198

Емен 291

Енисей 39, 248, 253, 254

Енисей, губерния 148, 249, 252

Ерен 98

Ертіс 78, 193, 259, 283

Есік 151, 152, 154, 156, 298

Есіл 11, 12, 231, 232

Еуропа 20, 40, 80, 247, 248, 257

Жағат 205

Жайық 198

Жалаңаш 297, 298, 302

Жалғызғаш 302

Жалпы Сырт 43, 291

Жанай жол 151

Жасылкөл 153, 154, 217

Жаукі, қараңыз: Заукі

Жезді-Кенгір 171

Жетімшоқы 45

Жетісу 32, 33, 35, 39, 42, 59, 62, 63, 195, 299, 302, 304

Жиделі-Бұғу 276

Жиренайғыр 152

Жоңғария 34, 35, 36, 39, 62, 71, 84, 85, 193

Жоңғар қақпасы 33, 62

Жоппы ұлысы 147, 148, 150

Жыланды, тау 204

Жырғалаң 34, 35, 42, 278, 283, 291, 292

Жұбан ана 61

Жінішке, өзен 264, 268, 281, 298

Заукі 42, 43, 45, 74, 75, 76

Икар – Мурун 252, 253

Иран 20

Иркутск 252

Ишаната 292, 293, 294

Кавказ 239, 269

Канск 243

Касимов, хандық 145, 147, 206

Каспий 85, 259

Кеген 152, 273, 275

Кенгір 169

Кеңсаз 273

Кеңсай 278

Кеңсу 279, 280

Керия 74, 75

Кертау 196

Керулен, өзен 252

Кеушентау 275

Константинополь 239

Көкжар 42

Көкжартұрық 273

Көке Холасун 291

Көк орда 145, 146, 168

Көкпекті 260

Көксенгір 97

Көксу 224, 225, 302

Көк теңіз немес Сыр-Қуван 146

Көктөбе 96, 193

Көкшетау 9, 11, 14, 33, 59, 68, 72, 184, 236

Көкшетау, облыс, қараңыз: Көкшетау

Көкшетау, округ, қараңыз: Көкшетау

Көмбелі 298

Көшен-тоған 59

Краков 87

КСРО 15

Кукунор 78

Куэн-Лунь 43

Күдергі 294

Күдіргі 293

Күйгенкөл 12

Күміскент 205

Күнгей Алатау 150, 152, 153, 161, 193, 195, 255, 293

Күнгес 150

Күнгімес 11

Күрменті немесе Күрметі 264, 292, 293, 294, 298

Күрті 152, 155

Кіші Алатау 166

Кіші Алматы 152

Кіші Бұхара, қараңыз: Шығыс Түркістан

Қағба 203

Қажы Тархан немесе Астрахань 201

Қазақстан 12, 19, 21, 32, 39, 40, 53, 55, 60, 62, 63, 65, 68

Қазан, қала 87, 91, 169, 202

Қазан, хандық 143

Қайнақ 35

- Қактан 197
 Қалдыбұлақ 298
 Қалмақкөл 12
 Қанақай 35
 Қанғай 39
 Қапал 32, 33, 37, 42, 61, 154, 156, 170, 171, 193, 194, 195, 231, 260, 302
 Қапшағай 151
 Қара ағаш 95
 Қараадыр 121
 Қарабатпақ 280, 292
 Қарабұлақ 264, 265, 266
 Қарабұлын 293
 Қара Ертіс, қараңыз: Ертіс
 Қаражар 169
 Қаракенгір 169
 Қаракас 74
 Қара-Қырм 197
 Қарақұм 146, 153
 Қарамола 42
 Қарамола 121
 Қара орда 254
 Қарасу 95, 170
 Қаратал 167, 195
 Қаратау 152, 106, 195
 Қаратегін 75
 Қаратұрық 264
 Қаравуыз 304, 305
 Қарашоқы, бекініс 300
 Қара Юс 253
 Қарғалы 152, 155, 302
 Қарқара жайлауы 42, 265, 272, 276
 Қарқара, өзен 272, 275, 276, 277, 278
 Қарқара, тау 273, 277
 Қарқаралы 33, 170, 238
 Қарынжарды 293
 Қаскелең 150, 152, 159, 293, 299, 302
 Қашкөл 150
 Қашғар 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 62, 69, 72, 74, 75, 76, 78, 79, 81, 85, 86, 159, 161, 162, 166, 193, 194, 254, 282
 Қисықауыз 262, 263, 302, 304
 Қия, асу 305
 Қозыбашы 299
 Қойлы Атығай, болыс 236
 Қойлық, қала 62
 Қокан 20, 32, 44, 45, 76, 84, 85, 153, 162, 170, 193, 194, 195
 Қора 171
 Қорғантөбе 157
 Қорқұрым немес Қаракорым 197, 209, 252
 Қорымды, өзен 281
 Қоюлық 272
 Қоянкөз 300
 Қулық, тау 268, 270, 272, 275
 Қурайлы 273
 Құғантөр 264
 Құндызды 10,
 Құндыз 20
 Құлаайғыр 12
 Құлжа 35, 36, 37, 38, 39, 54, 62, 73, 151, 153, 159, 162, 193, 194, 300, 302
 Құлжан 186
 Құмкешу 156
 Құмқия 203
 Құра 152
 Құртқа 45
 Құрымбел 300, 302
 Құсмұрын 10, 11, 13, 15, 16, 71, 77
 Құсмұрын, өзен 152
 Құсмұрын, тау 273, 274, 275, 276
 Құтымалды 276
 Күнгей Алатауы 34, 152
 Күшпек 159
 Қыз кешу немесе Қызөткел 151
 Қызылағаш 9,
 Қызылқия, асу 42
 Қызылқия, бекет 260
 Қызылқия, өзен 291
 Қылауыз 298
 Қырғыз Алатауы 255, 275
 Қырғызстан 53
 Қырым, хандық 143, 198, 201, 203
 Қытай 20, 35, 36, 37, 38, 41, 43, 75, 76, 78, 157, 158, 161, 163, 191, 192, 239, 253, 254, 278
 Кіші Алатау 153, 154, 155, 158, 171
 Кіші Алматы 152
 Малайсары 155
 Малороссия 292
 Манас 274
 Манғыт 168
 Мәскеу 13, 14, 49, 179
 Мәуреннахр 67, 149
 Меркі немесе Мерке 194, 265, 268, 272, 275, 279, 281
 Меркі, шыңы 271
 Минусин, уезд 249
 Мирджай 44
 Мойынқұм 155
 Монғолия 19
 Мұзтау 150
 Лабасы 300
 Лабасы, тау 275
 Лепсі 194, 261, 262, 306
 Нан-Лу, қараңыз: Шығыс Түркістан
 Нарын 45
 Невский, даңғ. 81
 Николай I 48
 Ноғай 168
 Нұра, өзен 61, 170
 Обаған 10, 11, 24
 Одесса 49
 Оғыз, өткел 151
 Ойжайлау 304
 Омбы, қала 15, 18, 25, 26, 33, 34, 38, 41, 45, 46, 48, 49, 50, 58, 59, 60, 68, 71, 72,

- 77, 78, 79, 81, 82, 83, 86
 Онон, өзен 252
 Оңтүстік Сібір 39, 252, 253
 Оңтүстік Қазақстан 48, 58
 Орал 91, 168
 Орда 9,
 Ордабай 170
 Орта Азия 13, 40, 47, 48, 52, 53, 54, 55,
 58, 60, 62, 63, 67, 68, 73, 77, 83, 84, 85,
 86, 90, 192, 194, 231, 239, 240, 260
 Орта Алматы 152
 Орталық Азия 19, 72, 76, 146
 Орталық Қазақстан 10, 33, 61
 Орталық Тянь-Шан 34, 36, 42, 43
 Ортау 196
 Орынбор 21, 85, 146, 192, 193, 240
 Орыс Жонғариясы, қараңыз:
 Жонғария
 Орхан, өзен 252
 Отырар 278
- Өсек 152
 Өскемен 194
- Памир 39, 41, 75, 255
 Перовский, форт 192
 Петербор, қала 10, 13, 14, 15, 24, 33, 36,
 41, 45, 46, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 56,
 59, 69, 70, 72, 74, 75, 76, 79, 81, 82, 83,
 84, 86
 Петропавл, бекініс 48, 55
 Петропавл, қала 48, 71
 Пішпек 79
- Ресей (Ресей империясы) 9, 10, 13, 20,
 21, 22, 32, 41, 46, 48, 49, 51, 58, 59, 63,
 64, 65, 71, 72, 73, 75, 77, 80, 84, 85, 151,
 158, 161, 188, 192, 193, 194, 195, 206,
 236, 248, 259
 Рычков 167
- Сайрам 197
 Салкынкөл 12
 Самарқанд, қала 67, 278
 Санкт-Петербург, қараңыз: Петербор
 Сантас немесе Санташ 42, 152, 265,
 275, 276, 277, 278, 280, 291, 293, 306
 Сарайшық 91, 204
 Саратов 78
 Саркан, өзен 305
 Сарыбас ауылы 42
 Сарыбел 227, 229
 Сарыбұлақ 264, 292, 293, 294
 Сарыжаз 275
 Сарыжаз, тау 273
 Сары орда 145
 Сарысу, өзен 61, 146, 193
 Сарытоғай 267
 Саты 281, 292, 293, 294, 296, 297
 Сатылы 264
 Саумалкөл 12
- Сауыскандық 265
 Саян 39, 253
 Саян, тау 248
 Сейхун 168
 Селенг, өзен 252
 Семей 15, 33, 42, 44, 45, 50, 60, 78, 151,
 166, 193, 194, 259, 260
 Солтүстік Қазақстан 10, 13, 15
 Сөгеті, тау 265, 266, 267, 268
 Стамбул 192, 256
 Суков, бекініс 302
 Суысжайлау 305
 Сұлу Қарашоқы 268
 Сұмбе 275
 Сүттібұлақ 264
 Сығанақ, қала 199
 Сырдария немесе Сыр 85, 90, 146, 152,
 153, 193, 236, 255
 Сырт, қараңыз: жалы Сырт
 Сырымбет 9, 11, 12, 14, 15, 26, 57,
 59, 77
 Сібір 18, 19, 81, 83, 85, 155, 161, 193,
 194, 195, 198, 243, 248, 252, 253, 292
- Тағаят 204
 Талас 157, 158, 197, 227, 228
 Талғар, бастау 68
 Талғар, өзен 151, 152, 157, 162, 166,
 264, 298, 299
 Талғар (Таушоқы), шың 300
 Талдыбұлақ 281
 Талдықорған, облыс 68
 Талқын 186
 Тамғалы 151
 Тамғалыжар 299
 Тар, бекініс 253
 Тарбағатай 33, 50, 254
 Таспа 278, 280, 283, 291
 Таспажон 275
 Татлаш, қараңыз: Талас
 Ташкент 67, 75, 79, 83, 151, 156, 158,
 159, 162, 163, 166, 167, 193, 194, 199,
 232, 239, 279
 Тверь 51
 Текасу 298
 Текжол 264
 Текес 42, 150, 275
 Темір қаппа 198
 Темірлік 152, 265, 275
 Темірлік, жота 273
 Тентек 302
 Теректі 44, 302, 306
 Теректі-Дауан 43
 Теренөзек 158
 Терісакқан 300
 Теріскей Алатау 34, 255
 Терісбұтақ 10,
 Тиекташ 272
 Тибет 78, 194, 253
 Тобыл губ. 71, 306
 Тобылғыоты 279, 280

Тобылды, асу 272, 277
 Тоғайлы, шатқал 297
 Тоғызак 170
 Тойшыбек 159
 Токтамыс 157
 Токты 12
 Томск, қала 253
 Томск, губ. 249, 252
 Торайғыр 265, 266, 267, 268, 275
 Торғай 167
 Төресаз 302
 Троицк 146
 Троки 89
 Тұмырза 260
 Тұлпартас, шатқал 286
 Тұран 20
 Тұранғұл 57
 Тұрғарт, асу 44
 Түмен 168
 Түндігүр 171
 Түп 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 291
 Түрген 151, 152, 157, 266, 291, 298
 Түркістан 41, 70, 72, 81, 85, 86, 90, 187, 193, 199, 206, 278, 282
 Түркістан өлкесі, қараңыз: Түркістан
 Тышқан, өзен 291
 Тянь-Шань 32, 35, 38, 39, 41, 42, 43, 48, 53, 62, 63, 74, 75, 78

Ұлытау 143, 168, 169, 192

Үзген 45
 Үй, өзен 170
 Үйгентас 302
 Үйтас 266
 Үлсейек 167
 Үлкен Алатау 152, 162, 166
 Үлкен Алматы 152
 Үлкен Ақсай 42
 Үндістан 20, 45, 85, 196
 Үржар 194
 Үрімші 39
 Үшбайсорын 264
 Үшбұлақ 264, 298
 Үш Жырғыш 291
 Үш Қарқара 275
 Үш-Қоянды 152
 Үшқұмбел 268
 Үш Меркі 267, 270, 271
 Үш Тұрпан 42, 43
 Үш Үтлік 203

Ырғайлы 304
 Ыстықкөл немесе Ыстық 34, 35, 36, 40, 42, 55, 62, 74, 152, 153, 157, 159, 255, 265, 272, 277, 278, 279, 280, 293, 295, 299

Ібір-Сібір, қараңыз: Сібір
 Іле, өзен 32, 42, 62, 150, 151, 152, 153,

154, 155, 156, 157, 158, 159, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 255, 264, 267, 270, 275, 279, 299, 300, 302
 Іле Алатауы 33, 34, 68, 153, 157, 187, 193, 195, 262, 263, 264, 265, 267, 268, 270, 272, 276, 280, 291, 296, 298, 300
 Іле өлкесі, қараңыз: Іле
 Шу 32, 192

Хан көлі 9,
 Ханның Қызылағашы, қараңыз:
 Қызылағаш
 Хан тәңірі 34
 Хиуа 20, 67, 85, 86, 203, 204
 Хотан 43, 75
 Хуанхэ 253

Ферғана 44, 67
 Финляндия 268
 Шағатай, ұлыс 232
 Шабдар 152
 Шамалған 152
 Шарын 152, 265, 267, 268, 270, 271, 272, 273
 Шатқара, жайлау 116
 Шатыркөл 44, 74
 Шәуешек 36, 37
 Шенгелді немесе Шенкелді 152, 300, 302
 Шелек 151, 152, 156, 264, 265, 266, 267, 268, 271, 275, 281, 297, 298
 Шолак 155
 Шолак Қарқара 273
 Шолақтау 62
 Шорайғак, орда 143
 Шөлтебе 300
 Шу 152, 155, 157, 159, 166, 171, 193, 195, 210, 232, 279
 Шұбар 302
 Шұбарағаш 153, 304, 306
 Шыбжөке 273
 Шыбжыңбұлақ 273
 Шыңгелді 151
 Шыңғыс, тау 50
 Шыңжаң, қараңыз: Шығыс Түркістан
 Шымкент 85
 Шығыс Түркістан 40, 41, 45, 46, 48, 52, 53, 62, 63, 71, 72, 75, 76, 79, 84, 85, 193
 Шығыс Үндістан 20
 Шырғанақ 270, 272, 276
 Челеби Катиб 150
 Чигу 35

Юрсук 197

Яксарт, қараңыз: Сырдария
 Янысар 43
 Яркенд 43, 74, 163, 194

МАЗМҰНЫ

АЛҒЫ СӨЗ 6

Шоқан (Мұхаммед-Ханафия) Шыңғысұлы
Уәлихановтың өмірі мен қызметі 9

Ш. Ш. УӘЛИХАНОВТУРАЛЫ ЕСТЕЛІКТЕР

Н. И. ВЕСЕЛОВСКИЙ
Аққан жұлдыз 69

А. Н. ПЫПИН
Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов туралы 71

П. И. НЕБОЛЬСИН [Ш. УӘЛИХАНОВ ПЕТЕРБОРДА]

И. В. МУШКЕТОВ
[Шоқан Уәлиханов және оның
геологиялық коллекциясы 74

П. П. СЕМЕНОВ ТЯНЬ-ШАНЬСКИЙ
А. А. ДОСТОЕВСКИЙ
[Ш. Ш. Уәлихановтың Қашғарға жасаған
саяхатының маңызы жайлы] 75

Г. Н. ПОТАНИН
ШОҚАН ШЫҢҒЫСҰЛЫ УӘЛИХАНОВ 77

Н. М. ЯДРИНЦЕВ
ШОҚАН УӘЛИХАНОВ ТУРАЛЫ
ЕСТЕЛІКТЕР 81

Д. және Р. МИЧЕЛЛ
Ш. Ш. УӘЛИХАНОВ, М. И. ВЕНЮКОВ ЖӘНЕ
ӨЗГЕ ОРЫС САЯХАТШЫЛАРЫНЫҢ
ОРТАЛЫҚ АЗИЯ
ТУРАЛЫ ЕҢБЕКТЕРІНІҢ
АҒЫЛШЫНША
БАСЫЛЫМДАҒЫ АЛҒЫ СӨЗІНІҢ
АУДАРМАСЫ 84

ҚАЗАНАМА I
(1865 жылғы қазанамадарға қосымша) 86

**Ш. Ш. УӘЛИХАНОВТЫҢ
ЕҢБЕКТЕРІ**

ПРОФЕССОР Н. И. БЕРЕЗИННЫҢ
«ХАН ЖАРЛЫҚТАРЫ» [КІТАБЫНА ЕСКЕРТПЕЛЕР] 87

ҚОЗЫ КӨРПЕШ – БАЯН СҰЛУ (Құсмұрын тізімі)	96
Профессор И. Н. Березинге хат	143
ІЛЕ ӨЛКЕСІНІҢ ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ОЧЕРКІ	150
ҰЛЫ ЖҮЗ ҚЫРҒЫЗ-ҚАЙСАҚТАРЫ ТУРАЛЫ	157
ҚЫРҒЫЗ-ҚАЙСАҚ ОҚ-ДӘРІСІНІҢ ҚҰРАМЫ	159
ЕГІНШІЛІК ТУРАЛЫ	161
ҚЫРҒЫЗ-ҚАЙСАҚ МОЛАСЫ ЖӘНЕ ЖАЛПЫ КӨНЕ КЕЗЕҢ ТУРАЛЫ	165
[А. И. ЛЕВШИННІҢ] ҚЫРҒЫЗ-ҚАЗАҚ ОРДАСЫ ЖАЙЛЫ СИПАТТАМАСЫНЫҢ ҮШІНШІ БӨЛІМІНЕ ЕСКЕРТПЕЛЕР	171
ОРАҚТЫҢ ЖЫРЛАҒАНЫ	177
ТӘҢІРІ (ҚҰДАЙ)	180
XVIII ҒАСЫР БАТЫРЛАРЫ ТУРАЛЫ ТАРИХИ АҢЫЗ-ӘҢГІМЕЛЕР	186
[ҰЛЫ ЖҮЗ ҚАЗАҚТАРЫН БАСҚАРУ ТУРАЛЫ]	192
1- *جامع التواريخ тан ҮЗІНДІ	196
ҮЛГІ [ЖОҚТАУ]	216
АБЫЛАЙ ТУРАЛЫ ЖЫР	224
ҰЛЫ ЖҮЗ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ АҢЫЗ-ӘҢГІМЕЛЕРІ	231
ҰЛЫ ЖҮЗДІҢ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРІ	234
[ҚАЗАҚ ХАЛЫҚ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ ТҮРЛЕРІ ТУРАЛЫ]	236
[КҮНДЕЛІКТЕН ҮЗІНДІ]	242

[ОҢТҮСТІК СІБІР ТАЙПАЛАРЫНЫҢ ТАРИХЫ ТУРАЛЫ ЖАЗБАЛАР]	248
ЫСТЫҚКӨЛ САПАРЫНЫҢ КҮНДЕЛІГІ	259
ТҮСІНДІРМЕЛЕР	307
ҚЫСҚАРҒАН СӨЗДЕР ТІЗІМІ	358
КӨРСЕТКІШТЕР	
ЕСІМДЕР КӨРСЕТКІШІ	360
ЭТНИКАЛЫҚ КӨРСЕТКІШ	367
ГЕОГРАФИЯЛЫҚ КӨРСЕТКІШ	370

Шоқан УӘЛИХАНОВ
Көп томдық шығармалар жинағы
БІРІНШІ ТОМ

Редакторлар:
Н.Ж. Дамбай
Т.Е. Жабелова

Көркемдеуші редактор:
Н. Айымбет

Корректор:
Н. Жандаулетұлы

Компьютерде беттеген:
А.Айымбетов

Басуға 19.05.2010 ж. берілді. Қалыбы 62х100 $\frac{1}{16}$.
Қаріп түрі «Times New Roman».
Көлемі 23,5 б.т. Шартты баспа табақ 26,08.
Таралымы 3000 дана. Тапсырыс № 72.

ЖШС «Толағай групп», Қазақстан Республикасы,
Астана қаласы, Кенесары көшесі, 71.

ЖШС «Тамыр» фирмасының компьютерлік орталығында терілді
394-42-95

ЖШС «Жедел басу баспаханасында» басылды, 050030,
Алматы қаласы, Красногорск көшесі, 71.

1

$\frac{959}{1551} - \frac{95}{1551} \text{ ap. A.}$
 1551

[illegible]